

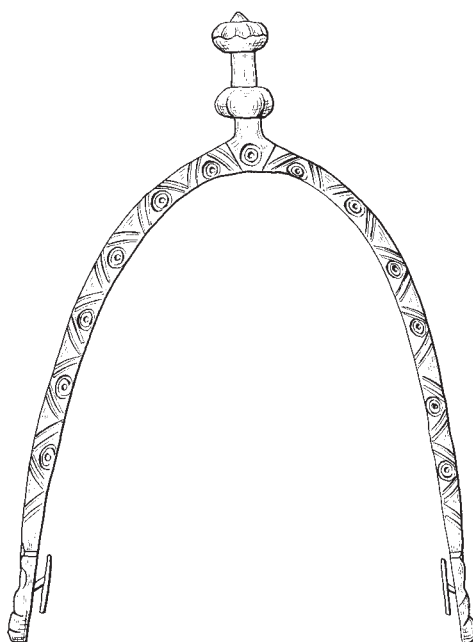
ŠTUDIJNÉ ZVESTI

ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

ROČNÍK 67

2020

ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2020

Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Recenzovaný časopis / Peer-reviewed journal

Hlavné redaktorky / Editors-in-chief

Gertrúda Březinová, Alena Bistáková

Redakčná rada / Editorial board

Lucia Benediková, Jozef Bujna, Jana Čižmářová, Eva Fottová, Joachim Henning, Ivan Cheben, Alexandra Krenn-Leeb, Ján Rajtár, Peter C. Rams, Jozef Zábojník

Technická redaktorka / Technical editor

Miriama Nemergutová

Počítačové spracovanie / Layout

Beáta Jančíková

Vychádza dvakrát ročne. Príspevky sú indexované a evidované v databázach WoS, Scopus a CEJSH.

Bez predbežného písomného súhlasu vlastníka vydateľských práv nesmie byť žiadna časť tejto publikácie reprodukována alebo rozširovaná v žiadnej forme – elektronicky či mechanicky vrátane fotokópií, nahrávania, prípadne iným použitím informačného systému vrátane webových stránok.

Published twice a year. Articles are indexed and covered in WoS, Scopus, and CEJSH databases.

No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form – electronic or mechanical, including photocopy, recording, or any information storage and retrieval system, including web pages, without the prior written permission from the copyright owner.

Za znenie a obsah príspevkov zodpovedajú autori. / Authors are responsible for their contributions.

<http://archeol.sav.sk/index.php/sk/publikacie-2/studijne-zvesti/>

<http://archeol.sav.sk/index.php/en/publications/the-studijne-zvesti-au-sav-journal/>

Rozširuje / Distribution

Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK – 949 21 Nitra

e-mail: nraukniz@savba.sk

Tlač / Printed by

VEDA, vydavateľstvo SAV, Bratislava

© Archeologický ústav SAV, Nitra 2020

ISSN 0560-2793

OBSAH

Július Jakab – Jozef Bátora

Hip luxation and its manifestations on a pelvis of a man from the Early Bronze Age from Ludanice-Mýtna Nová Ves	207
Luxácia bedrového kĺbu a jej prejavy na panve muža zo staršej doby bronzovej z Ludaníc-Mýtnej Novej Vsi	216

Zdeněk Farkaš

Enéolitická medená industria z okolia Chtelnice	217
Enolithic copper industry from the vicinity of Chtelnica	226

Jozef Bujna – Sylva Drtikolová Kaupová – Mária Hajnalová – Ján Král

Mobilita vybraných jednotlivcov pochovaných na keltskom pohrebisku v Dubníku, okr. Nové Zámky. Pilotná štúdia	227
The mobility of selected individuals buried at the Celtic cemetery in Dubník, district of Nové Zámky. A pilot study	242

Vladimír Varsík

Germánska na kruhu točená keramika – sivý drsný riad. Príspevok k preberaniu rímskej technológie	245
Germanic wheel-made pottery – coarse grey ware. A contribution to adoption of Roman technology	257

Jan Jílek – Pavel Fojtík – Miroslav Popelka – Jiří Kala

Žárový hrob z doby rímskej z Pustiměře, okr. Vyškov. Príspevok k poznaniu pohrebných výbav ženských hrobů z konce 2. stoley	259
The cremation burial from the Roman Period in Pustiměř, Vyškov district. A contribution to our knowledge of grave goods in female burials from the end of the 2 nd century	281

Renata Madyda-Legutko – Krzysztof Tunia

Decline of antiquity and the beginning of a new era in the Polish Carpathians	285
Koniec staroveku a začiatok novej éry v poľských Karpatoch	307

Miroslava Kissová – Denisa Krčová

Sídliisko z doby rímskej v Slovenskom Pravne. Revízne spracovanie nálezov	311
Roman Period settlement in Slovenské Pravno. Revision of finds	346

Karol Pieta

Nové včasnostredoveké nálezy z Turca	349
New early medieval finds in Turiec	369

Miloš Čierny – Noémi Beljak Pažinová – Ján Beljak

Zdobená kostená rukoväť z Pustého hradu vo Zvolene	371
Decorated bone handle from Pustý hrad (Deserted Castle) in Zvolen	380

**Mário Bielich – Silvia Bodoriková – Michaela Dörnhöferová – Tomáš Rajnic – Elena Piecková –
Veronika Dubcová**

Po stopách pradedu Audrey Hepburn.	
Výsledky archeologického výskumu Kostola sv. Mikuláša v Kovarciach v rokoch 2016–2019	383
In the footsteps of great-grandfather of Audrey Hepburn.	
The results of the archaeological research of St. Nicolas church in Kovarce in the years 2016–2019	404

HIP LUXATION AND ITS MANIFESTATIONS ON A PELVIS OF A MAN FROM THE EARLY BRONZE AGE FROM LUDANICE-MÝTNA NOVÁ VES¹

Július Jakab – Jozef Bátora

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.9>

Keywords: Early Bronze Age, neo-acetabulum, hip luxation, Slovakia

The paper presents an exceptional skeletal material bearing an implicit information on diseases and living conditions of the Early Bronze Age society in the territory of present-day Slovakia. Archaeological research in Ludanice-Mýtina Nová Ves, performed by the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences in Nitra under the supervision of Jozef Bátora, revealed the cemetery that had been used by two consecutive Early Bronze Age populations of the Nitra and the Únětice cultures (2200–1900 cal. BC). A total of 606 graves were examined. Skeletal remains buried in Grave 501 were different from others: unusual bone changes were observed in the skeleton, especially as regards the bony socket for the femoral head of the dislocated left femur. The socket was located at the posterior side of the ilium, suggesting development of neo-acetabulum. The finding represents the first paleopathological case of its kind from prehistoric Slovakia, its uniqueness lying in providing new information about health status, living conditions, as well as interpersonal relationships in Early Bronze Age populations.

INTRODUCTION

According to some experts (e.g., *Okawa et al. 2018*), neo-acetabulum is an artificial joint created at the site of the original acetabulum. According to others (e.g., *Wakely 1993*), any depression in the ilium serving as a substitute of a joint socket, located on the lateral side of the bone above the original acetabulum, can be considered as neo-acetabulum. In the latter case, neo-acetabulum is only formed when the femoral head fully slips out of the original acetabulum and permanently rubs against the ilium (*ala ossis ilii*) while walking.

In a healthy person, acetabulum represents the joint socket of the ilium. Via femoral head, it joins the torso with the lower limb. The dislocation of the hip may be congenital, but may also occur as a result of an injury. Nowadays, most congenital hip dislocations are treated shortly after birth, post-traumatic luxations being treated immediately after the injury. Congenital dislocation requires the cooperation of a paediatrician and an orthopaedic surgeon, and post-traumatic dislocation presupposes the collaboration of a traumatologist and an orthopaedic surgeon. In modern civilised world, every post-traumatic dislocation is diagnosed in time, repositioned and treated. Non-repositioned post-traumatic dislocation is usually accompanied by excessive bone remodelling, often by arthritis, and rarely also by infection. In modern population, no traumatologist or orthopaedic surgeon can come across a case of an additional bony socket for the femoral head located outside the original acetabulum.

MATERIAL AND METHODS

Archaeological research in Ludanice-Mýtina Nová Ves (Topoľčany district) in southwestern Slovakia was performed by the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences in Nitra, under the supervision of J. Bátora (from 1982 to 1989 and in 2003 and 2014; *Bátora 1991; Bátora/Schultz 2004; 2019*).

¹ The study was realised within the VEGA projects no. 2/0001/18 'Slovakia and the Middle Danube Region: development from the Early history to the Early Middle Ages' and 1/0100/19 'Economy and society in the Bronze Age in the area of middle Danube according to archaeological and environmental data' and as a sustainability impact indicator of the project ITMS: 26220120059.

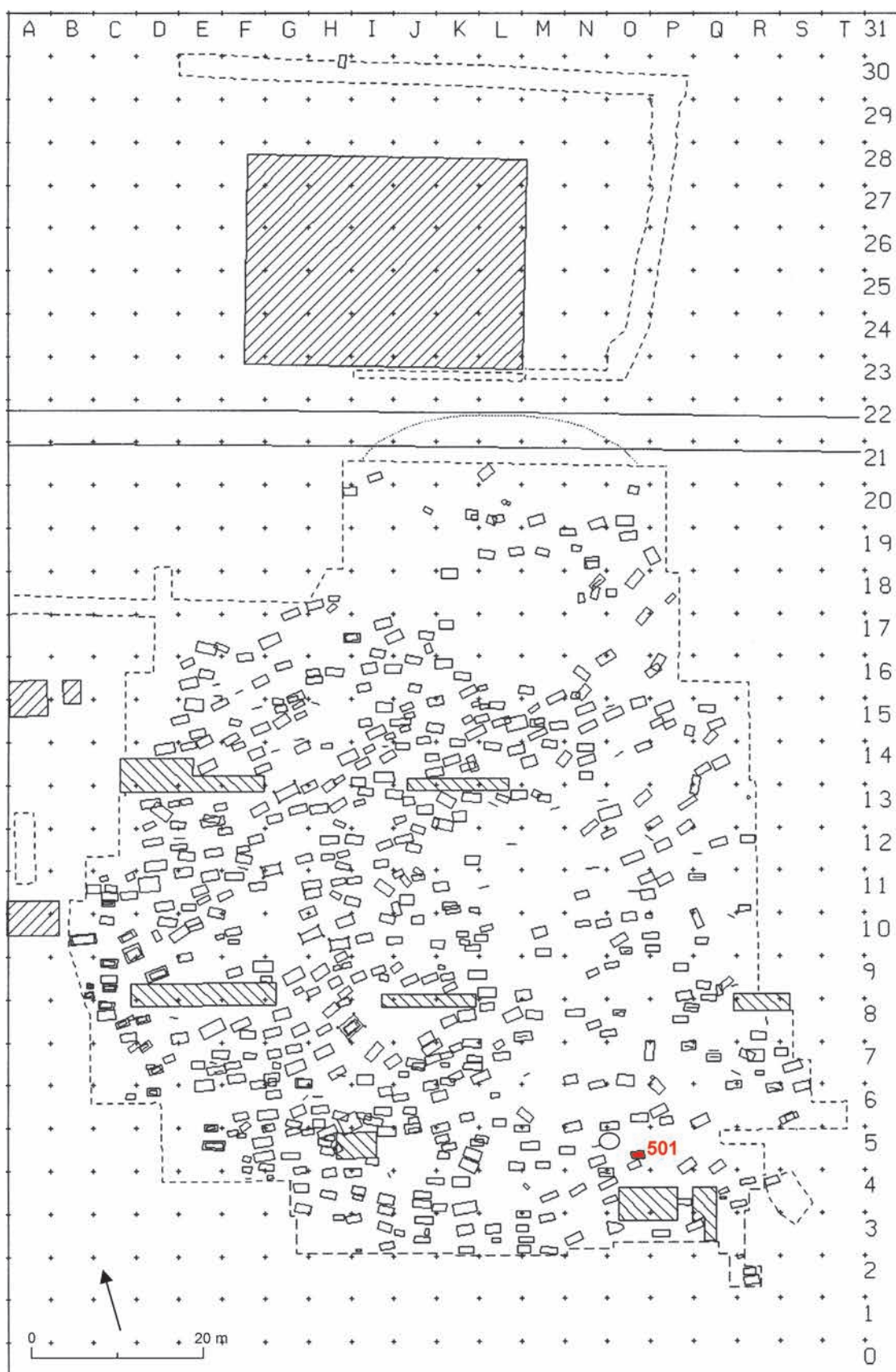

Fig. 1. Ludanice-Mýtina Nová Ves (Topoľčany district). Ground plan of the Early Bronze Age cemetery and the location of the grave 501/89 within the cemetery.

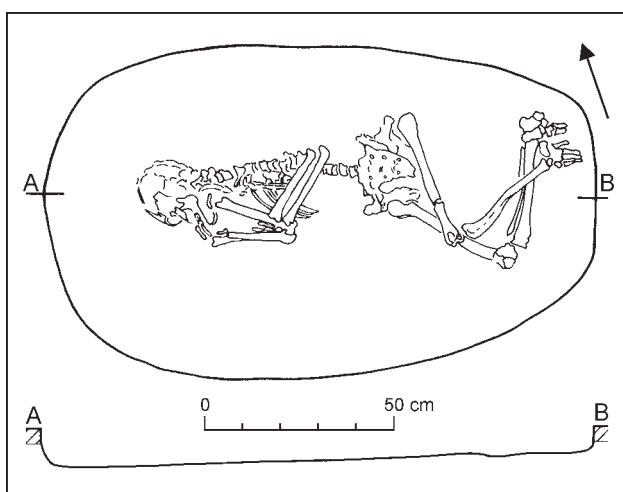

Fig. 2. Ludanice-Mýtina Nová Ves (Topoľčany district). Ground plan of the grave 501/89.

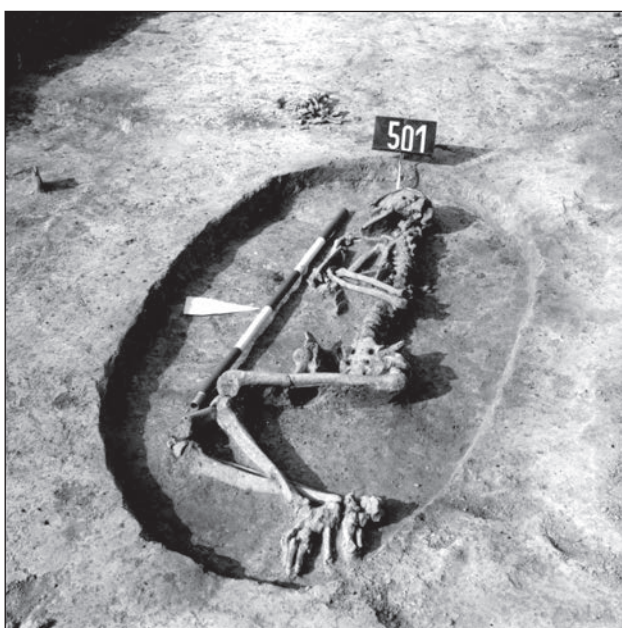

Fig. 3. Ludanice-Mýtina Nová Ves (Topoľčany district). Photograph of the grave 501/89 (Archive of the Institute of Archaeology SAS in Nitra. Photo J. Bátora).

The cemetery had been used by two consecutive populations of the Nitra and the Ůnětice cultures (2200–1900 cal. BC), and a total of 606 graves were examined. Grave 501 was located in the south-eastern part of the cemetery (Fig. 1). The grave pit showed as an oval spot of pale brown colour. Excavation revealed that the corners of the pit were rounded, the walls slightly sloped and the bottom slanting westwards. Dimensions of the grave pit were following: length – 144 cm, width – 87 cm and depth – 6–10 cm (Fig. 2; 3). At the bottom of the pit lay a skeleton of an adult. The individual had been placed on the right side, oriented in west-east direction, face to the south-southwest. Upper limbs were bent, the right limb being bent at an acute angle, with hand close to the mandible. The bones of the left upper limb lay on the top of those of the right extremity. The long bones of the lower limbs were partially overlapping and were bent at 70° angle. The grave contained no equipment.

Neither the location of the grave nor the position of the skeleton were different from other graves at the site. Owing to the absence of grave inventory, no precise cultural affiliation could be made, even though some clues were provided by the inventory of eleven nearby graves located within a radius of up to 5 m. In three graves, no inventory was found, four graves contained only earrings and lock-rings made of simple or multiple-times twisted copper wire (of these, two graves contained also bone awls), and in two graves only beads from an antler necklace were found. However, two graves yielded chronologically relevant findings: in addition to antler beads, Grave 361 contained three willow-leaf-shaped earrings with a narrow leaf and no distinct mid-rib, indicating older phase of the Nitra culture (Bátora 2000); in Grave 503, a copper hatchet of so called Saxon type (with no edge strips) was discovered, associable either with final Nitra-Ůnětician phase of the Nitra culture or with the early Ůnětician phase of the Ůnětice culture. In addition, most of the above-men-

tioned graves included inventory associated with the final Nitra-Ůnětician phase of the Nitra culture (BA1c). In the light of these circumstances, Grave 501 can most probably be also dated to the same period.

From Grave 501, only eroded and highly damaged bones of postcranial skeleton were available for anthropological analysis (the damage was probably caused by a plough, as indicated by the fact that the skeleton lay in a shallow grave located at the boundary between the topsoil and the loess subsoil). The age at death and the sex of the individual were estimated by the methods suggested by Nemeskéri/Harsányi/Acsádi 1960, Acsádi/Nemeskéri 1970, and Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1979. Skeletal anomalies and abnormal changes were also evaluated.

Alas, palaeopathological analyses of archaeological skeletal remains (macroscopic, microscopic and histological) in Slovakia are scarce, as there is no institution employing a full-time palaeopathologist.

The diagnosis of pathological changes observed on the skeleton from grave 501 was therefore estimated by a physician, prim. MUDr. J. Kayser, the head of the Orthopaedic-traumatology department of the Hospital of St. Luke in Galanta. Only macroscopic analysis and X-ray imaging were employed. Complex palaeopathological analysis was not performed despite the fact that such a unique finding would highly benefit from detailed interdisciplinary research including the participation of an archaeologist, anthropologist, traumatologist, orthopaedist and palaeopathologist.

DESCRIPTION OF SKELETAL CHANGES AND DIAGNOSIS

Skeletal changes indicating hip luxation were revealed by osteological analysis of the skeletal remains from Grave 501 the Early Bronze Age cemetery at Ludanice-Mýtna Nová Ves. As stated earlier in the article, pathological changes were diagnosed by prim. MUDr. J. Kayser, suggesting the case of neo-acetabulum:

"Today, in newborn babies, diagnosed with hip dysplasia, so called 'wide swaddling' is applied. In the neo-acetabulum of the skeleton from Grave 501 from Ludanice-Mýtna Nová Ves, neither valgus nor the anteversion of the left femoral neck were observed. This case hence does not represent a dislocation of congenital but rather of post-traumatic aetiology. The current condition is a result of a non-repositioned traumatic hip dislocation at a younger age. The head of the left femur had shifted out of the acetabulum, backwards, to the posterior side of the ilium, and was then moving cranially. As a part of a healing process, a new socket was formed around the femoral head, then the socket ossified. The man practically didn't use his left leg. Walking was probably very limited and must have been very painful. There are also advanced arthritic changes on the inner surface of the neo-acetabulum and on the left femoral head. As a result, the left leg got into a so called 'gamma-position'. In other words, an adduction and intra-rotation of the thigh occurred, as did the extra-rotation of the knee."

(J. Kayser, personal communication).

To summarise, after traumatic dislocation of the left leg at a younger age, the head of the femur slowly moved to the posterior of the ilium. However, instead of neo-acetabulum represented by a depression on the posterior side of the ilium, a socket was formed around the femoral head. In a time, the socket ossified and unified with the ilium. The socket has its own structure and is about 1–18 mm thick (Fig. 4–7). Its upper margin is situated about 76 mm above the upper edge of the original acetabulum. The new socket was firmly attached to the ilium (*ala ossis ilii*), of which only a small part, with almost complete auricular surface (*facies auricularis*), has been preserved. However, not even the newly formed socket, unified with the ilium, is complete. The outer surface of the preserved part of the socket is smooth, having an appearance of a 'callus', i. e. a new bone formation observed in healed displaced fractures of long limb bones (so called 'massive callus'). The thickness of the socket wall is not uniform either, being the greatest at the point where it is attached to the ilium (about 18 mm) and the lowest at the dorsal part of the socket, about 20 mm above the lowest margin of the socket (about 1 mm). The edges of the preserved portion of the ossified socket are not clearly determined, they are discontinuous and indistinct. The socket walls are thick, creating a 7–21 mm thick 'rim'. Both the dorsal and the caudal parts of the rim, as well as the socket, were broken off post-mortem, probably as a result of inappropriate removal of the skeleton from the grave. The diameter of the head of the femur is apparently larger than the diameter of the socket "entrance". As a result, the femoral head was probably difficult to remove from the newly formed socket, and was probably pried open from the case. The broken-off bone fragments were not preserved for the analysis. The original shape of the socket opening is believed to be oval, with vertical (cranio-caudal) parameter being about 58 mm, horizontal (anterio-posterior) parameter being estimated to only about 46 mm. The maximum diameter of the socket cavity is approximately 63 mm. The heads of both femurs are of expected, approximately hemispherical shape, having almost ideal circular shape of the circumference. The diameter of the right head is about 50 mm, the diameter of the left femoral head is about 55 mm. The heights of the right and left femoral heads (direct distance from the *limbus capitis femoris* to the edge of the *fovea capitis femoris*) are about 45 mm and 47 mm respectively. The head of the left femur manifests apparent arthritic changes (Schultz 1988). In addition, the inner surface of the socket is rippled, probably due to chronic inflammation. The head of the affected femur is more flattened than the head of the right "healthy" femur or an average femur (Bodoriková et al. 2014; Horáčková et al. 2004). So-called 'adaptive osteophyte' had been formed at the crista intertrochanterica of the affected femur (being about 14x26 mm at the base; with the maximum height of about 14 mm).

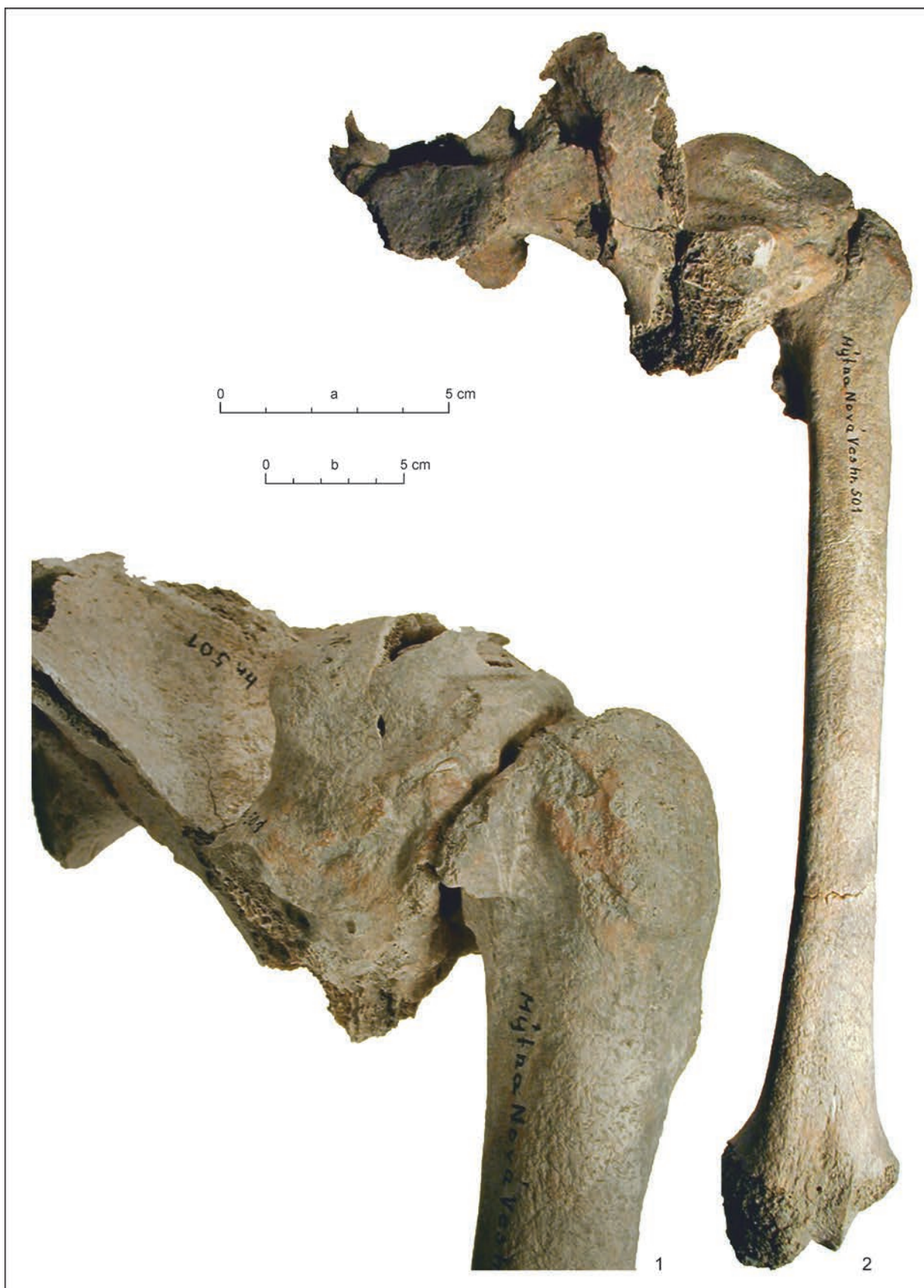

Fig. 4. Ludanice, a local part of Mýtina Nová Ves, grave 501/89 – man, maturus II. 1 – detail of the “connection” of the so called adaptations osteophyt femurs with the ventral edge of “neoacetabulum”; 2 – preserved part of sacrum and humerus with “neoacetabulum” and femur in “sitting” position of the handicapped (view from the top). Scale: a – 1; b – 2.

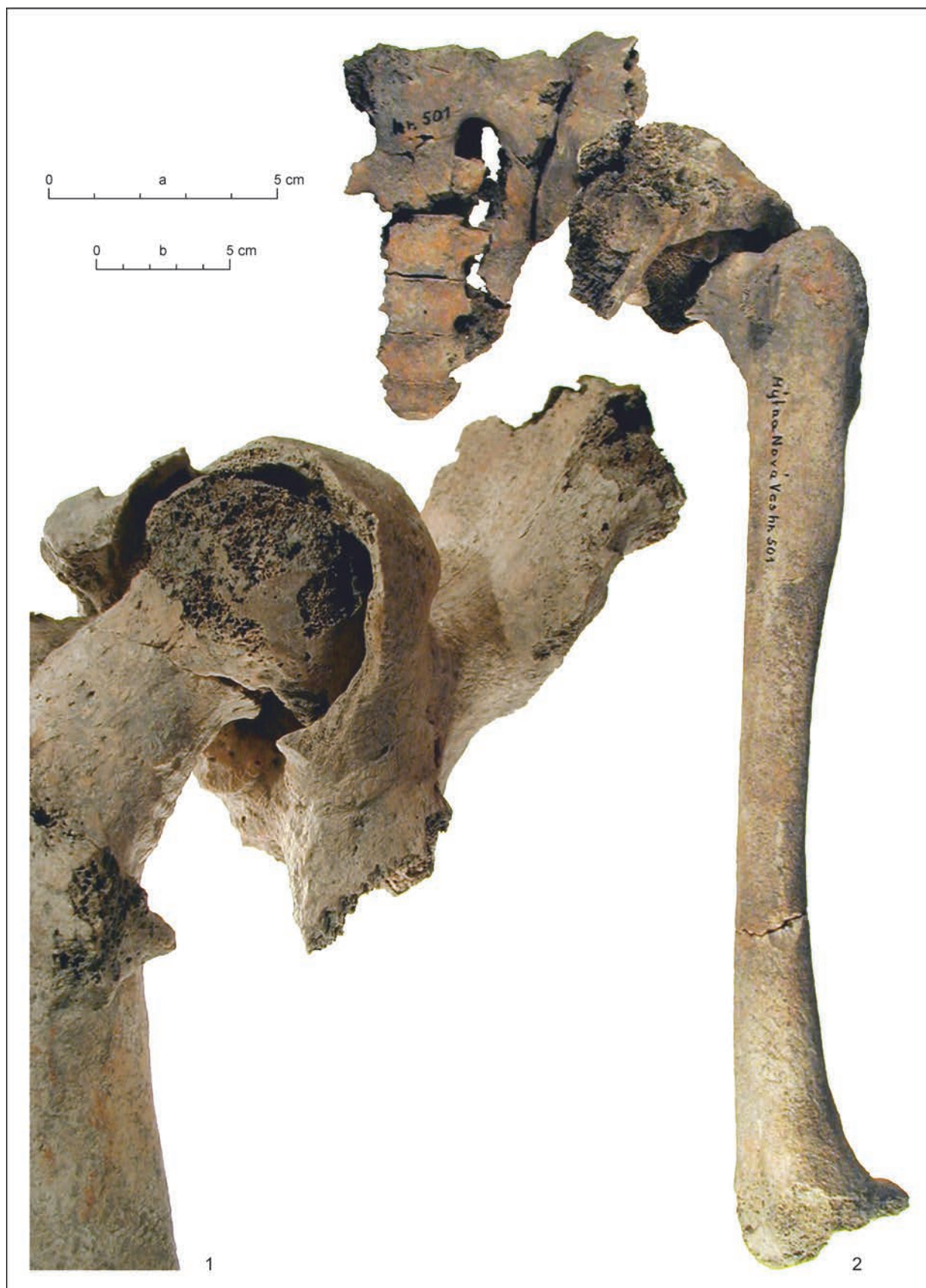

Fig. 5. Ludanice, a local part of Mýtna Nová Ves, grave 501/89 – man, maturus II. 1 – head of the femur in the damaged “neoacetabulum” (view from dorsal side); 2 – preserved part of sacrum and hucklebone with “neoacetabulum” and femur in position by standing of the handicapped (view from ventral side). Scale: a – 1; b – 2.

Fig. 6. Ludanice, a local part of Mýtina Nová Ves, grave 501/89 – man, maturus II. 1 – view on the circumference and part of the inner surface of “neoacetabulum”; 2 – head and cervix of the femur (view from dorsal side); 3 – head and cervix of the femur (view from medial side).

Movement must have been very painful and restricted for this man, it is very probable that he was sitting most of the time, practically not using his left leg at all. It is obvious that the affected man could not have taken care of his own livelihood (gather plants, harvest, hunt, etc.) or participate in fighting. It is very likely that he used a mechanical device to walk, as indicated by asymmetrical relief of muscle attachment sites, which is apparently more pronounced on the long bones of the right leg. Such a conclusion is also supported by X-ray imaging (Fig. 4).

RESULTS

From the skull, only four small and eroded fragments could be examined. The bones of the postcranial skeleton were rather robust, with moderate relief of muscle attachment sites observable on the better-preserved bones.

Fig. 7. Ludanice, a local part of Mýtna Nová Ves, grave 501/89 – man, maturus II. Anteroposterior sciagram from the proximal ending of femurs (right the right femur).

Sex-determining features typical for a male individual included the shape of the pelvic inlet, *arc composè*, *os sacrum*, *femoral head* and *linea aspera*; male rather than female individual was indicated also by the *foramen obturatum*, *crista iliaca*, *iliac fossa*, *pelvis major*, *incisura ischiadica major*, *sulcus praeauricularis* and *corpus ossis ischii*. The most severe pathological changes were recorded in the already mentioned left hip joint. Anthropological analysis indicated that the individual from the grave 501 was a male older than 50 years (maturus II).

CONCLUSION

The paper presents another osteological case report (see also *Jakab 2008; 2018*). In addition to basic information about the finding, it also provides its exact description and suggested diagnosis. Anthropological analysis of the skeleton from Grave 501/89, a male older than 50 years, revealed unusual bone formation – a bony socket for the femoral head at the posterior side of the ilium, believed to be a neo-acetabulum secondary to trauma.

On the basis of archaeological finds, the cemetery in Ludanice-Mýtna Nová Ves has been dated to the Early Bronze Age (Nitra and Únětice culture, *Bátora 1991; 2018*). In the Early Bronze Age, in the territory of present-day Slovakia, also men with significant physical disabilities lived potentially longer than 50 years, although the number of such cases is limited. A relatively small percentage of men from this geographical region lived so long (8 to 12 %, *Jakab 2007*). From 606 graves from Ludanice-Mýtna Nová Ves, only the presented case of unusual hip dislocation occurred. The fact that the man buried in Grave 501 had survived for so many years despite the significant health limitations indicates that there must have been a positive relationship between him and other members of the community. Whether this was due to close family relations or his extraordinary contribution to the community could not be evaluated. Based on contexts observed in other contemporary burial sites, where individuals with severe injuries also survived for a long time (e.g., a man from Grave 388 from Jelšovce; *Bátora 2018*, fig. 256), solidarity and high ethical behaviour of community members may also be considered. Similar behaviour may hence be presumed in the community from Ludanice-Mýtna Nová Ves, a population of an early stage of the Únětice culture.

For professional pathological evaluation of the skeletal remains from the Grave 501 from Ludanice Mýtná Nová Ves we thank MUDr. J. Kayser, the head of the Orthopaedic-traumatology department of the Hospital of St. Lukáša in Galanta.

Translated by Bc. Zuzana Hukeľová, MSc., PhD.

BIBLIOGRAPHY

- Acsádi/Nemeskéri 1970
Bátora 1991
Bátora 2000
Bátora 2018
Bátora/Schultz 2004
Bátora/Schultz 2019
Bodoriková et al. 2014
Ferembach/Schwidetzky/Stloukal 1979
Horáček et al. 2004
Jakab 2007
Jakab 2008
Jakab 2018
Nemeskéri/Harsányi/Acsádi 1960
Okawa et al. 2018
 Gy. Acsádi/J. Nemeskéri: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
 J. Bátora: Závěrečná sezóna záchranného výskumu v Ludaniciach v časti Mýtna Nová Ves. *AVANS* 1989, 1991, 23, 24.
 J. Bátora: *Das Gräberfeld von Jelšovce/Slowakei. Ein Beitrag zur Frühbronzezeit im nordwestlichen Karpatenbecken* 2. Kiel 2000.
 J. Bátora: *Slovensko v staršej dobe bronzovej*. Bratislava 2018.
 J. Bátora/M. Schultz: Výskum pohrebiska zo staršej doby bronzovej v Ludaniciach. *AVANS* 2003, 2004, 29.
 J. Bátora/M. Schultz: Pokračovanie výskumu na pohrebisku zo staršej doby bronzovej v Ludaniciach-Mýtnej Novej Vsi. *AVANS* 2014, 2019, 17, 18.
 S. Bodoriková/K. Molnárová/R. Beňuš/I. Kvetánová/M. Slivka/M. Fuchsová/E. Neščáková: Analýza kostrových pozostatkov z okolia gotickej kaplnky pri zaniknutom Kostole sv. Kataríny v Dechticiach (okr. Trnava), exhumovaných v rokoch 2008, 2009 a 2011. *Slovenská antropológia* 17, 2014, 5–14.
 D. Ferembach/I. Schwidetzky/M. Stloukal: Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett. *Homo* 30, 1979, 1–32.
 L. Horáček/E. Strouhal/L. Vargová 2004: Základy paleopatologie. In: J. Malina (ed.): *Panoráma biologické a sociokulturní antropológie*. Brno 2004, 263.
 J. Jakab: Grundkennziffern der Paläodemographie der frühbronzezeitlicher Gräberfelder von Jelšovce. *Slovenská archeológia* 52, 2007, 277–283.
 J. Jakab: Patologický otvor v čelusti muža zo staršej doby bronzovej v Jelšovciach (okres Nitra). *Slovenská antropológia* 11, 2008, 40–45.
 J. Jakab: Rizomélie v slovenskom praveku a vo včasnej dobe dejinnej. *Študijné zvesti AÚ SAV* 64, 2018, 1–7.
 J. Nemeskéri/L. Harsányi/Gy. Acsádi: Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24, 1960, 70–95.
 T. Okawa/P. C. Noble/S. K. Ismaily/M. T. Thompson/J. D. Johnston: *A High Hip Center Limits Stable Joint Motion Following THR*. Poster No 1338. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/oa.1390010311/pdf> [7. 5. 2018].

Schultz 1988

M. Schultz: 6. Paläopathologische Diagnostik. Gelenkstatus. In: R. Knußmann (ed.): *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York 1988, 481–487.

Wakely 1993

J. Wakely: Bilateral Congenital Dislocation of the Hip, Spina Bifida occulta and Spondylolysis in a female skeleton from the Medieval Cemetery at Abingdon, England. *Journal of Paleopathology* 5, 1993, 37–45.

Luxácia bedrového kĺbu a jej prejavy na panve muža zo staršej doby bronzovej z Ludaníc-Mýtnej Novej Vsi

Július Jakab – Jozef Bátora

Súhrn

Príspevok informuje o neobvyklom kostnom novotvare, kostnom puzdre hlavice vyklíbenej ľavej stehnovej kosti u staršieho muža z hrobu 501, na pohrebisku zo staršej doby bronzovej (2200–1900 cal. BC) v Ludaniciach, miestnej časti Mýtne Nová Ves.

Diagnózu patologických zmien na stehnových a panvových kostiach urobil lekár na základe makroskopického posúdenia nálezu a hodnotenia skiagramov.

Bedrový zhyb si muž vykĺbil v mladosti a zomrel až vo veku maturus II (50–60 rokov). Nemohol sa postarať o svoju bezpečnosť a nemohol ani loviť, zbierať plodiny, úrodu alebo zúčastňovať sa bojov. Pohyb bol pre neho veľmi bolestivý, väčšinou sedel a ľavú nohu prakticky nepoužíval. Výnimočnosť nálezu spočíva v doložení nového poznatku, ktorý sa týka zdravotného stavu, životných podmienok, ale aj medziľudských vzťahov v populácii staršej doby bronzovej.

Obr. 1. Ludanice-Mýtne Nová Ves, (okr. Topolčany). Plán pohrebiska zo staršej doby bronzovej s vyznačením polohy hrobu 501/89.

Obr. 2. Ludanice-Mýtne Nová Ves, (okr. Topolčany). Plán hrobu 501/89.

Obr. 3. Ludanice-Mýtne Nová Ves, (okr. Topolčany). Fotografia hrobu 501/89 (archív AÚ SAV Nitra. Foto J. Bátora).

Obr. 4. Ludanice, miestna časť Mýtne Nová Ves, hrob 501 – muž, maturus II. 1 – detail „kontaktu“ tzv. adaptačného osteofytu stehnovej kosti s ventrálным okrajom „neoacetábula“; 2 – zachovaná časť krížovej a bedrovej kosti s „neoacetábulom“ a stehnovou kosťou v „sediacej“ polohe postihnutého (pohľad zhora). Mierka: a – 1; b – 2.

Obr. 5. Ludanice, miestna časť Mýtne Nová Ves, hrob 501 – muž, maturus II. 1 – hlavica stehnovej kosti v poškodenom „neoacetábule“ (pohľad z dorzálnej strany); 2 – zachovaná časť krížovej a bedrovej kosti s „neoacetábulom“ a stehnovou kosťou v polohe pri státi postihnutého (pohľad z ventrálnej strany). Mierka: a – 1; b – 2.

Obr. 6. Ludanice, miestna časť Mýtne Nová Ves, hrob 501 – muž, maturus II. 1 – pohľad na obvod a časť vnútorného povrchu „neoacetábula“; 2 – hlavica a kĺčok stehnovej kosti (pohľad z dorzálnej strany); 3 – hlavica a kĺčok stehnovej kosti (pohľad z mediálnej strany).

Obr. 7. Ludanice, miestna časť Mýtne Nová Ves, hrob 501 – muž, maturus II. Anteroposteriorný skiagram proximálneho konca femurov (vpravo pravý femur).

RNDr. Július Jakab, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraujaka@savba.sk

prof. PhDr. Jozef Bátora, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
nraubato@savba.sk

ENEOLITICKÁ MEDENÁ INDUSTRIA Z OKOLIA CHTELNICE

Zdeněk Farkaš

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.10>

Keywords: western Slovakia, Little Carpathians, Eneolithic, copper industry, copper ingot

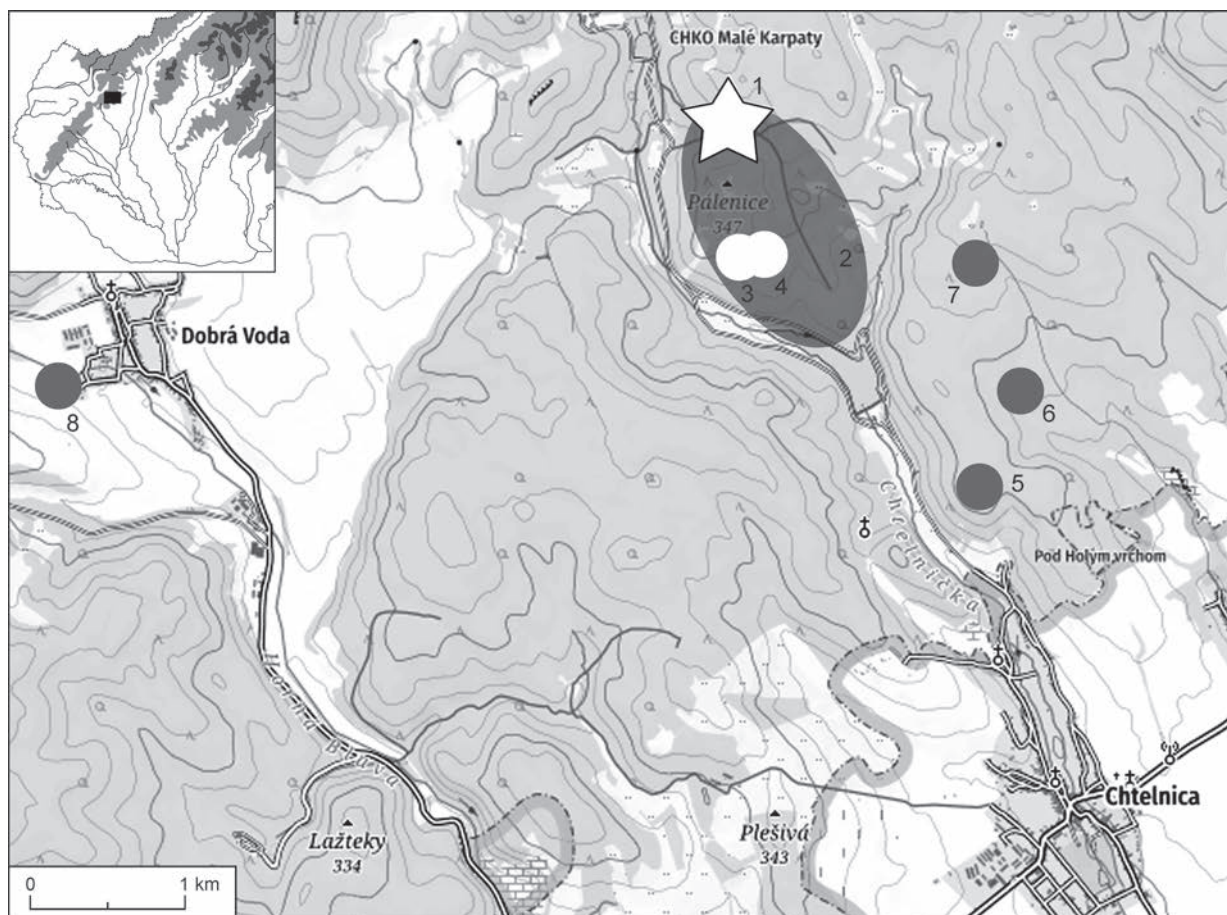
Eneolithic copper industry from the vicinity of Čhtelnica

When searching for the context to the accidental find of a copper raw material lump in the Little Carpathians near the village of Čhtelnica in western Slovakia, an unexpectedly intense settlement of some local upland sites in the Early and probably also Middle Eneolithic was documented. There is no evidence of fortification at the sites so far. They can be associated with the discovery of nine copper tools – two from a hoard. Intense interest in this area of the Little Carpathians can also be observed in the Late and Final Bronze Age.

Okolo roku 2010 našli pracovníci Štátnych lesov v katastri obce Čhtelnica, okr. Piešťany, veľký medený ingot neúplného kužeľovitého tvaru, údajne sprevádzaný iným, podstatne menším zlomkom medenej suroviny (obr. 1). Kompaktná hruda výtavku s pórovitou štruktúrou a drobnými otvormi si po úniku plynov zachovala vnútorný tvar termického zariadenia s rovným dnom a kónicky dohora sa rozširujúcimi stenami (Farkaš, *v tlači*).

Nezvyklý tvar hrudy, suroviny, a neznáme okolnosti nálezu neumožňujú jednoznačné časové zaradenie predmetu, hoci väčšina indícií naznačuje jeho mladší, azda postpraveký pôvod.

Prispieť k datovaniu akéhokoľvek nálezu, vrátane tohto medeneho ingotu môžu aj archeologické nálezy z blízkosti miesta jeho, v tomto prípade iba predpokladaného pôvodného uloženia. Zatiaľ najznámejšou archeologickou lokalitou v katastri obce Čhtelnica je doposiaľ bližšie nedatovaná fortifikácia pri vyústení Čhtelnickej doliny, v polohe Veľká Čížová (Janšák 1930, 28, 29), ktorú J. Könyöki (1905, 289) označil názvom Pogányvár a A. Habovštiak (1972, 4) ju zaradil medzi stredoveké hrádky na ostrožni. M. Klčo (1998, 5–12) z jej predolia v Malých Karpatoch uvádza nálezy kamennej industrie a keramiky zo širšieho okruhu lengyelskej kultúry (ďalej LgK), azda sčasti ešte zo záveru jej vývoja v období mladého neolitu. Najintenzívnejšie praveké osídlenie Čhtelnice sa však zrejme sústreďovalo v mierne zvlnenej krajine pozdĺž potoka Čhtelníčanky, smerom k obci Nižná (Janšák 1935, 46–48), už v priestore Trnavskej pahorkatiny. Medená hruda však bola pôvodne najskôr uložená v zemi v nevelkej vzdialenosti od miesta nálezu, pravdepodobne v blízkosti alebo priamo na zaoblených vrškoch Pálenice a Stará Čhtelnica v Malých Karpatoch, nad sútokom Čhtelníčanky a Bukovského potoka (Čhtelnická dolina), oddelených výraznou úžľabinou (obr. 1). Starú Čhtelnicu, vtedy nezalesnený vršok, zaradil medzi archeologické lokality už N. Sándorfi (1895, 282) a pripisoval jej predovšetkým strážnu úlohu. V druhej polovici 1. a prvej polovici 2. decénia 21. storočia umožnilo masové rozšírenie detektorov kovov postupné, takmer plošné nepovolené preskúmanie obidvoch vrškov spolu so širokým okolím početnými skupinami hľadačov. Pracovníkom SNM, Archeologického múzea v Bratislave, sa podarilo pri snahe získať čo najviac údajov o mieste nálezu medeneho ingotu aspoň zdokumentovať z katastrov susediacich obcí Čhtelnica, Dolný Lopašov a Dobrá Voda, okr. Piešťany a Trnava, deväť medených eneolitických nástrojov (obr. 1; 3). Súčasne získali informácie o ďalších, zrejme zberateľsky a finančne hodnotnejších tu objavených predmetoch, napr. medenej dýke a sekeromlatoch (údajne typu Handlová?), aspoň v jednom prípade uložených do zeme vo forme hromadného nálezu. Pri overovaní miest ich pôvodného uloženia sa predovšetkým na ploche Starej Čhtelnice podarilo nájsť nezasypané hľadačské výkopy, ktoré v niektorých prípadoch obsahovali

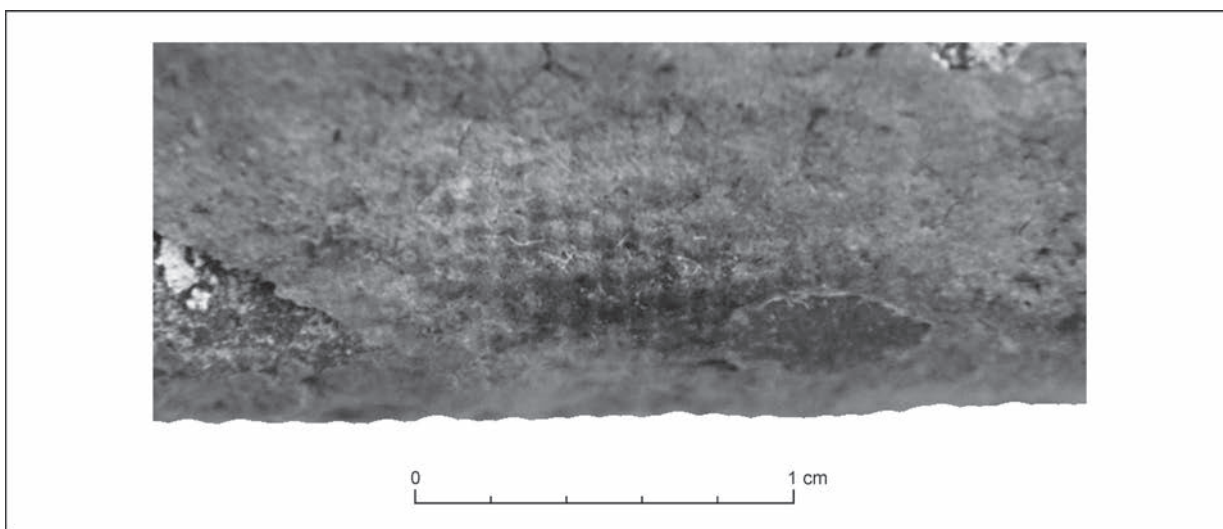
Obr. 1. Mapa Malých Karpát v okolí Čhtelnice. 1 – poloha Pálenice, miesto nálezu medeného ingotu; 2 – Stará Čhtelnica a Pálenice, predpokladaný rozsah eneolitického osídlenia; 2–8 –miesta nálezov eneolitickej medenej industrie; 2–5 – kataster obce Čhtelnica; 6, 7 – kataster obce Dolný Lopašov; 8 – obec Dobrá Voda (<https://mapy.hiking.sk>).

početné zlomky keramiky z obdobia lengyelskej kultúry a miestami aj takmer súvislé plochy prepálenej mazanice. Bez väčšieho plošného odkryvu možno len predbežne zaradiť časť nálezov už do záveru neolitu, väčšinu však až do obdobia ludanickej skupiny LgK so zreteľnými prvkami skupiny Bajč-Retz. Terénna obhliadka tak potvrdila poznatky, získané pri výstavbe Čhtelnickej priehrady, kde *P. Novák* (1984, 161, 162) odkryl zvyšky troch sídliskových objektov zo záveru LgK. Pravdepodobne tak možno predpokladať pomerne veľký rozsah eneolitickej osady rozkladajúcej sa od inundácie pôvodného potoka až po temeno Starej Čhtelnice a Pálenice, po oboch stranách oddelujúcej ich eróznej ryhy.

OPIS A VYHODNOTENIE NÁLEZOV

- Priamo z hrany vrcholovej plošiny Pálenice (obr. 1: 3) pochádza mohutný plochý medený klin s mierne trapézovitým pôdorysom, s vejárovito rozšíreným oblúkovým ostrím a kolmými bočnými stenami. Hrúbka tela sa mierne zužuje smerom k tylu. Rovné tylo má v strede plytkú oválnu prehlbeninu, azda po nalievaní kovu do formy. Chýbajú bočné švy i zvlnený povrch po odlievaní. Povrch zväčša pokrýva svetlookrová, sčasti opadávajúca patina, v ktorej sa spájajú oxidy medi so zrníčkami pôdy z podložia, známa aj z niektorých nálezov na blízkej Morave (*Dobeš a kol.* 2019, obr. 12: 8, 9). Na hrane tela klina sa zachoval drobný obtlačok jemnej látky s plátňovou väzbou s rozmermi 0,8 x 0,32 cm (obr. 2). Rozmery: dl. 18,9 cm, š. ostria 5,7 cm, š. tyla 2,4 cm, max. hr. 1,9 cm, hr. tyla 0,9 cm, váha 827,62 g (obr. 3: 1).

Morfologicky i priestorovo najbližší podobný klin (nepublikovaný nález) pochádza z polohy Prekážka na rozhraní katastrov obcí Trstín, Naháč a Horná Krupá, okr. Trnava. Zo Slovenska je podobný nález z Diviakov nad Nitricou, okr. Prievidza (nepublikovaný nález) a Beluše, ktorého zobrazenie v publikácii

Obr. 2. Čhtelnica. Medený klin 1, detail patiny s odtlačkom látky s plátňovou väzbou.

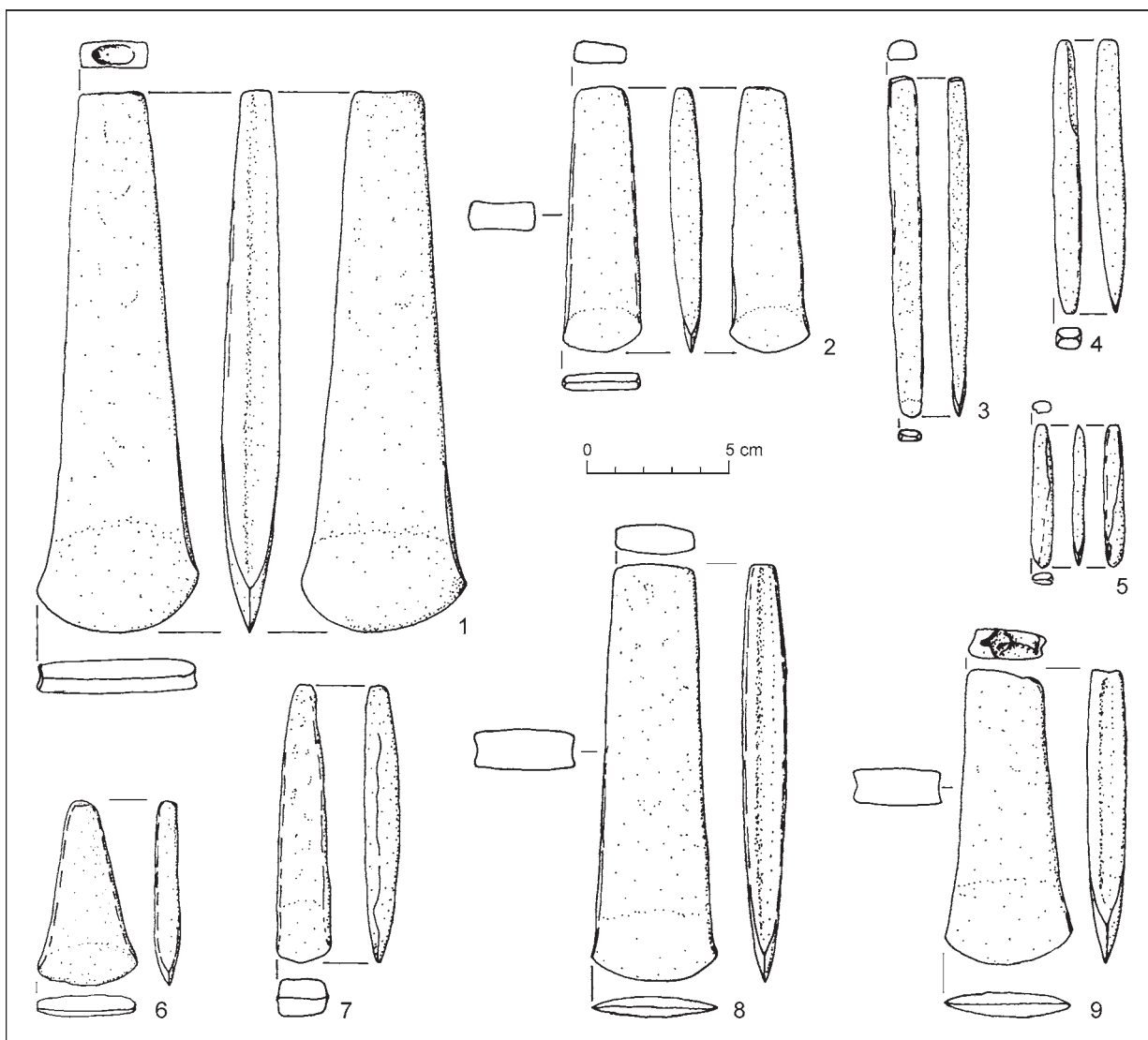
M. Novotnej (1970, 14, tab. 2: 24) sa však odlišuje od predmetu z tej istej lokality, primárne zverejneného *M. Pichlerovou* (1962, 271, obr. 1). Klin tvarom zodpovedá širšie poňatému typu Szakalhát podľa *P. Pataya* (1984, 24, 25; *Novotná* 1970, 14), variantu Sárzasadány, s trochu kratším analogickým nálezom z hrobu 21 vo Fényeslitke (*Patay* 1984, 27, 28, tab. 4: 57), z prostredia bodrogkeresztúrskej kultúry (*Patay* 1968, 24, obr. 15).

Podľa triedenia *J. Říhovského* (1992, 62–66) spadá medený klin z Čhtelnice do skupiny V, pre ktorú sú charakteristické zväčša relatívne veľké, ale aj o čosi kratšie nástroje s úzkym telom a plochým pravo-uhlým prierezom, typ 2 b, variant Bb (*Říhovský* 1992, 63, 64). Ich časové zaradenie zodpovedá kultúre Bodrogkeresztúr a s ňou súčasných kultúr tak na Balkáne, ako aj v strednej Európe. V prostredí Malých Karpát nález korešponduje s nájdeným osídlením na vršku Pálenice a Stará Čhtelnica. Tomuto datovaniu zodpovedá aj zaradenie podobných nástrojov do I. skupiny medených klinov *M. Dobeša* v Čechách, na Morave, v Poľsku a vo východnej časti Nemecka (*Dobeš* 1989, 39, 40). *M. Dobeš a kol.* (2019, 31, obr. 6: 2; 12: 6) podobné nástroje na Morave, nález z Kyjovska sa od predmetu z Čhtelnice líši iba prežliabnutými bokmi, kladie do typu Hartberg a na základe analógií ho časovo zaraďuje do obdobia zodpovedajúceho depotu z rakúskeho Stollhoffu (*Angeli* 1967, 491–496; *Dobeš* 2013, 37, 38).

Drobný odtlačok jemnej textílie v patine, pravdepodobne s plátňovou väzbou, poukazuje aspoň na čiastočný kontakt kovového nástroja v zemi s látkou, do ktorej ho azda zabalili pred uložením do zeme. Plochá medená sekerka s odtlačkom látky s plátňovou väzbou v korózných vrstvách, typologicky zodpovedajúca VII. skupine *J. Říhovského*, variant typu Bb, sa našla aj pri archeologickom výskume v násype mohyly 1, v polohe Džbán na lokalite Náměšť na Hané (*Šmíd* 2005, 102, obr. 6: 3, 4). Autor výskumu predpokladal jej zámerné, votívne uloženie do plášťa posmrtného pamätníka kultúry ľudu s lievikovitými pohármi. Či zvyšky látky na kline z Čhtelnice súviseli s rituálnym uložením, alebo len so snahou o ochranu vzácného predmetu pri predpokladanom dočasnom uložení do zeme však ostáva iba v rovine úvah.

- Na hrane vrcholovej plošiny Pálenice v nevelkej vzdialenosti od predchádzajúceho klina, ale bez vzájomného vzťahu v zmysle hromadného nálezu, sa našla pomerne malá medená sekerka trojuholníkovitého tvaru s výrazným vejárovite rozšíreným oblúkovým ostrím a iba v náznaku zaoblenými bokmi (obr. 1: 4). Bokorys zodpovedá kopytovitému tvaru s ostrím posunutým k báze. Ostrie je mierne prehnuté bez stôp po pracovnej činnosti. Povrch pokrýva opadávajúca okrová patina. Rozmery: dĺ. 6,6 cm; š. ostria 3,5 cm; hr. 0,9 cm; š. tyla 1 cm; hr. tyla 0,6 cm; váha 81,06 g (obr. 3: 6).

Rozmermi i trojuholníkovým pôdorysom sekerka z Čhtelnice zodpovedá klinom široko poňatého typu Altheim (*Dobeš* 1989, 40; 2013, 40, 41; *Mayer* 1977, 53). Známý je predovšetkým z prostredia eponymnej kultúry Altheim a skupiny Mondsee v alpskej oblasti (*Driehaus* 1960, tab. 34: 6; *Willvonseder* 1963–1968), výrazne však odlišný od často do tohto typu zaraďovaných plochých tenkých sekier obdĺžnikového tvaru (*Kuna* 1981, 19–21), pre ktoré sa novšie používa názov typ Vinča (*Mayer* 1977, 63 a n., tab. 13: 172–181; *Žeravica* 1993, 57, 58). Na území Maďarska sú nálezu z Čhtelnice blízke trapézovité sekerky

Obr. 3. Medené nástroje. 1, 2, 6 – Chtelnica, poloha Stará Chtelnica a Pálenice; 3, 5, 7 – Dolný Lopašov, poloha Cerník; 4 – Chtelnica, poloha Holý vrch; 8, 9 – Dobrá Voda, poloha Lazy.

s oblúkovým ostrím typu Hajdúszoboszló (Patay 1984, 31, 32, tab. 5: 76–78), ktoré P. Patay (1984, 32) na podklade nálezov v hrobových celkoch spája s tiszapolgárskou kultúrou a považuje ich za jedny z najstarších medených nástrojov v Karpatskej kotline. Trapézovité sekerky typu Altheim, vyčleneného podľa nálezov z okolia alpských jazier, sú však chronologicky mladšie a zodpovedajú zväčša obdobiu počiatku kultúry ľudu s lievikovitými pohármi a skupine Bajč-Retz (Obereder/Pernicka/Ruttikay 1993, 5–9). V takomto prípade by sekerka z vršku Pálenice pri Chtelnici časovo spadala do obdobia záverečného vývoja lengyelskej kultúry (tzv. epilengyel), doloženej v tejto oblasti aj črepovým materiálom. M. Dobeš a kol. (2019, 33, obr. 8: 5; 14: 6) však novšie kladie podobné tvary do typu Pölshals a na podklade nálezov v sídliskovom materiáli ich výskyt spája až s kultúrou ľudu s mladšou badenskou keramikou, príp. s obdobím mladého eneolitu reprezentovaného jevišovickou či rívnáčskou kultúrou. Podobný tvar sekerky, ale s výrazným pravouhlým prierezom, napr. našli spolu s medeným šidlom pri archeologickom výskume výšinnej opevnenej polohy v Brne, mestskej časti Bosonohy, datovanej sprievodným materiálom do obdobia mladšej jevišovickkej kultúry. Z lokality však pochádzali aj fragmenty keramiky Bajč-Retz-Křepice. Autori výskumu pre tento tvar navrhovali vyčleniť samostatný variant Bosonohy základného typu Altheim (Kazdová/Šebela 1999, 190, 192, obr. 2: 12). Sekerka typu Pölshals sa našla aj na výšinnej opevnenej polohe Denemark pri Kutnej Hore v Čechách, kde však jej časové zaradenie do obdobia rívnáčskej kultúry tiež nie je celkom jednoznačné, ale pravdepodobné (Zápotocký/Zápotocká 2008, 254, obr. 130: 2).

Bez širšie koncipovaného archeologického výskumu na Starej Chtelnici a príľahlých Páleniciach tak zatiaľ ostáva časové zaradenie tejto trapézovitej sekerky otvorené, od obdobia ludanickej skupiny LgK (s vyššou dávkou pravdepodobnosti) až po záver vývoja badenskej kultúry.

- Z polohy Pálenice či Stará Chtelnica, bez presnejšej lokalizácie (obr. 1: 2), pochádza aj medený klin nevýrazne trapézovitého tvaru so šikmým rovným tylom a mierne rozšíreným oblúkovým ostrím. Pričný prierez tela je obdĺžnikový, s nevýrazne zaoblenými bokmi, pozdĺžny mierne bikonvexný. Telo pokrýva na povrchu žltohnedá patina pozostávajúca z korózných vrstiev premiešaných so svetlou zeminou z podložia. Na poškodených miestach presvitá svetlá zelená medenka, ktorá sa neoddeľuje od kovu. Povrch je hladký, bez stôp po odlievaní. Rozmery: dĺ. 9,1 cm; š. ostria 2,7 cm; š. tyla 1,7 cm; max. hrúbka 1 cm; hr. tyla 0,7 cm; váha 132,72 g (obr. 3: 2).

Klin z Chtelnice má blízke analógie v náleze z Pezinka z bývalých kasární Protivzdušnej obrany štátu, dnes Špecializovaného trestného súdu (Farkaš 1997, 9, 12, obr. 2: 1). Možno ho zaradiť medzi medené nástroje ešte výrazne ovplyvnené kamennými predlohami. Podľa M. Dobeša (1989, 39) vychádza z typu Pločnik, ktorý bol rozšírený v celej juhovýchodnej Európe (Kuna 1981, 17, 18) a na podklade dĺžkovo šírkového indexu zodpovedá najskôr variantu Strážnice s pomerne dlhým časovým vývojom od obdobia ludanickej skupiny až po skupinu Bajč-Retz (Dobeš 1989, 41, obr. 1; 2013, 38).

Ďalšie tri zdokumentované medené predmety sa našli už mimo polohy Pálenice a Stará Chtelnica.

- Jedným z nich, z polohy Holý vrch, je dláto s takmer kvadratickým priečnym prierezom, zúženým ostrím, nevýrazne prehnutým tylom a mierne bikonvexným pozdĺžnym profilom. Pripomína tak staršie kamenné predlohy, predovšetkým malé kopytovité klíny. Liaty kov však umožnil celkové zoštíhlenie nástroja. Kvalitne metalurgicky zvládnutý predmet bez švov a iba s ojedinelým zvlnením povrchu pokrýva žltozelená, miestami sa olupujúca patina. Rozmery: dĺ. 9,6 cm; pr. 0,9 x 0,9 cm; š. ostria 0,55 cm; váha 51,85 g (obr. 3: 4).

Dláto našli na výraznom vršku so strmými svahmi pri vstupe do Chtelnickej doliny, ktorý ju prevyšuje približne o 108 m. Na jeho vrchole, pri kóte 324, sa na prelome 19. a 20. storočia nachádzali role rímsko-katolíckej fary v Dolnom Lopašove (samotná poloha však patrí do katastra obce Chtelnica), na ktorých uskutočnil miestny kaplán a neskôr farár F. Šándorfi dlhotrvajúci archeologický výskum. Z prekopaných kultúrnych jám, okrem zlomkov keramiky, získal aj bohatú kolekciu kamennej brúsenej a štiepanej industrie. Podľa odhadu A. Loubala (1933, 594) pozostávala asi z 3 000 predmetov. Časť z nich sa prostredníctvom zbierky P. Jedlicsku dostala do fondov dnešného Západoslovenského múzea v Trnave (Novotný/Fuhrherr 1971, 5, 6, tab. I; II).

Kolekcia je pomerne nesúrodá a obsahuje štiepanú industriu od mladého paleolitu (gravettien?) cez neolit a eneolit, vrátane rozhrania neskorej doby kamennej a staršej doby bronzovej (Bátora 2015, 22) až po novoveké súčasti pušiek s kresadlovým zámkom. Väčšina kamennej brúsenej i štiepanej industrie sa však nevymyká z morfológického rámca charakteristického pre LgK, vrátane jej záverečnej fázy reprezentovanej ludanicou skupinou (Loubal 1934, tab. VII; VIII).

Drobné dlátka so štvoruholníkovým prierezom boli donedávna zastúpené v nálezoch medenej industrie na Slovensku iba sporadicky (Novotná 1970, 67; 1978–1979, 63). S rozšírením detektorov kovov však ich nálezov postupne pribúda. V okolí Chtelnice sú zastúpené najmenej tromi exemplármi a z Malých Karpát aj ich predpolia boli nedávno zverejnené exempláre z Dolných Orešian, Trnavy a Veľkého Grobu (Farkaš 1997, 10–12). Pri náleze z Veľkého Grobu však pre vysoký obsah cínu (9,2 %) nemožno vylúčiť ani jeho zaradenie až do doby bronzovej (Farkaš 1997, 10; Longauerová/Longauer 1997, 19–24).

Predlohy dlát tohto typu sa zvyčajne hľadajú na Balkáne (Novotná 1978, 213, 214; Todorova 1981, 23, 24; Vizdal 1977, 92, 114). Analogické predmety známe z juhozápadného Slovenska (Farkaš 1997, 11), z Maďarska (Patay 1984, 22) a Moravy (Vaškových 2004, 161, 162) umožňujú spolu s nálezmi z Veľkých Raškoviec (Vizdal 1977, 92 a 114) ich časové zaradenie zväčša do obdobia starého eneolitu, vrátane jeho druhej polovice, v oblasti Malých Karpát, reprezentovanej pomerne dlhodobým vývojom ludanickej skupiny (Farkaš 1997, 11). Dláto tak zrejme umožňuje spolu s kamennou brúsenou a štiepanou industiou, zväčša chronologicky menej citlivou, zaradiť aspoň časť vývoja zaujímavého výšinného sídliska na Holom vrchu práve do tohto obdobia.

- Druhé dlátko sa našlo už v katastri Dolného Lopašova, okr. Piešťany na hrane úvozu vedúceho na pomerne rovný kopec Cerník, vo vzdialenosti približne 0,95 km od Holého vrchu a 2 km od vrcholu Pálenice (obr. 1: 6).

Miniatúrne medené dlátko s nepravidelným, skôr oválnym ako štvoruholníkovým prierezom a zaobleným ostrím. Tylo je zahrotené. Na dorzálnej aj bazálnej strane nástroja sa zachoval nepravidelný plastický šev po odlievaní. Povrch pokrýva odlupujúca sa hnedo zelená patina. Rozmery: dĺ. 4,95 cm; max. š. 0,7 cm; max. hr. 0,4 cm; š. ostria 0,55 cm; váha 8,95 g (obr. 3: 5).

- Tretie dlátko nie je možné presne lokalizovať. Našlo sa buď na hrebeni Cernika, SSZ od predchádzajúceho nález (obr. 1: 7), alebo pri pláži Čhtelnickej priehrady, niekde v blízkosti hrádze.¹ Dlátko je s výrazne predĺženým telom nepravidelného obdĺžnikového prierezu s mierne zaoblenými bokmi, zúženým ostrím a rovným tylom. Povrch je výrazne korodovaný, medeno-červený so zvyškami odpadávajúcej patiny hnedozelenej farby, hladký, bez stôp po odlievaní predmetu. Rozmery: dĺ. 11,8 cm; pr. 0,6 x 1 cm; š. ostria 0,55 cm; váha 63,89 g (obr. 3: 3).

Všetky tri dlátko z Čhtelnice a Dolného Lopašova patria v podstate k jednému typu a zrejme ich tak odliali a používali v časovom úseku starého eneolitu, v období záveru lengyelskej kultúry.

- Posledným zdokumentovaným medeným predmetom z okolia Čhtelnice, pri ktorom však nie je isté, či sa našiel pri Čhtelnickej vodnej nádrži, alebo na vrchu Cerník (obr. 1: 7), je medený klin mierne trapézovitého tvaru, ktorý ešte zreteľne vychádza z kamenných predlôh. Pričný rez má nepravidelný obdĺžnikový tvar, pozdĺžny zodpovedá nízkym kopytovitým klinom so zníženým tylom a nepravidelným, esovito prehnutým oblúkovým, pracovnou činnosťou nepoškodeným ostrím. Na bokoch sa zachovali švy po odlievacej forme. Povrch je medeno-červený so zvyškami opadávajúcej žlté zelenej patiny. Rozmery: dĺ. 9,8 cm; š. 0,9–2 cm; max. hr. 1,2 cm; š. ostria 1,8 cm; váha 111,2 g (obr. 3: 7).

Jednoduché medené nástroje so zreteľnými väzbami na kamenné predlohy s pomerom dĺžky k šírke približne v pomere 5 : 1 sa označujú ako typ Pločník (*Kuna 1981, 17*), ktorý bol vo svojich variantoch rozšírený v celej juhovýchodnej Európe. Klin z okolia Čhtelnice sa výzorom hlási k archaickým tvarom (*Angeli 1967, tab. 2; Dobeš 1989, 39, 40; 2013, 37, 38; Dobeš a kol. 2010, 57–67; Mayer 1977, 50–52, tab. 13: 131–134; Šikulová/Zápotočský 2010, 411, 412, obr. 5: 2, 3, 5*). Tvarovo blízky nález z moravských Paršovic (*Dobeš a kol. 2019, obr. 5: 5; 12: 4*) však kladie M. Dobeš a kol. (2019, 31) už do pokročilejšieho typu Stollhoff. Pre svoj archaický výzor by tak klin mohol teoreticky byť zatiaľ jedným z najstarších medených predmetov nájdených v Malých Karpatoch v okolí Čhtelnice, azda ešte z obdobia zodpovedajúceho stupňu Lengyel III, Brodzany, hoci celkom nemožno zabúdať ani na pomerne dlhý predpokladaný časový úsek využitia tohto typu medených klinov (*Kuna 1981, 17, 18*).

Ďalšie dva medené klíny sa našli na okraji obce Dobrá Voda, okr. Trnava, v polohe Lazy. Miesto nález sa nachádza približne 4,5 km smerom na západ od masívu Pálenice-Stará Čhtelnica, na mierne svahu klesajúcom k dnes regulovanému potoku Mariáš, na rozhraní záhrad a polí, tesne pri poľnej komunikácii v nadmorskej výške okolo 250 m (obr. 1: 8). Údajne sa našli tesne pri sebe a možno ich považovať za hromadný nález. Predstavujú tak prvý doložený depot eneolitických medených predmetov z Malých Karpát, hoci informácie o iných, často pomerne hodnoverné, sú súčasťou zberateľskej mytológie. K nim patria napr. sekeromlaty (vraj typu Handlová) zo Starej Čhtelnice, sekeromlat zasunutý do špirálovej náramenice z Horných Orešian, Slepého vrchu, súbor rôznych špirál z jaskyne Dzeravá skala alebo Tmavá skala pri Plaveckom Mikuláši. Bez možnosti preskúmania inak v obci obecne známeho nález nie je isté, či predmety zvinuté z hrubších, zväčša plochých drôtov prípadne nepatrili až do mladšej alebo neskorej doby bronzovej, kam ho zväčša kladú aj pôvodné informácie o náleze. Správy o depotoch eneolitickej medenej industrie však pribúdajú aj z iných oblastí Slovenska.

- Klin medený mierne trapézovitého tvaru s rozšíreným rovným oblúkovým ostrím a konkávnymi bokmi, obdĺžnikovým prierezom a s nevýrazne bikonvexnou bazálnou i dorzálnou stranou (obojstranné prežliabnutie bokov dosahuje približne 0,5 cm). Pozdĺžny rez je mierne bikonvexný, tylo je rovné. Boky a jednu širšiu stenu pokrýva hnedozelená, akoby vyleštená patina, z druhej opadáva a odhaľuje pôvodný hnedočervený povrch. Rozmery: dĺ. 14,5 cm; š. tyla 2,9 cm; š. ostria 4,3 cm; hr. tyla 0,9 cm; max. hr. 1,6 cm; váha 507,85 g (obr. 3: 8).

- Klin medený mierne trapézovitého tvaru s rozšíreným rovným oblúkovým ostrím a konkávnymi bokmi pri inak obdĺžnikovom priereze (obojstranné prehnutie dosahuje približne 0,5 cm). Pozdĺžny rez je mierne bikonvexný, so zníženým tylom. Tylo je rovné s nepravidelnou prehĺbeninou a jazvou po na-

¹ Nálezcovia vzájomne zamieňali miesto nález dlátko (obr. 3: 3) a klina (obr. 3: 7).

lievaní kovu do čiastočne stranovo deformovanej formy. Jednu zo širších plôch klina pokrýva dokonalá hnedozelená, akoby vyleštená patina, z druhej sa odlupuje a odhaľuje pôvodný medený, hnedočervený povrch. Rozmery: dĺ. 10,2 cm; š. tyla 2,6 cm; š. ostia 4,4 cm; hr. tyla 1,05 cm; max. hr. 1,35 cm; váha 287,18 g (obr. 3: 9).

Zhodná patina podporuje predpoklad, že obidva klíny boli uložené v rovnakom prostredí, a mohli skutočne tvoriť jeden, do zeme zámerne uložený celok. Klíny z Dobrej Vody majú blízku analógiu v nálezoch z Chtelnice (obr. 3: 2) a z Pezinka (Farkaš 1997, 9, 12, obr. 2: 1). Možno ich tak zaradiť medzi medené nástroje vychádzajúce z typu Pločnik, ovplyvnené kamennými predlohami (Dobeš 1989, 39). Na podklade dĺžkovo šírkového indexu zodpovedajú najskôr typu Strážnice s pomerne dlhým časovým vývojom od obdobia ludanickej skupiny až po skupinu Bajč-Retz (Dobeš 1989, 41, obr. 1; 2013, 37, 38) alebo Stollhoff, variantu Hartberg (Mayer 1977, 46 tab. 9: 97–100), azda pretrvávajúceho až po začiatok stredného eneolitu. Ten je v malokarpatskom priestore reprezentovaný boľarázskou skupinou badenskej kultúry. Podobné prežliabnutie bokov ako pri klínoch z Chtelnice je na Morave doložené na nástroji typu Hartberg z Kyjovska (Dobeš a kol. 2019, 32, obr. 6: 2). Technológia výroby medenej industrie, pri ktorej zrejme v tomto období ešte prevládalo odlievanie do „stratenej formy“, umožňovala rôzne variácie na základný prototyp ovplyvnené predovšetkým schopnosťami, skúsenosťami i možnosťami jednotlivých kovolejárov. To sa odzrkadľilo v istej variabilite nástrojov, často sťažujúcej ich zaradenie do jednotlivých typov a variantov, výrazne ovplyvnených subjektívnym pohľadom bádateľa. Podľa novšieho triedenia M. Dobeša a kol. (2019, 32, obr. 6: 6) by tak klíny z Dobrej Vody boli blízke prechodnému typu Malhostovice.

Obec Dobrá Voda leží v centre mierne zvlnenej Dobrovodskej kotliny obklopenej vrchmi Malých Karpát. So Záhorím a Trnavskou pahorkatinou ju spájajú úzke doliny smerujúce k Dechticiam, Hradištiu pod Vrátnom, Brezovej pod Bradlom, či napájajúce sa na Chtelnickú dolinu. Odvodňovaná je riečkou Blava s tromi hlavnými prítokmi (Mariáš, Hlavina, Jaseňový potok). Zo starších zberov a súkromných zbierok, ktorých korene zasahujú prinajmenšom do obdobia pobytu J. Hollého na tunajšej fare, sa dostalo do zbierok dnešného Západoslovenského múzea v Trnave zopár kamenných brúsených nástrojov s prevrátaným otvorom pre rukoväť (Keller 1964, 24; Novotný/Fuhrherr 1971, 44, 54). Na začiatku 21. storočia k nim pribudla v SNM-AM v Bratislave rozsiahla kolekcia kamennej brúsenej, ako aj predovšetkým štiepanej industrie, zozbieraná na poliach v okolí obce i v údolí spájajúcom ju s Chtelnickou dolinou (Farkaš/Plachá 2002, 79). Sprievodný, aj keď len drobný keramický materiál umožňuje tunajšie osídlenie zaradiť do obdobia od starších maľovaných stupňov LgK až po badenskú kultúru. Tomu zodpovedá aj typologická skladba kamennej brúsenej industrie, vrátane početných zlomkov sekeromlatov. Medzi štiepanými nástrojmi sa však objavujú ojedinele aj predmety, ktoré možno azda spájať ešte s obdobím mladého paleolitu. Pozornosť si zaslúži aj informácia tunajších pracovníkov lesnej správy, podľa ktorých sa brúsené kamenné nástroje spolu s prepálenou zeminou nachádzali aj vo vrtoch pre stĺpy oplotenia zvernice, ktoré osádzali na hrebeni blízkych vrškov (Skalky, Malé Skalky). Medené klíny sa tak našli v pomerne intenzívne využívannej uzavretej sídliskovej aglomerácii uprostred Malých Karpát, ktorej atraktivitu predovšetkým pre eneolitické obyvateľstvo zrejme nemožno vysvetliť len tým, že cez Dobrovodskú kotlinu prechádzalo niekoľko skôr lokálnych, ako nadregionálnych komunikácií. Kotlina zrejme poskytovala relatívny pocit bezpečia s dostatkom, aj keď nie celkom ideálnej poľnohospodárskej pôdy (rendziny, kambizeme rendzinové, luvizeme modálne a luvizeme pseudoglejové – www.podnemapy.sk). Výhodou však mohli byť početné prameňe vody (dodnes sa ich tu nachádza 42) a azda aj iné prírodné zdroje (drevo, les na pastvu) a pod. Podľa charakteru štiepanej industrie sa táto aspoň sčasti vyrábala priamo na mieste. Či na tento účel boli vhodné aj rohovce z miestnych wettersteinských dolomitov (www.mapserver.geology.sk), zrejme ozrejmi až budúci výskum. Nemožno celkom vylúčiť, že príťažlivosť Dobrovodskej kotliny pre ľudí neskorej doby kamennej mohli zvyšovať aj miestne neobvyklé zdroje vody, napr. občasná vyvieracka Pod Bachárkou, pôvodný prameň Blavy, s výdatnosťou okolo 120 l/s, vytekajúci z podzemného krasového systému a pôvodne nezamrzajúci ani za najväčších mrazov. Podľa kňaza a historika L. Dedek-Crescensa² sa priamo nad ním na skalnatom brehu nachádzala dnes zničená archeologická lokalita s pravekými nálezmi, ktorú interpretoval ako pohanské obetisko. Azda v minulosti aj valom chránená poloha sa zvyčajne spájala s obdobím mladšej a neskorej doby bronzovej, prípadne staršej

² Za informáciu ďakujeme dr. E. Studeníkovej, CSc.

doby železnej³. Podľa pomerne spoľahlivých informácií aspoň ojedinelé nálezy z doby bronzovej pochádzajú aj z polohy Pálenice a Stará Chtelnica, doložený je však iba listovitý hrot oštepú či kopije. Informácie o nálezoch z polohy Skalky a Veľká či Malá Klenová, vrátane údajne najmenej desiatich depotov bronzov sa zatiaľ pohybujú len v rovine viac či menej pravdepodobných informácií, azda ovplyvnených aj tzv. „hľadačsko-zberateľskou (mrcasníckou) latinou“. V každom prípade však okolie Chtelnice bolo v nezanedbateľnej miere osídlené tak v eneolite, keď sa však doklady miestnej metalurgie prejavujú zväčša iným spôsobom (Farkaš/Gregor 2013, 29 a n.; Nevizánsky/Šalkovský/Zachar 2017, 41–44), ako aj v dobe bronzovej. To spolu s výskytom kovovej industrie, zatiaľ však bez dokladov jej miestnej výroby, neuľahčuje časové zaradenie chtelnického medeného ingotu chemickým zložením najskôr zodpovedajúceho využitiu chalkopyritickej rudy.

ZÁVER

Súčasný poznatky zatiaľ neumožňujú jednoznačné časové zaradenie neobvyklého medeného ingotu nájdeného v Malých Karpatoch v blízkosti obce Chtelnica, okr. Piešťany. Poukazujú však na pomerne intenzívne osídlenie tunajšieho horského prostredia s doposiaľ s dvomi doloženými maximami. Jedným z nich je obdobie od prelomu neolitu a eneolitu až po začiatok vývoja badenskej kultúry a druhým mladšia až neskorá doba bronzová. Obidva časové úseky sa vyznačujú rozvinutou metalurgiou kovov. Či opakovaný tunajší posun do horských oblastí súvisel s predpokladanými klimatickými zmenami, pri ktorých sa dostávali do popredia dostatočné zásoby vody, využívaním iných miestnych prírodných zdrojov, hľadaním bezpečia, kontrolou prechodov cez pohorie, ich kombináciou, alebo celkom inými príčinami, azda ukáže až budúci výskum.

LITERATÚRA

- Angeli 1967 W. Angeli: Der Depotfund von Stollhof. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien* 70, 1967, 491–496.
- Bátora 2015 J. Bátora: Silicitové dýky z Plaveckého Podhradia a Dolného Lopašova. In: J. Bartík (ed.): *Zborník na pamiatku Jozefa Paulíka*. Zborník SNM. Archeológia. Supplementum 9. Štúdie. Bratislava 2015, 21–27.
- Dobeš 1989 M. Dobeš: Zu den äneolithischen Kupferflachbeilen in Mähren, Böhmen, Polen und in der DDR. *Praehistorica* 15/16, 1989, 39–48.
- Dobeš 2013 M. Dobeš: *Měď v eneolitických Čechách*. Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Praguense 16. Praha 2013.
- Dobeš a kol. 2010 M. Dobeš/P. Fojtík/M. Kalábek/P. Kalábková/J. Peška: K počátkům výskytu měděné industrie na Moravě, sekerky z Hulína-Pravčíc a Laškova-Kandie. *Přehled výzkumů* 51, 2010, 57–68.
- Dobeš a kol. 2019 M. Dobeš/M. Fikrle/A. Drechsler/K. Faltýnek/P. Fojtík/J. Halama/Z. Jarůšková/M. Kalábek/J. Langová/Z. Schenk/S. Španihel/J. Peška: Eneolitická měděná industrie na Moravě. Nové a staronové nálezy ve světle stávajících poznatků o vývoji středoevropské metalurgie. *Památky archeologické* 110, 2019, 5–58.
- Driebehaus 1960 J. Driebehaus: *Die Altheimer Gruppe und das Jungneolithikum in Mitteleuropa*. Mainz 1960.
- Farkaš 1997 Z. Farkaš: Ojedinelé nálezy medenej industrie na juhozápadnom Slovensku. *Zborník SNM* 91. *Archeológia* 7, 1997, 9–17.
- Farkaš, v tlači Z. Farkaš: Medený ingot z Chtelnice. In: *Zborník k jubileu Jozefa Bátora*, v tlači.
- Farkaš/Gregor 2013 Z. Farkaš/M. Gregor: Doklady metalurgie kovov na západnom Slovensku na prelome starého a stredného eneolitu. In: I. Cheben/M. Soják (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2010*. Nitra 2013, 29–52.
- Farkaš/Plachá 2002 Z. Farkaš/V. Plachá: Neolitické a eneolitické nálezy z Malých Karpát a otázka výšinných sídlisk. In: I. Cheben/I. Kuzma (ed.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín 2000*. Nitra 2002, 73–89.
- Habovštiak 1972 A. Habovštiak: Stredoveké hrádky na Slovensku. *Vlastivedný časopis* 21, 1972, 2–8.

³ Podľa dnes už ťažko overiteľných informácií miestnych obyvateľov sa tu bronzové predmety nachádzali aj pri výstavbe vodárne, zachytávajúcej spod skaly vytekajúci prameň.

- Janšák 1930 Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. A. Sídlištia na pieskových dunách rieky Moravy. B. Hradiská v hornom teréne. C. Drobnéjšie hradiská a sídliská. In: *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* 24, 1930, 1–67.
- Janšák 1935 Š. Janšák: Staré osídlenie Slovenska. *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti* 29, 1935, 15–51.
- Kazdová/Šebela 1999 E. Kazdová/L. Šebela: Eneolitické osídlení hradiska u Brna-Bosonoh (okr. Brno-město). *Pravěk Nová řada* 9, 1999, 181–195.
- Keller 1964 I. Keller: Cesta cez Malé Karpaty vo svetle nálezov kamenných nástrojov. *Zprávy Západoslovenského múzea v Trnave* 4, 1964, 21–35.
- Klčo 1998 M. Klčo: Praveké a stredoveké osídlenie obce. In: J. Polakovič (ed.): *História Chtelnice. 790 rokov. 1208–1998*. Chtelnica 1998, 5–12.
- Könyöki 1905 J. Könyöki: *A középkori várak. Különös tekintettel Magyarországra*. Budapest 1905.
- Kuna 1981 M. Kuna: Zur neolithischen und äneolithischen Kupferverarbeitung im Gebiet Jugoslawiens. *Godišnjak* (Sarajevo) 19, 1981, 13–81.
- Longauerová/Longauer 1997 M. Longauerová/S. Longauer: Štruktúrna a chemická analýza archeologických predmetov na báze medi. *Zborník SNM* 91. *Archeológia* 7, 1997, 19–24.
- Loubal 1933 A. Loubal: Neolit a eneolit v Jedlicskej zbierke. *Kultúra* 5, 1933, 589–599, 773–781.
- Loubal 1934 A. Loubal: Neolit a eneolit v Jedlicskej zbierke MSSV. *Kultúra* 6, 1934, 472–476.
- Mayer 1977 E. F. Mayer: *Die Äxte und Beile in Österreich*. Prähistorische Bronzefunde IX/9. München 1977.
- Nevizánsky/Šalkovský/Zachar 2017 G. Nevizánsky/P. Šalkovský/T. Zachar: Archeologický výskum v Slovenskom Pravne. Príspevok k poznaniu metalurgie medi v období eneolitu. *Zborník SNM. Kmetianum* 14, 2017, 37–47.
- Novák 1984 P. Novák: Záchranný výskum na stavbe prehrady v Chtelnici. *AVANS* 1983, 1984, 161–163.
- Novotná 1970 M. Novotná: *Die Äxte und Beile in der Slowakei*. Prähistorische Bronzefunde IX/3. München 1970.
- Novotná 1978 M. Novotná: Anfänge der Metallurgie in der Slowakei und die Beziehungen zum Ostbalkan. *Studia praehistorica* 1–2, 1978, 212–217.
- Novotná 1978–1979 M. Novotná: Praveká metalurgia mede a bronzu na Slovensku. *Historica* 29–30. *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, 1978–1979, 59–71.
- Novotný/Fuhrherr 1971 B. Novotný/V. Fuhrherr: *Katalóg archeologickej zbierky Západoslovenského múzea v Trnave*. Bratislava 1971.
- Obereder/Pernicka/Ruttikay 1993 J. Obereder/E. Pernicka/E. Ruttikay: Die Metallfunde und die Metallurgie der kupferzeitliche Mondseegruppe. Ein Vorbericht. *Archäologie Österreichs* 4/2, 1993, 5–9.
- Patay 1968 P. Patay: A fényeslitkei rézkori temető. *A Nyíregyházi Jós András múzeum évkönyve* 11, 1968, 15–62.
- Patay 1984 P. Patay: *Kupferzeitliche Meißel, Beile und Äxte in Ungarn*. Prähistorische Bronzefunde IX/15. München 1984.
- Pichlerová 1962 M. Pichlerová: Nález medenej sekerky v Beluši. *Študijné zvesti AÚ SAV* 9, 1962, 271.
- Říhovský 1992 J. Říhovský: *Die Äxte, Beile, Meißel und Hämmer in Mähren*. Prähistorische Bronzefunde IX/3. Stuttgart 1992.
- Sándorfi 1895 N. Sándorfi: Pusztavesi őstelep Nyitramegyében. *Archaeologiai értesítő* 15, 1895, 282.
- Šikulová/Zápotocký 2010 V. Šikulová/M. Zápotocký: Raně eneolitický měděný pectorál z vrchu Kotouče u Štramberka. *Archeologické rozhledy* 62, 2010, 395–428.
- Šmíd 2005 M. Šmíd: Výzkum mohylového pohřebiště v poloze „Džbán“ u Náměště na Hané, okr. Olomouc. *Pravěk Nová řada* 13, 2003, 2005, 91–112.
- Todorova 1981 H. Todorova: *Die kupferzeitlichen Äxte und Beile in Bulgarien*. Prähistorische Bronzefunde IX/14. München 1981.
- Vaškových 2004 M. Vaškových: Měděné předměty z Velehradu a Sušic-Teplic, okr. Uherské Hradiště. In: E. Kazdová/Z. Měřinský/K. Šabatová (ed.): *K počtě Vladimíru Podborskému*. Brno 2004, 161–165.
- Vizdal 1977 J. Vizdal: *Tiszapolgárske pohrebisko vo Veľkých Raškovciach*. Košice 1977.
- Willvonseder 1963–1968 K. Willvonseder: *Die jungsteinzeitlichen Pfahlbauten des Attersees in Oberösterreich*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 11/12. Wien 1963–1968.
- Zápotocký/Zápotocká 2008 M. Zápotocký/M. Zápotocká: *Kutná Hora-Denemark. Hradiště řivnáčské kultury (ca 3000–2800 př. Kr.)*. Památky archeologické. Supplementum 18. Praha 2008.
- Žeravica 1993 Z. Žeravica: *Äxte und Beile aus Dalmatien und anderen Teilen Kroatiens, Montenegro, Bosnien und Herzegowina*. Prähistorische Bronzefunde IX/18. Stuttgart 1993.

Internetové zdroje:

www.mapserver.geology.sk
www.podnemapy.sk

Eneolithic copper industry from the vicinity of Čhtelnica

Zdeněk Farkaš

Summary

Around 2010, workers of the Štátne lesy company found a copper ingot in shape of an incomplete cone in western Slovakia, in the residential area of Čhtelnica, Piešťany district (Fig. 1). The compact lump of melted material with porous structure preserved the internal shape of the thermic device with a flat bottom and conically widening walls (Farkaš, *in print*). The unusual shape of the raw material lump and unknown find context do not allow definite chronological classification of the item, although most indices suggest its younger, possibly post-prehistoric origin. Employees of SNM, Archaeological Museum in Bratislava, managed to document nine eneolithic copper tools – 6 wedges and 3 chisels (Fig. 1; 3) – in the attempt to obtain as much data as possible on the location of its discovery from the areas of the neighbouring villages of Čhtelnica, Dolný Lopašov and Dobrá Voda, Piešťany and Trnava districts. They were all discovered in the part of the Little Carpathians currently covered with forest. Three of them come from the previously unstudied upland site from the Lengyel culture period at Pálenica and Stará Čhtelnica (the area of Čhtelnica) mainly corresponding with the development of the Ludanice and Bajč-Retz groups (Fig. 3: 1, 2, 6). On the surface of one wedge, an imprint of cloth with tabby weave was preserved in patina (Fig. 3: 1; 3). It was probably wrapped in the cloth before it was deposited in the ground. One of the chisels was found on the dominant site of Holý vrch, next to the entrance to the Čhtelnická dolina valley with documented finds mainly from the eneolithic groups of the Lengyel culture to the beginning of the Bronze Age (Fig. 3: 4). Two small axes, originally from the hoard found in the Dobrovodská kotlina basin (area of the village of Dobrá Voda), come from an enclosed settlement area with numerous finds of chipped and polished lithic industry from the period of the Ludanice group – Baden culture (Fig. 3: 8, 9). Other two tools were found on the large hill of Černík in the area of Dolný Lopašov without any previously documented finds; the exact origin of the last one is not clear. When searching for the contexts to the lump of copper raw material, a considerably intense settlement of the local mountainous environment with two previously detected maximums was accidentally documented. One of the maximums is the period from the turn of the Neolithic and Eneolithic to the Baden culture and the second one is the Late/Final Bronze Age. Both periods are typical with developed metallurgy. Whether the repeated local move to the mountainous areas was associated with the supposed climate changes making sufficient water sources more important, use of other local natural sources, search for security, control of passes through the mountains, their combination or totally different reasons, might be shown by further investigation.

Fig. 1. Map of the Little Carpathians near Čhtelnica. 1 – Pálenice site, the location of discovery of the copper ingot; 2 – Stará Čhtelnica and Pálenice, assumed extent of the eneolithic settlement; 2–8 – locations of discoveries of eneolithic copper industry; 2–5 – area of the village of Čhtelnica; 6, 7 – area of the village of Dolný Lopašov; 8 – village of Dobrá Voda (<https://mapy.hiking.sk>).

Fig. 2. Čhtelnica. Copper wedge no. 1, detail of patina with impression of cloth with tabby weave.

Fig. 3. Copper tools. 1, 2, 6 – Čhtelnica, Stará Čhtelnica and Pálenice sites; 3, 5, 7 – Dolný Lopašov, Černík site; 4 – Čhtelnica, Holý vrch site; 8, 9 – Dobrá Voda, Lazy site.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

PhDr. Zdeněk Farkaš, PhD.
SNM, Archeologické múzeum
Žižkova 12
SK – 814 36 Bratislava
farkaszdeno@zoznam.sk

MOBILITA VYBRANÝCH JEDNOTLIVCOV POCHOVANÝCH NA KELTSKOM POHREBISKU V DUBNÍKU, OKR. NOVÉ ZÁMKY

Pilotná štúdia¹

Jozef Bujna – Sylva Drtikolová Kaupová – Mária Hajnalová – Ján Král

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.11>

Keywords: Early La Tène period (LTB1–B2), 4th–3rd centuries BC, cemetery, south-western Slovakia, past human mobility, strontium ⁸⁷Sr/⁸⁶Sr isotope ratio

The mobility of selected individuals buried at the Celtic cemetery in Dubník, district of Nové Zámky. A pilot study.

A pilot study for a project focused on the mobility of human individuals in a close combination of archaeology, anthropology and isotope geochemistry using strontium (⁸⁷Sr/⁸⁶Sr) isotope analyses. The test assemblage consists of 8 samples of human teeth and 3 samples of animal teeth from 7 inhumation graves with 8 buried human individuals, from the Celtic cemetery in Dubník, Nové Zámky district, dated to the 4th–3rd century BC (LTB1–B2).

In the evaluated pilot sample, the values of three individuals – a female and a child from grave 20 and probably a young man from grave 32 – correspond to the local isotope signal of biologically available strontium. These graves do not manifest non-local characteristics in the grave-goods or the burial rite. For other three individuals buried in graves 17, 19 and 29, the measured values are close to the values given for ‘local’ individuals from burial grounds in the Middle Danube Basin. Of the eight individuals evaluated, samples of two – a male buried in grave 18 and a female buried in grave 21 – show a significant deviation from the local isotope signal. The hypothesis of their non-local origin can also be substantiated by the archaeological context – in the first case the re-opening of the grave and the intentional, apparently ritual, destruction of the grave-goods, in the second case the foreign costume of the deceased and a set of pottery vessels of foreign origin.

ÚVOD

V rámci dolu uvedených grantových projektov bola na osteologickom materiáli z keltského pohrebiska v Dubníku, okr. Nové Zámky, uskutočnená jednak analýza stabilných izotopov dusíka ($\delta^{15}\text{N}$) a uhlíka ($\delta^{13}\text{C}$) s cieľom analyzovať potravu (Bujna/Drtikolová Kaupová/Hajnalová 2019), jednak analýza pomeru izotopov stroncia (⁸⁷Sr/⁸⁶Sr), ktorá je predmetom tejto štúdie. Zámerom predmetnej analýzy bolo testovať možnosť sledovania mobility vybraných jedincov pochovaných na predmetnom pohrebisku.

V reprezentatívnej vzorke pilotného súboru je zastúpená škála kostrových hrobov, tri hroby mužov (17, 18 a 19), pochovaných s kompletnou výzbrojou v nadpriemerne veľkých hrobových jamách, situovaných v tzv. hrobových záhradkách; hrob pravdepodobne mladého muža (32) pochovaného asi s kopijou; hrob ženy (20A, B) s priemernou výbavou v superpozícii nad hrobom dieťaťa; hrob ženy (21) pochovej s novorodencom a s cudzorodou hrobovou výbavou a hrob nedospelého jedinca (29) s priemernou hrobovou výbavou. Pilotná vzorka teda reprezentuje škálu kostrových hrobov mužských, ženských a nedospelých jedincov odzrkadľujúcu rozmanitosť pohrebnej výbavy, spôsobu uloženia tela zomrelého a úpravy hrovej jamy na pohrebisku v Dubníku.

¹ Príspevok vznikol s podporou grantových projektov VEGA 1/0680/16 „Výzbroj z bojovníckych hrobov na území stredodunajského regiónu ako indikátor teritoriálnej, kultúrno-historickej a sociálnej identity vedúcej vrstvy keltskej spoločnosti“, VEGA 2/0018/19 „Ekologické analýzy akulturácie krajiny Slovenska od mladšieho praveku dodnes“ ako aj grantu Ministerstva kultúry Českej republiky DKRVO 2019-2023/7.I.b, 00023272.

V riešenej problematike projektu „teritoriálna a kultúrno-historická identita vedúcej vrstvy keltskej spoločnosti“ zohráva dôležitú úlohu otázka mobility jednotlivcov. Zámerom pilotnej štúdie je teda testovať pracovnú hypotézu, nakoľko cudzorodé predmety v hrobej výbave a odlišnosti v spôsobe uloženia tela zomrelého môžu súvisieť s cudzím pôvodom pochovaných jedincov, resp. s mobilitou počas ich života. Vstupnú premisu tvorila otázka, či muži pochovaní s výzbrojou tvorili viac mobilnú vrstvu keltskej spoločnosti.

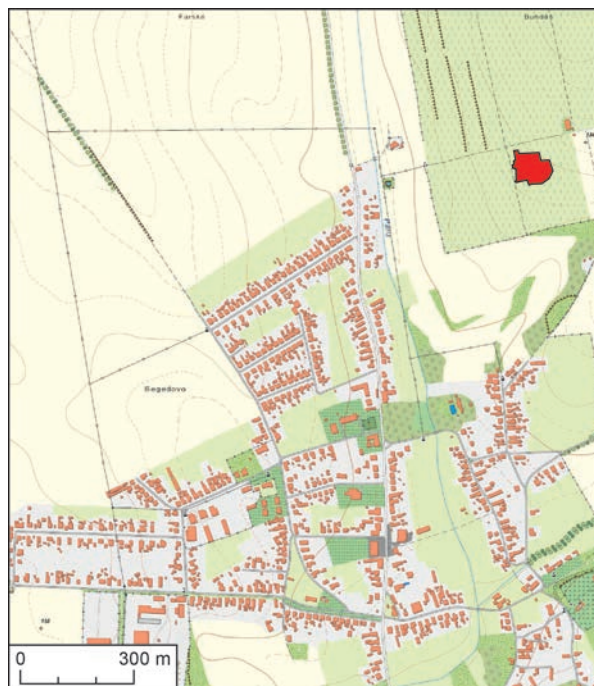
PRÍRODNÉ A GEOLOGICKÉ PROSTREDIE

Pohrebisko zo staršej doby laténskej je situované na severovýchodnom okraji obce Dubník, okr. Nové Zámky, v južnej časti vysokej sprašovej terasy, v polohe zvanej Bundáš (obr. 1). Na západnej a južnej strane terasa prevyšuje úroveň okolitej krajiny o 25–35 m a na východnej a severovýchodnej strane pozvoľna prechádza do pahorkatiny Dubníky. Plocha, na ktorej bola odkrytá časť pohrebiska, nebola oraná, išlo o lúku. Severne od preskúmanej plochy je vinohrad, na ploche ktorého podľa sondovania výskyt hrobov pokračuje.

Informácie o geologicko-stratigrafickej a litologickej charakteristike územia, širšie definovaného ako niva toku Žitavy, preberáme súhrne z publikovaných prác (Ivanička a i. 1998; Vaškovič a i. 1982) a z digitálnej geologickej mapy Slovenska (Káčer a i. 2020). Paleogénne a neogénne sedimenty dosahujú v regióne mocnosť až 2607 m. V spodných častiach boli uložené v morskom prostredí, neskôr brakickom a v najvyšších častiach v sladkovodnom prostredí. Najmladšie volkovské súvrstvie je panónskeho veku (6–6,5 Ma) a obsahuje rôzne variety ílov, piesčitých ílov s medzivrstvami pieskov a drobných piesčitých štrkov. Geneticky ide rovnako ako v prípade nadložných kvartérnych sedimentov najmä o sedimenty fluvialne, uložené činnosťou paleo-Hrona v starších obdobiach geologického vývoja, panón.

Sedimenty volkovského súvrstvia vystupujú v blízkosti elevácie Bundáš na povrch terénu, najmä na svahoch a okrajoch údolí lokálnych tokov. Na horninách volkovského súvrstvia ležia sedimenty kvartéru, plošne rozšírené v riečnych dolinách väčších tokov – Nitra, Žitava. Tie spravidla vytvárajú mierne terénne elevácie, trvalo nad hladinou podzemných vôd a zároveň mimo dosahu subrecentných záplav. Povodne modelovali plochú recentnú nivu Starej Žitavy, ktorá predstavuje charakteristický morfológický prvok krajiny od Dvorov nad Žitavou až ku Strekovu.

Archeologické nálezisko Dubník, poloha Bundáš, sa nachádza v povrchovom úseku geologického profilu, ktorý je v danom území budovaný najmä eolitickými sedimentmi. Ide o prevažne vápnité prachovité (silty) a jemne piesčité sedimenty, uložené činnosťou vetra a vápnité sprašové hliny. Ich mocnosť lokálne presahuje 15 m. Odhadovaný vek spraší je 15 ~ 50 ka. V okolí Dubníka vytvárajú sprašové náveje prevažnú časť povrchu terénu, pričom pokrývajú najmä nápadné terénne elevácie staršieho morfológického plánu s relatívnym prevýšením až desiatok metrov. Elevácie sú spravidla vymedzené líniami lokálnych tokov, ktoré vytvárajú úzke nevýrazné nivy, vyplnené nivnými hlinami a pieskami. Analogickým morfológickým prvkom je aj elevácia lokality Bundáš. Podobné lokality vytvárali priaznivé podmienky pre vznik sídiel.

Obr. 1. Dubník, poloha Bundáš, okr. Nové Zámky. Lokalizácia pohrebiska s vyznačenou odkrytou plochou. Základné mapy – ÚGKK: ZM SR (GKÚ Bratislava, 2017).

ARCHEOLOGICKÝ KONTEXT

Záchranným výskumom bola v polohe Bundáš preskúmaná iba časť pohrebiska. Odkrytých bolo 30 hrobov a z ďalších troch bol zachránený inventár. Celkový rozsah pohrebiska, vzhľadom na vinohrad, nemohol byť zistený. Odkrytá časť pohrebiska patrí do staršej doby laténskej, stupne LTB1–B2 (Bujna 1991). Z 33 odkrytých hrobov iba päť obsahovalo spálené ľudské pozostatky. Plošným odkryvom sa zistilo osem štvoruholníkových žlabov, tzv. hrobových záhradiek, *viridaria*, z toho dve navzájom prepojené (Bujna 1989). Meč sa vyskytol v ôsmich hroboch.

Charakteristika hrobových celkov zahrnutých do pilotného súboru je nasledovná.

- **Hrob 17** (Bujna 1989, 261–263, obr. 20; 21; tab. XIII: B; XIV; XVI; XLI: 6, 8; XLII: 5, 8, 9; XLIV: 1; XLVI: 2; XLVII: 9; XLVIII: 11; XLIX: 1, 4, 6; LIII: 3, 4; LIV: 1, 2; LVII: 3)

Hrobová jama nadpriemerných rozmerov 3,5 x 3,5 m, hĺbka 1,1 m, so špecifickou úpravou (konštrukciou?), v rohoch jamy do dna zapustené jamy po koloch (?). Jama situovaná v priestore vymedzenom štvoruholníkovým žlabom s rozmermi 13,5 x 13,2–14 m.

Muž, 40–50 ročný, Maturus I, vysokej telesnej výšky (Jakab/Vondráková 1989, 356 n.). Odoberaté vzorky: molár M2 – DUB01D, DUB01E.

Výzbroj: železný meč v železnej pošve, n. č. 8; tri železné duté krúžky, súčasti závesného systému meča, n. č. 5–7; železný hrot kopije, n. č. 9; železné súčasti štítu, puklica a okrajové kovanie, n. č. 10–14.

Súčasti odevu: štyri železné spony, n. č. 1–4.

Predmet dennej potreby: železná britva, n. č. 15.

Hlinené nádoby: osem nádob, n. č. 16–23, tvoriacich veľký keramický servis (Bujna 1991, 237 n.: skupina V; tab. 4) a časti ďalších siedmich nádob, n. č. 24–30.

Zvieracie kosti: sviňa domáca (*Sus scrofa domestica*) dvaja jedinci, odoberatá vzorka: incisivus – DUBF01te, hus domáca (*Anser anser domestica*), kura domáca (*Gallus gallus domestica*) v širokej miske, n. č. 17 (Ambros 1989, 372).

- **Hrob 18** (Bujna 1989, 263–265, obr. 22; 23; tab. XVII; XIX; XLVII: 8; XLIX: 11, 21; LIII: 4, 5)

Hrobová jama nadpriemerných rozmerov 3,3 x 3,3 m, hĺbka 1 m, s drevenou komorovou konštrukciou. Hrob v minulosti otvorený, kostra výrazne porušená, inventár intencionalne deštruovaný, pravdepodobne nie so zámerom vykradnutia, ale z rituálneho dôvodu. Jama situovaná v priestore vymedzenom štvoruholníkovým žlabom s rozmermi 13,3 x 13,8 m. Hrobová záhradka spojená s ďalšou záhradkou ohraničujúcou hrob 19.

Muž, 20–30 ročný, Adultus I (Jakab/Vondráková 1989, 357). Odoberaté vzorky: molár M2 – DUB02D, DUB02E.

Výzbroj: železný meč v železnej pošve, n. č. 10; 3 železné duté krúžky a dva železné závesky – súčasti závesného systému meča, n. č. 5–9; železný hrot kopije, n. č. 11; železné súčasti štítu – puklica a okrajové kovanie, n. č. 12–15.

Súčasti odevu: štyri železné spony, n. č. 1–4.

Predmety dennej potreby: železná britva, železné nožnice, železný nôž (?) a kamenný brúsik, n. č. 16–19.

Zlomky dvoch bližšie neurčitelných železných predmetov, n. č. 20, 21.

Hlinené nádoby: šesť nádob, n. č. 22–27, tvoriacich veľký keramický servis (Bujna 1991, 237 n.: skupina V; tab. 4) a nádoba vyhotovená v ruke, n. č. 28.

Zvieracie kosti: sviňa domáca (*Sus scrofa domestica*), hus domáca (*Anser anser domestica*), ryby (*Pisces*; Ambros 1989, 372).

- **Hrob 19** (Bujna 1989, 265–269, obr. 22; 24; tab. XX; XXI; XXII: B; XLI: 11; XLII: 11, 13; XLIV: 2; XLVI: 3; XLVIII: 5; XLIX: 7, 16, 17; LIII: 4–6; LIV: 3–6; LVI: 6; LVII: 4, 5)

Hrobová jama s nadpriemernými rozmermi 3,5 x 3,5 m, hĺbka 1 m, s drevenou komorovou konštrukciou. Jama situovaná v priestore vymedzenom štvoruholníkovým žlabom s rozmermi 14,3 x 17 m.

Muž, 50–60 ročný, Maturus II, robustnej stavby a vysokej telesnej výšky (Jakab/Vondráková 1989, 357 n.). Odoberaté vzorky: molár M2 – DUB03D, DUB03E.

Výzbroj: železný meč v železnej pošve, n. č. 8; 3 železné duté krúžky, súčasti závesného systému meča, n. č. 5–7; železný hrot kopije, n. č. 9; železné súčasti štítu, puklica a okrajové kovanie, n. č. 10–15.

Súčasti odevu: tri železné spony, n. č. 1–3.

Ozdoby: obrúčka zo zlatého plechu, na pravom prstenníku, n. č. 4.

Predmety dennej potreby: železná britva, železné nožnice a kamenný brúsik, n. č. 16–18.

Hlinené nádoby: päť nádob, n. č. 19–21, 24, 25, tvoriacich keramický servis (Bujna 1991, 237: skupina IV; tab. 4) a dve nádoby vyhotovené v ruke, n. č. 22, 23.

Zvieracie kosti: tur domáci (*Bos taurus*), sviňa domáca (*Sus scrofa domestica*) – dvaja jedinci, odoberatá vzorka: incisivus – DUBF34te, hus domáca (*Anser anser domestica*), ryby (*Pisces*; Ambros 1989, 372 n.).

- **Hrob 20** (Bujna 1989, 269 n., obr. 25; tab. XXII: A; XXIII; XLII: 1, 7; XLVIII: 9; XLIX: 5, 6)

Hrobová jama priemerných rozmerov 1,25 x 2,1 m, hĺbka 0,4 m.

Dvaja jedinci v superpozícii.

A – žena, 50–60 ročná, Maturus II (Jakab/Vondráková 1989, 358). Uložená vo východnej polovici hrobovej jamy, v hĺbke 0,2 m, nad keramickým servisom pohrebu B. Odoberatá vzorka: molár M2 – DUB05E.

Súčasť odevu: dve bronzové spony, n. č. 1, 2; tri železné spony, n. č. 3, 8, 9.

Ozdoby: dva bronzové náramky rozdielneho typu, na pravom a ľavom zápästí, n. č. 4, 5; dva bronzové nánožné kruhy, n. č. 6, 7.

Hlinená nádoba: nádoba, n. č. 16.

B – dieťa, 3–4 ročné, Infans II (*Jakab/Vondráková 1989, 358 n.*). Uložené na dne, v hĺbke 0,4 m, v západnej polovici hrobovej jamy. Kostra porušená zrejme počas pohrebu A. Odobratá vzorka: molár M1 – DUB04E.

Hlinené nádoby: päť nádob, n. č. 10–14, tvoriacich keramický servis (*Bujna 1991, 237 n.*: skupina IV; tab. 4) a črepy nádoby vyhotovenej v ruke, n. č. 15.

Zvieracie kosti: sviňa domáca (*Sus scrofa domesticus*; *Ambros 1989, 373*).

- **Hrob 21** (*Bujna 1989, 270, 271, obr. 26; tab. XXIV; XXV: A; XLII: 2, 3; XLVII: 5; XLVIII: 1, 6; XLIX: 15, 18, 19, 22; LII: 3*)

Hrobová jama priemerných rozmerov 1,45 x 1,9 m, hĺbka 0,55–0,7 m.

A – 50–60 ročná žena, Maturus II (*Jakab/Vondráková 1989, 359*). Odobratá vzorka: molár M2 – DUB06E.

B – novorodenec, Infans I, pozdĺž vonkajšej strany pravej stehennej kosti kostry A.

Súčasť odevu: štyri železné spony, n. č. 1–4.

Ozdoby: bronzový náramok na ľavom zápästí, n. č. 5; honosný náhrdelník: viac ako 90 kusov prevŕtaných tyčínok morského červeného koralu, 23 vázovitých sklenených korálikov, minimálne 43 kusov guľovitých/dvojkónických sklenených korálikov bezfarebných alebo modrej farby, minimálne jeden dvojkónický korálik z jantáru, n. č. 6–10.

Iné predmety: dva hlinené prasleny, n. č. 11, 12.

Hlinené nádoby: tri nádoby, n. č. 13–15 a dva hrnce vyhotovené v ruke, n. č. 16, 17 a tri malé šálky s uchom vyhotovené v ruke, n. č. 18–20, tvoriace neštandardný keramický servis.

Zvieracie kosti: sviňa domáca (*Sus scrofa domesticus*), kura domáca (*Gallus gallus domesticus*; *Ambros 1989, 373*).

- **Hrob 29** (*Bujna 1989, 279, obr. 37; tab. XXXVI: A*)

Hrobová jama priemerných rozmerov 1,5 x 1,85 m, hĺbka 0,5 m. Hrob v minulosti porušený.

Dieťa, 9–10 ročné, Infans III (*Jakab/Vondráková 1989, 361*). Odobraté vzorky: molár M1 – DUB07D, DUB07E.

Súčasť odevu: jedna železná spona, n. č. 1.

Iné predmety: hlinený praslen, n. č. 2.

Hlinené nádoby: tri nádoby, n. č. 3–5, tvoriace malý keramický servis (*Bujna 1991, 236 n.*: skupina III; tab. 4).

Zvieracie kosti: sviňa domáca (*Sus scrofa domesticus*; *Ambros 1989, 374*).

- **Hrob 31** (*Bujna 1989, 280, 281, obr. 39; tab. XXXIII; XXXIV; XXXVI: B; XLI: 3, 10; XLIV: 3; XLV: 4; LII: 5, 6*)

Priestorná hrobová jama 2,2 x 2,7 m, hĺbka 0,8 m, s drevenou komorovou konštrukciou.

Muž, 20–25 ročný, Adultus I (*Jakab/Vondráková 1989, 361*).

Výzbroj: železný meč v železnej pošve zdobenej motívom dračej lýry, n. č. 5; železná reťaz (opasok) na zavesenie meča, n. č. 4; železný hrot kopije s nadpriemernou dĺžkou 45 cm, n. č. 6; železné súčasti štítu, puklica a okrajové kovanie, n. č. 7–9.

Súčasť odevu: tri železné spony, n. č. 1–3.

Predmety dennej potreby: železná britva, železné nožnice, kamenný brúsik, n. č. 10–12.

Iné predmety: štyri malé železné kramle, n. č. 13–16, zlomok železného hrotu, n. č. 17, zlomok bližšie neurčiteľného železného predmetu, n. č. 18.

Hlinené nádoby: päť nádob, n. č. 19–23, tvoriacich keramický servis (*Bujna 1991, 237: skupina IV; tab. 4*) a črepy nádoby, n. č. 24, v zásype hrobovej jamy.

Zvieracie kosti: sviňa domáca (*Sus scrofa domesticus*; *Ambros 1989, 374*), odobratá vzorka: incisivus – DUBF67te.

- **Hrob 32** (*Bujna 1989, 281–283, obr. 40; tab. XXXV; XLI: 9; XLIII: 4; LII: 4*)

Hrobová jama priemerných rozmerov 1,2 x 1,7 m, hĺbka 0,3 m. Hrob v minulosti porušený, kostra značne neúplná. Rozpor v stanovení veku pochovaného jedinca.

Dieťa, 3–4 ročné, Infans II (*Jakab/Vondráková 1989, 361*). Odobraté vzorky: molár M1 – DUB08D, DUB08E a zlomok proximálneho konca diafýzy pochádzajú pravdepodobne z muža vo veku Juvenis až Adultus (určenie S. Drtikolová-Kaupová).

Súčasť odevu: päť železných spôn, n. č. 1–5.

Ozdoby: železný náramok (?), n. č. 6; bronzový krúžok – prsteň (?), n. č. 7.

Iné predmety: zlomok železnej tuľajky azda z hrotu kopije, n. č. 8.

Hlinené nádoby: sedem nádob, n. č. 9–15, tvoriacich veľký keramický servis (*Bujna 1991, 237 n.*: skupina V; tab. 4).

VZORKOVANIE A METÓDA

Odber vzoriek ľudského a zvieracieho dentálneho materiálu sa uskutočnil na Oddelení vedecko-technických informácií a reštaurátorských laboratórií Archeologického ústavu SAV v Nitre, kde je materiál deponovaný. Pilotný súbor tvorí osem vzoriek zo zubov ôsmich ľudských jedincov, na ktorých bolo vykonaných osem meraní zo skloviny a päť meraní zo zuboviny. Tri vzorky pochádzajú zo zubnej skloviny fauny (*Sus scrofa domesticus*). Vzorkovaná bola oblasť zubného koreňa bezprostredne pod korunkou. Príprava vzoriek bola realizovaná na Antropologickom oddelení Prírodovedeckého múzea Národného múzea v Prahe. Pomer izotopov stroncia $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ bol meraný na Katedre geologických vied Univerzity Severnej Karolíny v Chapel Hill (Department of Geological Sciences of the University of North Carolina at Chapel Hill, USA). Sumárne ide o 16 izotopových údajov prezentovaných v tabele 1.

V izotopovej analýze stroncia zo vzoriek rôzneho druhu sa na definovanie prírastku rádiogénneho ^{87}Sr používa pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ako významný prírodný geochemický indikátor určenia pôvodu (Capol/Stewart/Chadwick 1998 – izotopový stopovač/izotopový marker), kde v menovateli je izotop stroncia ^{86}Sr (nerádiogénny, stabilný) použitý ako referenčný. Súhrnný prehľad princípov tejto metódy a jej použitia v archeológii bol publikovaný vo viacerých prácach (napr. Bentley 2006; Evans/Chenery/Montgomery 2012; Price/Burton/Bentley 2002; Slovak/Paytan 2011; Szostek/Mądrzyk/Cienkosz-Stepańczak 2015).

Hodnoty izotopového pomeru $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v sklovine a zubovine, resp. kosti, zaznamenávajú priemerné izotopové zloženie súhrnnej dávky stroncia prijímaného v danom prostredí živými tkanivami flóry a fauny, *biologically available strontium* (ďalej biostroncium). Izotopový pomer je v princípe záznam izotopovo-geochemickej povahy horninového substrátu, viazaný na horninové prostredie (zjednodušene povedané na lokálnu geológiu). Sú to informácie využiteľné na sledovanie pohybu ľudí v minulých populáciách na väčšie vzdialenosti, avšak za predpokladu, že izotopové hodnoty biostroncium budú odlišné v domovskej a cieľovej oblasti, čo vyžaduje poznanie lokálnych izotopových pomerov v tých regiónoch, kde sa ľudia narodili a do ktorých prišli.

Tabela 1. Výsledky meraní izotopového pomeru $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v analyzovaných vzorkách z pohrebiska Dubník. $\pm 2\text{xSE}$ – dvojnásobok štandardnej chyby priemeru z merania izotopového pomeru $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v individuálnej vzorke.

Číslo vzorky	Hrob	Druh	Zub	Tkanivo	Vzorka	$^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$	$\pm 2\text{xSE}$
1	Hrob 17	<i>Homo sapiens</i>	M2	zubovina	DUB01D	0,709252	0,000011
1	Hrob 17	<i>Homo sapiens</i>	M2	sklovina	DUB01E	0,709238	0,000009
1	Hrob 17	<i>Sus scrofa dom.</i>	incisivus	sklovina	DUBF01te	0,710254	0,000010
2	Hrob 18	<i>Homo sapiens</i>	M2	zubovina	DUB02D	0,708742	0,000010
2	Hrob 18	<i>Homo sapiens</i>	M2	sklovina	DUB02E	0,708172	0,000010
3	Hrob 19	<i>Homo sapiens</i>	M2	zubovina	DUB03D	0,709213	0,000010
3	Hrob 19	<i>Homo sapiens</i>	M2	sklovina	DUB03E	0,708953	0,000010
3	Hrob 19	<i>Sus scrofa dom.</i>	incisivus	sklovina	DUBF34te	0,710350	0,000010
4	Hrob 20B	<i>Homo sapiens</i>	M1	sklovina	DUB04E	0,710294	0,000010
5	Hrob 20A	<i>Homo sapiens</i>	M2	sklovina	DUB05E	0,710349	0,000010
6	Hrob 21	<i>Homo sapiens</i>	M2	sklovina	DUB06E	0,711055	0,000011
7	Hrob 29	<i>Homo sapiens</i>	M1	zubovina	DUB07D	0,709693	0,000011
7	Hrob 29	<i>Homo sapiens</i>	M1	sklovina	DUB07E	0,709304	0,000010
8*	Hrob 31	<i>Sus scrofa dom.</i>	incisivus	sklovina	DUBF67te	0,710247	0,000010
8*	Hrob 32	<i>Homo sapiens</i>	M1	zubovina	DUB08D	0,710240	0,000010
8*	Hrob 32	<i>Homo sapiens</i>	M1	sklovina	DUB08E	0,710286	0,000010

* K číslu 8 sú priradené vzorky z dvoch rozdielnych hrobov: hrob 31 – fauna a hrob 32 – ľudský jedinec, pretože tieto majú temer zhodné hodnoty, odpovedajúce miestnemu signálu.

INTERPRETÁCIA VÝSLEDKOV IZOTOPOVEJ ANALÝZY

Pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v sklovine bol meraný vo všetkých ôsmich vzorkách.² Rozpätie údajov je od $0,70817 \pm 1$ až po hodnotu $0,71106 \pm 1$, čo je extrémny izotopový rozdiel.³ Tri vzorky skloviny (tabela 1: 4, 5, 8) ležia vo veľmi úzkom intervale od $0,71029 \pm 1$ do $0,71035 \pm 1$. Tri ďalšie vzorky skloviny (tabela 1: 1, 3, 7) majú nižší pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v nevelkom rozpätí hodnôt od $0,70895 \pm 1$ do $0,70930 \pm 1$. Dve vzorky (tabela 1: 2, 6) sú krajnými hodnotami analyzovaného súboru ($0,70817 \pm 1$ a $0,71106 \pm 1$).

Izotopové hodnoty $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ zuboviny boli zmerané vo vzorkách piatich jedincov.⁴ Rozpätie údajov je od $0,70874 \pm 1$ do $0,71024 \pm 1$ (tabela 1: 1–3, 7, 8).

Z piatich porovnaní skloviny a zuboviny z identických jedincov sú v dvoch prípadoch izotopové hodnoty zhodné a v troch prípadoch výrazne rozdielne, pričom hodnoty zo zuboviny sú systematicky vyššie (tabela 1).

Analyzované boli tiež tri vzorky skloviny fauny (*Sus scrofa domesticus*) z troch hrobov (tabela 1: 1, 3, 8). Namerané hodnoty (rozpätie od $0,71025 \pm 1$ do $0,71035 \pm 1$) majú dôležitý význam pri definovaní lokálnych hodnôt izotopového stopovača $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ na skúmaných lokalitách (*Price/Burton/Bentley 2002*), keďže sviňa domáca žije krátko a v areálne obmedzenom priestore, o čom budeme bližšie diskutovať v nasledujúcom texte.

Izotopové údaje uvedené v tabele 1 možno podľa druhu vzoriek štatisticky definovať takto (v zátvorkách sú uvedené krajné hranice $\pm 2\text{SD}$ pre daný výber):

1. Celok, 16 vzoriek: AM = $0,70973 \pm 0,00154$ ($0,70819$ – $0,71127$).⁵
2. Sklovina z ľudských zubov, osem vzoriek: AM = $0,70971 \pm 0,00188$ ($0,70783$ – $0,71159$).
3. Zubovina z ľudských zubov, päť vzoriek: AM = $0,70943 \pm 0,00113$ ($0,70830$ – $0,70954$).
4. Sklovina zo zvieracích zubov (*Sus scrofa domesticus*), tri vzorky: AM = $0,71028 \pm 0,00012$ ($0,71016$ – $0,71040$).

Jednoduchá štatistika dokumentuje, že priemer nameraných izotopových hodnôt $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ (AM) je zhodný pre súbory 1–3 už na treťom desatinnom mieste, pričom hodnota parametru $\pm 2\text{SD}$ zasahuje tiež tretie desatinné miesto priemeru. Ku priemerným hodnotám týchto troch súborov sa približuje iba jediná vzorka (zubovina, tabela 1: 7), takže priemery v týchto prípadoch nemajú reálny význam. V kontraste, priemer troch vzoriek z fauny (súbor 4) sa výrazne líši, je vyšší od predchádzajúcich priemerov a má, čo je veľmi dôležité, a to aj napriek malému počtu údajov, významne nižšiu hodnotu 2SD (viac ako 10 krát).

Izotopové pomery $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ vo vzorkách boli merané s vysokou presnosťou, s veľmi malou analytickou neistotou čísla na piatom mieste výsledného izotopového pomeru (tabela 1). Určené štvrté desatinné miesto v izotopových analýzach je teda analyticky nespochybniteľné. Z tohto pohľadu, v prvom priblížení, rozdielnosť údajov zaokrúhlených na štyri desatinné miesta znázorňuje graf na obr. 2 a je viditeľné, že z celkového počtu 16 analýz leží sedem vzoriek (tri vzorky skloviny, jedna vzorka zuboviny a tri vzorky fauny) v úzkom intervale $0,7102$ – $0,7104$. Domnievame sa, že iba tieto vzorky reprezentujú lokálny izotopový signál biostroncia oblasti.

Štatistické vyhodnotenie údajov z tabele 1 vedie k nasledovnému výsledku: lokálny izotopový pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ získaný zo zubov ľudí, sklovina (obr. 2: 4, 5, 8), zubovina (8) a z fauny (*Sus scrofa domesticus*; 1, 3, 8), t. j. spolu sedem vzoriek, je pre danú lokalitu (životnú oblasť „domácich“) $0,71029 \pm 0,00017$ (obr. 3).

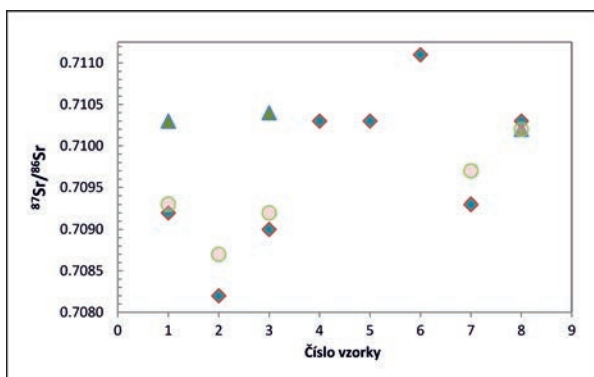
Tri vzorky, potvrdzujúce lokálny priemer, pochádzajú z jedincov rôzneho veku: 4 – hrob 20B, dieťa; 5 – hrob 20 A, dospelá žena a 8 – hrob 32, pravdepodobne muž mladšieho veku, u ktorého je izo-

² Sklovina jedinca je produkovaná v detskom veku (M1 do asi 3,5 roka, M2 zhruba o štyri roky dlhšie), čiže izotopový pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ fixuje izotopový signál priemerného zloženia biostroncia konzumovaného v potrave a získaného len v ranom období života. Sklovina je tvorená hlavne apatitom (viac ako 96 %), je ťažší, tvrdší (najtvrdšia zložienina v ľudskom tele) a chemicky odolný, pretože má menej poréznu, kompaktnú štruktúru. Preto je považovaný za rezistentný materiál, odolný voči možným postmortálnym zmenám, ktorý zachováva pôvodný izotopový signál.

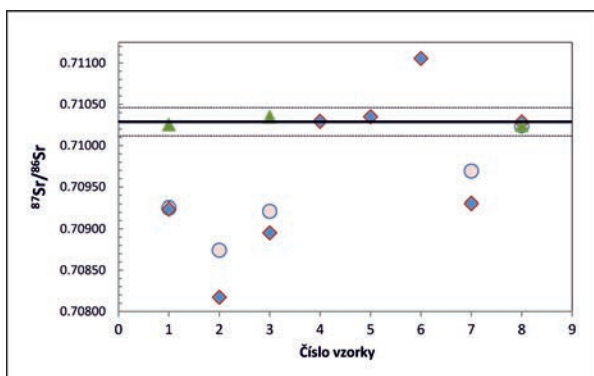
³ Analytická neistota \pm sa týka zaokrúhleného posledného piateho čísla pomeru.

⁴ Zubovina oproti sklovine má väčšiu pórovitosť a väčší obsah organických zlúčenín a vody (až 30 % celkovej hmotnosti), čím je svojou štruktúrou náchylnejšia na prípadnú postmortálnu izotopovú kontamináciu v hrobovom mieste (*Price a i. 1992*). V krajnom prípade, ak by došlo ku izotopovej kontaminácii v pohrebnom prostredí (úplná izotopová výmena s okolím, úplná zmena pôvodného izotopového pomeru), potom môže reprezentovať lokálny izotopový signál biostroncia (zjednodušene povedané geológiu) danej oblasti (*Evans/Chenery/Fitzpatrick 2006*).

⁵ AM – aritmetický priemer pomeru $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$, $\pm 2\text{SD}$ – dvojnásobok štandardnej odchýlky priemeru.

Obr. 2. Izotopové zloženie $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ľudskej skloviny (ko-soštvorce), ľudskej zuboviny (krúžky) a skloviny fauny (trojuholníky) z jednotlivých hrobov zaokrúhlené na štyri desatinné miesta meraného izotopového pomeru. Číslo vzorky na horizontálnej osi grafu označuje jednotlivé hroby (tabela 1).

Obr. 3. Izotopové zloženie $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ ľudskej skloviny (ko-soštvorce), ľudskej zuboviny (krúžky) a skloviny fauny (trojuholníky) z jednotlivých hrobov a určený lokálny izotopový signál biostroncia z kostrových zvyškov „domácich“ z laténskeho pohrebiska Dubník. Hrubá priamka – priemerná lokálna izotopová signatúra $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ pre danú oblasť je $0,71029 \pm 0,00017$. Bodkované priamky – neistota určenia priemernej hodnoty (spodná hranica 0,71012; horná hranica 0,71046), vypočítané ako dvojnásobok štandardnej chyby priemeru ($2 \times \text{SE}$) násobenej koeficientom *Studenta* pre konkrétny počet vzoriek a na úroveň konfidencie 95 % (hodnota je dvakrát väčšia ako $\pm 2\text{SD}$). Číslo vzorky na horizontálnej osi grafu označuje jednotlivé hroby (tabela 1).

me z toho, že v tomto časovom úseku sa izotopové zloženie „lokálneho“ biostroncia prakticky nezmenilo. Nezmenila sa geológia územia, ani materský (zvetrávaný) horninový materiál a podstatne sa nezmenili ani izotopové hodnoty biostroncia na daných lokalitách (t. j. podmienky vylúhovania

topová hodnota skloviny zhodná so zubovinou. Biostroncium v ich diéte bolo prakticky identické v priebehu rokov a prakticky zhodné s biostronciom v potrave analyzovanej fauny, čo svedčí v prospech ich autochtonity.

Ak prijmeme túto konštrukciu, potom ako „nelokálne“ izotopové pomery $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ sa javia tri vzorky skloviny (obr. 2: 1, 3, 7; hroby 17, 19, 29) s nižším izotopovým pomerom s rozpätím údajov od $0,70895 \pm 1$ do $0,70930 \pm 1$, štyri vzorky zuboviny a dve extrémne vzorky skloviny ležiace vysoko nad, resp. pod ustanoveným lokálnym pomerom (obr. 2: 2, 6; hroby 18 a 21). Teda v analyzovanom výbere osteologického materiálu z pohrebiska v Dubníku až päť jedincov z celkového počtu ôsmich (asi 62 %), na základe prijatých kritérií, vykazuje hodnoty odlišné od lokálneho izotopového signálu biostroncia a bolo by možné ich považovať za „prišielcov“ (migrantov).⁶

DISKUSIA Z POHLADU IZOTOPOVEJ GEOLÓGIE

Prioritným cieľom archeologických štúdií, využívajúcich pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ na identifikáciu mobility ľudí v minulých dobách, je určenie lokálnych izotopových hodnôt na rozdielnych pohrebiskách zo vzoriek kostrových zvyškov, čo následne umožňuje oddeliť „domácu“ (autochtónnu) populáciu od prípadných „prišielcov“ (migrantov). To je samozrejme možné iba za predpokladu, že „prišielci“ pochádzajú z miest s rozdielnym lokálnym izotopovým signálom biostroncia (analyticky preukázateľným), a teda aj z iného geologického prostredia.

Za týmto účelom porovnáme údaje z Dubníka s inými analyzovanými lokalitami v širšom geografickom meradle. Sú porovnávané izotopové údaje zo skloviny a kostí, získané z hrobov z rôznych pohrebísk (definované „lokálne“ údaje) v časovom rozpätí približne 6000 rokov, t. j. od neolitu až po dobu rímsku. Keďže ide o zosumarizovanie geografickej distribúcie hodnôt biostroncia, rozdiely vo veku pohrebísk nepokladáme za dôležité. Vychádzame

6 V súčasnosti ešte nie sú známe údaje o regionálnom izotopovom zložení biostroncia na Slovensku. V rámci základnej informácie uvádzame, že sú známe údaje o izotopovom zložení vín (teda zhruba biostroncium z flóry) z blízkej oblasti zo strekovského rajóna (vzdialenosť vzdušnou čiarou asi 6 km od obce Dubník). Ich izotopové zloženie má síce značný rozptyl, ale najvyššie hodnoty 0,7098 sú blízke, avšak nižšie ako stanovený lokálny dubnícky priemer (Král/Harčová/Nováková 2020). V tomto porovnaní však treba brať do úvahy aj súčasné antropogénne vplyvy, hlavne hnojenie a použitie bentonitov v produkcii vín.

biostroncia), na čo v podstate poukazujú porovnania analýz archeologických zvyškov a dnešnej fauny (Giblin 2009; Price/Burton/Bentley 2002), pokiaľ tieto nie sú významne ovplyvnené antropogénnymi vplyvmi (umelé hnojivá, Négrel/Deschamps 1996).

Horninové (geologické) prostredie

Pri posudzovaní lokálneho izotopového zloženia $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ sa v publikovaných prácach často uvádzajú aj informácie o izotopovom zložení materských hornín, ktoré poskytujú materiál na vznik rôznych kvartérnych nivných sedimentov v okolí tokov riek, v ktorých osídlenia vznikali. Z citovaných údajov sa teda dá odčítať určitý vzťah izotopového pomeru ku horninovému zloženiu znosovej oblasti aj menších povodí a napríklad aj vplyv izotopového zloženia stroncia vo väčších tokoch na nivné sedimenty.

Pôvodné horniny, z ktorých vznikli kvartérne sedimenty rieky Žitavy (rozobraté v časti Prírodné a geologické prostredie), boli hlavne tieto:

- horniny časti kryštalinika Západných Karpát, hlavne paleozoické, prvohorné granitoidy, žuly a prípadne paleozoické metamorfované horniny, v ktorých dnešný pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ kolíše zhruba medzi hodnotami asi 0,707–0,738;
- v malej miere morské vápence so stratigrafickým rozpätím trias až krieda, s izotopovým pomerom ~ 0,707–0,708;
- vulkanické horniny trefohorného veku, hlavne andezity a menej ryolity, s variabilitou pomeru 0,705–0,710.

Významný mladý eolický sediment v predmetnej oblasti reprezentujú spraše. Publikované izotopové stronciové údaje zo spraší z oblasti Dunaja majú pomer medzi 0,71256–0,71542 (Újvári a i. 2010; 2012). Najbližšia lokalita ku Dubníku, vzdialená vzdušnou čiarou približne 40 km, Basaharc pri Pilismaróte v Maďarsku (vek okolo 21 ka) má pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v celkovej hornine 0,71455.⁷

Lokálny izotopový pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$

Stanovenie lokálneho pomeru a jeho objektívnych (štatistických) hraníc je všeobecne považované za závažný problém, pretože rozptyl získaných izotopových údajov na jednotlivých archeologických náleziskách je často značný, čo dokumentujú aj analýzy skloviny z pohrebiska v Dubníku (tabela 1). Všeobecne sa nepochybuje, že analyzovaná sklovina uchováva, a teda reprezentuje pôvodný izotopový zápis biostroncia získaný v ranom detstve. Je to informácia o horninovom prostredí (zhruba „geológii“) konkrétnej oblasti, v ktorej sa jedinci narodili. V našej argumentácii stanovenia lokálneho izotopového zápisu sa opierame aj o závažný poznatok, že sú k tomu veľmi vhodné analýzy fauny (Bentley/Price/Stephan 2004; Evans/Tatham 2004; Price/Burton/Bentley 2002). Najvhodnejšie údaje poskytuje sviňa domáca (*Sus scrofa domesticus*), pretože životný priestor tejto domácej fauny je voči iným pohyblivejším druhom (domácej i divokej, s väčším areálnym dosahom) obmedzenejší a jej diéta je blízka diéte ľudí (Bentley/Price/Stephan 2004). Výsledky analýz z pohrebiska v Dubníku tento pohľad potvrdzujú. Nedá sa odhadnúť, z akého veľkého plošného areálu pochádzalo konzumované biostroncium v danej lokalite, ale zhoda izotopového zloženia vzoriek dokazuje, že výživový areál bol pre miestnych ľudí a domácu faunu v priebehu času (z hľadiska izotopového zloženia biostroncia) prakticky zhodný.

⁷ Predikcia modelového izotopového zloženia biostroncia v konkrétnych lokalitách vyžaduje mnoho požadovaných premenných (Bataille/Bowen 2012), pretože vylúhovanie stroncia z hornín (pôdy) je komplexný proces, závislý nielen na horninových typoch, ich minerálnom zložení, schopnosti pôdnych roztokov vylúhovať stroncium z jednotlivých minerálov v rôznej miere, ich zrnitosti, ale aj na type zvetrávania (súhrnnejšie pozri napr. Clauer 1979; Faure/Mensing 2005). Významnú prácu, ktorá sa týka vzťahu izotopového zloženia biostroncia ku pôdnemu substrátu ako podklad pre zamýšľané archeologické rekonštrukcie z geologicky rozdielných regiónov Francúzska, publikoval M. Willmes a i. (2018). Detailná informácia z neskorolátenskej lokality Basel-Gasfabrik (Švajčiarsko) v komplikovanom geologickom a horninovom prostredí (vzorky dnešnej vody, flóry, pôdy, archeologických vzoriek ľudských zubov, prasiat a psov) dokumentuje komplexnosť problémov s definovaním lokálnych izotopových markerov (Brönnimann a i. 2018).

Sklovina

Sklovina má z analyzovaných vzoriek najväčší izotopový rozdiel a použitie základnej štatistiky na osem vzoriek poukazuje na to, že na úrovni aritmetického priemeru sa nenachádza ani jedna vzorka výberu ($AM = 0,70971$). Variabilita súboru ohodnotená parametrom 2SD je $\pm 0,00188$ s hranicami od 0,70783 do 0,71159. Tento rozsah pokrýva prakticky všetky izotopové údaje publikované z európskych pohrebísk od neolitu, čím by Dubník úplne stratil svoj osobitý definovaný lokálny izotopový význam. Takže z hľadiska ustanovenia lokálnej signatúry možno považovať za nelokálne izotopové záznamy piatich vzoriek, v tých však možno vyčleniť dve skupiny. Tri vzorky skloviny medzi hodnotami od 0,70895 do 0,70930 (tabela 1: 1, 3, 7; hroby 17, 19, 29) ležia v diapazóne publikovaných izotopových údajov pohrebísk z obdobia od neolitu až po dobu rímsku v širšej geografickej škále (v tomto porovnávaní ignorujeme rozdiel medzi ich vekom). Takým príkladom môžu byť analýzy skloviny z oblasti povodia horného toku Rýnu, resp. Dunaja (Bentley/Price/Stephan 2004; Price a i. 2001). Publikované údaje z pohrebísk, z rozhrania eneolitu a doby bronzovej (kultúra zvoncovitých pohárov) z povodia Dunaja (Price a i. 2004), reprezentujú široké spektrum izotopových dát, pričom autori za kritérium triedenia medzi „domácimi“ a „prišlecami“ použili zhodu údajov zo skloviny a z kostí. Sklovina pochovaných na pohrebiskách v blízkosti pravobrežného povodia Dunaja od Regensburgu až po blízke okolie Budapešti má izotopové pomery „domácich“ od 0,7090 do 0,7097. Často sú v intervale identickom s hodnotami troch jedincov pochovaných v hroboch 17, 19 a 29 na pohrebisku v Dubníku, ktorí vykazujú hodnoty menej výrazne odlišné od lokálneho izotopového signálu biostroncium (tabela 1: 1, 3, 7). Ďalšie údaje z Panónskej panvy boli publikované z povodia riek Tisy a Körös (Giblin 2009; Giblin a i. 2013), časť údajov (aj archeologickej fauny) je identická s troma vyššie uvedenými jedincami z pohrebiska v Dubníku (hroby 17, 19, 29). Publikované údaje z pohrebísk v oblasti dunajských „Železných vrát“ z obdobia mezolitu až neolitu majú priemer (AM) z 13 súborov vzoriek 0,70930, s rozpätím hodnôt od 0,70902 do 0,70951, aj keď je dokumentovaná zložitá geologická a horninová stavba oblasti (Borić/Price 2013). V kontraste k týmto údajom boli publikované údaje z vekovo a horninovo geologicky veľmi zložitého územia, z neskorolátskej lokality Basel-Gasfabrik (Švajčiarsko), omnoho širšie izotopové hranice pre „domácich“, pričom tzv. I. lokálny rozptyl údajov „domácich“ kolíše od 0,70832 do 0,70928 (Brönnimann a i. 2018).

Sklovina zo zubov „prišlecov“ na podunajských lokalitách má často hodnoty v intervale 0,71034–0,71142 (Price a i. 2004). Na bavorskej lokalite Neuburg an der Donau, z neskorej doby rímskej, sklovina z identifikovaných „prišlecov“ má dokonca izotopové hodnoty v rozpätí 0,710 až nad 0,714 (Schweissing/Grupe 2003), pričom sklovina a kosti „domácich“ majú lokálny pomer 0,7089 s veľmi malou hodnotou 2SD ($\pm 0,00017$). Analýzy skloviny zo zubov pochovaných jedincov na pohrebiskách na ľavej strane dunajského toku v Bavorsku, Rakúsku a na Morave sú tiež kontrastné vyššími izotopovými pomermi. Pre „domácich“ je to asi 0,710, u „prišlecov“ až vyše 0,712, čo na všetkých uvedených lokalitách jasne dokumentuje vplyv znosu stroncia zo starých hornín Moldanubika (časť Českého masívu) s vyšším pomerom Rb/Sr. Dnešný izotopový pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ vo vode rieky Moravy je 0,7112 (Zitek a i. 2015).

V širokom intervale sa nachádza aj vzorka z pohrebiska v Dubníku s najvyšším izotopovým pomerom z hrobu 21 (obr. 2; 3: 6). Vysoký izotopový pomer ($0,71105 \pm 1$) v tomto prípade vyznačuje prostredie, kde biostroncium pochádzalo zo starých hornín, s vyšším pomerom Rb/Sr, ako sme už spomenuli v predchádzajúcom texte.

Kontrastným príkladom môžu byť informácie z pohrebiska Augsburg pri rieke Lech v Bavorsku, kde „domáci“ majú nízke izotopové pomery 0,70826–0,70838 (Price a i. 2004), resp. iné, ktoré reálne reflektujú izotopové zloženie biostroncium v oblasti znosu, dominantne vylúhované z východoalpských mezozoických morských vápencov. Také izotopové pomery stroncia môžu produkovať morské vápence mezozoika (McArthur/Horwath/Bailey 2001). Tieto údaje potvrdzujú aj analýzy súčasného izotopového zloženia prítokov v hornom toku Dunaja (Zitek a i. 2015). Najnižší izotopový údaj skloviny dospelého jedinca, pochovaného v hrobe 18 v Dubníku s hodnotou $0,70817 \pm 1$ (obr. 2; 3: 2), patrí ku spektru citovaných údajov. Mladý muž pochovaný v hrobe 18 prežil časť svojho života pravdepodobne v oblasti, kde dominujúce biostroncium bolo vylúhované z mezozoických vápencov. Avšak dnešný izotopový pomer $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v niektorých pravostranných prítokoch Dunaja, južne od Belehradu (Sáva, Timok, Iskar, Jantra), je tiež nízky v rozpätí 0,707–0,7085 (Zitek a i. 2015). Aj v týchto prípadoch je teda dominantné stroncium, ktoré pochádza z alpských, resp. dinaridných vápencov. Takže také údaje môžu byť derivované v širšom geografickom prostredí, aj keď zo zhodného horninového prostredia, ktoré sa dá identifikovať iba za predpokladu, že také lokality sa zistia a budú analyzované. Problém

riešenia mobility a identifikácie presnejšej geografickej väzby migrujúceho spoločenstva („migračných zdrojov“) limituje obmedzený súčasný stav poznatkov o izotopovom zložení biostroncia v konkrétnych, do úvahy prichádzajúcich oblastiach.

Porovnanie skloviny a zuboviny

Z piatich možných porovnaní izotopových analýz skloviny a zuboviny majú dve vzorky z analyzovaného súboru zhodné izotopové údaje (tabela 1: 1, 8; hrob 17, 32) a tri vzorky sú rozdielne (tabela 1: 2, 3, 7; hrob 18, 19, 29). Charakteristické je, že v izotopovo nezhodných analýzach sú hodnoty zuboviny vo všetkých troch vzorkách vždy vyššie ako hodnoty skloviny, t. j. existuje viditeľný trend zvyšovania pôvodného izotopového pomeru skloviny ku určenej „lokálnej“ hodnote (obr. 3).

Izotopový rozdiel možno posudzovať priamo z hľadiska rozdielov v minerálnej a štruktúrnej kompozícii skloviny a zuboviny. Ak prijmeme akceptovanú predstavu, že hodnoty skloviny sú izotopicky odolné na postmortálne zmeny, údaje zo zuboviny sú veľmi pravdepodobne výsledkom postmortálnej kontaminácie pôvodného izotopového zloženia na pohrebisku (pozri *Budd a i. 2000; Nelson a i. 1986; Price a i. 1992*). Rozdiel v izotopových parametroch môže byť výsledkom postmortálnej kontaminácie, ktorej miera môže byť ovplyvnená zachovalosťou vzorky. Ak by proces kontaminácie bol kompletný, potom výsledkom by malo byť izotopové zloženie veľmi blízke (identické?) s lokálnou izotopovou charakteristikou. Avšak v prípade lokality Dubník izotopová kontaminácia (teda výmena izotopov stroncia medzi vzorkou a okolím) nebola kompletná, pretože ani jedna z analýz zuboviny s nižším izotopovým pomerom nedosahuje určené lokálne parametre, až na jednu výnimku. Práve túto zhodu považujeme za potvrdenie „domáceho“ izotopového signálu (obr. 3).

Ak došlo k postmortálnym sekundárnym zmenám izotopového pomeru, za predpokladu vhodných fyzikálno-chemických podmienok na pohrebisku podporujúcich kontamináciu a izotopovú výmenu, berúc do úvahy obmedzenú plochu pohrebiska, potom s veľkou pravdepodobnosťou by malo dôjsť ku kontaminácii pôvodnej zuboviny „lokálnym stronciom“ vo všetkých ostatkoch v hrobách. To sa však nestalo, ako potvrdzujú výsledky analýzy skloviny a zuboviny z hrobu 17 (tabela 1; obr. 2; 3: 1).

Vzhľadom k tomu, že pre analýzu zuboviny bola vzorkovaná oblasť bezprostredne pod korunkou zubu, môže zubovina zachytiť signál z raného detstva. Je však málo pravdepodobné, že jedinci pochovaní v hrobách 18, 19 a 29, u ktorých boli namerané rozdielne hodnoty zo skloviny a zuboviny, by sa do našej lokality presťahovali ešte v útlom veku.

DISKUSIA Z POHLADU ARCHEOLÓGIE

Rozpätie hodnôt izotopov stroncia nameraných v zubovine pochovaných na pohrebisku v Dubníku, ktoré by mali odrážať lokálnu geológiu na ploche lokality, sa pohybuje medzi 0,708742–0,710240 (tabela 1). Toto rozpätie koreluje s rozpätím hodnôt nameraných v spraši dunajského koridoru, ktoré činí približne 0,7085–0,7104 (*Bentley a i. 2012; Scheeres a i. 2014, 8*). Hodnoty vzoriek zubnej skloviny fauny (*Sus scrofa domesticus*), ktoré sú druhým spôsobom definovania lokálnych hodnôt pre lokalitu Dubník, sú v rozpätí 0,710247–0,710350 a spadajú ešte do hornej hranice rozpätia uvedených hodnôt, nameraných v spraši dunajského koridoru.

Rozpätie hodnôt izotopov stroncia nameraných v sklovine, pochovaných na pohrebisku v Dubníku, činí 0,708172–0,711055 (tabela 1). S výnimkou jednej vzorky sa prekrýva s vyššie uvedenými hodnotami nameranými v spraši dunajského koridoru. Hodnota vzorky z jedinca pochovaného v hrobe 21 toto rozpätie prekračuje (0,711055; tabela 1: 6).

Pre interpretáciu výsledkov analýzy izotopov stroncia z pohrebiska v Dubníku sú prínosné výsledky analýz z ďalších pohrebísk datovaných do obdobného časového horizontu, t. j. do 4.–3. storočia pred Kr. Rozdiel v hodnotách izotopov stroncia nameraných na pilotnej vzorke jedincov pochovaných na pohrebisku v Dubníku je pomerne malý, a to 0,002883. Napríklad na keltských pohrebiskách z územia Čiech, konkrétne v dvoch polohách na lokalite Radovesice, okr. Litoměřice v Ústeckom kraji, odkiaľ bolo hodnotených dokopy 36 jedincov, sa rozpätie pohybuje medzi 0,7062–0,7153, takže rozdiel činí 0,0091. V prípade lokality Kutná Hora v Stredočeskom kraji, hodnotených 28 jedincov, je toto rozpätie 0,7082–0,7147, rozdiel je teda 0,0065 (*Scheeres a i. 2014, tab. 1*). V prípade týchto troch lokalít sa predpokladá, že migrovala iba malá časť komunity, čo zrejme nekoreluje s daným časovým úsekom doby laténskej, v ktorom sa všeobecne uvažuje o zvýšenej mobilite obyvateľstva. Ďalší pozoruhodný poznatok je, že sú

to hlavne muži, a to pochovaní najmä s výzbrojou, ktorí sa zdajú byť nelokálneho pôvodu na uvedených českých pohrebiskách z doby laténskej. Na druhej strane sa zdá, že ženy boli pevnejšie spojené s domácim regiónom. Či „cudzí“ jednotlivci s rozdielnymi izotopickými zloženiami pochádzajú z Moravy alebo Podunajska, zostáva stále diskutabilné (Scheeres a i. 2014).

Ďalšie náleziská, ktoré prichádzajú do úvahy pre porovnanie je pohrebisko v lokalite Gäufelden-Nebringen pri Böblingene v Bádensku-Württembersku, odkiaľ bolo analyzovaných 17 jedincov, a pohrebisko v Monte Bibele pri Monterenzio v Emilii-Romagna, analyzovaných 21 jedincov (Hauschild a i. 2013; Scheeres a i. 2013). Rozpätie nameraných hodnôt izotopov stroncia na lokalite Monte Bibele je veľmi úzke, a to 0,708883–0,709414. Rozdiel je teda iba 0,000531 a podľa autorov: „*this may be explained by a community living in the same village/using the same agricultural resources*“ (Scheeres a i. 2013, 3619, tab. 1). Rozptyl nameraných hodnôt izotopov stroncia u jedincov pochovaných na pohrebisku v lokalite Nebringen sa pohybuje medzi 0,709172–0,711879 (Scheeres a i. 2013). Rozdiel, ktorý predstavuje 0,002707, je veľmi blízky rozdielu konštatovanému na lokalite Dubník 0,002883. Na oboch pohrebiskách, Nebringen i Monte Bibele, majú muži o niečo častejšie nelokálne miesto narodenia alebo sa v detskom veku presťahovali. Naopak, ženy majú signatúry izotopov, ktoré sú konzistentnejšie s miestnym geologickým prostredím. Mobilita mužov však v tomto prípade nie je v korelácii s pohrebom bojovníka. Cudzie a miestne predmety sa vyskytujú u izotopicky lokálnych a nelokálnych jednotlivcov, takže predmety samy o sebe mobilitu nenaznačujú. Motívy týkajúce sa rezidenčných zmien boli preto rôzne a neboli podľa autorov obmedzené na konkrétnu oblasť alebo skupinu obyvateľov (Scheeres a i. 2013).

V prípade hodnotenej pilotnej vzorky z pohrebiska v Dubníku u troch jedincov, žena a dieťa z hrobu 20 (tabela 1: 4, 5) a pravdepodobne mladý muž z hrobu 32 (tabela 1: 8), odpovedajú hodnoty skloviny lokálnemu izotopovému signálu biostroncia, tak ako je definované tiež dátami fauny (obr. 3: 4, 5, 8). Uvedené hroby nevykazujú ani vo výbave, ani v pohrebných zvykoch nelokálne znaky.

Garnitúra kruhových ozdôb ženy z hrobu 20 (pohreb A) pozostáva z dvoch bronzových náramkov rozdielneho tvaru na pravom a ľavom zápästí (Bujna 2005, 26: variant BR-B4Ab; 39 n.: typ BR-D2) a z dvojice bronzových nánožných kruhov (Bujna 2005, 35 n.: typ BR-C4). Nástup plechových rebrovaných kruhov s bradavkovitou výzdobou ako nánožných kruhov signalizuje domáci model v garnitúrach kruhových ozdôb, a to v prostredí severne a južne od dunajského ohybu. Garnitúra kruhových ozdôb, pozostávajúca z masívneho náramku, noseného asymetricky, prevažne na ľavom zápästí alebo symetricky nepárovo, t. j. v kombinácii s iným typom náramku na pravom zápästí, ako je tomu aj u ženy z hrobu 20, a z plechových nánožných kruhov neskorého typu s profilovanými bradavkami (Bujna 2005, 156: model C/D/E) je najrozšírenejšou formou kruhových ozdôb u žien z prostredia severne a južne od dunajského ohybu v strednej a neskej fáze stupňa LTB2. Do tohto časového úseku možno datovať aj uvedený hrob 20 z pohrebiska v Dubníku.

U ostatných piatich ľudských jedincov z pilotného súboru sú izotopové hodnoty nielen skloviny, ale tiež zuboviny mimo uvedené rozmedzie fauny (obr. 3). Za „prišielcov“ možno s najväčšou pravdepodobnosťou považovať muža pochovaného v hrobe 18 a ženu pochovanú v hrobe 21, u ktorých namerané hodnoty vykazujú najvýraznejšiu odchýlku od lokálneho izotopového pomeru $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ smerom dolu a nahor (tabela 1; obr. 3: 2, 6). Ako izotopicky nelokálnych možno hodnotiť tiež mužov pochovaných v hrobách 17, 19 a nedospelého jedinca z hrobu 29, ktorých hodnoty v porovnaní s jedincom z hrobu 18 vykazujú menej výraznú odchýlku od lokálneho izotopového signálu biostroncia smerom nadol (tabela 1; obr. 3: 1, 3, 7).

V prípade hrobov 17, 18 a 19 ide o pohreby mužov pochovaných s výzbrojou v hrobových jamách, ktorých veľkosť plochy (11–12,25 m²) je podobná rozlohe menšieho obytného domu. Rozpätie plochy obytných objektov na laténskom sídlisku zo strednej doby laténskej v lokalite Nitra-Šindolka na juhozápadnom Slovensku sa pohybovalo od 8 do 23 m² (Březinová 2006, 18). Tieto hrobové jamy boli umiestnené v priestoroch ohraničených štvoruholníkovými žľabmi, v tzv. hrobových záhradkách (*viridaria*), situovaných v tesnej blízkosti. Dva z nich, hroby 18 a 19, boli spojené (Bujna 1989, obr. 4). Všetci traja muži boli pochovaní s výzbrojou tvorenou mečom v pošve, kopijou a štítom (Bujna 1982, 360 n., skupina I).

V hrobe 17 bol pochovaný 40–50 ročný muž vysokej telesnej výšky. Za nelokálny predmet v jeho hrobovej výbave možno označiť železnú sponu s extrémne dlhým vinutím na osi, dĺžka vinutia 113 mm, zachované iba vinutie (Bujna 1989, 261, n. č. 4; tab. XIV: 4; XLI: 8; XLII: 9). Pozoruhodný je tiež mimoriadne vysoký počet hlinených nádob, osem nádob tvoriacich veľký keramický servis a časti ďalších siedmich nádob.

V hrobe 19 bol pochovaný 50–60 ročný muž tiež vysokej telesnej výšky a robustnej stavby tela. Na prstenníku pravej ruky mal zlatý prsteň, obrúčku (Bujna 1989, tab. LIV: 5). Je to jediný zlatý prsteň z mužského hrobu z doby laténskej na území Slovenska (Bujna 2019, 61, tab. 1). Tento statusový predmet spolu

s výbrojou, garnitúrou predmetov dennej potreby, britva, nožnice a kamenný brúsik, keramickým servisom a nadštandardnou mäsitou potravou, ktorá okrem dvoch jedincov svine domácej obsahovala aj mäso z tura domáceho, hus domácu a ryby (Bujna/Drtikolová Kaupová/Hajnalová 2019), dokladá prestížne/náčelnícke (?) postavenie pochovaného v danej komunite. Tvarovo blízky zlatý prsteň, obrúčka, pochádza z hrobu 11 z už zmieneného keltského pohrebiska v lokalite Gäufelden-Nebringen. Ide o náčelnícky hrob, v ktorom bol pochovaný 40–60 ročný muž s helmou, výbrojou a zlatým prsteňom (Krämer 1964, 27, tab. 11: 1; 15: 14). Hrob bol silne poškodený a nemohol byť pojatý do súboru hrobov z Nebringenu, ktoré boli podrobené izotopovej analýze (Hauschild a i. 2013, 349).

V hrobe 18 bol pochovaný 20–30 ročný muž. Hrob bol v minulosti otvorený pravdepodobne z rituálneho dôvodu, čomu nasvedčuje intencionálne deštruovaný inventár. Spojenie záhradiek vymedzujúcich priestor okolo hrobov 18 a 19 poukazuje na tesnejšiu sociálnu či rodinnú väzbu medzi tu pochovanými mužmi (pozri Ramsel 2002, 117). V tomto kontexte je pozoruhodné, že iba títo dvaja muži dostali do hrobu ako súčasť mäsitej stravy aj ryby (pozri Bujna a kol. 2019).

Odlišný výsledok od vyššie uvedených vzoriek poskytla vzorka z hrobu 21 (tabela 1; obr. 3: 6), ktorá vykazuje znaky úplne opačného izotopovo geochemického prostredia s vysokým pomerom Rb/Sr. Z pohľadu izotopovej geochemie v prípade týchto dvoch vzoriek, hrob 17 a 21, ide o jedincov vykazujúcich znaky dvoch rôznych geologických prostredí.

V hrobe 21 bola pochovaná 50–60 ročná žena s novorodencom. Pohreby dospelých s malými deťmi sú na laténskych pohrebiskách zastúpené iba vo veľmi nízkom počte. Pozoruhodný hrob ženy s dojčatkom bol odkrytý na laténskom pohrebisku v lokalite Nitra-Mlynárce na juhozápadnom Slovensku (Bujna 2019).

Kroj a prídavky v hrobovej výbave ženy pochovanej v hrobe 21 sa odlišujú nielen od ostatných žien pochovaných na pohrebisku v **Dubníku, ale aj od laténskych hrobov so ženskou výbavou na území juhozápadného Slovenska**. Žena v hrobe 21 mala iba jeden bronzový náramok na ľavom zápästí (Bujna 2005, 13, obr. 2: variant BR-A1-Aa). Nánožné kruhy, charakteristické pre ženský kroj vo včasnej a strednej dobe laténskej na juhozápadnom Slovensku, chýbajú. S prostotou kruhovej ozdoby kontrastuje honosný náhrdelník, zložený z viac ako 90 kúsok prevrátených ihličiek morského červeného koralu, 23 amforovitých/vázičkovitých sklenených korálikov, 43 guľovitých/dvojkónických sklenených korálikov bezfarebných alebo modrej farby a minimálne jedného dvojkónického korálika z jantáru (Bujna 1989, 283, obr. 42). Náhrdelník je archeologicky hodnotený ako cudzí šperk (Bujna 1991, 231 nn.). Koral (*Corallium rubrum*) pochádza najpravdepodobnejšie z Jadranu, resp. zo Stredozemného mora (Schmid-Sikimić 2000, 153–156). Honosné náhrdelníky s obdobnou skladbou korálikov sú známe zo ženských hrobov z včasnej doby laténskej z viacerých lokalít z územia Panónskej panvy (Repka 2015, 46 n.) a amforovitých/vázičkovitých korálikov majú ešte väčší rozptyl výskytu (Rustoiu 2011, 95 n.). Honosný náhrdelník treba chápať ako statusový predmet, ktorý sám o sebe nemôže slúžiť ako identifikátor pre pôvod jeho majiteľky. Väčšiu výpovednú hodnotu v tomto smere majú dve malé hlinené nádoby s omfalom a masívnym uchom, vyhotovené v ruke, ktoré boli súčasťou neštandardného keramického setu v tomto hrobe (Bujna 1989, tab. XLIX: 18, 19). Analogické tvary nádobiek boli používané ako naberačky v ilýrskom prostredí na území časti Chorvátska, Bosny a južného Srbska v 5. a 4. storočí pred Kr. (Repka 2015, 49). Nádoby tejto formy a funkcie nie sú známe z keltského prostredia a poukazujú očividne na nelokálny pôvod pochovanej ženy, pravdepodobne z ilýrskeho prostredia.

ZÁVER

Lokálny izotopový signál $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ v analyzovanom súbore z laténskeho pohrebiska v Dubníku bol stanovený na hodnotu $0,71029 \pm 0,00017$, na základe výsledkov analýzy skloviny a zuboviny zo zubov ľudských jedincov rozdielneho veku a tiež fauny. Lokálny izotopový signál je blízky pohrebiskám, kde lokálne biotracium pochádza z vekovo starších hornín (paleozoikum a staršie), s vyšším Rb/Sr pomerom. Najbližšie lokality s blízkymi pomermi sú v oblasti rieky Moravy a ľavostrannej časti povodia Dunaja v Rakúsku, ovplyvňované znosom materiálu z rôznych starých hornín z Českého masívu. Výsledný pomer izotopového signálu biotracia, na lokalite Dubník, mohla ovplyvňovať významnou mierou „labilná“ časť stroncia, znášaná a vylúhovaná z kryštalinika Západných Karpát, prítomná v kvartérnych riečnych sedimentoch, ale tiež aj z regionálne rozšírených spraší.

V rámci hodnotenej pilotnej vzorky z pohrebiska v Dubníku z ôsmich jedincov u troch, žena a dieťa z hrobu 20 a pravdepodobne mladý muž z hrobu 32, odpovedajú hodnoty skloviny lokálnemu izotopo-

vému signálu biostroncia. Domáci pôvod týchto jedincov indikuje tiež ich hrobová výbava a aplikované pohrebné zvyky, ktoré nevykazujú nelokálne znaky.

Tri hodnoty skloviny zo zubov jedincov pochovaných v hrobách 17, 19 a 29, definovaných ako pravdepodobní „prišielci“, sú blízke údajom „domácich“ z vyššie uvedených pohrebísk v blízkosti pravobrežného povodia Dunaja, od Regensburgu až po blízke okolie Budapešti a z niektorých citovaných pohrebísk v blízkosti Dunaja a z povodia rieky Körös v centrálnom Maďarsku.

Vzorky ďalších dvoch jedincov vykazujú izotopovo kontrastné domény, žena, pochovaná v hrobe 21, prežila rané obdobie života v prostredí starých hornín s vysokým Rb/Sr pomerom; muž, pochovaný v hrobe 18, ktorý veľmi pravdepodobne pochádza z miesta, kde biostroncium bolo vylúhované prevažne z mezozoických vápencov. Na nelokálny pôvod ženy, pochovanej v hrobe 21, poukazuje tiež odlišná hrobová výbava. V prípade mladého muža, pochovaného v hrobe 18, je pozoruhodné, že hrob bol opätovne otvorený a inventár zámerne deštruovaný, najpravdepodobnejšie z rituálnych dôvodov, azda v súvislosti s pôvodom pochovaného (?).

Výsledky získané analýzou pilotného súboru z laténskeho pohrebiska z Dubníka nám dali opodstatnenie pokračovať v práci na projekte. Budú uskutočnené analýzy ľudského a zvieracieho osteologického a dentálneho materiálu z Dubníka, ďalších 16 jednotlivcov, sumárne 24 jednotlivcov z 33 odkrytých hrobov. Taktiež z ďalších dvoch laténskeho pohrebísk z územia okresu Nové Zámky, 25 jedincov z Malých Kosíh z počtu 102 odkrytých hrobov (Bujna 1995) a 20 jedincov z Palárikova z počtu 94 odkrytých hrobov (nepublikované). Nádejame sa, že nové výsledky podstatným spôsobom obohatia závery tejto pilotnej štúdie.

Podakovanie

Kolektív autorov chce aj na tomto mieste vyjadriť poďakovanie vedeniu Archeologického ústavu SAV v Nitre za poskytnutie osteologického materiálu na odber vzoriek a za súhlas s publikovaním výsledkov analýz; Mgr. Z. Bielichovej a RNDr. J. Jakabovi, CSc., pracovníkom Archeologického ústavu SAV, za pomoc pri odbere vzoriek, RNDr. M. Šujanovi za detailné geologické informácie týkajúce sa riešenej lokality a Johnovi R. Collisovi, emeritnému profesorovi, za kolegiálnu pomoc s korektúrou anglického prekladu.

LITERATÚRA

- Ambros 1989 C. Ambros: Tierbeigaben in den latènezeitlichen Gräbern von Dubník. *Slovenská archeológia* 37, 1989, 371–376.
- Bataille/Bowen 2012 C. P. Bataille/G. J. Bowen: Mapping $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ variations in bedrock/water for large scale provenance studies. *Chemical Geology* 304–305, 2012, 39–52.
- Bentley 2006 R. A. Bentley: Strontium Isotopes from the Earth to the Archaeological Skeleton: A Review. *Journal of Archaeological Method* 13, 2006, 135–187.
- Bentley/Price/Stephan 2004 R. A. Bentley/T. D. Price/E. Stephan: Determining the „local“ $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ range for archaeological skeletons. A case study from Neolithic Europe. *Journal of Archaeological Science* 31, 2004, 365–375.
- Bentley a i. 2012 R. A. Bentley/P. Bickle/L. Fibiger/G. M. Nowell/C. W. Dale/R. E. M. Hedges/J. Hamilton/J. Wahl/M. Francken/G. Grupe/E. Lenneis/M. Teschler-Nicola/R.-M. Arbogast/D. Hofmann/A. Whittle: Community differentiation/kinship among Europe's first farmers. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 109, 2012, 9326–9330.
- Borić/Price 2013 D. Borić/T. D. Price: Strontium isotopes document greater human mobility at the start of the Balkan Neolithic. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 100, 2013, 3298–3003.
- Brönnimann a i. 2018 D. Brönnimann/C. Knipper/S. L. Pichler/B. Röder/H. Rissanen/B. Stopp/M. Rosner/M. Blank/O. Warnberg/K. W. Alt/G. Lassau/P. Rentzel: The lay of land. Strontium isotope variability in the dietary catchment of the Late Iron Age proto-urban settlement of Basel-Gasfabrik, Switzerland. *Journal of Archaeological Science Reports* 17, 2018, 279–292.
- Březinová 2006 G. Březinová: Sídlišká a sídliskové nálezy z laténskej doby na juhozápadnom Slovensku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 40, 2006, 9–50.
- Budd a i. 2000 P. Budd/J. Montgomery/B. Barreiro/R. G. Thomas: Differential diagenesis of strontium in archaeological human dental tissues. *Applied Geochemistry* 15, 2000, 687–694.
- Bujna 1982 J. Bujna: Spiegelung der Sozialstruktur auf latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken. *Pamätky archeologické* 73, 1982, 312–431.
- Bujna 1989 J. Bujna: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. I. *Slovenská archeológia* 37, 1989, 245–354.

- Bujna 1991 J. Bujna: Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubník. II. Analyse und Auswertung. *Slovenská archeológia* 39, 1991, 221–255.
- Bujna 1995 J. Bujna: *Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog*. Nitra 1995.
- Bujna 2005 J. Bujna: *Kruhový šperk z laténskych ženských hrobov na Slovensku*. Nitra 2005.
- Bujna 2019 J. Bujna: “Chained by her destiny” – the grave of a female with a toddler at the La Tène cemetery in Nitra-Mlynárce. *Študijné zvesti AÚ SAV* 65, 2019, 57–69.
- Bujna/Drtiklová Kaupová/Hajnalová 2019 J. Bujna/S. Drtiklová Kaupová/M. Hajnalová: Were males buried with weapons better nourished than the other part of the population in the La Tène Period? Pilot study of diet of selected individuals buried at Celtic cemetery in Dubník, district of Nové Zámky, southwest Slovakia. *Študijné zvesti AÚ SAV* 66, 2019, 19–31.
- Capo/Stewart/Chadwick 1998 R. C. Capo/B. W. Stewart/O. A. Chadwick: Strontium isotopes as tracers of ecosystem processes. Theory/methods. *Geoderma* 82, 1998, 197–225.
- Clauer 1979 N. Clauer: Relationship between the isotopic composition of Sr in newly-formed continental clay minerals/their source material. *Chemical Geology* 27, 1979, 115–124.
- Evans/Tatham 2004 J. A. Evans/S. Tatham: Defining „local“ signature in terms of Sr isotope composition using a tenth- to twelfth-century Anglo-Saxon population living on a Jurassic clay-carbonate terrain, Rutl. In: K. Pye/D. J. Croft (ed.): *Forensic geo-science. Principles, Techniques/Applications*. Geological Society Special Publications 232. London 2004, 237–248.
- Evans/Chenery/Fitzpatrick 2006 J. A. Evans/C. A. Chenery/A. P. Fitzpatrick: Bronze Age childhood migration of individuals near Stonehenge, revealed by strontium. Oxygen isotope tooth enamel analysis. *Archaeometry* 48, 2, 2006, 309–321.
- Evans/Chenery/Montgomery 2012 J. A. Evans/C. A. Chenery/J. Montgomery: A summary of strontium. Oxygen isotope variation in archaeological human tooth enamel excavated from Britain. *Journal of Analytical Atomic Spectrometry* 27, 2012, 754–764.
- Faure/Mensing 2005 G. Faure/T. M. Mensing: *ISOTOPES. Principles/Applications*. Hoboken 2005.
- Giblin 2009 J. I. Giblin: Strontium isotope analysis of Neolithic. Copper Age populations on the Great Hungarian Plain. *Journal of Archaeological Science* 36, 2, 2009, 491–497.
- Giblin a i. 2013 J. I. Giblin/K. J. Knudson/Z. Bereczki/G. Pálfi/I. Pap: Strontium isotope analysis. Human mobility during the Neolithic/Copper Age. A case study from the Great Hungarian Plain. *Journal of Archaeological Science* 40, 2013, 227–239.
- Hauschild a i. 2013 M. Hauschild/M. Schönfelder/M. Scheeres/C. Knipper/K. W. Alt/Ch. Pare: Nebringen, Münsingen und Monte Bibele. Zum archäologischen und bioarchäometrischen Nachweis von Mobilität im 4./3. Jahrhundert v. Chr. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 43, 2013, 345–364.
- Ivanička a i. 1998 J. Ivanička/J. Hók/M. Polák/J. Határ/J. Vozár/A. Nagy/K. Fordinál/J. Pristaš/V. Konečný/L. Šimon/M. Kováčik/A. Vozárová/O. Fejdiová/D. Marcin/P. Liščák/A. Macko/J. Lanc/J. Šantavý/V. Szalaiová: *Vysvetlivky ku geologickej mape Tribeca 1 : 50 000*. Bratislava 1998.
- Jakab/Vondráková 1989 J. Jakab/M. Vondráková: Ergebnisse der anthropologischen Analyse des latènezeitlichen Gräberfeldes in Dubník. *Slovenská archeológia* 37, 1989, 355–370.
- Káčer a i. 2020 Š. Káčer/M. Antalík/J. Lexa/I. Zvara/R. Fritzman/J. Vlachovič/G. Bystrická/M. Brodianska/M. Potfaj/J. Madarás/A. Nagy/J. Maglay/J. Ivanička/P. Gross/M. Rakús/A. Vozárová/St. Buček/D. Boorová/L. Šimon/J. Mello/M. Polák/V. Bezák/J. Hók/Fr. Teták/Vl. Konečný/M. Kučera/B. Žec/M. Elečko/L. Hraško/M. Kováčik/J. Pristaš: *Digitálna geologická mapa Slovenskej republiky v mierke 1 : 50 000 a 1 : 500 000*. Dostupné na: <http://apl.geology.sk/gm50js>
- Král/Harčová/Nováková 2020 J. Král/E. Harčová/J. Nováková: Izotopové zloženie stroncia vo vínach niektorých slovenských producentov. *Vinič a víno* 2, 2020, 57–60.
- Krämer 1964 W. Krämer: *Das keltische Gräberfeld von Nebringen (Kreis Böblingen). Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege Stuttgart Reihe A. Vor- und Frühgeschichte Heft 8*. Stuttgart 1964.
- McArthur/Horwath/Bailey 2001 J. M. McArthur/R. J. Howarth/T. R. Bailey: Strontium Isotope Stratigraphy. LOWESS Version 3. Best Fit to the Marine Sr-Isotope Curve for 0–509 Ma. Accompanying Look-up Table for Deriving Numerical Age. *The Journal of Geology* 109, 2001, 155–170.
- Nelson a i. 1986 B. K. Nelson/M. J. DeNiro/M. J. Schoeninger/D. J. De Paolo/P. E. Hare. Effects of diagenesis on strontium, carbon, nitrogen (oxygen concentration) isotopic composition of bone. *Geochimica et Cosmochimica Acta* 50, 1986, 1941–1949.

- Négrel/Deschamps 1996
Ph. Négrel/P. Deschamps: Natural, Anthropogenic Budgets of a Small Watershed in the Massif Central (France): Chemical, Strontium Isotopic Characterization of Water, Sediments. *Aquatic Geochemistry* 2, 1996, 1–27.
- Price/Burton/Bentley 2002
T. D. Price/J. H. Burton/R. A. Bentley: The characterization of biologically available strontium isotope ratios for the study of prehistoric migration. *Archaeometry* 44, 2002, 117–135.
- Price a i. 1992
T. D. Price/J. Blitz/J. Burton/J. A. Ezzo: Diagenesis in Prehistoric Bone. Problems, Solutions. *Journal of Archaeological Science* 19, 1992, 513–539.
- Price a i. 2001
T. D. Price/R. A. Bentley/J. Lüning/D. Gronenborn/J. Wahl: Prehistoric human migration in the Linearb/keramik of Central Europe. *Antiquity* 75, 2001, 593–603.
- Price a i. 2004
T. D. Price/C. Knipper/G. Grupe/V. Smrcka: Strontium isotopes, prehistoric human migration. The Bell Beaker period in Central Europe. *European Journal of Archaeology* 7, 2004, 9–40.
- Ramsl 2002
P. C. Ramsl: *Das eisenzeitliche Gräberfeld von Pottenbrunn. Fundberichte aus Österreich. Materialhefte Reihe A, Heft 11.* Wien 2002.
- Repka 2015
D. Repka: *Odráž historických udalostí staršej doby laténskej v hrobej výbave na keltských pohrebiskách v Karpatskej kotline.* Nitra 2015.
- Rustoiu 2011
A. Rustoiu: Celto-Pontica. Connections of the Celts from Transylvania with the Black Sea. *Pontica* 44, 2011, 91–111.
- Scheeres a i. 2013
M. Scheeres/C. Knipper/M. Hauschild/M. Schönfelder/W. Siebel/D. Vitali/Ch. Pare/K. W. Alt: Evidence for „Celtic migrations“? Strontium isotope analysis at the early La Tène (LTB) cemeteries of Nebringen (Germany). *Journal of Archaeological Science* 40, 2013, 3614–3625.
- Scheeres a i. 2014
M. Scheeres/C. Knipper/M. Hauschild/M. Schönfelder M/W. Siebel/Ch. Pare/K. W. Alt: „Celtic migrations“: Fact or fiction? Strontium, oxygen isotope analysis of the Czech cemeteries of Radovesice. Kutná Hora in Bohemia. *American Journal of Physical Anthropology* 155, 2014, 496–512.
- Schmid-Sikimić 2000
B. Schmid-Sikimić: Edelkoralle in der Adria. Zur Frage der Korallenfischerei und des Korallenhels in der Eisenzeit. In: J.-P. Morel/C. Rondi-Costanzo/D. Ugolini (dir.): *Corallo di ieri, corallo di oggi (Atti del Convegno di Ravello, 1996).* Bari 2000, 147–158.
- Schweissing/Grupe 2003
M. M. Schweissing/G. Grupe: Stable strontium isotopes in human teeth, bone. A key to migration events of the late Roman period in Bavaria. *Journal of Archaeological Science* 30, 2003, 1373–1383.
- Slovak/Paytan 2011
N. M. Slovak/A. Paytan: Applications of Sr Isotopes in Archeology. In: M. Bascaran (ed.): *Handbook of Environmental Isotope Geochemistry. Advances in Isotope Geochemistry.* Berlin – Heidelberg 2011, 743–768.
- Szostek/Mądrzyk/Cienkosz-Stepańczyk 2015
K. Szostek/K. Mądrzyk/B. Cienkosz-Stepańczyk: Strontium isotopes as an indicator of human migration – easy question, difficult answers. *Anthropological Review* 78, 2015, 133–156.
- Újvári a i. 2010
G. Újvári/F. C. Ramos/C. Dimond/J. Kovács/G. Varga/A. Varga: On possible sources of loess deposits in the Carpathian Basin. An isotopic approach. *Geophysical Research Abstracts* 12, 2010, EGU2010-3881-1.
- Újvári a i. 2012
G. Újvári/A. Varga/F. C. Ramos/J. Kovács/T. Németh/Th. Stevens: Evaluating the use of clay mineralogy. Sr–Nd isotopes, zircon U–Pb ages in tracking dust provenance. An example from loess of the Carpathian Basin. *Chemical Geology* 304–305, 2012, 83–96.
- Vaškovský a i. 1982
I. Vaškovský/R. Bárta/V. Hanzel/R. Halouzka/J. Harčár/K. Karolus/J. Pristaš/A. Remšík/P. Šucha/D. Vass/E. Vaškovská: *Vysvetlivky ku geologickej mape juho-východnej časti Podunajskej nížiny 1 : 50 000.* Bratislava 1982.
- Willmes a i. 2018
M. Willmes/C. P. Bataille/H. F. James/I. Moffat/L. McMorrow/L. Kinsley/R. A. Armstrong/S. Eggins/R. Grün: Mapping of bioavailable strontium isotope ratios in France for archaeological provenance studies. *Applied Geochemistry* 90, 2018, 75–86.
- Zitek a i. 2015
A. Zitek/A. Tchaikovsky/J. Irrgeher/H. Waidbacher/T. Prohaska: The ⁸⁷Sr/⁸⁶Sr river water isoscape of the Danube catchment. In: *Joint Danube Survey 3. A Comprehensive Analysis of Danube Water Quality, 2015.*
Dostupné na: <https://www.researchgate.net/publication/274707790> [9. 10. 2020]

The mobility of selected individuals buried at the Celtic cemetery in Dubník, district of Nové Zámky

A pilot study

Jozef Bujna – Sylva Drtikolová Kaupová – Mária Hajnalová –
Ján Král

Resume

Strontium isotope analysis ($^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$) on a sample of selected human individuals buried at the Celtic cemetery in Dubník was used to test a working hypothesis whether the presence of foreign grave-goods and differences in the manipulation of the body of the deceased may be related to the non-local origin of buried individuals, and/or with mobility during their lifetime.

The burial ground was situated on a high loess terrace, in an area called Bundáš, at the north-eastern edge of the village of Dubník, Nové Zámky district (Fig. 1). The area where part of the cemetery has been uncovered was a meadow undisturbed by ploughing. The full extent of the burial ground could not be determined and excavated, as it lies below an existing vineyard. Of the 33 excavated graves, only 5 were cremation graves. The excavation documented eight quadrangular structures delimited by shallow ditches, the so-called 'grave gardens' – *viridaria* (Bujna 1989). Swords were present in eight graves. The excavated graves are dated to the 4th–3rd centuries BC, to LTB1–B2 (Bujna 1991).

The representative sample of the pilot assemblage consists of three graves of males (17, 18 and 19) buried with complete sets of weapons in above-average large grave-pits, situated in 'grave gardens' – *viridaria*; the grave of a probably young male (32) buried probably with a spear; one grave of a female (20A, B) with average equipment and overlying the grave of a child; the grave of a female (21) buried with a new-born infant and foreign grave-goods; and the grave of an adolescent individual (29) with average grave equipment. The pilot sample thus represents a range of inhumation graves of male, female and juvenile individuals with a diversity of grave-goods, the method of placing the body of the deceased and the arrangement of the grave-pit or the grave within the burial ground.

The analysed isotope assemblage consists of eight samples from human teeth, on which 8 measurements on enamel and 5 measurements on dentin were performed and three samples from tooth enamel of fauna (*Sus scrofa domesticus*). All 16 strontium $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ isotope ratio measurements (Table 1) were performed in the Department of Geological Sciences of the University of North Carolina at Chapel Hill, USA.

Out of the total number of 16 measurements, seven–three samples of enamel (No. 4, 5, 8), one sample of dentine (No. 8) and three samples of fauna (No. 1, 3, 8) – lie in a narrow range of 0.7102–0.7104 (Fig. 2). We believe that only these samples represent the local strontium $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ isotope ratio of biologically available strontium, which for a given site (the habitat of the local populations) represents a value of 0.71029 ± 0.00017 (Fig. 3). Three samples confirming the local mean values come from individuals of different ages: no. 4 – grave 20B, child; no. 5 – grave 20A, adult female and no. 8 – grave 32, probably a younger male for whom the isotopic value of the enamel is identical to the dentine. The biologically available strontium in their diet was practically identical over the years and practically identical to the biologically available strontium in the diet of the analysed fauna, which testifies in favour of their autochthony (local origin).

If we accept this assumption, then from the point of view of establishing the local strontium signature, five samples can be considered as demonstrating a non-local isotopic record. Among them, two groups can be separated. Three samples of enamel ranging from 0.70895 to 0.70930 (Table 1: 1, 3, 7; graves 17, 19, 29) lie in the range of published isotope data from burial grounds spanning from the Neolithic to the Roman period in the wider geographical area (e.g. the Upper Rhine and Upper Danube catchments, or near the right bank of the Danube Basin between Regensburg and Budapest (Bentley/Price/Stephan 2004; Price *a. i.* 2001; 2004). As this is a summary of the geographical distribution of biologically available strontium values, we do not consider differences in the date of cemeteries to be important. We assume that the isotopic composition of the 'local' biologically available strontium has remained virtually unchanged in this time period.

Analyses of enamel from the teeth of individuals buried in cemeteries near the left bank of the Danube Basin in Bavaria, Austria and Moravia show a higher contrast between isotope ratio of 'local' ca 0.710 and 'non-local' over 0.712, which clearly documents the impact of strontium influx from old Moldanubian zone rocks (part of the Bohemian Massif) with a higher Rb/Sr ratio. In such a wide interval, there is also one sample with the highest isotope ratio from grave 21 from the burial ground in Dubník (Fig. 2; 3: 6). The high isotope ratio (0.71105 ± 1) in this case indicates the environment where the biologically available strontium came from old rocks, with a higher Rb/Sr ratio.

A contrasting case represents the values measured in individuals buried at the Augsburg cemetery near the river Lech in Bavaria, where 'locals' have low isotope ratios of 0.70826–0.70838 (Price *a. i.* 2004), which realistically reflect the isotopic composition of the biologically available strontium in the source area, predominantly leached from Eastern Alpine Mesozoic marine limestones (McArthur/Horwath/Bailey 2001). The lowest isotope measurement of the enamel

of an adult buried in grave 18 in Dubník with a value of 0.70817 ± 1 (Fig. 2; 3: 2) belongs within the range of cited data. However, $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ isotope ratio in the some recent right-bank tributaries of the Danube south of Belgrade (Sava, Timok, Iskar, Jantra) is also low and lies in the range of $0.707 - 0.7085$ (Zitek *a i.* 2015). Also in these cases, strontium originating from Alpine and/or Dinarid limestones, is dominant. Thus, such values can derive from a wider geographical area, albeit from an identical rock environment, that can only be recognised provided that such sites are identified and isotopically analysed. The problem of addressing human mobility in the past and identifying a more precise link with the geographical origin of the migrant community ('migrant resources') is limited by our current restricted knowledge about the isotopic composition of biologically available strontium in specific areas, selected as the 'resource' areas. The resulting ratio of the isotope signal of biologically available strontium in the archaeological site of Dubník could be significantly influenced by the 'unstable' part of the strontium carried and leached from the crystalline rocks of the Western Carpathians, present in Quaternary river sediments, but also from regionally distributed loess deposits.

In the evaluated pilot sample from Dubník of the three individuals – a woman and a child from grave 20 (Table 1: 4, 5) and probably a young man from grave 32 (note 2; Table 1: 8) – the enamel values correspond well with a local isotope signal of biologically available strontium, as defined also by fauna data (Fig. 3: 4, 5, 8). These graves do not manifest non-local features either in the grave-goods or in the burial ritual.

In the other five human individuals the isotope values of both the enamel and also of the dentine are outside the range defined by local fauna (Fig. 3). The three enamel values from the teeth of the individuals buried in graves 17, 19 and 29 (Table 1: 1, 3, 7), defined as 'probable migrants', are close to the values for 'local/native' individuals published from cemeteries from the right bank in the Danube Basin (between Regensburg and the vicinity of Budapest) and from some cemeteries close to the Danube and the Körös river basins in central Hungary.

The 'migrant/non-local' individuals are most likely the male buried in grave 18 and the female buried in grave 21, for whom the measured values show the most significant lower and higher deviations from the local isotope ratio $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ (Table 1; Fig. 3: 2, 6). In grave 18, a 20–30 year old male was buried. As the intentionally destroyed grave-goods suggests, the grave was opened in the past, apparently for ritual reasons, perhaps in connection with the non-local origin of the deceased (?). The connection of the ditches delimiting the space around the two graves 18 and 19, the 'grave gardens', points to a closer social or family bond between the males buried here. In this context, it is noteworthy that only these two were given fish as animal offerings.

In grave 19, a 50–60-year-old tall and robust male was buried. He had a gold ring on the ring-finger of his right hand (Bujna 1989, tab. LIV: 5). It is the only gold ring from a male grave from the La Tène period in Slovakia (Bujna 2019, 61, tab. 1). This status item, together with weapons, a set of personal items – razor, shears and whetstone, a set of ceramic vessels, and above-average meat offerings, which in addition to two domestic pigs also contained meat from domestic cattle, domestic goose and fish (Bujna/Drtikolová Kaupová/Hajnalová 2019), documents the prestigious/chieftain (?) position of the buried individual in the community. A very similar gold ring (band ring) comes from grave 11 at the Celtic cemetery in Gäufelden-Nebringen near Böblingen in Baden-Württemberg. It is a chieftain's grave of a 40–60-year-old male buried with a helmet, weapons and a gold ring (Krämer 1964, 27, tab. 11: 1; 15: 14). The grave was severely damaged and could not be included in the sample of Nebringen graves that were subjected to isotope analysis (Hauschild *a i.* 2013, 349).

A different result from the above samples was obtained by a sample from grave 21 (Table 1; Fig. 3: 6), which shows features of a completely contrasting isotope geochemical environment with a high Rb/Sr ratio. From the point of view of isotope geochemistry, in the case of the two female samples, grave 17 and 21, they represent individuals manifesting characteristics of two very different geological environments. In grave 21, a female 50–60 years old with a new-born infant was buried. Her costume attire and grave-goods differ not only from other women buried in cemetery of Dubník, but also from the La Tène graves with female grave-goods in the territory of southwestern Slovakia. The simplicity of the circular ornament is contrasted by a lavish necklace (Bujna 1989, 283, fig. 42). Necklaces with a similar composition of beads are known from female graves from the Early La Tène period from several sites in the Pannonian Basin (Repka 2015, 46 n.). The ostentatious necklace should be understood as a status object, which in itself cannot serve as an identifier for the origin of its owner. In this respect of greater interpretative value are two small earthenware hand-built vessels with omphalos base and a massive handle, which were part of a non-standard ceramic set in this grave (Bujna 1989, tab. XLIX: 18, 19). Analogous shapes of vessels were used as ladles in the Illyrian milieu in parts of Croatia, Bosnia and southern Serbia in the 5th and 4th centuries BC (Repka 2015, 49). Containers of this form and function are unknown from the Celtic world and clearly point to the non-local origin of the buried woman, probably from the Illyrian region.

Based on the results obtained from the strontium isotope analyses of the pilot sample from the La Tène cemetery in Dubník, further analyses of human and faunal osteological and dental material from other La Tène burial grounds in the Nové Zámky district were performed. Studies were carried out on another 16 individuals from Dubník, in total of 24 individuals from 33 excavated graves; 25 individuals from 102 excavated graves from Malé Kosihy (Bujna 1995) and 20 individuals from 94 excavated graves from Palárikovo (unpublished). We hope that the new results will significantly improve the conclusions of this pilot study.

Fig. 1. Dubník, location Bundáš, Nové Zámky district. Location of the cemetery, excavated area marked in red. Base maps – ÚGKK: ZM SR (GKÚ Bratislava, 2017).

Fig. 2. Isotopic composition of $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ human enamel (diamonds), human dentine (circles) and fauna enamel (triangles) from individual graves rounded to four decimal places of the measured isotope ratio. The sample number on the horizontal axis of the graph indicates the individual graves (Table 1).

Fig. 3. Strontium isotope ratio $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ of human enamel (diamonds), human dentine (circles) and fauna enamel (triangles) from individual graves and the measured local isotope signal of biologically available strontium for skeletal remains of 'local' human individuals from the La Tène cemetery Dubník. The thick line – the average local strontium $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ isotope signature for the study area is 0.71029 ± 0.00017 . Dotted lines – uncertainty of determination of the mean value (lower limit 0.71012; upper limit 0.71046), calculated as two-standard error of the mean ($2 \times \text{SE}$) multiplied by the *Student's t test* coefficient for a specific number of samples and to a confidence level of 95% (the value is 2 times greater than $\pm 2\text{SD}$). The sample number on the horizontal axis of the graph indicates the individual graves (Table 1).

Table 1. Results of $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ isotope ratio measurements in analysed samples from the Dubník cemetery. Legend: $\pm 2 \times \text{SE}$ – two-standard error of the mean for measurement of the isotope ratio $^{87}\text{Sr}/^{86}\text{Sr}$ in an individual sample; M – molar; zubovina – dentine; sklovina – enamel. * Number 8 is assigned to two samples from two different graves: grave 31 – fauna and grave 32 – human individual, because these have almost identical values, corresponding to the local signal.

Translated by doc. Mária Hajnalová, PhD. and proof-read by John R. Collis, Emeritus Professor

prof. Jozef Bujna, CSc.
Katedra archeológie FF UKF v Nitre
Hodžova 1
SK – 949 74 Nitra
jozef.bujna03@gmail.com

Sylva Drtikolová Kaupová
Antropologické oddělení
Přírodovědecké muzeum, Národní muzeum
Cirkusová 1740
CZ – 193 00 Praha 20
sylva_kaupova@nm.cz

doc. Mária Hajnalová, PhD.
Katedra archeológie FF UKF v Nitre
Hodžova 1
SK – 949 74 Nitra
mhajnalova@ukf.sk

RNDr. Ján Král, CSc.
emeritný pracovník
Štátny geologický ústav Dionýza Štúra
Znievska 15
SK – 851 06 Bratislava
jan.kral.ba@gmail.com

GERMÁNSKA NA KRUHU TOČENÁ KERAMIKA – SIVÝ DRSNÝ RIAD

Príspevok k preberaniu rímskej technológie¹

Vladimír Varsík

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.12>

Keywords: Slovakia, Roman period, Germani, wheel-made pottery

Germanic wheel-made pottery from Cífer-Pác – coarse grey ware. A contribution to adoption of Roman technology

In the Late Roman period, the Suebi north of the Danube adopted the wheel-making technology for pottery production under influence of the nearby Roman world. This Germanic wheel-made pottery consists of two groups – tableware with smooth surface and pottery with coarse (grainy) surface. Archaeological research views the second group with serious contradictions, mainly reliable distinction of the local production from Roman pottery products. The article attempts to present the standpoint to the problem from the archaeological point of view and on the basis of presentation of the rich collection of this pottery from Cífer-Pác.

ÚVOD

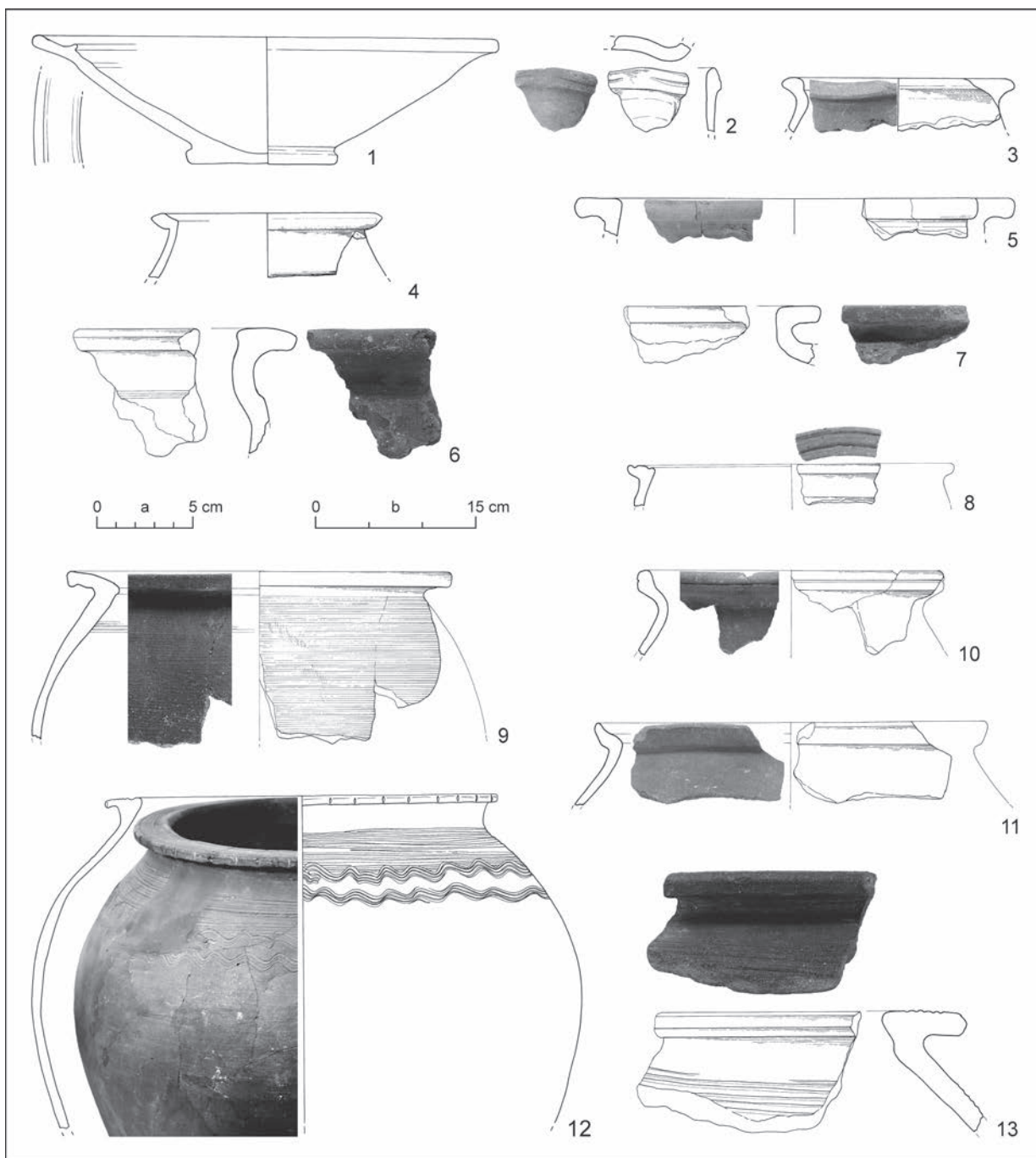
Počas celej doby rímskej sa v nálezových súboroch zo svébskych sídlisk, severne od stredného Dunaja, vyskytuje vedľa seba keramika formovaná voľne v ruke spolu s keramikou zhotovenou na hrnčiarskom kruhu. V staršej dobe rímskej je situácia pomerne jednoduchá. Ručne formovaný riad má domáci germánsky pôvod, kým na kruhu točené nádoby pochádzajú z rímsko-provinciálnych dielní južne od Dunaja. V mladšej dobe rímskej, po polovici 3. a potom najmä v 4. storočí, si aj germánski hrnčiari osvojili technológiu práce s kruhom, čím sa určenie proveniencie jednotlivých nádob komplikuje. V rámci domácej na kruhu točenej keramiky možno v zásade odlíšiť dve technologické skupiny. Okrem funkčného poslania konkrétnych nádob očividným rozlišovacím znakom týchto skupín je úprava povrchu, podľa ktorého sa zvyknú označovať ako hrnčiarsky riad s hladkým povrchom a hrnčiarsky riad s drsným (zrnitým) povrchom. Obe skupiny boli vypaľované v peciach s redukčnou atmosférou, a preto majú väčšinou sivé až sivočierne sfarbenie.

Hladký riad predstavuje hrnčiarsku produkciu s charakteristickými znakmi. Tie ho pomerne spoľahlivo, až na málo výnimiek², odlišujú od súdobej rímskej keramiky. Povrch nádob nebol len hladký, ale niekedy aj leštený, avšak nie celoplošne (ako niektoré ručne formované nádoby), ale len v horizontálnych pásoch. Funkčne je zastúpená keramika, ktorá slúžila pri stolovaní: plytké a hlboké misky, vazy, poháre/šálky, zriedkavejšie pokrievky a celkom výnimočne hrnce či dokonca zásobnice. Na susednej Morave sú takéto nádoby označované pojmom „jiříkovická keramika“ podľa významnej hrnčiarskej v Jiříkovičiach, kde sa vyskytovali v desiatkach až stovkách kusov priamo vo výrobni (Peškař 1988, 113–130).

Vzhľadom na vysokú podobnosť keramiky s drsným povrchom z oboch uvedených okruhov, rímsko-provinciálneho a domáceho germánskeho, prináša odlišenie proveniencie len na základe vizuálneho makroskopického posúdenia viacerých problémov. Autor na ne narazil pri hodnotení keramických súborov

¹ Príspevok vznikol s podporou grantového projektu VEGA 1/0243/17 „Kelti, Rimania a Germáni. Vidiecke osady a sídla elity“.

² V prípadoch, keď sa germánsky hrnčiari snažili imitovať rímske tvary, napríklad populárne sivé prstencové misky s výrazným okrajovým prstencom.

Obr. 1. Čífer-Pác. Sivá drsná keramika rímskeho pôvodu. Mierka: a – 1–11, 13; b – 12.

z Čífera-Pácu. Bolo to práve toto nálezisko, ktoré problematiku domáceho drsného riadu v slovenskej odbornej literatúre prvýkrát vážne nastolilo. V roku 1975 preskúmal T. Kolník dve hrnčiarske pece. V ich zásype, ale predovšetkým priamo na ich hlinených roštach, ležali veľké fragmenty na kruhu zhotovených zásobníc s drsným povrchom. V ročenke AVANS vtedy autor výskumu napísal: „Predstavujú keramiku, o ktorej sme donedávna nevedeli, či bola vyrobená v domácom prostredí, alebo importovaná z provincií“ (Kolník 1976, 135). Ukazuje sa, že na kruhu točený riad so zrnitým povrchom tvoril pevnú súčasť výrobného programu domácich hrnčiarov v 4. storočí. Potvrdzujú to aj výrobky z obsahu hrnčiarskych pecí v Skalici (Turčan 2006, 433–435). Len na základe keramiky z doposiaľ známych pecí na Slovensku by sa dokonca mohlo zdať, že na kruhu točená keramika s drsným povrchom prevažovala v produkcii domácich dielní nad hladkým hlineným riadom. Táto výpoveď však môže byť skresľujúca, pretože spoľahlivo

nedokážeme posúdiť, ako sa nádoby do pecí dostali, čomu slúžili a prečo tam boli ponechané. Treba dodať, že v peciach z Cífera-Pácu sa vyskytli aj fragmenty nádob, ktoré určite nie sú miestnou ani domácou produkciou (napríklad zlomok glazovanej trecej misky). Domácu keramiku s drsným povrchom, jej tvarové spektrum, určenie proveniencie a datovanie vníma ako aktuálny problém aj celkom súčasné bádanie. Vyplýva to z prednedávnym publikovaného hodnotenia hrnčiarskeho súboru z panského sídla zo 4. storočia v Bratislave-Podunajských Biskupiciach (*Horňák/Hrnčiarik/Kolon 2019, 297, 298*). Keďže sme donedávna takéto nádoby pokladali za rímske výrobky, preceňoval sa význam a dosah neskorootrického keramického importu na územie západného Slovenska (napr. *Varsík 2005, 284, obr. 5*). Niektoré staršie názory bude potrebné v tomto zmysle preformulovať. Otázky spojené s neskororímskou keramikou nemožno spoľahlivo vyriešiť bez pomoci prírodovedných analýz. Platí to predovšetkým pre určenie proveniencie (rímsky verzus barbarský výrobok). Preto sa o to s konečnou platnosťou nemôže pokúšať ani predložený príspevok. V Cíferi-Páci bol súbor neskorootrického drsného riadu nezvyklo široký. Preskúmané hrnčiarske pece oprávňujú predpokladať, že práve v hospodárskom zázemí kvádského veľmožského sídla ho miestni hrnčiari aj produkovali. Pokúsime sa tento riad predstaviť a zaujať stanovisko k niektorým otázkam z čisto archeologického pohľadu. Na úvod ešte dodajme, že domáca produkcia keramických nádob s drsným povrchom, bezpochyby inšpirovaná rímskym prostredím, nie je len kvádskym špecifikom, ale objavuje sa aj v susedných oblastiach germánskeho alebo sarmatského barbarika (napr. *Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2011, 355–369*).

Pri neskorootrických nádobách z kategórie úžitkovej keramiky sivej až sivočiernej farby, zhotovenej z hliny s prímiesou piesku a s drsným zrnitým povrchom, sme teda postavení pred neľahkú úlohu. Je to domáci alebo rímsky výrobok? Nasledujúce riadky krátko charakterizujú nádoby zo sídliskových objektov panského sídla v Cíferi-Páci. Všetky tieto keramické súbory sú datované do 4. storočia, s hornou hranicou na prelome 4. a 5. storočia.

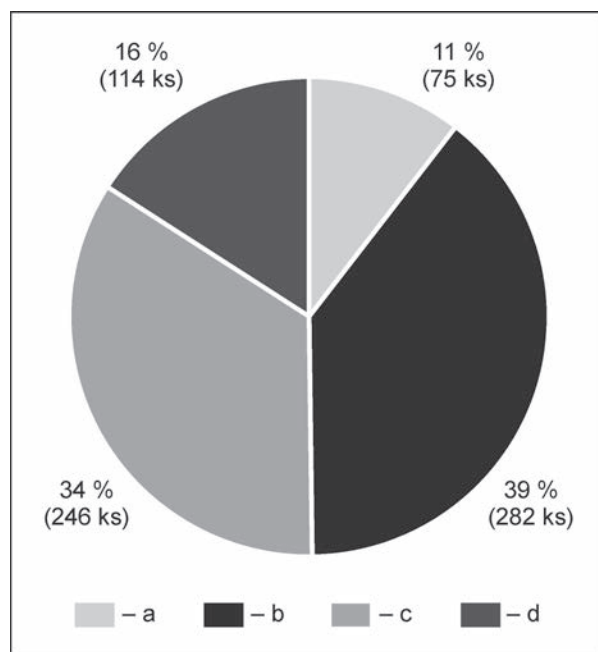

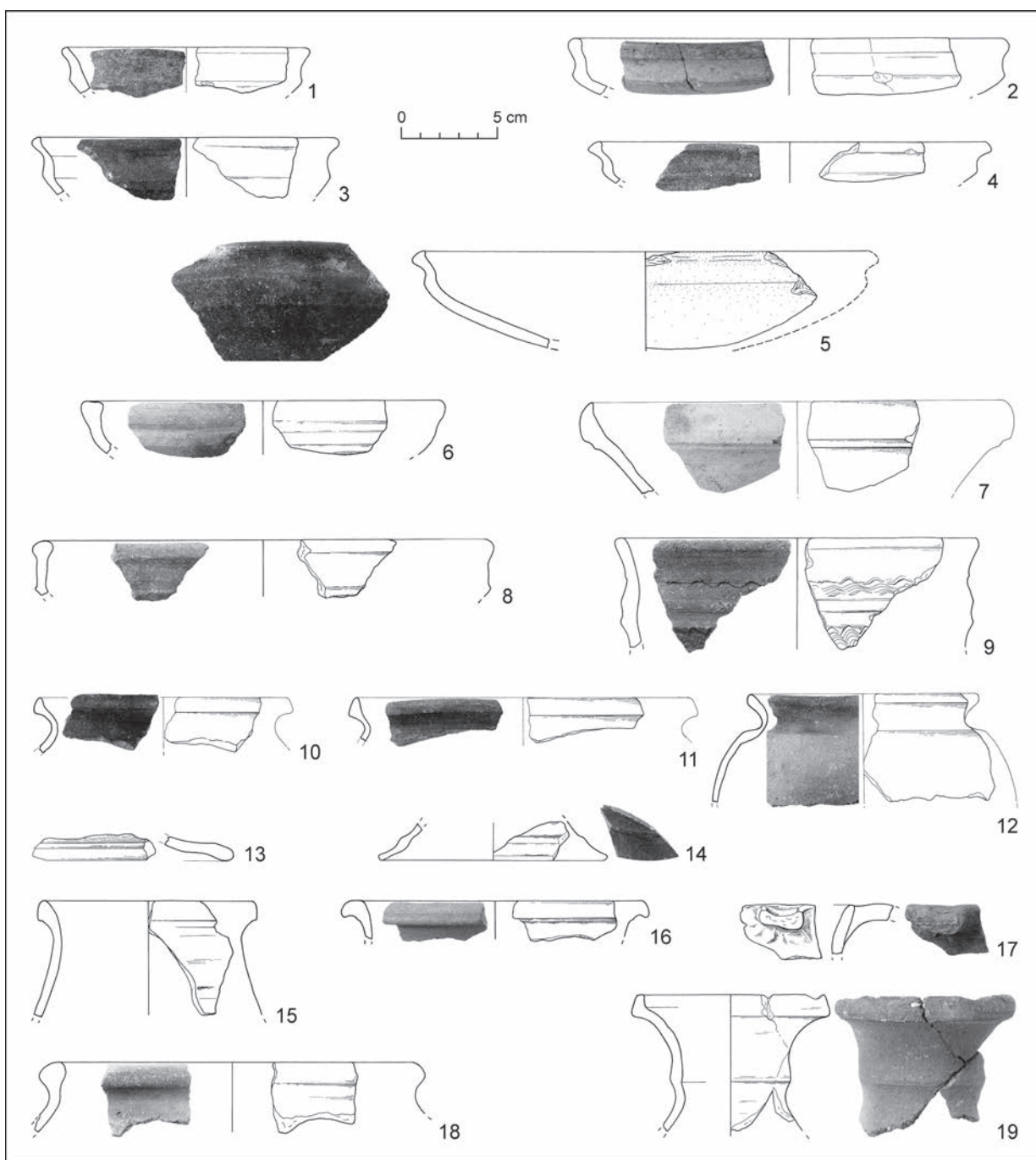
Diagram 1. Cífer-Pác. Zloženie keramiky v sídliskových objektoch zo 4. storočia. Celkom 717 ks. Legenda: a – rímska keramika; b – germánska voľne v ruke formovaná keramika; c – germánska na kruhu zhotovená keramika, hladká; d – germánska na kruhu zhotovená keramika, drsná.

K rímskemu pôvodu sa možno prikloniť pri nádobách, ktoré spracovaním hliny, farbou a predovšetkým tvarom nadväzujú na staršie provinciálne hrnčiarske produkty. K nim patrí napríklad misa s golierom (obr. 1: 1), kanvica s členeným okrajom (obr. 1: 2), džbány/hrnce so šošovkovite zhrubnutým ústím (obr. 1: 3, 4), ďalej hrnce/misy s horizontálne rozšíreným (obr. 1: 5–8) alebo von vyhnutým a prežliabnutým okrajom (obr. 1: 9–11), ale aj niektoré zásobnice s výrazným horizontálnym okrajom (obr. 1: 12, 13).³

Kolekcia sivých, redukčne vypálených nádob so zrnitým povrchom je však v Cíferi-Páci oveľa početnejšia. Celkovo sa pomocou okrajových fragmentov v nálezovom prostredí zo 4. storočia podarilo identifikovať 717 nádob.⁴ Z toho 642 nádob (90 %) bolo germánskej keramiky. Základné zloženie tohto súboru je vyjadrené na diagrame 1. Predmetom nasledujúcich úvah je 114 nádob (16 % z celého komplexu) z kategórie domácej na kruhu zhotovenej keramiky s drsným (zrnitým) povrchom. Ako už bolo uvedené, bez pomoci prírodovedných analýz nemôže nastať istota pri proveniencii každého jednotlivého exempláru, väčšinou však predpokladám domácu a vo viacerých prípadoch aj miestnu výrobu.

³ Obsiahlejšia argumentácia aj s uvedením patričných analógií z rímskeho prostredia je súčasťou pripravovanej monografie (*Varsík/Kolník, v príprave*).

⁴ Teda 717 okrajových zlomkov bolo možné zaradiť do niektorých z základných funkčných kategórií nádob v zmysle šálka/pohár, misa, váza, hrniec, pokrievka, zásobnica a pod. Podrobnejší komentár je súčasťou pripravovanej publikácie o tejto významnej neskorootrickej lokalite (*Varsík/Kolník, v príprave*).

Obr. 2. Cífer-Pác. Sivá na kruhu točená keramika s drsným povrchom domáceho pôvodu. 1–8 – nízke misy; 9 – hlboká misa; 10–12 – vázy; 13, 14 – pokrievky; 15–19 – džbány/kanvice.

Argumenty v prospech domáceho pôvodu sú predovšetkým:

1. opakovaný výskyt veľkých fragmentov istého tvaru v hrnčiarskych peciach,
2. očividná tvarová a výzdobná podobnosť s nádobami z kategórie hladkého na kruhu točeného riadu germánskej výroby. Problém určenia proveniencie prehľbuje skutočnosť, že domáci hrnčiari nevytvorili len vlastné tvarové spektrum, ale inšpirovali sa rímskymi nádobami, ktorých tvar imitovali.

Nízke misy

Nízke misy sú v sivom drsnom riade v Cíferi-Páci zastúpené 12 nádobami (diagram 2).⁵ Najpočetnejšie (5 ks) sú exempláre so zalomeným telom a jednoduchým von vyhnutým alebo/a prežliabnutým ústím (obr. 2: 1–5). Ich tvar zodpovedá veľmi početným miskám s hladkým povrchom, len s rozdielom, že hrnčiar tentoraz nádoby formoval z hlíny s prímiesou piesku. V tomto prípade netreba pochybovať o domácom pôvode. Ďalšie misky reagujú na rímske predlohy a možno ich pokladať za imitáciu dvoch rôznych variantov rímskych prstencovým mís (obr. 2: 7, 8). Tvar s výrazným okrajovým prstencom (obr. 2: 7) poznáme aj v rímskych „origináloch“ z viacerých kvádskejších sídlisk (napr. *Varsik 2011*, 201, obr. 106: 15, 16), vrátane Cífera-Pácu.

Hlboké misy

Oproti početným hlbokým misám s hladkým povrchom sa vyskytol len jeden drsný exemplár (obr. 2: 9). S domácou na kruhu točenou produkciou ho okrem tvaru spája charakteristické horizontálne členenie s hrebeňovanou vlnovkou. Ani v tomto prípade nie je dôvod pochybovať o domácom pôvode.

Vázy

Horné časti tenkostenných nádob s precízne vypracovaným okrajom a prežliabnutým ústím (obr. 2: 10–12) možno označiť ako vázy. Nádoby majú verné analógie medzi domácim hladkým riadom, čo je v súlade s domnienkou o germánskom pôvode. Pomerne objemné vázy sa používali ako urny v poslednej etape pochovávaní na kvádskejších žiarových nekropolách. Príklady na západnom Slovensku nájdeme v Očkove (*Kolník 1956*, 270, tab. II) alebo v Čiernom Brode (*Kolník 1975*, 359–361, obr. 14: 1–3). Niektoré z urien by sme v našom typologickom triedení mohli zaradiť aj medzi hrnce (pozri nižšie).

Pokrievky

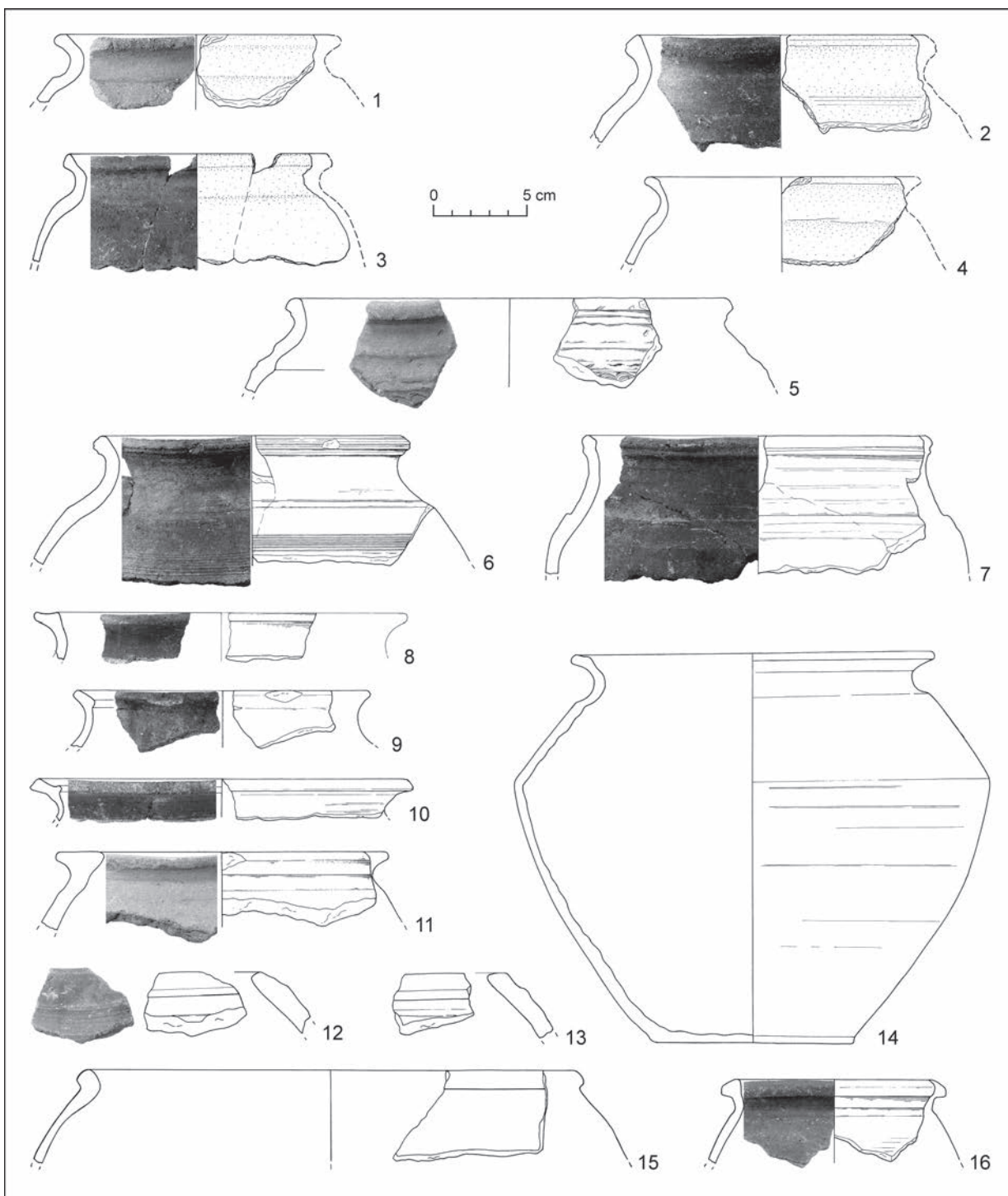
Vyskytli sa len dve pokrievky s jednoduchým zaobleným okrajom (obr. 2: 13, 14), ich proveniencia je otázná. Podobné pokrievky sa bežne vyskytujú v Panónii (*Petznek 1998*, 263–269, tab. 5: 25–28). Na okrajoch germánskych hrncov a váz sa opakovane objavujú prežliabnuté falce (obr. 3: 3, 14), ktoré sú dokladom používania pokrievok aj v domácom prostredí.

Džbány/kanvice

Džbány/kanvice sa v 4. storočí tiež dostali do repertoára germánskych hrnčiarov, ktorí tvar prevzali z rímsko-provinciálneho prostredia. Dva fragmenty predstavujú jednoduchý variant s von vyhnutým okrajom a s nasadeným uchom (len jeden je zobrazený; obr. 2: 17). Početné fragmenty odlomených úch z rôznych kontextov v Cíferi-Páci dokladajú pomerne široké používanie džbánov a kanvíc. Z okrajových zlomkov by sa miestny pôvod mohol predpokladať pri džbánoch s kužeľovitým hrdlom, aký sa vyskytol priamo v hrnčiarskej peci 81 (obr. 2: 15)⁶. Domáca proveniencia sa zdá byť pravdepodobná aj pri džbáne s úzkym lievikovitým hrdlom a prežliabnutým ústím (obr. 2: 19). Podobne tvarované ústie majú džbány z Oberleiserbergu, kde sú uvádzané ako domáce imitácie provinciálno-rímskych foriem (*Stuppner 2011*, 328, 329, obr. 8: 1, 2). Naš exemplár má aj horizontálne členené hrdlo, čo je znak všeobecne charakteristický

⁵ Všetky nižšie uvádzané počty sa vzťahujú len na nádoby, resp. ich fragmenty, nájdené v zásypoch zahĺbených archeologických objektov zo 4. stor. (zemnice, jamy, studne, pece a pod.). Početná kolekcia keramických úlomkov z pre-miešanej a pri poľnohospodárskych prácach opakovane narušovanej sídliskovej vrstvy nie je v štatistickom hodnotení zohľadnená.

⁶ Opäť tu ale treba zdôrazniť skutočnosť, že poloha v peci ešte nemusí zaručovať miestnu produkciu. V zásype peci sa našli aj nádoby, ktoré istotne nie sú domácimi produktmi (fragment glazovaného mortária). V nálezových súboroch z hrnčiarnie v Cíferi-Páci frekventujú domáce hrnčiarske produkty častejšie než v iných areáloch.

Obr. 3. Cífer-Pác. Sivá na kruhu točená keramika s drsným povrchom domáceho pôvodu, hrnce.

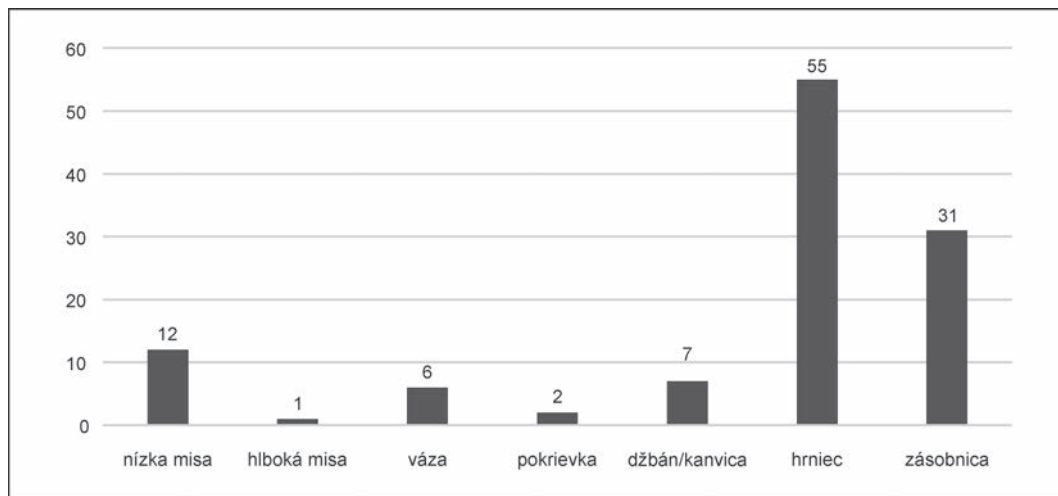

Diagram 2. Cífer-Pác. Zloženie na kruhu točenej germánskej keramiky s drsným povrchom v sídliskových objektoch zo 4. storočia.

pre germánsku na kruhu točenú keramiku a objavuje sa aj na džbánoch z Jíříkovíc (*Peškař 1988*, 126, obr. 13: 8, 9). V prípade nádob so širokým hrdlom (obr. 2: 16, 18) sa zdá byť pravdepodobnejšie, že pochádzajú z džbánov než z hrncov.

Hrnce

Hrnce predstavujú najpočetnejšiu skupinu nádob v kategórii sivého riadu so zrnitým povrchom (55 kusov z počtu 114 nádob, t. j. 48 %; diagram 2). Väčšinou sú to esovite profilované, len niekedy bikónické (napr. obr. 3: 14) nádoby. Von vyhnutý okraj býva jednoduchý, zaoblený (obr. 3: 1, 2, 6, 7) alebo prežliabnutý kvôli nasadeniu pokrievky (obr. 3: 3, 14). Posledné menované exempláre pripomínajú vyššie opísané vázy (obr. 2: 10–12). Vonkajšie ústie môže byť členené horizontálnymi ryhami (obr. 3: 6, 7). Veľmi charakteristické je odsadenie hrdla (obr. 3: 1–7, 14), ktoré sme poznali na vázach a objaví sa ešte aj na zásobniciach. Povrch býva niekedy zdobený horizontálnym hrebeňovaním (obr. 3: 6), jednoduchou alebo hrebeňovanou (obr. 3: 5) vlnovkou. Osobitnú skupinu predstavujú hrnce, ktorým hrnčiar formovacou pomôckou starostlivo upravil ústie (obr. 3: 8–10). Opakovane sa vyskytli aj hrnce s trojuholníkovým (obr. 3: 16) a s horizontálne rozšíreným okrajom (obr. 3: 11). V prostredí na kruhu točenej keramiky neobvykle pôsobia hlboké hrnce s výrazne dovnútra zatiahnutým okrajom. Ústie môže byť lištovite zhrubnuté (obr. 3: 15). Podobnú nádobu zo 4. storočia v Bratislave-Dúbravke pokladá *K. Elschek (2017, obr. 33: 5; tab. 38: 4)* za rímsku. Ďalšie, takmer guľovité exempláre majú ústie jednoducho zrezané (obr. 3: 12, 13). Tvar zrejme vychádza z domácich ručne formovaných nádob. Zaujímavá je skutočnosť, že sa našli len v hrnčiarskych peciach 81 a 108.

Na kruhu točené drsné hrnce s jednoduchým von vyhnutým (obr. 3: 1–7) alebo zložitejšie formovaným hraneným okrajom (obr. 3: 8–10, 14) sa vyskytujú na svébskych sídliskách, ktorých vývoj presahuje horizont doby rímskej a pokračuje až do počiatkov doby sťahovania národov, teda do prvých desaťročí 5. storočia. Na západnom Slovensku sú dobrými príkladmi osady v Nitre-Párovských Hájoch (*Pietal/Ruttkay 1997*, 148, obr. 6: 16; 8: 11–14, 17) a v Štúrove (*Beljak/Kolník 2008*, 78, 80, obr. 5: 12, 13; 7: 4, 6; 8: 6–9). Najmä na nádobách zo Štúrova sa objavuje aj charakteristické odsadenie hrdla. V tamjšom prostredí sa môžu stretať s keramikou s vlešťovanou výzdobou. Na druhej strane sa takéto na kruhu točené hrnce ešte v zásade nevyskytujú v Bratislave-Dúbravke⁷ a na súdobých sídliskách (ide o tzv. zlechovský horizont alebo piaty horizont v ponímaní *V. Varsika 2011*, 199–204), a to aj napriek tomu, že ich pokladáme za súčasné s rezidenciou v Cíferi-Páci. Zdá sa teda, že v Cíferi-Páci výskyt tohto hrnčiarskeho riadu akoby „predbehol“ vývoj, čo by sa mohlo vysvetliť prítomnosťou hrnčiarskej dielne v spojení s miestnym špecifickým sociálnym prostredím. Domáci sivý riad so zrnitým povrchom je v porovnaní s našim súborom

⁷ Odhliadnuc od niekoľkých solitérnych kusov, ktoré sa ale pokladajú za rímske (*Elschek 2017*, 94, obr. 33: 5, 6, 10).

v záverečných horizontoch doby rímskej slabo zastúpený aj na susednej Morave (*Vachůtová* 2011, 313). V Jiříkoviciach túto technologickú skupinu reprezentuje len niekoľko zásobníc (*Peškař* 1988, 116, 126). Jeho obľuba sa na Morave zvýšila tiež až neskôr, v počiatočných fázach doby sťahovania národov.

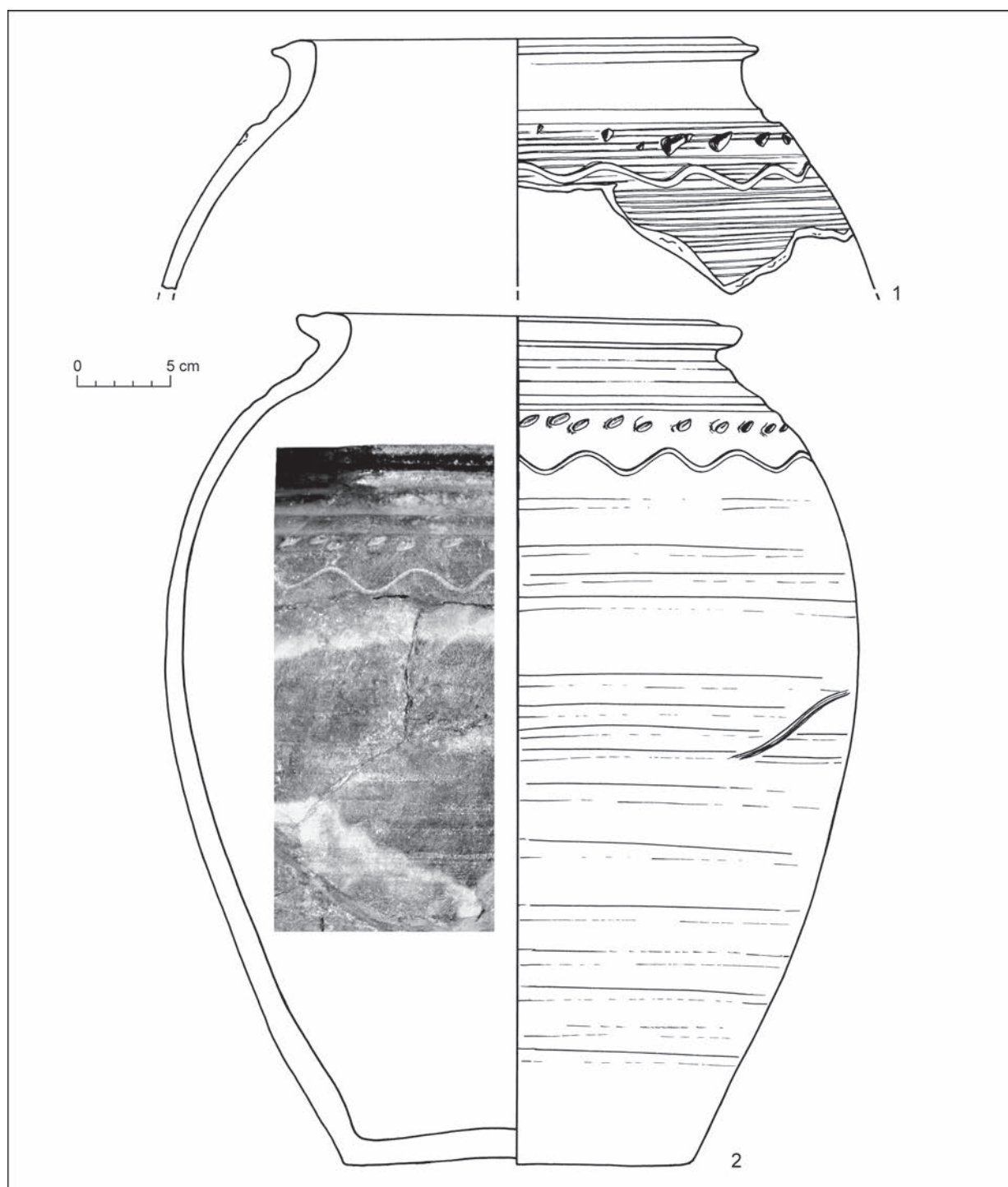
S podobnými nádobami sa stretneme vo funkcii urien v najmladších etapách pochovávaní kvádskych žiarových pohrebísk, vo funerálnom prostredí sa označujú ako vázy. Na viacerých nechýba charakteristické odsadenie hrdla, napr. v Očkove (*Kolník* 1956, 270, tab. II: 1–4) alebo v Čiernom Brode (*Kolník* 1975, 359, obr. 14: 2). Výskyt tohto typu hrncov potom pokračuje aj v nasledujúcom období. Svedčia o tom už zmienené nádoby z Nitry-Párovských Hájov a zo Štúrova. Je zaujímavé, že charakteristická domáca keramika s hladkým povrchom sa v desaťročiach nastupujúceho 5. storočia na západnom Slovensku pomerne rýchlo vytrácala. Sivý zrnitý riad (predovšetkým hrnce a misy) sa početne vyskytoval v nálezových súboroch z osád, teraz už aj bez väzieb na starší vývoj. Ako príklady uveďme Lužianky (*Novotný* 1984, 114–116, tab. III; IV), Vinodol (*Ruttkay/Ruttkayová* 2013, 259, obr. 4–6) alebo nálezy zo sídliskovej jamy 8 v Cíferi-Páci “Za kostolom” (na protihlhom brehu potoka Gidra, asi 800 metrov severne od panskej rezidencie, *Cheben/Ruttkay* 1997, 90, obr. 5). Tieto súbory sa zvyknú datovať až do pokročilého 5. storočia. Podobná situácia je na susednej Morave. Drsná úžitková keramika (predovšetkým hrnce) sa tam početnejšie objavila až v nálezových súboroch, ktoré J. Tejral zaradil do tretieho horizontu včasnej doby sťahovania národov, teda do časového úseku okolo polovice 5. storočia, resp. do druhej až tretej štvrtiny 5. storočia (*Tejral* 1990, 35, 36, 39). Charakteristickým príkladom sú nádoby s drsným povrchom z Veľkých Němcíc (*Peškař* 1983, obr. 5) a novšie z Rajhradic (tam aj v kontexte s hrnčiarskou pecou, *Přichystal/Vachůtová* 2007, 313). Mladšie chronologické postavenie týchto moravských súborov podčiarkuje spoločný výskyt s keramikou s vlešťovanou výzdobou typu Murga.

Význam sivej úžitkovej keramiky v neskororímskom období narastá aj na náleziskách južne od Dunaja. Napríklad v Tokode sa s jej výrobou a používaním počíta v dlhom časovom úseku od stredu 4. až po druhú polovicu 5. storočia (*Lányi* 1981, 73–87, sivé hrnce sú na obr. 1: 1–9; 2: 1–7). Dunaj ako rímska hraničná línia stráca význam a kultúrne rozdiely sa stierajú. V maďarskej literatúre sa príbuzné nádoby označujú aj ako hrnce typu Leányfalu, podľa valentiniánovského burgusu, kde boli v poslednej tretine 4. storočia a na prelome k 5. storočiu tiež vyrábané v celých sériách (*Ottományi* 1991, 92, tab. 28–34, typ 36–75; 2015, 701, 702, obr. 3: 6, 7, 9; por. aj *Horváth* 2011, 623, 624, obr. 11). V malom neskororímskom kasteli Visegrád-Gizellamajor, ktorý bol postavený za Constantia II. a pretrval až po 30. roky 5. storočia, sa tieto charakteristické hrnce prvýkrát vyskytli v tzv. nálezovej skupine 2 spolu s konštantínovskými a valentiniánovskými mincami. V tejto skupine ešte nebola prítomná keramika s vlešťovanou výzdobou (*Ottományi* 2015, 693, obr. 3: 9). V nasledujúcom období sa potom oba typy keramiky stretávali v rovnakých vrstvách (*Ottományi* 2015, 701, 702).

Zásobnice

Zásobnice (31 ks, 27 %) zaujímajú v nálezových súboroch z Cífera-Pácu druhé miesto v kategórii sivého drsného riadu (diagram 2). Veľké zlomky rekonštruovateľných zásobníc sa objavili predovšetkým na roštoch hrnčiarskych pecí, čo podporuje domnienku ich miestnej produkcie, a to aj napriek tomu, že ich sotva môžeme pokladať za pozostatok posledného (nevydareného) výpalu. Nádoby sa síce zachovali vo veľkých fragmentoch, ale neboli úplne kompletne. Rôzne možnosti vzniku keramických súborov v priestoroch hrnčiarskych pecí opisuje T. Kolon. Veľké kusy hrubostenných nádob (zásobníc) mohli napríklad slúžiť ako pomocný materiál pri výpale keramiky (na podopretie alebo oddelenie vypaľovaných nádob, utesnenie otvorov alebo prieduchov a pod., *Horňák/Hrnčiarik/Kolon* 2019, 297, 298). Hoci ich väčšinou pokladáme za produkty miestnych hrnčiarov, otázkou zostáva, či sa mohli vypaľovať priamo v odkrytých peciach. Priemer dvoch zachovaných roštov (pece/objekty 81 a 108) dosahoval 130 a 110–120 cm. Rekonštruovaná zásobnica z objektu 81 (obr. 4: 2) dosahovala maximálny priemer 37 cm, a teda aj na hlinenom rošte menšej z pecí by sa dalo vedľa seba postaviť sedem takýchto nádob. Najväčšia zásobnica s odhadovaným maximálnym priemerom aspoň 70 cm (obr. 5: 8) by sa v peci musela vypaľovať sama alebo v kombinácii s menšími nádobami. Rozmery nádob teda nevyklúčujú výpal v miestnej hrnčiarni.

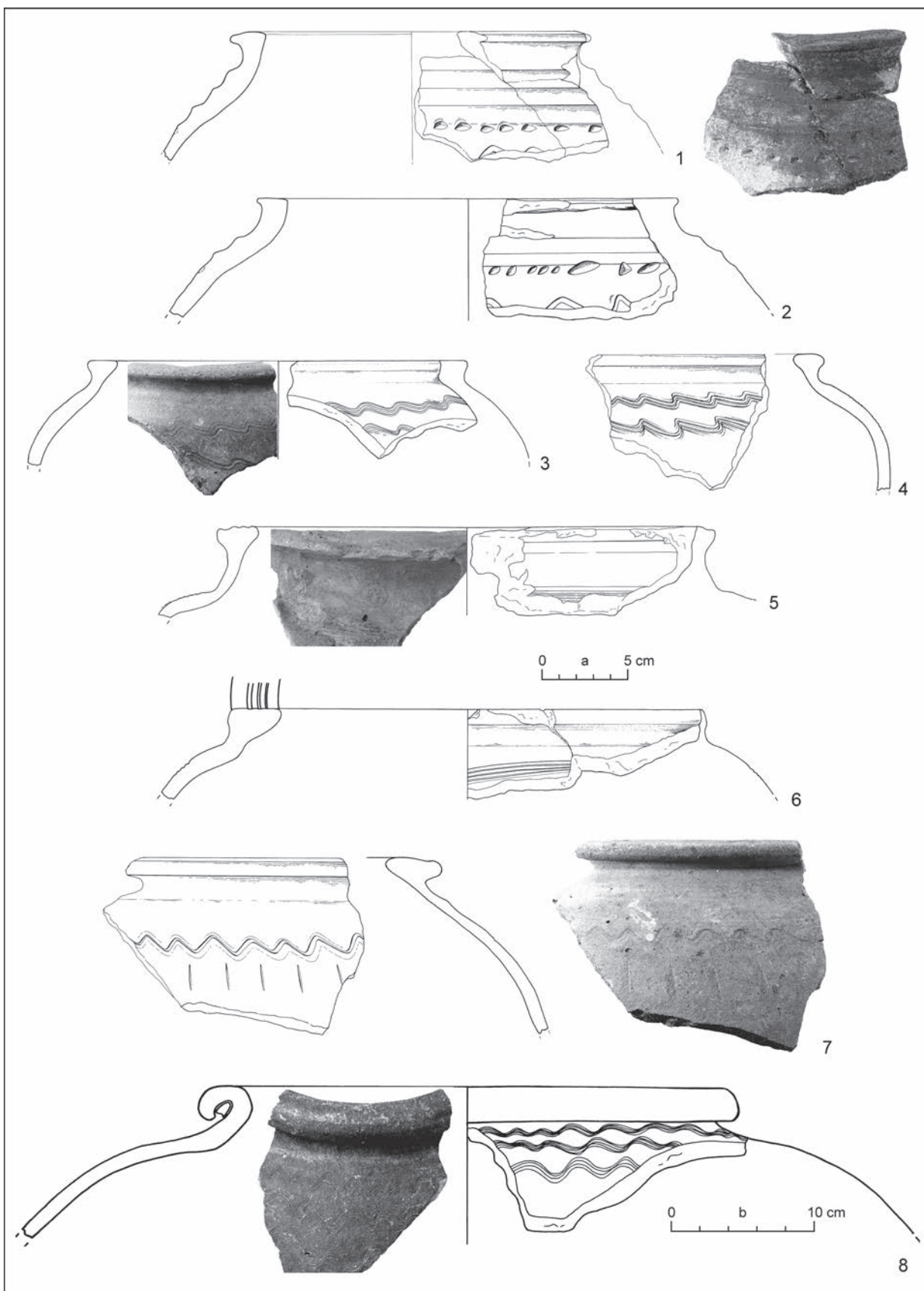
Zdá sa, že predpoklad produkcie objemných zásobníc v domácich dielňach potvrdzujú ďalšie exempláre nájdené v hrnčiarskych peciach zo Skalice (*Turčan* 2006, 435, obr. 2). Išlo o pomerne veľké fragmenty, z ktorých sa dali rekonštruovať profily celých nádob. Opäť to ale neboli kompletne nádoby. Fragmenty sivých mís ale aj hrncov a zásobníc, tentoraz však viac fragmentarizovaných, sa našli vo

Obr. 4. Cífer-Pác. Sivá na kruhu točená keramika s drsným povrchom domáceho pôvodu, zásobnice.

vnútri hrnčiarskych pecí v Nitre-Chrenovej (Březinová 2006; Chropovský/Fusek 1988, 150–152, obr. 11: 13–17). Rozmerné zásobnice s drsným povrchom produkovali aj hrnčiari z moravských Jiříkovíc. Tam plnili len vedľajšiu úlohu popri masovo produkovaných miskách s hladkým povrchom (Peškař 1988, 126, obr. 14; Tejral 1985, 118).

Pre Cífer-Pác sú charakteristické zásobnice (obr. 4: 1, 2; 5: 1, 2), ktoré majú smerom von vytiahnutý „zobákovitý“ okraj. Na mierne odsadených pleciach sa nachádza skupina horizontálnych žliabkov. Smerom nadol potom pokračuje rad vrypov a rytá vlnovka. Povrch nádob môže byť horizontálne

Obr. 5. Cífer-Pác. Sivá na kruhu točená keramika s drsným povrchom domáceho pôvodu, zásobnice. Mierka: a – 1–7; b – 8.

hrebeňovaný. Stopy po vytáčení je vidieť zvnútra v hornej partii nádob. Sodná časť, pokiaľ sa to dalo vizuálne pozorovať, bola formovaná voľne v ruke. Okrem veľkých fragmentov z hrnčiarskych pecí (obr. 4: 1, 2; 5: 1, 2) sa menšie okrajové zlomky našli v ďalších jamách a zemniciach zo 4. storočia a opakovane v sídliskovej vrstve. Spoločný „rukopis“ čitateľný na týchto nádobách je hádam ďalším argumentom pre ich pôvod v miestnej hrnčiarni. Príbuzné zásobnice sa niekedy objavujú na iných svébských sídliskách. Na nádobe zo zemnice 125/92 v Bratislave-Dúbravke je síce okraj stvárnený odlišne (nie je „zobákovitý“ ale skôr plochý), v partii pod ním je ale podobné radenie výzdobných prvkov, skupina horizontálnych žliabkov, rad vrypov a rytá vlnovka (Elschek 2017, 93, obr. 34: 11; tab. 77: 21). Aspoň dve veľmi podobné (ale opäť nie identické) zásobnice pochádzajú aj zo Štúrova, kde sa s ich výskytom počíta v závere doby rímskej, v stupni C3 (Beljak/Kolník 2008, 80, obr. 6: 7; 12: 2).

Druhý typ predstavujú subtilnejšie nádoby s plochým okrajom (skôr trojuholníkovým a nie širokým horizontálnym ako nasledujúci typ). Pod ľahko odsadeným hrdlom (bez žliabkov) sa objavuje hrebeňovaná vlnovka (obr. 5: 3, 4) alebo horizontálne hrebeňovanie.

Nádoby s výrazne rozšíreným horizontálnym okrajom predstavujú tretiu početnú skupinu zásobníc. Bez pomoci prírodovedných analýz nedokážeme určiť ich pôvod. Niektoré exempláre boli zaradené medzi rímske tvary (obr. 1: 12, 13), ďalšie uvádzame na tomto mieste (obr. 5: 5–7). S predchádzajúcimi nádobami majú spoločné odsadenie hrdla a vryp, hrebeňované línie alebo vlnovku na pleciah. Fragmenty zásobníc podobné druhému a tretiemu typu sa vyskytli v zemniciach pri neskoroantickom veľmožskom dvorci v Bratislave-Podunajských Biskupiciach. Autori taktiež poukazujú na problémy odlišenia domácich a rímskych výrobkov (Horňák/Hrnčiarik/Kolon 2019, 297, tab. 3: 11; 13: 4).

Solitérne pôsobí masívny fragment zásobnice s výrazne prehnutým okrajom z hrnčiarskej pece 108 (obr. 5: 8). Pre jej domácu produkciu sa prihováraajú podobné nádoby nájdené v hrnčiarskej peci v Skalici v slovenskom Pomoraví (Turčan 2006, obr. 2: 1, 2, 5, 7). Horná časť masívnej zásobnice s výrazne prehnutým okrajom sa našla aj v jednej zemnici pri sídle v Bratislave-Podunajských Biskupiciach, kde sa pokladá za výrobok skôr germánskej proveniencie (Horňák/Hrnčiarik/Kolon 2019, 297, tab. 12: 4).

ZÁVER

V krátkom príspevku bola predstavená neskoroantická sivá keramika s drsným povrchom z Cífer-Pácu. V porovnaní s inými kvádskymi sídliskami zo 4. storočia je jej výskyt pomerne početný (diagram 1), čo pravdepodobne súvisí s miestnou hrnčiarskou dielňou. Vyššie postavená sociálna vrstva v tunajšej rezidencii mala záujem o kvalitné hrnčiarske výrobky, a preto ich produkciu podporovala. Vzhľadom na vysokú technologickú úroveň nevládne v bádani jednotu pri určovaní proveniencie podobných nádob. Neraz sa pokladajú za produkty rímskych (panónskych) hrnčiarskych dielní, ktoré boli privezené na územie severne od Dunaja.⁸ Ukazuje sa ale, že v značnej miere mohlo ísť o keramiku domácej proveniencie. Za hlavné argumenty domáceho pôvodu pokladáme spoločné tvarové a ornamentálne znaky s hladkou germánskou keramikou a opakovaný výskyt v hrnčiarskych peciach (Cífer-Pác, Skalica, Nitra-Chrenová). Treba dodať, že Germáni si aj v starších obdobiach pri dovoze rímskych nádob vyberali skôr atraktívny stolový riad (Hrnčiarik 2013, 79–97; vrátane terry sigillaty – Kuzmová 1997) a pri kuchynských nádobách si vystačili s domácimi výrobkami. V staršej dobe rímskej až po 3. storočie ich formovali výlučne voľne v ruke, v závere doby rímskej pristúpili aj na kruhu točené nádoby so sivým a drsným povrchom. Táto tendencia sa prehlbuje na začiatku doby sťahovania národov, teda od prelomu 4. a 5. a v prvých desaťročiach 5. storočia.

LITERATÚRA

Beljak/Kolník 2008

J. Beljak/T. Kolník: Germanic settlement from the Late Roman and Early Migration Periods in Štúrovo. In: *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta Studia Gothica V. Lublin 2008, 63–85.

Březinová 2006

G. Březinová: Keramika z hrnčiarskych pecí neskorej doby rímskej v Nitre-Chrenovej, poloha Shell. *Zborník SNM 100. Archeológia 16*, 2006, 371–378.

⁸ Pri fragmentovaných povrchových nálezoch z terénnej prospekcie môže dôjsť aj k zámene s vrcholnostredovekou a novovekou sivou keramikou.

- Elschek 2017 K. Elschek: *Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. Germanischer Fürstentum mit römischen Bauten und die germanische Besiedlung*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XXIX. Nitra 2017.
- Horňák/Hrnčiarik/Kolon 2019 M. Horňák/E. Hrnčiarik/T. Kolon: Keramický materiál z vybraných objektov hospodárskeho zázemia neskorantického dvorca v Bratislave-Podunajských Biskupciach. *Zborník SNM* 113. *Archeológia* 29, 2019, 283–316.
- Horváth 2011 F. Horváth: Das spätantike Keramikspektrum in Keszthely-Fenekpuszta. In: O. Heinrich-Tamáska (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westf. 2011, 597–652.
- Hrnčiarik 2013 E. Hrnčiarik: *Römisches Kulturgut in der Slowakei. Herstellung, Funktion und Export römischer Manufakturzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 222. Bonn 2013.
- Cheben/Ruttikay 1997 I. Cheben/M. Ruttikay: Objekt aus der Völkerwanderungszeit in Cífer-Pác. In: J. Tejral/H. Friesinger/M. Kazanski (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Spisy AÚ AV ČR 8. Brno 1997, 89–98.
- Chropovský/Fusek 1988 B. Chropovský/G. Fusek: Výsledky výskumov na stavenisku športového areálu v Nitre. *Študijné zvesti AÚ SAV* 24, 1988, 143–171.
- Istvánovits/Kulcsár/Mérai 2011 E. Istvánovits/V. Kulcsár/D. Mérai: Roman Age barbarian pottery workshops in the Great Hungarian Plain. In: J. Bemann/M. Hegewisch/M. Meyer/M. Schmauder (Hrsg.): *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums*. Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 13. Bonn 2011, 355–369.
- Kolník 1956 T. Kolník: Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch. *Slovenská archeológia* 4, 1956, 233–306.
- Kolník 1975 T. Kolník: Žiarové pohrebisko z neskorej doby rímskej a zo začiatku sťahovania národov v Čiernom Brode. *Slovenská archeológia* 23, 1975, 341–378.
- Kolník 1976 T. Kolník: Rímska stanica v Cíferi-Páci (výskum 1975). *AVANS* 1975, 1976, 134–140.
- Kuzmová 1997 K. Kuzmová: *Terra Sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes XIV. Nitra 1997.
- Lányi 1981 V. Lányi: Die graue spätrömische Keramik von Tokod. In: A. Mócsy (Hrsg.): *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*. Budapest 1981, 73–120.
- Novotný 1984 B. Novotný: Nové nálezy z doby sťahovania národov na Slovensku. *Musaica* 17, 1984, 111–125.
- Ottományi 1991 K. Ottományi: Késő római kerámia a Leányfalui őrtoronyból. Die Keramik von Burgus Leányfalu. *Studia Comitatus* 22, 1991, 5–144.
- Ottományi 2015 K. Ottományi: Veränderungen des Töpferhandwerks in der ersten Hälfte des 5. Jhs. anhand der Keramik der Befestigung Visegrád-Gizellamajor. In: T. Vida (ed.): *The Frontier World. Romans, Barbarians and Military Culture*. Romania Gothica II. Budapest 2015, 691–740.
- Peškař 1983 I. Peškař: Sídlištní keramika z doby stěhování národu ve Velkých Němčicích (okr. Břeclav). *Památky archeologické* 74, 1983, 175–223.
- Peškař 1988 I. Peškař: Hrnčířské pece z doby římské na Moravě. *Památky archeologické* 79, 1988, 106–168.
- Petznek 1998 B. Petznek: Römerzeitliche Gebrauchskeramik aus Carnuntum 1. *Carnuntum Jahrbuch* 1997, 1998, 167–323.
- Pieta/Ruttikay 1997 K. Pieta/M. Ruttikay: Germanische Siedlung aus dem 4. und 5. Jh. in Nitra-Párovské Háje und Probleme der Siedlungskontinuität. In: J. Tejral/H. Friesinger/M. Kazanski (Hrsg.): *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum*. Spisy AÚ AV ČR 8. Brno 1997, 145–163.
- Přichystal/Vachútová 2007 M. Přichystal/D. Vachútová: Eine Siedlung der frühen Völkerwanderungszeit in Rajhradice, Bez. Brno-Land. In: J. Tejral (Hrsg.): *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*. Spisy AÚ AV ČR 26. Brno 2007, 307–320.
- Ruttikay/Ruttikayová 2013 M. Ruttikay/J. Ruttikayová: Záchranný výskum vo Vinodole. *Zborník SNM* 107. *Archeológia* 23, 2013, 253–263.
- Stuppner 2011 A. Stuppner: Der Oberleiserberg und die spätkaiserzeitliche Drehscheibenkeramik im nördlichen Niederösterreich. In: J. Bemann/M. Hegewisch/M. Meyer/M. Schmauder (Hrsg.): *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums*. Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 13. Bonn 2011, 315–332.
- Tejral 1985 J. Tejral: Spätrömische und völkerwanderungszeitliche Drehscheibenkeramik in Mähren. *Archaeologica Austriaca* 69, 1985, 105–145.

- Tejral 1990 J. Tejral: Archäologischer Beitrag zur Erkenntnis der völkerwanderungszeitlichen Ethnostrukturen nördlich der mittleren Donau. In: H. Friesinger/F. Daim (Hrsg.): *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern 2*. Wien 1990, 9–87.
- Turčan 2006 V. Turčan: Hrnčiarska pec zo Skalice, poloha Trávniky. *Zborník SNM* 100. *Archeológia* 16, 2006, 433–436.
- Vachútová 2011 D. Vachútová: Drehscheibenkeramik aus Jířkovice und anderen Fundplätzen in Mähren. Forschungsstand. In: J. Bemmman/M. Hegewisch/M. Meyer/M. Schmauder (Hrsg.): *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römischen Imperiums*. Bonner Beiträge zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie 13. Bonn 2011, 309–311.
- Varsik 2005 V. Varsik: Die kaiserzeitlichen Siedlungen im pannonischen Vorfeld (Slowakei) im Lichte des keramischen Importes. In: Zs. Visy (ed.): *Limes XIX. Proceedings of the 19th Int. Congress of Roman Frontier Studies in Pécs Hungary 2003*. Pécs 2005, 281–291.
- Varsik 2011 V. Varsik: *Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí*. *Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes XVIII*. Nitra 2011.
- Varsik/Kolník, v príprave V. Varsik/T. Kolník: *Cífer-Pác, ein spätantiker quadischer Herrensitz in der Slowakei*. Trnava – Nitra, v príprave.

Germanic wheel-made pottery – coarse grey ware

A contribution to adoption of Roman technology

Vladimír Varsík

Summary

In the Late Roman period, the Suebi living north of the Danube adopted the wheel-making technology for pottery production under influence of the nearby Roman world. This Germanic wheel-made pottery consists of two groups – pottery with smooth surface (tableware) and pottery with coarse (grainy) surface. Archaeological research views the second group with serious contradictions, mainly reliable distinction of the local production from Roman pottery products. This problem can be hardly solved without cooperation with natural science analyses. The objective of the presented article is to introduce the collection of domestic wheel-made coarse pottery from Cífer-Pác and take a look at it from the aspect of archaeology. The uncovered pottery kilns justify a presumption that here – in the economic catchment area of the Quadi princely seat – local potters produced this pottery. All vessels in question come from sunken settlement features (pit houses, wells, pits, kilns) from the 4th century, i. e. the period when an important residence of Quadi social elite was standing here.

We can accept Roman origin of the vessels which follow the Roman tradition with the clay processing, their colour and mainly shapes. They include some bowls, pitchers/jugs, pots and storage vessels (Fig. 1).

The collection of reduction-fired grey vessels with grainy surface is much more numerous in Cífer-Pác. In total, 717 vessels were identified by means of their rim fragments in complexes of finds from the 4th century. The basic composition of this collection is presented in Diagram 1. The article deals with 114 vessels (16 % of the whole complex) from the category of domestic wheel-made pottery with coarse (grainy) surface with presumed domestic origin. Arguments for are mainly as follows: 1 – repeated occurrence of large fragments of a certain shape in local pottery kilns, or 2 – obvious similarity in shape and decoration with vessels from the category of Germanic smooth wheel-made pottery. The collection contains shallow bowls (Fig. 2: 1–8), some imitating ring-shaped bowls of Roman provinces (Fig. 2: 7, 8), deep bowls (Fig. 2: 9), vases (Fig. 2: 10–12), lids (Fig. 2: 13, 14), jugs/pitchers (Fig. 2: 15–19), pots (Fig. 3) and storage vessels (Fig. 4; 5).

The most numerous group contains pots (55 exemplars from the total number of 114 vessels, i. e. 48 % – Diagram 2). Wheel-shaped coarse pots with simple everted rims (Fig. 3: 1–7) or more complexly shaped angular rims (Fig. 3: 8–10, 14) occur at Suebi settlements, whose development extends the horizon of the Roman period and continues in the beginnings of the Great Migration period, i. e. first decades of the 5th century. In western Slovakia, settlements in Nitra-Párovské Háje (Pieta/Ruttkay 1997, 148, fig. 6: 16; 8: 11–14, 17) and Štúrovo (Beljak/Kolník 2008, fig. 5: 12, 13; 7: 4, 6; 8: 6–9) are good examples. Typically offset necks occur mainly on vessels from Štúrovo. In the local environment, they can meet pottery with burnished decoration. On the other hand, such wheel-made pots – with solitary exceptions – do not occur in Bratislava-Dúbravka and contemporary settlement (it is the so-called Zlechov horizon or the fifth horizon

according to Varsík 2011, 199–204), although they are considered contemporary with the residence in Cífer-Pác. Thus, it seems that in Cífer-Pác, occurrence of such pottery is ahead of its time, which could be explained by the presence of a pottery workshop in association with the specific local social environment.

It is noteworthy that while the typical domestic pottery with smooth surface slowly disappears in western Slovakia in the first decades of the 5th century, coarse grey ware – mainly pots and bowls – become frequent in the collections of finds from settlements, now without any associations with the older development. We can mention Lužianky (Novotný 1984, 114–116, tab. III; IV), Vinodol (Ruttkay/Ruttkayová 2013, 259, fig. 4–6) or finds from settlement pit 8 in Cífer-Pác, Za kostolom site (Cheben/Ruttkay 1997, 90, fig. 5) as examples. These assemblages are usually dated to the developed 5th century. There is a similar situation in the neighbouring Moravia. Coarse utility pottery (pots in particular) becomes more frequent in collections of finds classified by J. Tejral into the third horizon of the Early Great Migration period, i. e. the period around the mid 5th century, or the 2nd/3rd quarter of the 5th century (Tejral 1990, 35, 36, 39).

Storage vessels (31 exemplars = 27 %) are the second most numerous group of coarse grey ware in the collections from Cífer-Pác (Diagram 2). Large fragments of restorable storage vessels occurred mainly on floors of pottery kilns (Fig. 4: 1, 2; 5: 1, 2, 8), which supports the idea of their local production.

In comparison with other Quadi settlements from the 4th century, the occurrence of the late Antiquity coarse grey pottery in Cífer-Pác is very frequent. An important role must have been played by the local pottery manufacture. The higher social class in the local residence was interested in high quality pottery products and supported their production. With regard to the high technological quality, identification of the products' provenance is not clear; they are often considered products of Roman (Pannonian) pottery manufactures. It seems, however, that considerable part of the pottery could be of the domestic provenance.

Fig. 1. Cífer-Pác. Coarse grey pottery of Roman origin. Scale: a – 1–11, 13; b – 12.

Fig. 2. Cífer-Pác. Coarse grey wheel-made pottery of domestic origin. 1–8 – shallow bowls; 9 – a deep bowl; 10–12 – vases; 13, 14 – lids; 15–19 – jugs/pitchers.

Fig. 3. Cífer-Pác. Coarse grey wheel-made pottery of domestic origin, pots.

Fig. 4. Cífer-Pác. Coarse grey wheel-made pottery of domestic origin, storage vessels.

Fig. 5. Cífer-Pác. Coarse grey wheel-made pottery of domestic origin, storage vessels. Scale: a – 1–7; b – 8.

Diagram 1. Cífer-Pác. Composition of pottery in settlement features from the 4th century. Total 717 pcs. Legend: a – Roman pottery; b – Germanic hand-made pottery; c – Germanic wheel-made pottery, smooth; d – Germanic wheel-made pottery, coarse.

Diagram 2. Cífer-Pác. Composition of coarse wheel-made Germanic pottery in settlement features from the 4th century.

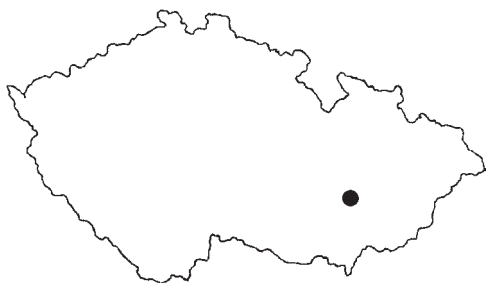
Translated by Mgr. Viera Tejbisová

doc. PhDr. Vladimír Varsík, CSc.
Katedra klasickej archeológie
Filozofická fakulta
Trnavská univerzita v Trnave
Hornopotočná 23
SK – 918 43 Trnava
vladimir.varsik@truni.sk

ŽÁROVÝ HROB Z DOBY ŘÍMSKÉ Z PUSTIMĚŘE, OKR. VYŠKOV

Príspevek k poznání pohřebních výbav ženských hrobů z konce 2. století

Jan Jílek – Pavel Fojtík – Miroslav Popelka – Jiří Kala

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.13>

Keywords: Moravia, Roman Period, cremation burial, Roman bronze vessels, female burials

The cremation burial from the Roman Period in Pustiměř, Vyškov district. A contribution to our knowledge of grave goods in female burials from the end of the 2nd century

The cremation burial from Pustiměř in Vyškov region was discovered in 2012 with a metal detector and thus, unfortunately, it was partly primarily disturbed. Based on offerings as well as the available anthropological analysis, the grave can be hypothetically identified as female. The burial can be dated – based on grave goods – to phase B2b-transitional stage B2/C1. The numerous grave goods contained artifacts of barbarian provenance as well as fragments of Roman bronze vessels (barrel-shaped bucket, dippers).

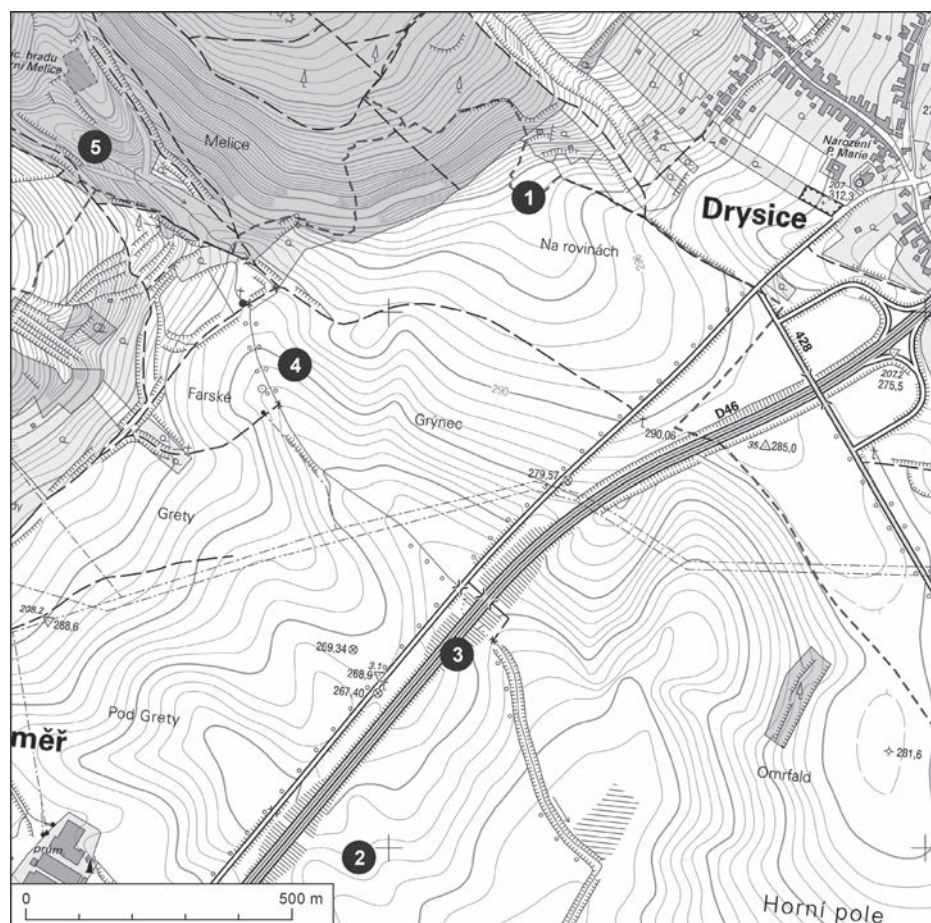
ÚVOD

K tradičně palčivým otázkám archeologické praxe bezesporu patří narušování archeologických kontextů zemědělskou (i jinou – např. těžební technikou v lesním prostředí) činností. Mimo hlavní pracovní náplň, kterou je pokrývání záchranných výzkumů při stavební aktivitě, se mnohá archeologická pracoviště snaží o záchranu vybraných lokalit prostřednictvím prospekční činnosti, které mohou být zároveň díky nedostatečné regulaci využívání vyspělých prospekčních technik v soukromé sféře, jakými jsou například detektory kovů, ohroženy také nelegálními výkopy za účelem získání atraktivních předmětů do privátních sbírek nebo k jejich následnému prodeji (srovnej např. *Bíško a j. 2018*, 183–188; *Navrátil 2015*, 119–130). Jednou z takových lokalit je i polykulturní lokalita v poloze „Grýnec“ na katastrálním území obce Pustiměř (okr. Vyškov), která je dlouhodobě ohrožena jak zemědělskou činností a s ní související erozí, tak cílenými nájezdy vykradačů archeologických lokalit. Objev žárového hrobu v poloze „Na rovinách“ však v tomto případě představuje světlý příklad vzájemné spolupráce mezi archeology a uživateli detektorů kovů.

Hlavním cílem této studie je analýza archeologických nálezů a jejich následná interpretace a zasazení do středoevropského kontextu. Mezi klíčové otázky tak patří rozpoznání symboliky jednotlivých milodarů a jejich statusové výpovědní možnosti.

OKOLNOSTI NÁLEZU A POPIS TERÉNNÍ SITUACE

V době provádění cílenější prospekce (v měsíci srpnu 2012) už byla výše uvedená lokalita bohužel ve stavu, kdy aktuálně zemědělsky obdělávaná vrstva modálních a mesobazických kambizemí (viz půdní mapa 1 : 50 000; dostupné on-line na <https://mapy.geology.cz/pudy/>) vykazovala téměř úplnou absenci kovových předmětů a zde získané nálezy tak nejsou vzhledem k dále pojednávanému tématu relevantní. V širším zázemí lokality, v trati s pomístním názvem „Na rovinách“, k. ú. Pustiměř, okr. Vyškov, se podařilo dlouhodobému spolupracovníkovi Archeologického centra v Olomouci, p. o., a Ústavu archeologické památkové péče Brno, v. v. i., Pavlu Duřpekovi lokalizovat hluboký signál (obr. 1: 1; 17.04745E/49.33343N, nadmořská

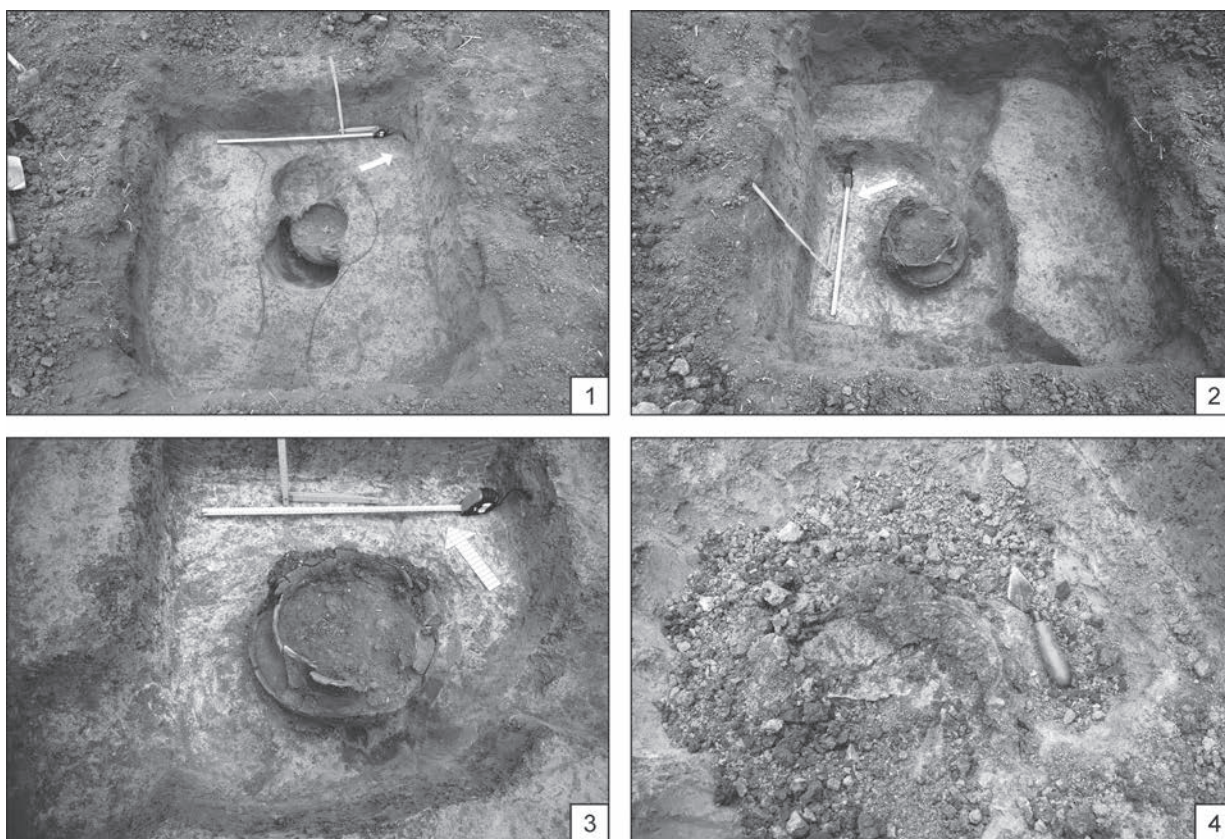

Obr. 1. Pustiměř, okr. Vyškov. Lokalizace místa nálezu a naleziště z doby římské na studovaném katastru. 1 – hodnocený žárový hrob; 2 – sídliště ze starší doby římské; 3 – osamocená sídlištní jáma z mladší doby římské; 4 – chata z pozdní doby římské; 5 – ojedinělý nález dvou bronzových spon doby římské (prameny a literatura viz pojednání o osídlení, k. ú. Pustiměř, v době římské).

výška asi 312 m; ZM ČR 1 : 10 000, list 24-42-01, 360: 13), sestávající z většího počtu kovových předmětů, uložených při bázi keramické nádoby – urny žárového hrobu (obr. 1: 1). Vzhledem k charakteru terénní archeologické situace byla nádoba následně vypreparována, vyzvednuta „in situ“ a k jejímu rozebrání došlo až v laboratoři; současně byla při nálezu pořízena nezbytná fotografická dokumentace (obr. 2) a vyzvednuty zbytky kovových předmětů uložených pod urnou (zejména železné držadlo vědra s hákovitými konci).

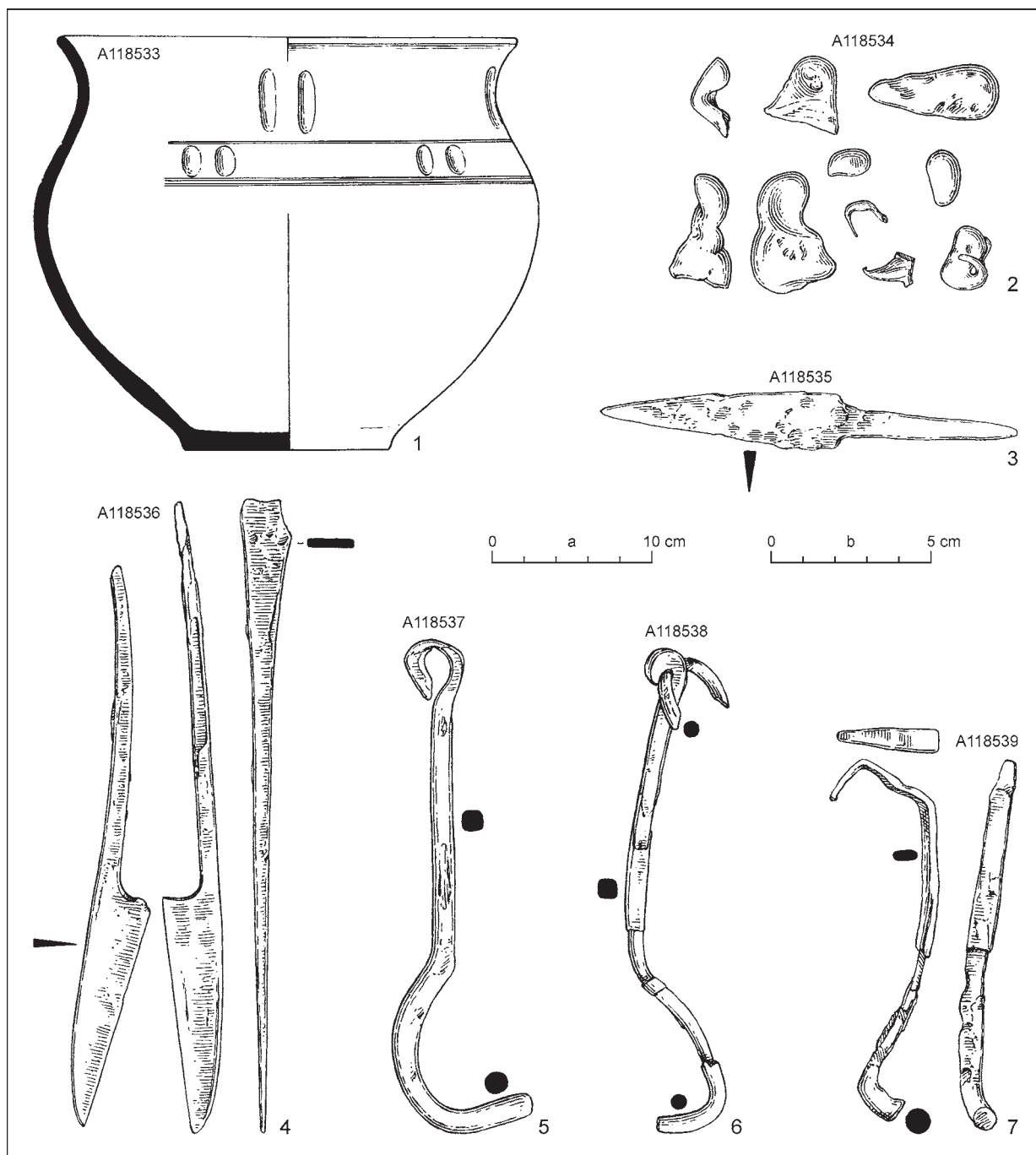
KATALOG NÁLEZŮ

1. Terina s esovitou profilací, hrdlo je zdobeno čtyřmi dvojicemi žlábků o šířce 11 mm. Nad maximální výdutí se nachází rytá linie pod ní je rozloženo pět dvojic širokých důlků (průměr 13–15 mm), výzdobný pás je dokončen svazkem dvou rytých linií. Spodek nádoby se sklání k nožkovitě odsazenému dnu. Povrch je hlazený se stopami leštění, na hrdle šedé až okrové barvy. Výduť má okrovou barvu s hnědými fleky. Rozm.: průměr ústí 269 mm, výška 250 až 255 mm, průměr dna 123 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118533 (obr. 3: 1).
2. Padesát šest (třicet v okolí nádoby a dvacet šest spolu s kremací uvnitř urny) skleněných slitků z čirého až zelenkavého skla. Rozm.: 36 x 23 mm; 29 x 17 mm; 20 x 14 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118534 (obr. 3: 2).
3. Železný nůž s oboustranně odsazeným trnem. Rozm.: celková délka 128 mm, délka čepele 74 mm, šířka čepele 17 mm, délka trnu 53 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118535 (obr. 3: 3).
4. Železné nůžky rozlomené ve dvě části. Čepele jsou na vrchní straně obloukovitě prohnuty. Rozm.: celková dochovaná délka 190 mm, délka péra 118 mm, horní šířka péra 160 mm, spodní šířka péra 6 mm, délka čepele 73 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118536 (obr. 3: 4).

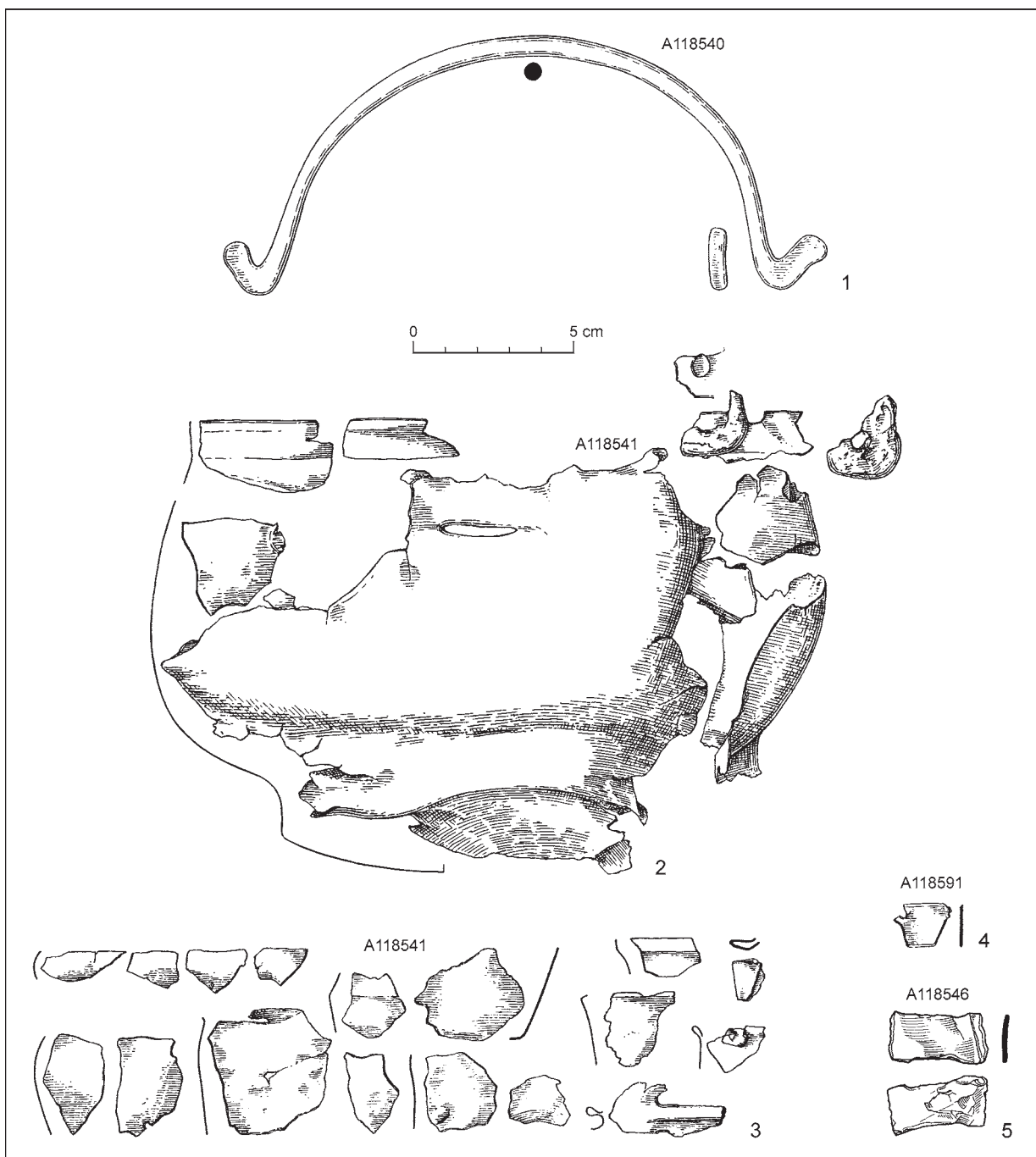
Obr. 2. Pustiměř, okr. Vyškov. Terénní situace a preparace hrobu. Foto M. Popelka.

5. Železný hákovitý klíč s očkem. Tyčinka má v horním části kvadratický profil, hák má kruhový profil. Rozm.: délka 151 mm, délka tyčinky 96 mm, délka háku 50 mm, šířka tyčinky 9 mm, průměr oka 18 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118537 (obr. 3: 5).
6. Železný hákovitý klíč s očkem a kroužkem na zavěšení. Tyčinka má v horním části kvadratický profil, hák má kruhový profil. Rozm.: celková délka 148 mm, délka tyčinky 95 mm, délka háku 50 mm, šířka tyčinky 5–6 mm, průměr oka 14 mm, průměr kroužku 28 mm, síla kroužku 5 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118538 (obr. 3: 6).
7. Součást mechaniky zámku – tyčinka je tvořená zploštělou částí s plochým profilem a zahnutým hákem kruhového profilu. Rozm.: délka 11 mm, šířka 27 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118539 (obr. 3: 7).
8. Železný držadlo vědra s hákovitými konci. Tyčinka je kruhového profilu. Rozm.: průměr 225 mm, šířka 7 mm, délka háku 27 mm, šířka 9 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118540 (obr. 4: 1).
9. Trosky bronzového soudkovitého vědra s odsazeným dnem a železnými obloukovitými poutky. Na některých zlomcích je natavena skelná pasta. Rozm. největších fragmentů: 170 x 200 mm, 145 x 90 mm, 50 x 57 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118541 (obr. 4: 2, 3).
10. Zlomek železné ataše. Zachováno je pouze jedno z křídlových zakončení, které je na konci roztepáno do kruhové plošky. Rozm.: výška 31 mm, zachovalá šířka 39 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118542 (obr. 6: 26).
11. Oválný bronzový slítek. Rozm.: 41 x 27 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118543 (nekresleno).
12. Bronzové zlomky z jímky z naběračky (?). Dno nese na vnitřní i vnější stěně soustředné kružnice a dolík po opracování na soustruhu. Dno je odlité a masivní. Okraj je mírně rozšířený a nepatrně ven vyhnutý. Na vnější i vnitřní straně je patrný svazek dvou tenkých žlábků. Rozm.: předpokládaný průměr dna 91 mm, síla dna 3 mm; zlomky okrajů 64 x 25 mm, 52 x 33 mm, 26 x 41 mm, 28 x 23 mm, 62 x 67 mm, síla okrajů 3 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118544 (obr. 5).
13. Dva bronzové deformované zlomky okrajů, jejichž vrchní část má trojúhelníkový profil. Pravděpodobně pocházejí z naběračky nebo cedníku. Jeden z okrajů byl nataven na bronzovém plechu. Rozm.: 45 x 7 mm, síla okraje 4 mm; 83 x 17 mm, síla okraje 4 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118545 (obr. 5: 1a).
14. Bronzový deformovaný zlomek rukojeti naběračky/cedníku typu E 162. Rozm.: 30 x 14 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118546 (obr. 4: 5).
15. Dva bronzové zlomky držadla naběračky/cedníku typu E 162 natavené na sobě. Na jednom fragmentu je nataven slítek. Rozm.: 50 x 10 mm, šířka piškotovitěho rozšíření 12 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118547 (obr. 6: 27).
16. Bronzový zlomek okraje pravděpodobně z naběračky nebo cedníku, jehož vrchní část má trojúhelníkový profil. Rozm.: 20 x 9 mm, síla okraje 4–5 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118548 (obr. 6: 43).

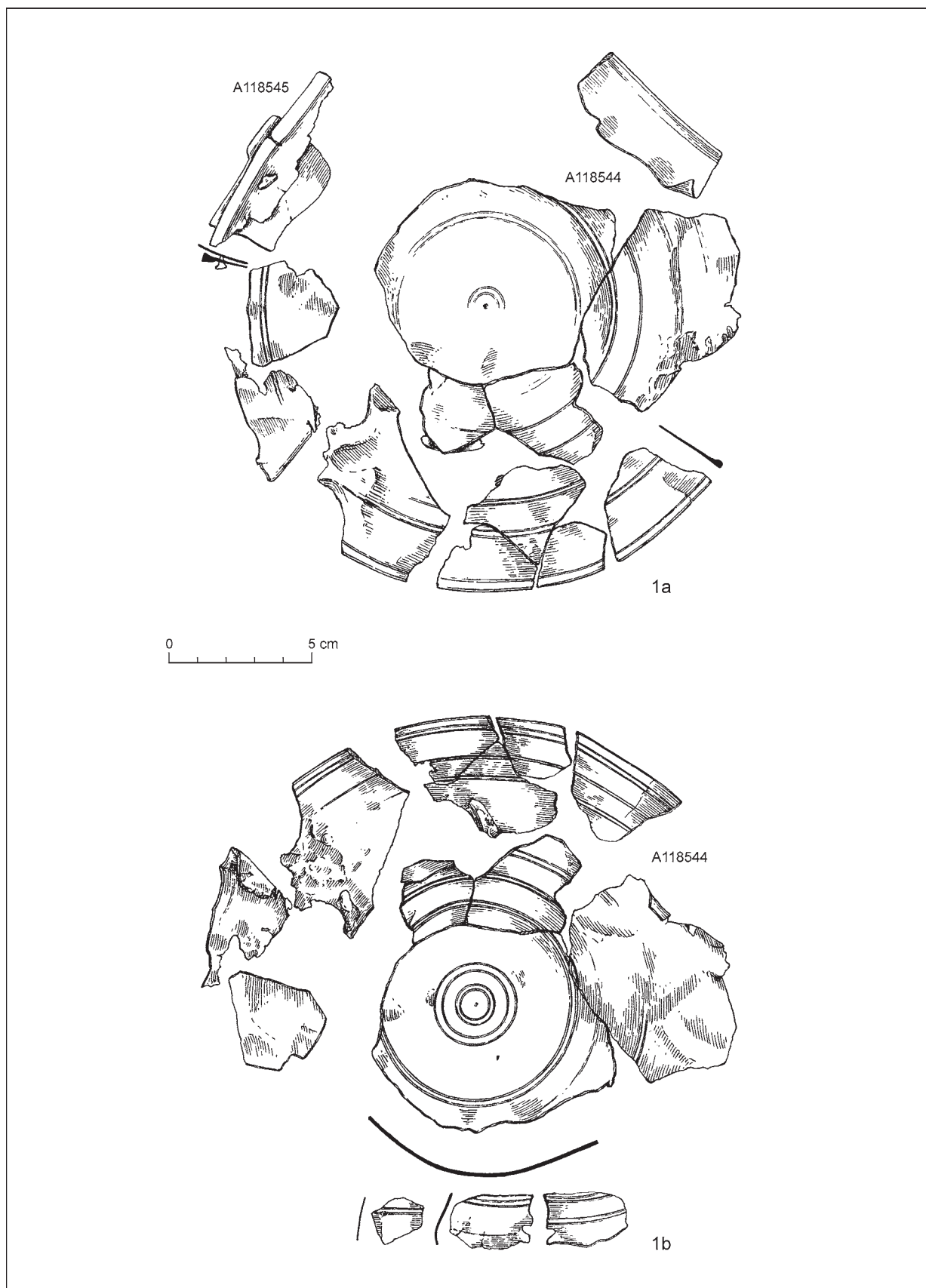
Obr. 3. Pustiměř, okr. Vyškov. 1 – urna; 2 – skleněné slitky; 3–7 – nástroje, klíče a součásti skříňky (kresba A. Krechle-rová). Měřítka: a – 1; b – 2–7.

17. Dva zlomky plochého železného kování zámku skříňky. Rozm.: 41 x 37 mm, 31 x 30 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118549 (obr. 6: 16).
18. Čtyři zahnuté železné hřebíky s plochou nepravidelně kruhovou hlavičkou. Rozm.: délky 40 mm, 35 mm, 31 mm, 30 mm; průměry hlaviček 18 mm, 15 mm, 13 mm, 13 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118550–A118553 (obr. 6: 3, 10–12).
19. Dva rovné železné hřebíky s plochou obdélnou hlavičkou. Rozm.: délky 54 mm, 40 mm; průměry hlaviček 16 mm, 12 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118554–A118555 (obr. 6: 1, 2).
20. Železný hřebík se zahnutou špičkou a malou plochou obdélnou hlavičkou. Rozm.: 32 mm, průměr hlavičky 6 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118556 (obr. 6: 6).
21. Dva zahnuté železné hřebíky s plochou obdélnou hlavičkou. Rozm.: délky 40 mm, 34 mm; průměry hlaviček 14 mm, 17 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118557–A118558 (obr. 6: 4, 8).

Obr. 4. Pustiměř, okr. Vyškov. 1–3 – soudkovité vědro; 4 – zlomek rukojeti naběračky/cedníku typu E 160; 5 – natavený zlomek rukojeti naběračky/cedníku typu E 162. Kresba A. Krechlerová.

22. Tři rovné železné hřebíky s plochou obdélnou hlavičkou. Jedna z nich je poškozená. Rozm.: délky 55 mm, 47 mm, 48 mm; průměry hlaviček 12 mm, 13 mm, 14 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118559–A118561 (obr. 6: 5, 7, 9).
23. Železné obdélníkové kování se zvednutými zašpičatělými konci. Rozm.: 38 x 20 mm, délka zvednutých konců 15 a 20 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118562 (obr. 6: 15).
24. Železné obdélníkové kování se zužujícími se zašpičatělými konci. Rozm.: 62 x 12 mm, délka konců 14 mm, 10 mm (poškozené). Muzeum Vyškov, inv. č. A118563 (obr. 6: 14).
25. Železné obdélníkové kování se zvednutými zašpičatělými konci. Rozm.: 50 x 9 mm, délka zvednutých konců 23 a 13 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118564 (obr. 6: 13).
26. Železné páskovité kování stočené do nepravidelného kruhu-trojúhelníku. Rozm.: 19 x 19 mm, šířka pásku 4 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118565 (obr. 6: 31).

Obr. 5. Pustiměř, okr. Vyškov. Zlomky jímky naběračky. Kresba A. Krechlerová.

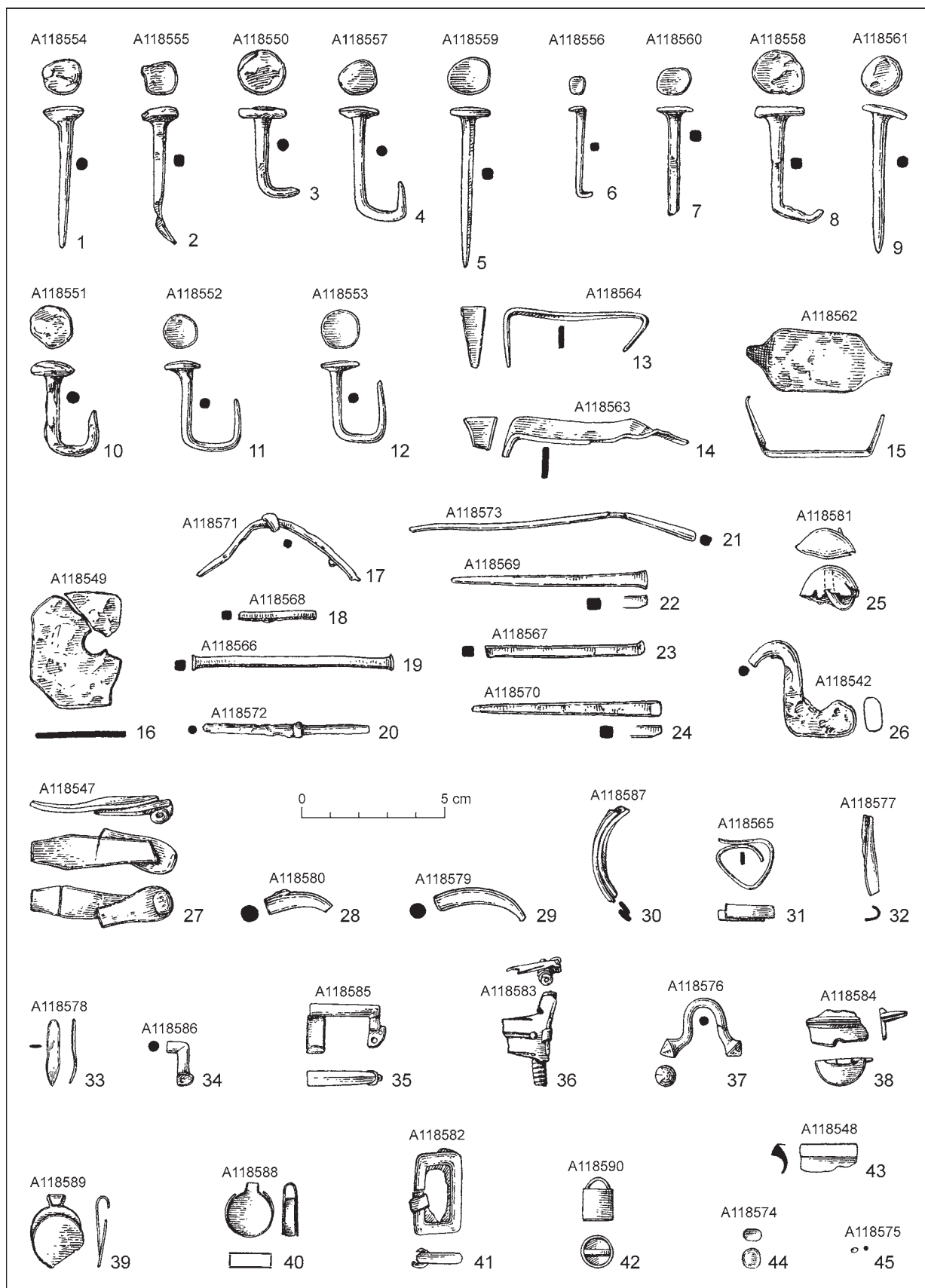
27. Železná tyčinka kvadratického profilu ukončena obdélníkovitými hlavičkami. Rozm.: délka 69 mm, šířka 3 mm, průměr hlaviček 4 a 5 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118566 (obr. 6: 19).
28. Zlomek železné tyčinky kvadratického profilu. Rozm.: délka 54, šířka 5 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118567 (obr. 6: 23).
29. Zlomek železné tyčinky kvadratického profilu. Rozm.: 26 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118568 (obr. 6: 18).
30. Železné šídlo kvadratického profilu. Směrem k hrotu se výrazně zužuje. Hlavička je obdélného tvaru. Rozm.: délka 67 mm, šířka pod hlavicí 4 mm, šířka hlavice 6 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118569 (obr. 6: 22).
31. Železné šídlo kvadratického profilu. Směrem k hrotu se výrazně zužuje. Hlavička je obdélného tvaru. Rozm.: délka 66 mm, šířka pod hlavicí 4 mm, šířka hlavice 5 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118570 (obr. 6: 24).
32. Zlomek bronzové tyčinky – šídla (?) poškozený žárem. Ve středu je patrný kruhový vývalek – žebro, za ním zářez obloukovitého profilu. Rozm.: 57 x 3 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118571 (obr. 6: 17).
33. Zlomek železné deformované tyčinky – šídla (?) s obdélným vývalkem – žebrem ve středu. Rozm.: délka 55 mm, šířka 3 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118572 (obr. 6: 20).
34. Zlomek bronzové tyčinky – jehly/jehlice (?) nepravidelně kvadratického profilu, která se zužuje do špičky. Rozm.: délka 98 mm, šířka 2–3 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118573 (obr. 6: 21).
35. Kruhový bronzový slitek. Rozm.: průměr 7 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118574 (obr. 6: 44).
36. Miniaturní stříbrný slitek. Rozm.: průměr 2 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118575 (obr. 6: 45).
37. Bronzový obloukovitě tvarovaný předmět s konci zakončenými kónickými knoflíky. Rozm.: výška 21 mm, šířka 30 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118576 (obr. 6: 37).
38. Bronzové rourkovité kování obloukovitého profilu. Rozm.: 26 x 6 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118577 (obr. 6: 32).
39. Bronzový zlomek plíšku se zašpičatělým koncem. Rozm.: 23 x 4 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118578 (obr. 6: 33).
40. Zlomek bronzové tyčinky, která se směrem do středu rozšiřuje - fragment náramku (?). Rozm.: 31 x 6 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118579 (obr. 6: 29).
41. Zlomek bronzové tyčinky, která se směrem do středu rozšiřuje - fragment náramku (?). Rozm.: 21 x 6 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118580 (obr. 6: 28).
42. Deformovaný bronzový hřebík s hřibovitou hlavičkou. Rozm.: 20 x 13 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118581 (obr. 6: 25).
43. Železná obdélníková přezka typu MDL G1 s jazýčkem koroze připevněným na rámeček. Rozm.: 29 x 16 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118582 (obr. 6: 41).
44. Zlomek hlavice bronzové spony II/IV. skup. podle O. Almgrena. Vinutí je připevněno pomocí oka, které je nýtem zachyceno v horní části hlavice. Lučík je zdoben svislými rytými liniemi. Krytí tětiny pak svislými liniemi. Rozm.: šířka vinutí 32 mm, zachovalá délka hlavice 18 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118583 (obr. 6: 36).
45. Bronzový fragment lučíku spony s výrazným obloukovitým hřebenem. Hřeben nese na vrchu tenký žlábek. V lučíku je patrná část perforace. Směrem k nožce se lučík zužuje. Rozm.: 20 x 13 mm, výška hřebene 10 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118584 (obr. 6: 38).
46. Fragment bronzové dvoudílné kolínkovité spony. Lučík je kruhového průřezu na vrchní straně mírně střežovitě hraněný. Hlavice nese dva otvory na zachycení tětiny. Zachycovač je vysoký, obdélníkového tvaru. Rozm.: délka 27 mm, výška 17 mm, šířka lučíku 4 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118585 (obr. 6: 35).
47. Fragment hlavice bronzové dvoudílné kolínkovité spony. Hlavice nese dva otvory pro tětinu. Rozm.: 15 x 7 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118586 (obr. 6: 34).
48. Dva zlomky bronzových pásových náramků natavených k sobě. Rozm.: 32 x 5 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118587 (obr. 6: 30).
49. Bronzový kapslovitý závěsek. Rozm.: délka 17 mm, průměr 16 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118588 (obr. 6: 40).
50. Poškozený bronzový kapslovitý závěsek. Rozm.: délka 25 mm, průměr 18 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118589 (obr. 6: 39).
51. Bronzový věderkovitý závěsek. Rozm.: výška 15 mm, průměr 12 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118590 (obr. 6: 42).
52. Plochý zlomek rukojeti naběračky/cedníku typu E 160. Rozm.: 15 x 15 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118591 (obr. 4: 4).

Ze záspy/okolí nálezu

1. Bronzové poutko; patrně recentního stáří. Rozm.: 35 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118592 (nekresleno).
2. Zlomek bronzového nože, zdobený rytým dekorem složeným z linií, zavěšených trojúhelníků a teček; období popelníkových polí. Rozm.: 23 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118593 (nekresleno).
3. Zlomek bronzového plechu; blíže nedatováno. Rozm.: 22 mm. Muzeum Vyškov, inv. č. A118594 (nekresleno).

NĚKOLIK POZNÁMEK K ŽÁROVÉMU POHŘEBNÍMU RITU

Keramický inventář je zcela běžnou komponentou takřka všech žárových hrobů náležejících kulturám či etnikům pravěku a rané doby dějinné, které praktikovaly spalování svých zemřelých. Zpravidla, a v některých etapách lidských dějin zcela výhradně, je jich užito jako schránek na kremační zbytky – „uren“. Otázku, zda s tímto uplatněním byly i záměrně vyráběny, ponecháváme stranou. Lze ji totiž bezpečně zodpovědět pouze u skupiny specifických obalů, jakými jsou například etruské domkovité urny či severské urny obličejové – tedy tvary, které v profánním prostředí zcela postrádáme. Přidržíme-li se *T. Oestigaardovej* (1999) chápání žárového pohřebního ritu, plní tyto nádoby technologicky roli schránek

Obr. 6. Pustiměř, okr. Vyškov. Výbava žárového hrobu. Kresba A. Krechlerová.

umožňujících transport a následné uložení pozůstatků; sociálně může jít o objekt, který odráží určitou společenskou hierarchii a sociální rozdíly (nejmarkantněji bronzová toreutika oproti „prostému hliněnému zboží“); rituálně je pak prvkem, který vyjadřuje složitější kosmologické a religiózní představy. Oproti tomu nekeramický inventář žárových hrobů lze zpravidla rozdělit do dvou v interpretační rovině zcela odlišných kategorií. První reprezentují artefakty nesoucí stopy tepelného poškození žárem kremační hranice – předměty pálené spolu s mrtvým; druhou pak ty, které tento znak bezpečně postrádají – tedy předměty přidané do hrobu až v průběhu jeho finálního uložení do země. Toto pojetí ve své podstatě odpovídá třídění navrženému *Jacqueline I. McKinley (1994)*, která doporučuje u inventáře žárových hrobů rozlišovat právě tzv. „pyre goods“ a „grave goods“. V případě námi hodnoceného hrobu lze, s výjimkou keramické nádoby, téměř u všech složek jeho inventáře sledovat různě intenzivní stopy žáru (od přepálení až k úplnému poškození); jejich přítomnost u těla zemřelého přímo dokládají stopy koroze, roztaveného kovu a skla na kremačních pozůstatcích. Tvoří tak zcela bezpečně kategorii artefaktů destruovaných působením ohně pohřební hranice, na které byly, ať již do jisté míry neúmyslně (např. spony a součásti opasku jako nedílná součást oděvu) či zcela cíleně (nůž, nůžky, šídla, dřevěná skříňka, apod., dále také toreutika nebo možná skleněné artefakty: nádoba/náhrdelník složený z korálů), umístěny. V případě naběračky/cedníku typu E 160, nemůžeme vyloučit, že se na pohřební hranici dostaly pouze části z této nádoby. Tento jev není neobvyklý a poukazuje na rituální zvyk, který nazýváme „pars pro toto“ (viz např. *Jílek 2016*). Výše uvedená zjištění nasvědčují pevně stanoveným a striktněji dodržovaným pohřebním praktikám, což reflektuje i fakt, že vyjma cca 1/2 skleněných slitků byly z trosek pohřební hranice velmi důsledně separovány mimo vlastní kremaci uloženou v nádobě. Nakonec i vlastní selekci spálených kostí byla, s ohledem na jejich reprezentativnost a poměrně vysoký objem, prokazatelně věnována nemalá pozornost.

ANALÝZA ARCHEOLOGICKÉHO MATERIÁLU

Keramická popelnice

Tabela 1. Pustiměř, okr. Vyškov. Datace hrobové výbavy.

Artefakt	Datace
terina blížící se typu Droberjar 3207	B2b–C1
nůž	celá doba římská
nůžky	celá doba římská
šídla	starší až střední doba římská
kování a součásti skříňky	starší až střední doba římská
nýty z hřebene typu Thomas B	B2b–C1a
kolínkovitá spona, var. D	B2b–B2/C1
kolínkovitá spona, var. D	B2b–B2/C1
spona A38–39 nebo II/IV skup. (?)	B2, B2b, B2/C1
kapslovité závěsky 2x	opt. střední doba římská
vědérkovitý závěsek	opt. B2b–B2/C1
náramky (?)	B1 až B2/C1
přezka typu ML G1	B2, ml. až pozdní doba římská
kování opasku/řemeni/pochvy nože	starší až mladší doba římská
vědro typu E 41 a NE 13	B2–C1/C2
naběračka typu E 162, var. Juellinge	B1b–B2
naběračka typu E 160	B1–B2/C1, C1a
skleněné slitky	starší až pozdní doba římská

Terina esovité profilace (obr. 3: 1) se svým tvarem blíží typu Droberjar 3207 (*Droberjar 1997*, obr. 42: 3207). V. Varsík (2011, obr. 32) tento druh nádob označil jako esovité profilované terinovitě nádoby III. formy. Časové zařazení této kategorie nádob pak bývá hledáno již od fáze B2b, optimum výskytu spadá do přechodného stupně B2/C1 a další vývoj jej patrný i ve stupních C1 a C2 (*Varsík 2011*, 64, zde i analogie a starší literatura). Pro užší časové zakotvení nám může pomoci výzdoba nádoby. Ta je koncipována do dvou horizontálních polí oddělených rytou linií. Jak hrdlo, tak podhrdlí nesou dekor složený ze skupin svislých žlábků typu Droberjar 556a (*Droberjar 1997*, obr. 23: 556a). Oblibu tohoto zdobení situovaného často na hrdla a podhrdlí nádob je nutné hledat v intervalu od fáze B2b po stupeň C1 (*Droberjar/Smejtek/Vojtěchovská 2000*, 38, zde uvedeny české a moravské paralely).

Popisovaný druh dekoru si zasluhuje více pozornosti (*Jílek 2013; Vích a kol. 2020*, 110), neboť v nedávné době posloužil jako podklad pro hypotézu o migracích severně sedících barbarských společenstev do oblastí labsko-germánského kulturního okruhu (*Hegewisch 2008*, 110) a to již na počátku mladší doby římské. M. Hegewisch (2008, 110) hledal genezi tohoto zdobení složeného ze

¹ Zde však i s potencionální praktickou funkcí obalu sypké či tekuté substance – „potravinového milodaru/obětiny“.

skupin žlábků umístěných na hrdlech nádob až v severní Evropě, a to již v době předřímské. Na tomto místě je však nutné poznamenat, že v českém a moravském prostoru je tento dekor složený především ze svislých širších žlábků na hrdlech esovitých terin běžně zastoupen již od fáze B2b a trvá do počátku fáze C1b (*Droberjar/Smejtek/Vojtěchovská* 2000, 38), přičemž tvary, na kterých je aplikován, se vyskytují v kontextech typově odpovídající sortimentu kultury jižní části polabského germánského okruhu. Jako příklady lze uvést žárový hrob z Velkých Přílep (*Droberjar/Smejtek/Vojtěchovská* 2000, 38, obr. 4: 1) datovaný do úseku od fáze B2/C1 do fáze C1a, žárový hrob 8 z Šitbořic řazený do fáze B2/C1 (*Droberjar/Kazdová* 1993, 108–110, 144, tab. 3: 8/1), podobně žárový hrob z Bučovic ze stejné fáze (*Beninger/Freising* 1933, 21, tab. 3: 1, 2; *Tejral* 1971, 73), žárový hrob 181 z Abrahámu (*Kolník* 1980, tab. LII: 181a) a žárový pohřeb 1/58 z Gbelců, který se hlásí do úseku od stupně B2 po přechodný stupeň B2/C1 (tabula 1; *Beljak/Kolník* 2006, 86, obr. 13: 1). Tvar je zastoupen i na sídlištích, která se hlásí převážně na sklonek starší doby římské a do počátku mladší doby římské, viz např. exempláře z Berouna-Závodí (obj. 66/79; *Břicháček/Košnar* 1998, 72, obr. 10: 26), Solan (*Koutecký* 1999, 84, tab. 3: 56) a Blučiny (obj. 1; *Droberjar* 1997, tab. 19: 1).

Zdá se tedy, že hypotézy *M. Hegewische* (2008) nejsou podloženy detailním studiem tuzemské odborné literatury a materiálu a vycházejí spíše z podobností, zřejmých na první pohled. Tato tvarová blízkost jednotlivých typů nádob napříč Polabím však nutně nemusí ukazovat na infiltraci a migraci. Výše zmíněné názory, předkládající konstrukce o infiltracích a migracích, jsou velmi obtížně obhajitelné především pro metodickou nedůslednost. Opírají se totiž pouze o izolované skupiny materiálu, bez studia dalších kategorií nálezového fondu a minimálně reflektují situaci na soudobých sídlištích. Šíření určitého stylu tektoniky nádob a jejich výzdoby nemusí nutně znamenat posun obyvatelstva (*Jílek* 2013; *Vích a kol.* 2020, 110).

Nůž a nůžky

Železné nástroje zastupuje nůž s oboustranně odsazeným trnem (obr. 3: 3) a fragmentárně zachované nůžky (obr. 3: 4). Nůž náleží k typu 1 podle třídění *E. Droberjara* (1999, 114, obr. 26: 1) a spadá do skupiny středně dlouhých nožů (10–15 cm; *Zeman* 1961, 258). Nože zmíněného typu patří k častým nálezům na labskogermánských pohřebištích, což pro oblast Slovenska nejnověji doložila *A. Szabová* (2018, 69, tab. 3). Výběrem zmiňme analogický exemplář ze žárového hrobu z Mušova, který je řazen do 2. poloviny 2. století (*Jelínková/Kavánová* 2002, 338; *Tejral* 1971, 76, obr. 5: 4; 2002, 308, obr. 8: 3). Je však nutné konstatovat, že se jedná se o průběžný tvar, který registrujeme po celou dobu římskou (*Droberjar* 1999, 114; *Tejral* 1971, 54).

Železné nůžky lze bohužel obtížně klasifikovat, neboť se do dnešních dnů nezachovala oblá koncová část. S jistou mírou opatrnosti však mohou náležet k typu *Knaack Ic*, který patří k artefaktům s výskytem již v době laténské. Optimum jeho obliby pak spadá do časně doby římské a po útlumu ve starší době římské se opět objevuje v mladší době římské (stupně C1–C2; *Knaack* 1978, 18, 21, obr. 2: a; 3: c). Tento typ nůžek se na základě dnešního stavu poznání vyskytoval spíše vzácněji s porovnáním s typy *Knaack* 1a, 1b (*Knaack* 1978, 21; *Szabová* 2018, 70, tab. 4).

Šídla

Součástí hrobové výbavy jsou rovněž dva železné předměty kvadratického profilu se zašpičatělými konci (obr. 6: 22, 24) s délkou kolem 6,5 cm, které lze na základě srovnání s analogickými nástroji nalezenými na bažinném obětišti v Illerupu – Ādal (poloha A) určit jako „šídla“ (*Ilkjær* 1993, 265–269, tab. 228; 229). Tato skupina nástrojů se vyskytovala pravidelně jak v mužských, tak ženských hrobech (*Ilkjær* 1993, 270; *Jaskanis* 2005, 102) především v mladší době předřímské, starší (*Czarnecka* 2007, 91; *Jaskanis* 2005, 102) a střední době římské. Jejich funkce je hledána v oblasti související s prací s kůží (*Dobat* 2008, 42, 78). V současnosti však tato otázka není jednoznačně uzavřena, neboť *J. Ilkjær* (1993, 266, 270) se na základě traseologické analýzy držadel těchto artefaktů z Illerupu – Ādalu přiklonil spíše k jejich zařazení mezi brousíky nožů.

Součásti skříňky a klíče

Početnou složkou výbavy hrobu byly rovněž různé komponenty dřevěné skříňky. Rozlišit můžeme fragmentárně dochované železné destičkovité kování (obr. 6: 16), které lze hypoteticky ztotožnit s kováním zámku blížící se typu 2 podle *A. Kokowského* (1997, obr. 6: 2). Blízký kus vydal např. žárový

hrob 176b z pohřebiště v Oblinu (Czarnecka 2007, 48, 93, tab. CLXVIII: 1). Může se však jednat i o ne-specifikované kování upevněné na stěnu skříňky. Z mechanismu zámku pak jistě pochází hákovitý tyčinkovitý artefakt s odsazením patrným ve středové části dříku (obr. 3: 7; Kokowski 1997, obr. 1: d). Srovnatelný kus se zahroceným a rozšířeným koncem pochází např. z hrobu 124 z Oblinu, řazeném do stupně B2 (Czarnecka 2007, 38, tab. CXXII: 124: 9). Dvanáct hřebíčků (obr. 6: 1–12) s kruhovými nebo nepravidelně oválnými hlavičkami lze rovněž přiřadit k artefaktům souvisejícím s dřevěnými skříňkami, podobně pak bronzový hřebík s hřibovitou hlavičkou (obr. 6: 25). Ten byl zřejmě upevněn na ozdobném kování. Vhodné příklady pro srovnání poskytují v tomto případě hrob 41 a situace 1229 z pohřebiště na lokalitě Opatów. Pohřeb 41 byl zařazen do stupně C1/I. a II. fáze pohřbívání/, situace 1229 pak do fáze C1a (Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega 2011, 10, 38, 252, 253, tab. XX: 3; XXI: 5–10; CCCXC: 9a; CCCXCI: 9). Hřeb mohl být také součástí dřevěné výzdoby skříňky. Vhodné srovnání poskytují nálezy z hrobu R340 v Czarnówku, který spadá na sklonek 2. století (fáze B2c; Schuster 2018, 13, 99, tab. XIII: 8).

S přítomností skříňky v hrobě souvisí rovněž dva hákovité klíče (obr. 3: 5, 6) typu Kokowski A (Kokowski 1997, 14, obr. 18: A), které jsou zakončeny kruhovým očkem. Tento typ klíčů patří k hojným nálezům, především na pohřebištích (Sakař 1991, 15). Vhodné analogie z hrobových kontextů představují kusy z Příbic, Mušova, Šitbořic (hrob 2) a Velatic (rozrušené hroby; Jílek/Kuča/Sojková 2011, 257). Převaha nálezů na pohřebištích, vysvětluje význam tohoto typu předmětu v pohřebním ritu barbarských populací. Ze sídlišť je vhodné zmínit nález z Tuklat (Píč 1897, 378, tab. XXXVI: 46; Sakař 1991, 15) a příklad z Cerekvice nad Loučnou (Vích a kol. 2020, 148, obr. 51: 1). Klíče typu A jsou známé z kontextů spadajících do úseku od stupně A až po stupeň D, jejich největší obliba je hledána ve fázích B2b až B2/C1 (Kokowski 1997, 25, 27; Tejral 1971, 56).

Poněkud méně jistoty týkající se funkce máme u třech exemplářů železných svorek/kování (obr. 6: 13–15). Jedná se o artefakty vyrobené ze železných pásků, pro které jsou typická zahnutá zašpičatělá zakončení. Tyto železné a bronzové nálezy známe z prostředí labskogermánského okruhu, což dobře dokládají příklady z pohřebišť v Grossromstedtu (hrob 1910/104; Peschel 2017, 184, tab. 107: 2) a Pfingstbergu (hrob 708; Gaedtke-Eckardt 1991, 115, 230, tab. 92/708: 3) doloženy jsou rovněž u przeworské kultury, viz např. Opatów (hrob 498 a rozrušené hroby; Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega 2011, 129, 392, tab. CLXXII: 2, 3; CDXL: 722). Současné bádání popisované předměty s jistou mírou opatrnosti řadí mezi kování dřevěných skříňek (Gaedtke-Eckardt 1991, 115), kde mohly například zpevňovat jednotlivé díly/stěny (Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn 2011, 35, 143, tab. XXI: 14). Tvarově jsou rovněž blízké železné a bronzové svorky fixující řemeny opasek, které však mají zpravidla dvakrát ohnuté zahrocené konce (Ilkjær 1993, tab. 111; 112).

Železné vodorovné nýty hřebene

Součástí hrobové výbavy byly rovněž dva železné tyčinkovité nýty kvadratického profilu s roztepánými hlavičkami (obr. 6: 19, 23). Vodorovné nýty se vyskytují u vícedílných jednovrstvých parohových hřebenů typu Thomas B (Thomas 1960, 62) a kusů spadajících do skupiny IA/týpu VI (Cnotliwy 1963, 185). Pro území bývalého Československa sumarizoval výskyt tohoto typu T. Zeman (2001, 113), který upozornil na jejich výskyt zejména na jihozápadním Slovensku. Hojně zastoupení má tento typ zejména na území przeworské a wielbarské kultury (Thomas 1960, 62, 63, 66, Karta 2). Časové zařazení popisovaných hřebenů je nutné hledat již po polovině 2. věku tedy ve fázi B2b přičemž v hrobových výbavách se vyskytují stále ve stupni C1, respektive ve fázi C1a (Cnotliwy 1963, 185; Hahuła/Wołągievicz 2001, 31, 42, tab. LXV: 86/1; Jaskanis 2005, 105).

Spony

Pro časové zařazení hodnoceného celku jsou klíčové tři fragmentárně dochované spony (obr. 6: 34–36, 38). Mezi milodary se nacházely dvě bronzové dvoudílné kolínkovité spony, které mají hlavice perforovány dvěma otvory pro osy vinutí. Morfologicky se v detailech odlišují. U lépe zachované spony (kat. č. 46; obr. 6: 35) se podařilo identifikovat nevýraznou záhlavní destičku. Tento znak umožňuje její zařazení k bronzovým „germánským“ sponám se záhlavní destičkou, konkrétně k variantě D v pojetí E. Droberjara (2012, 239, 241, obr. 3: 11). Druhý exemplář (kat. č. 47; obr. 6: 34) lze klasifikovat obtížněji,

neboť se zachovala pouze hlavice, která se odlišuje absencí záhlavní destičky. Fragment spony tak stojí blízko spínadlům, V skupiny, 9. série O. Almgrena (1923, tab. VI). Tento kus je až na nepřítomnost záhlavní destičky blízky Droberjarově formě D a je pravděpodobné, že náleží do skupiny jednoduchých kolínkovitých spon bez záhlavní destičky (Tejral 2015, 57, obr. 14: 5–7). Časové zařazení obou kusů je v zásadě stejné, spadají do střední doby římské, konkrétněji lze jejich výskyt vymezit fází B2b až přechodným stupněm B2/C1 (Droberjar 2012, 242; Tejral 2015, 56, 57; Zeman 2017, 108).

Ze spony kat. č. 44 (obr. 6: 36) se zachovala pouze hlavice a vrchní část lučíku a taktéž jeho střední část s tenkým obloukovitě vyklenutým hřebenem, kat. č. 45 (obr. 6: 38). Fragmentární dochování v tomto případě komplikuje jednoznačné typologické zařazení. Rozšíření lučíku a přítomnost krytky vinutí naznačuje, že v tomto případně je možné zvažovat přiřazení k typu A38–39 (Mączyńska 2011, 33), respektive k variantě A38–39a (Olędzki 1998, 75, obr. 4: 5, 7–9). Při bližším pozorování je však typologické zařazení méně jisté. Důležitým konstrukčním prvkem je totiž připevnění tětiny a vinutí pomocí knoflíku, jehož hlavička vychází perforací na povrch hlavice spony (podrobně Drescher 1957, obr. 1: 2h). Tento znak je typický pro některé exempláře spon A38–39 a zejména pro hybridní formy spínadel kombinující znaky spon II a IV skupiny O. Almgrena², obdobně lze nahlížet i na středovou partii lučíku, který se za hřebínkem směrem k patce výrazně zužuje (k jejich typologii Andrzejowski 1994). Ze spony bohužel máme k dispozici jen drobné zlomky, můžeme tedy spekulovat, zda náleží 1 nebo 3 sérii J. Andrzejowského (1994, obr. 8; 9; 11). Chronologicky jsou tyto smíšené formy řazeny do stupně B2 až přechodného stupně B2/C1 (Andrzejowski 1994, 97; 2001, 64). Spony typu A38–39 se pak hlásí do stupně B2 s optimem výskytu ve fázi B2b (Mączyńska 2011, 33; Olędzki 1998, 74) v absolutní chronologii pro ně M. Olędzki (1995, 235), vyčlenil sekvenci od roku 100 do roku 150, ta odpovídá fázi B2a v pojetí J. Tejrala (1986, 106). E. Droberjar (2015a, 38; 2015b, 107, tab. 1), který naposledy sumarizoval datování spon typu A38–39 v našich zemích nevyloučil jejich delší časový rozptyl ve své fázi B2b (130/140–150/170). Tyto úvahy opřel o hrobové nálezy z Prahy-Vysočan „Na Klíčově“ (hrob 2/1888; Anonym 1888, 318–320; Svoboda 1948, obr. 29) a Jevíčka (hrob 7; Droberjar/Jarůšková 2017, 47), které umožňují na základě přítomnosti mladších artefaktů dataci po polovině 2. století. Popisovaný typ spon však již nepatří mezi typické znaky následného přechodného stupně B2/C1.

Závěsky

Mezi ozdoby, součásti náhrdelníku můžeme označit tři bronzové závěsky, dva kruhové kapslovité (obr. 6: 39, 40) a jeden věderkovitý (obr. 6: 42). Typologicky můžeme věderkovitý závěsek přiřadit k typu Kaczanowski I/1 (Kaczanowski 1987, 67, 68) a k typu A/I podle třídění I. Beilke-Voigt (1998, 52, obr. 58). K datování této variačně široké skupiny lze říci, že v prostoru kultury przeworské je ojedinele známe již ze samého konce pozdní doby předřímské, dále pak ze stupně B1. Ještě časnější kusy jsou doloženy z geto-dáckého prostoru (Beilke-Voigt 1998, 59, 60, 63, 64; Gralak 2012, 69, 70). Jejich výskyt nabývá na intenzitě od stupně B2, poté jsou užívány v mladší době římské a objevují se ještě ve starším stupni doby stěhování národů (Kaczanowski 1987, 67). Sledovaný typ Kaczanowski I/1 se hojně užíval především v rozmezí stupňů B2 a C1 (Kaczanowski 1987, 68, 69). V českých a moravských nálezech registrujeme zvýšenou koncentraci této skupiny ve fázi B2b a stupni B2/C1 (Beilke-Voigt 1998, 65, 66). Železné věderkovité závěsky patří k častým nálezům v materiálu przeworské kultury, kde v kombinaci s kaptorgovitými závěsky a skleněnými perlami náleží k oblíbeným zejména v ženských hrobech (Tempelmann-Mączyńska 1989, 59). Bronzové exempláře jsou hojně doloženy především v prostředí labsko-germánského okruhu, wielbarské kultury, masłomęczské skupiny a na Seelandu (Mączyńska 2011, 123). V ostatních oblastech barbarika jsou věderkovité závěsky rovněž rozšířeny, vzednutí jejich obluby je hledáno na konci starší doby římské a počátku mladší doby římské, poté jsou součástí hrobových výbav až do pozdní doby římské, jak nás o tom může přesvědčit např. bohatý kostrový hrob z Žiželic (Blažek 1995, 151, 156, obr. 18: 10–12) nebo případy z Opočna (Pleinerová 1995, 91). Pozdní příklad uvádí rovněž M. Hegewisch (2007, 76, obr. 61: 63) z hrobu 63 na pohřebišti v Plänitz, který datuje do 4. století. Pro oblast bývalého Československa shrnul výskyt tohoto typu artefaktu naposledy T. Zeman (2017, 132). Hypotetický původ tohoto druhu ozdoby je hledán na základě časného výskytu a koncentrace nálezů v geto-dácké a černomořské oblasti (Beilke-Voigt 1998, 64).

² Na typologické zařazení nás nasměrovala Dr. K. Skóra (Instytut Archeologii i Etnologii, PAN, Warszawa), které tímto srdečně děkujeme.

Kapslovité závěsky můžeme přiřadit k typu 1 podle systému B. Beckmanna, jejich časové zařazení pak spadá do poměrně širokého úseku od stupně B1 do stupně D1 (*Beckmann 1973*, 13, 14, obr. 1). Optimum jejich obliby pak náleží do střední doby římské, což potvrzují nálezy ze středního Podunají, Polabí, severního a východního barbarika (*Zeman 2017*, 133, zde i rozsáhlá starší literatura).

V případě nálezů z hrobu v Pustiměři lze předpokládat, že všechny tři závěsky byly součástí jednoho náhrdelníku nebo snad i čelenky (*Beilke-Voigt 1998*, 79–83, obr. 94–96; 98).

Náramky (?)

Tato skupina předmětů je v hodnoceném inventáři zastoupena pouze drobnými bronzovými fragmenty (obr. 6: 28–30). Jejich stav dochování nám tak bohužel neumožňuje detailní typologické zařazení. Situaci rovněž neulehčuje charakter nálezové základny tohoto typu šperků v Čechách a na Moravě. Pro zlomky dvou na sebe natavených bronzových páskovitých náramků se nám nepodařilo vyhledat přesné analogie, je to do jisté míry dáno tím, že v barbariku převažují náramky s kruhovým a plankovenxním profilem. Několik zástupců s páskovitým - plochým profilem je evidováno v souborech z římských lokalit Augst a Kaiseraugst (*Riha 1990*, tab. 17: 521; 19: 539, 540), avšak tyto exempláře jsou narozdíl od problematického kusu z Pustiměře opatřeny rytou výzdobou.

Poněkud více paralel lze najít ke dvěma kusům náramku s kruhovým profilem a rozšiřujícími se konci. Podobné typy patřily k hrobovým výbavám v sídelním areálu východní przeworské kultury, jak dokazují například nálezy z pohřebišť v Nadkole (*Andrzejowski 1998*, 24, 39, 42, 61, tab. XXVI: 36/10; LXII: 97/6; LXVIII: 113/11) a Kamieńczyku (*Dąbrowska 1997*, 77, 84, 85, tab. CLXXXIV: 6) a představují jeden z typických znaků této kulturní formace. Tyto jednoduché tyčinkovité náramky jsou *J. Andrzejowskim* (2001, 71, obr. 13) datovány do úseku od stupně B1 do přechodného stupně B2/C1. Posledně zmíněné nálezy z Pustiměře nejsou pro své rozměry příliš reprezentativní, a tak nemůžeme zcela vyloučit, že mohou pocházet například z přezky, držadla skříny nebo nespecifikovaného závěsného poutka.

Součásti opasku

Z opaskové garnitury se zachovaly pouze dva předměty. Prvním je drobná železná obdélníkovitá přezka typu Madyda-Legutko G1 (obr. 6: 41), která je ve středoevropském barbariku řazena do stupně B2, přičemž v některých regionech se může objevit i kontextech mladší a pozdní doby římské (*Madyda-Legutko 1986*, 46, 56, tab. 13: 1). Podobné příklady jsou doloženy i na významné dánské lokalitě Illerup-Ådal, lokalitě A, kde byly označeny jako chronologicky nepříliš průkazné tvary vyskytující se v průběhu doby římské (*Ilkjær 1993*, 154, 157, 169, obr. 32, tab. 99: FMK, IGK, 100: QLV, WGV).

Druhým artefaktem, který lze pravděpodobně spojit s opaskem je deformované bronzové nezdobené kování s profilem ve tvaru písmene „U“ (obr. 6: 32). V případě funkčního zařazení vycházíme ze situace rozpoznané na pohřebišti ve Velaticích, okr. Brno-venkov (hrob 20), kde se dvě analogická kování nacházela v pánevní oblasti (*Jílek/Kuča/Sojková 2011*, 253, tab. VIII: 6, 7). Problematické je však určení jejich přesného umístění na opasku. Nejspíše se mohlo jednat o okrajové zdobení opasku nebo jeho částí. Důležité údaje k možnému funkčnímu zařazení tohoto typu předmětu poskytly rekonstruované opaskové garnitury z lokality Illerup-Ådal. *J. Ilkjær* (1993, 227, 228, obr. 81; 88; tab. 126; 127) tyto nálezy interpretoval jako krytky čtyřúhelníkových koncových kování s nýty, která snad představují zakončení bandalírů. Tato kování pochází především z lokality A, která byla využívána od stupně C1. Popisovaná skupina artefaktů nepatří k datačně průkazným nálezům. Doloženy jsou především z hrobových kontextů starší doby římské a stupňů C1 a C1/C2. Za vzácný lze považovat jejich výskyt v pozdní době římské a počátku doby stěhování národů (*Carnap-Bornheim 2002*, 225, 226, 276–280).

Nemůžeme rovněž spekulativně vyloučit, že se v pustiměřském případě jedná o kování zdobící např. pochvu nože, jak o tom uvažoval již u mušovského kusu *C. von Carnap-Bornheim* (2002, 227, tab. 3).

Ostatní

K problematicky zařaditelným předmětům náleží bronzový obloukovitě tvarovaný předmět, jehož konce jsou zakončeny konickými knoflíky (obr. 6: 37). Přesnou analogii se bohužel nepodařilo vyhledat.

Svým tvarem se však vzdáleně blíží esovitým háčkům-záponkám³, které nejčastěji tvořily součást náhrdelníků (*Andrzejowski* 1997, 109–113, obr. 8; 2001, 70, 71, obr. 12). Tento typ ozdob byl typický především pro ženské hroby a je na území przeworské kultury rámcově datován do úseku od mladší doby předřímské do konce starší doby římské. Obecně v barbariku pak se tento typ vytrácí z archeologických pramenů v průběhu mladší doby římské. Mezi blíže nerozlišené předměty rovněž spadá zlomek bronzového plíšku (obr. 6: 33), drobné železné páskové kování (obr. 6: 31), fragment železné tyčinky kvadratického profilu (obr. 6: 18). U tyčinkovitých předmětů se středovým žebrem nemůžeme zcela vyloučit, že se jedná o torza šidel (obr. 6: 17, 20), podobně pak lze o předmětu 34 (obr. 6: 21) uvažovat jako o fragmentu jehly nebo jehlice. V rámci hrobové výbavy se podařilo získat i dva slitky, z nichž je jeden stříbrný (obr. 6: 45) a druhý bronzový (obr. 6: 44).

Římské bronzové nádoby

Z hrobové výbavy vyčnívají zlomky hned několika bronzových nádob. Největší množství fragmentů z těla nádoby pochází ze soudkovitého vědra östlanského typu (obr. 4: 2). Trosky vědra se podařilo rekonstruovat, přičemž na základě tektoniky nádoby můžeme říci, že v hrobové výbavě byla uložena pozdní varianta soudkovitého vědra blízká se typům Eggers 41 (*Eggers* 1951) a NE 13 (*Künzl* 1993, tab. 16: NE13). Pro tyto formy je typické odsazení dna, přičemž *H. Sedlmayer* (1999, 111, 112) charakterizovala typ E 41 jako méně profilovaný, zatímco pro typ NE 13 stanovila jako typické výrazné profilování spodní části nádoby. Železné držadlo vědra, jehož roztepané konce mají hákovitý tvar, bylo zavěšeno do dvou železných ataš s roztepanými oválnými ploškami (obr. 4: 1). Popisovaný tvar soudkovitého vědra známe z několika lokalit v barbariku. Z území bývalého Československa zmiňme příklady typu E 41 ze žárových hrobů ve Zdicích, Třebusicích (hrob LXXX/22; B-ý 1874, 901; *Karasová* 1998, 83, 85; *Sakař* 1970, 45, 53, tab. VIII: 1; X: 6) a z depotu v Dunajské Lužné (*Bazovský* 2010, 17, obr. 2). Sklad z Dunajské Lužné byl *I. Bazovským* (2010, 25) datován na sklonek 2. století. Bojovnícký hrob ze Zdic můžeme zařadit předběžně od poloviny 2. věku do počátků mladší doby římské (stručně *Pleiner/Rybová* 1978, 706, 716; *Stolz/Matoušek* 2006, 175, 274, obr. 32). Z hlediska datování nám mohou pomoci nálezy z římských provincií. Výjimečnou vypovídací hodnotu má nález depotu mincí a šperků uložených v pozdní variantě östlanského vědra typu NE 13 z Regensburgu – Kumpfmühlu. Vědro samotné je tvarově blízké nálezu z Pustiměře. *Th. Fischer* (2009, 110, 111, obr. 3; 2012, 33, 34) spojoval uložení depotu s neklidnou situací v průběhu markomanských válek, kdy byl zničen kastel a vicus. Podle výpovědi numismatických pramenů z lokality došlo k destrukci římských struktur mezi léty 171/172 až 179. Pro chronologii věder typu NE 13 je důležitý depot z Welsu-Ovilavy, který je řazen do úseku od konce 2. století do počátku 3. století. Terminus post quem (178/192) byl stanoven na základě přítomnosti talíře typu Drag 32 se značkou mistra Saturia v depotu a mince císaře Commoda ve vrstvě překrývající nálezovou situaci (*Miglbauer* 1994, 291, obr. 4; 5; *Sedlmayer* 1999, 159; 2016, 389, obr. 5; tab. 7; *Tejral* 1999, 182). Další blízké kusy lze doložit z nálezů tzv. limitních depotů z 3. století. Výběrem zmiňme exempláře z alamanské kořisti v Neupotz (*Künzl* 1993, 238–240; *Petrovsky* 2006, 118–120, obr. 126) a z depotu z Burgau – Torfstechen (*Bakker* 2006, 28, 29, obr. 13). Zvláště zajímavý je rovněž nálezový kontext z lokality Rainau Buch (Raetia), kde byla dvě östlanská vědra typu E 41 a NE 13 součástí depotů uložených ve studních č. 7 a 13. Hromadné nálezy byly uloženy z obavy před ohrožením barbary kolem roku 254 a již nebyly vyzvednuty (*Greiner* 2008, 79, 91, 92, obr. 104; 105; 122; 123). Z výše uvedeného vyplývá, že östlanská vědra typu E 41 a NE 13 byla používána již v časně antoninovském období, přičemž někteří badatelé připouští jejich genezi v druhé polovině 1. století (*Berke* 1990, 22). Oblíbená byla v průběhu celého 3. století (*Koster* 1997, 66). Úvahy o místech produkce těchto jednoduchých tvarů vychází především z distribučních map. Dílny jsou tak hledány především v západním a středoevropském provinciálním prostředí (*Künzl* 1993, 238–240). Tvarová variabilita je pak vysvětlována větším počtem lokálních výrobců (*Petrovsky* 2006, 118).

V hrobové výbavě se podařilo identifikovat části naběračky E 162, var. Juellinge, jedná se o zlomky držadla a drobný vykloněný a zesílený okraj (obr. 4: 5; 6: 27, 44). Tento typ nádob patří k hojně rozšířeným ve středoevropském barbariku (*Hrnčiarik* 2013; *Jílek* 2012, 67–69; *Karasová* 1998). V rámci středního Podunají k novějším nálezům náleží zlomek rukojeti ze žárového pohřebiště v Jevíčku (*Droberjar/Vich* 2011, 464, obr. 4: 3) a exempláře z bohatého kostrového hrobu 6/2010 ze Zohoru, který byl datován do rozmezí dru-

³ Za konzultaci děkujeme Dr. J. Andrzejowskemu (PMAW).

hé a třetí čtvrtiny 2. století (Elschek 2013, 105, 113, obr. 8; 2014, 115–125). Chronologické postavení souprav naběraček a cedníků typu E 162 je hledáno již od tiberiovského/claudiovského období, přičemž hlavní optimum výskytu spadá do druhé poloviny 1. století (fáze B1c) a prvních desetiletí 2. věku (fáze B2a; Karasová 1998, 43; Sedlmayer 1999, 94). Od poloviny 2. století však jejich obliba již slábne. Ojedinelé příklady jsou známy i z pozdějších kontextů, a to především z konce 2. století (Jílek 2012, 68, 69). V současné době jsou za hypotetická místa produkce těchto souprav považována severoitalská, galská a porýnská území (Nylén/Lund Hansen/Manneke 2005, 68, 69, 91).

Zlomkem plochého oboustranně hraněného držadla je zastoupena naběračka/cedník typu E 160 (obr. 4: 4). Další, jednoznačně určitelné zlomky z tohoto tvaru se nepodařilo v hrobové výbavě rozpoznat. Soupravy naběraček a cedníků typu E 160 patří podobně jak soudkovitá vědra k nejčastějším druhům římských bronzových nádob známých z barbarika. Chronologická pozice typu E 160 je tradičně určována polovinou 1. století až koncem 2. století. R. Petrovsky (1993, 99) však nevyločil jejich výskyt již před polovinou 1. věku. V archeologických kontextech se objevují i v mladší době římské, v těchto případech se však pravděpodobně jedná, již o starší děděné kusy (Bienert 2007, 96; Jílek 2012, 64, 65).

V případě fragmentů jímky naběračky (obr. 5: 1a, b) je typologické zařazení výrazně ztíženo. Zmíněné fragmenty mohou náležet jak k typu E 160, tak k typu E 162. Více četné soustružené linie na stěně nádoby se však častěji vyskytují na naběračkách typu E 160 a E 161 (srv. např. CRFB, D3, I-07-17/1.1, tab. 15: 4; CRFB, D7, IX-05-1/9.1, tab. 21: 1).

Skleněné slitky

Součástí hrobových příloh byly rovněž artefakty (nejspíše korálky, nádoby) vyrobené snad původně z průhledného zelenkavého skla (ukázka na obr. 3: 2). Předměty však podlehly žáru pohřební hranice, takže dnes je jejich identifikace nemožná. Slitky mají amorfní tvar a některé se vzhledem blíží strusce šedozelené barvy.

INTERPRETACE HROBOVÉ VÝBAVY

Po nezbytné artefaktuální analýze, díky níž můžeme celek datovat do střední doby římské, konkrétněji do rozmezí fáze B2b a stupně B2/C1 (tab. 1), se je nutné zaměřit na interpretaci složení hrobové výbavy a její srovnání s celky stejného stáří. Určení antropologického materiálu z pera J. Kaly poukázalo na skutečnost, že v žárovém hrobě byl pohřben dospělý jedinec, hypoteticky ženského pohlaví (viz kapitola věnovaná antropologii). V hrobové výbavě postrádáme militaria, ostruhy a součásti koňského postroje. Tedy typické milodary spojované s výbavami mužských hrobů.

Mezi zastoupenými předměty jistě zaujme přítomnost tří spínadel. Výskyt dvou a více spon v hrobech může být ovlivněn regionálními odlišnostmi. T. Capelle (1971, 128, 129, karta 6) v této souvislosti upozornil na situaci v českém prostoru, kde byl tento zvyk uplatňován v časně a starší době římské. Výskyt třech spon, z nichž dvě jsou si tvarově příbuzné, označil M. Gebühr (1976, 151, 175–177; Gebühr/Kunow 1976, 191, 195, 220, obr. 1) jako znak typický spíše pro ženské hroby. Tato zjištění potvrdila M. Mączyńska (Tempelmann-Mączyńska 1989, 12, 42–44, 46, 100, 129, 130), nicméně zdůraznila regionální a chronologické odchylky. K podobným závěrům došla nedávno rovněž N. Janovská (2018, 54, databáze), která se soustředila na ženské pohřby z 2. století a počátku 3. věku v Čechách a na Moravě. Data získaná v prostředí przeworské kultury tento rys pohřebních výbav taktéž podporují, neboť kategorie dvou a více spon byla identifikována především v ženských hrobech (Czarnecka 1990, 43, tab. 6). Převažujícím trendem bylo párování dvou spon, které měly být chronologicky časnější než třetí spínadlo (Tempelmann-Mączyńska 1989, 101), tato skutečnost však v případě pohřbu z Pustiměře neplatí. Do skupiny ženských hrobových příloh bývají tradičně řazeny, součásti náhrdelníků (korálky a závěsky), náramky a také kování skříněk včetně klíčů. Některé z kategorií výše zmíněných artefaktů např. klíče, kování skříněk a závěsky známe však příležitostně i z mužských hrobů (Beilke-Voigt 1998, 75, obr. 87; Capelle 1971, 132; Czarnecka 1990, 43, tab. 6; Gebühr/Kunow 1976, 191; Kokowski 1997, 28; Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn 2011, 141, 142, tab. 3; Tempelmann-Mączyńska 1989, 11, 59).

Další skupinu milodarů představují nálezy, které jsou doloženy jak v mužských, tak ženských hrobech. V případě nůžek se zdá, že je nutné s tímto druhem památek počítat jak v mužských, tak v ženských výbavách (Beilke-Voigt 1994, 104; Droberjar 1999, 119). A. Knaacková (1978, 26–28) považovala nůžky

za artefakty hojnější v mužských hrobech. Na základě nejnovější analýzy materiálu z jihozápadního Slovenska převažují nůžky mírně v mužských pohřbech (Szabová 2018, 72, graf 2). K podobným zjištěním došla rovněž N. Janovská (2018, databáze). Nože spadají mezi oblíbené součásti hrobových výbav a nepatří tak k příliš rozlišujícím prvkům (Capelle 1971, 132). A. Szabová (2018, 72, graf 1) potvrdila téměř vyrovnané zastoupení tohoto typu artefaktu v ženských i mužských hrobech. N. Janovská (2018, databáze) pak zjistila výraznější zastoupení nožů v hrobech mužů než žen. Hřebeny zařadil T. Capelle (1971, 132) spíše mezi ženské milodary. Tento závěr se shoduje se zjištěním N. Janovské (2018, databáze) pro pohřby 2. století a počátku 3. věku, avšak na tomto místě je nutné zmínit, že známe hřebeny i z mužských výbav (Czarnecka 2007, 93; Dąbrowska 1997, 101; Siegmund 1996, 93, tab. 27; 29; 31). Přítomnost šidel je doložena jak v mužských, tak v ženských hrobech, nicméně mírně převažují v hrobech mužů (Czarnecka 1990, tab. 6; Dąbrowska 1997, 97; Janovská 2018, 57, databáze).

Z výše uvedených poznatků vyplývá, že na základě archeologického určení pohlaví se v pustiměřském případě jedná o ženský pohřeb. Kroj zemřelé lze charakterizovat jako variačně pestrý, složený ze třech spon, pravděpodobně náramků (?) a třech závěsků, které byly patrně součástí náhrdelníku. Ke kroji náležel opasek sepnutý kvadratickou přezkou. Tento typ ustrojení odpovídá zjištěním učiněným v českých zemích i na Slovensku. Za netypický lze považovat výskyt náramků (?; Tempelmann-Maczyńska 1989, 42–46, 49; Wnuczek 2012, 199, 205, 236, 237, obr. 1–3). Zajímavé jsou prvky, které jsou obvykle spojovány s prostředím severovýchodního barbarika. Jedná se především o věderkovitý a kapslovitý závěsky, podobně pak třetí nepárovou sponu typu A38–39a (?) a přítomnost náramků (?). Tyto znaky by mohly ukazovat na ovlivnění kroje módou typickou především pro severovýchodní barbarikum. Hrobový celek však v tomto případě nepůsobí jednoznačně cizokrajně, protože např. tvar a výzdoba urny odpovídá zvyklostem labskogermánského prostředí (Droberjar/Smejtek/Vojtěchovská 2000, obr. 4: 1; Motyková-Šneidrová 1965, 123, obr. 8: 12; Svoboda 1948, obr. 24: 3; tab. V: 9). Hrobová výbava dobře ilustruje vývojové tendence druhé poloviny 2. století a počátku 3. věku, kdy v labskogermánském prostředí evidujeme zvýšený nárůst severovýchodních elementů (naposledy komplexně Tejral 2015).

Římské bronzové nádoby jsou zastoupeny fragmenty soudkovitého vědra a zlomky naběraček. Tento typ nálezů je častěji spojován spíše s mužskými pohřby (Kunow 1983, 108, 109, obr. 22), nicméně je známe i z výbav ženských. Při vyhodnocení materiálu z pohřebišť v Kostolné pri Dunaji, Sládkovičově a Abrahámu dospěl E. Krekovič (2008, 113, 114, tab. 1) k poměrně vyrovnanému počtu bronzových nádob v mužských a ženských hrobech, nicméně nepatrně vyšší počet bronzových nádob byl zjištěn u mužských pohřbů.

Oba typy zastoupených nádob náleží k nejčastějším a nejoblíbenějším kategoriím ve středodunajském barbariku. Na tomto místě je nutné zdůraznit jejich oblibu v limitní provinciální zóně, toto zjištění platí zejména pro vědra a pánve. Zdá se tak, že barbarské komunity preferovaly typy nádob (především pánve a vědra) užívaných mimo jiné i římským vojskem (Gorecki 2011, 189–191, 193, obr. 57; 58; 2016, 204, 205, obr. 14; 15). H. Sedlmayer (2016, 392) poukázala na vysokou oblibu naběraček a cedníků ve středodunajském barbariku a jejich zvýšenou přítomnost registrovala i na vojenské hranici v Noriku. Na tento jev upozornil již Th. Völling (2005, 205). Pro tento fenomén svědčí jak hrobové, tak sídlištní nálezy v barbariku. Vysvětlení však mohou být pouze modelová. Předně nelze vyloučit obchodní kontakty s pannonským a norickým příhraničím, kde mohlo být vojenské prostředí zprostředkujícím elementem. Vzpomeňme hypotézu T. Kolníka (2000, 20, 21; 2016, 900, obr. 8: 9) o obchodních aktivitách vysloužilého centuriona a tlumočníka Quinta Atilia Prima, který působil ve středním Podunají po polovině 1. století.

Na základě hrobových příloh se můžeme pokusit rekonstruovat rituální představy komunity, která organizovala pohřeb zemřelé a podílela se na složení hrobové výbavy. Její charakter totiž především svědčí o představách a rituálech pozůstalých, a ne o striktním společenském zařazení zemřelé a jejím životě (k problému viz Hofmann 2013, 273, 274, 282, 283, 286; Steuer 1979, 599, 601). Zastoupené římské kovové nádoby mohou poukazovat na společenský status (Jílek 2016), podobně pak přítomnost skříňky a klíčů může být vnímána jako symbolické statusové vyjádření pozice „paní domu“, klíče pak mohly mít i magický význam související s plodností (Czarnecka 2010, 25, 26, zde i starší literatura). V kontextu skladby milodarů je zajímavá přítomnost šidel. Ta totiž nemusí striktně poukazovat na profesi pohřbené, jak by mohlo být na první pohled zřejmé. Revizi této úvahy je třeba přijmout na základě zjištění M. Ježka (2015, 122, 134, 135), který v nedávné době přehodnotil interpretaci tzv. hrobů řemeslníků (zejména kovářů a metalurgů). Zdá se totiž, že nástroje a nářadí v hrobových výbavách mají spíše statusový charakter ovlivněný leckdy rituální tradicí.

ANTROPOLOGICKÉ ZHODNOCENÍ

Velké množství (asi 1200 cm³) spálených lidských kostí (k metodice viz *Dokládál 1999*), na některých jsou přítomny nazelenalé stopy korozních produktů pohřební výbavy či dokonce její „připečené“ zbytky. Asi 40 % uvedeného množství tvoří střední fragmenty (zlomky velikosti 25–36 mm), zbytek frakce malé a velmi malé velikosti (25 mm a menší), pohřeb doplňují asi dvě desítky velkých fragmentů (36 mm a větší). Největší fragment, zlomek kyčelní lopaty, má velikost 54 x 34 mm. Vzhled fragmentů odpovídá stupni spálení IV až V (650 °C a více, *Dokládál 1999*, 38). Jako celek je tedy možné pohřeb hodnotit jako dokonale spálený se značnou velikostní redukcí a deformací jednotlivých zlomků.

Soubor spálených pozůstatků je reprezentativní (přítomny zlomky lebky i postkraniálního skeletu), velmi dobře je přesně identifikovatelná řada fragmentů.

Lebka

- a) s výjimkou jednoho spíše drobnější zlomky plochých lebečních kostí;
- b) zlomky pyramidálních výběžků obou spánkových kostí;
- c) levý kloubní výběžek dolní čelisti.

Postkraniální skelet

- a) zub druhého krčního obratle;
- b) tělo jednoho krčního a tří hrudních obratlů;
- c) hlavičky obou vřetenních kostí;
- d) zlomek lopaty kyčelní a části levé inc. ischiadica major;
- e) zlomek hlavice stehenní kosti;
- f) blíže neidentifikovatelná (laterální?) klínová kost z nohy.

Kromě uvedených jsou v kremaci přítomny zlomky žeber a diafýz dlouhých kostí.

Podle absence stop po osifikaci na jedné a stop degenerativně produktivních změn na druhé straně je pravděpodobné, že kosterní pozůstatky náleží jedinci zemřelému v kategorii „pozdní“ adultus I až maturus I (asi 25–40 let). Vzhledem k poměrně značné redukcí velikosti způsobené žářem a absencí spolehlivých anatomických markantů je nemožné pohlaví odhadnout. Subjektivně se zlomky jeví spíše gracilnější stavby, a to i s uvážením značné míry velikostní redukce způsobené žářem. V hypotetické rovině se lze tedy přiklonit k možnosti, že pozůstatky mohou snad náležet spíše ženě.

OKOLÍ PUSTIMĚŘE V DOBĚ ŘÍMSKÉ

Obec Pustiměř, okr. Vyškov, leží při severním okraji geografického prostoru označeného jako Ivanovická brána (blíže např. *Bína/Demek 2012*, 264). Jedná se o úzkou a protáhlou tektonickou sníženinu (součást Vyškovské brány), která je vůči od severu až severozápadu sousedící Dražanské vrchovině (konkrétně podcelku Konická vrchovina) vymezena výrazným zlomovým svahem. Ohraničení vůči Litensické pahorkatině, vstupující do této oblasti od jihu podcelkem Bučovické pahorkatiny, je již pozvolné. Krajinu, která se mírně svažuje od dělicího prahu s Rousínovskou bránou k severovýchodu, charakterizují roviny údolních niv Hané a jejich přítoků s měkce zvlněnými sprašovými pokryvy. Právě ty jsou velmi často provázány poměrně intenzivním pravěkým i raně historickým osídlením, dobu římskou nevyjímaje. Pro nás důležitými jsou zejména průzkumy v údolí Melického potoka (právě v k. ú. Pustiměř, okr. Vyškov) prováděné O. Šedem (1993, 113) v úseku dlouhém 3 km, vymezeném na jedné straně jeho soutokem s Pustiměřským potokem a na straně druhé místem, kde se pod středověkým hradem Melice údolí sevřeně mezi výběžky Dražanské vrchoviny otevírá do Vyškovské brány. Melický potok směřuje k jihovýchodu. Provázejí ho mírné, místy členité svahy, které se rozestupují do široké údolní nivy. V podloží dominuje spraš, ojediněle jsou však naorávány i vrstvy jílu nebo také nivní půdy. 1,5 km od zmíněného soutoku, dále proti proudu, na pravém břehu Melického potoka, bylo zjištěno sídliště ze starší doby římské (obr. 1: 2; *Šedo 1984; 1985*). Leželo na poměrně strmém svahu skloněném k severu a severovýchodu, v nadmořské výšce 250 m. Sídliště mělo šířku 50–80 m, celková délka přesahovala 100 m. Skrývka pro stavbu dálnice

porušila severní okrajovou část sídliště. Při záchranném výzkumu byly zjištěny dvě částečně zahloubené chaty, 3 sídlištní jámy a další neidentifikovatelné zbytky zničených objektů. Kromě běžné keramiky obsahoval zachráněný náleзовý soubor bronzovou sponu, fragment terry sigillaty (typ Drag. 37; *Droberjar* 1991, 18, tab. 10: 11) a zlomek skleněné nádoby. Na protějším, levém břehu potoka, nebyly zachyceny žádné stopy germánského osídlení. Až rozsáhlé skrývky ornice umožnily zachytit osamocenou jámu s množstvím keramiky z mladší doby římské (obr. 1: 3), která ležela na svahu skloněném k jihovýchodu, v nadmořské výšce asi 250 m. Sousední plochy na stejném břehu mezi zmíněnou jámou a okrajem zkoumaného území porušily výkopy pro meliorace. Kromě stop pravěkého osídlení v nich bylo nalezeno i několik střepů náležejících snad době laténské a římské. Až na okrajích tohoto areálu, asi 600 m od zmiňované jámy z mladší doby římské, byla výkopem porušena kulturní vrstva, která s velkou pravděpodobností patří zahloubené chatě z pozdní doby římské (obr. 1: 4). Tento osamocený objekt byl umístěn pod úpatím výběžků Dražanské vrchoviny, na svahu skloněném k jihozápadu, v nadmořské výšce 290 m. Pro úplnost musíme zmínit ještě dvě bronzová šatní spínadla získaná detektorovou prospekci u pramene Melického potoka (obr. 1: 5; *Čížmář a j.* 2010, 129, obr. 1: 17; 5: 5, 6), konkrétně jde o fragment pozdní spony s očky, tzv. pruské série (datované do fáze B1c a fáze B2a; *Zeman* 2017, 97) a torzo spony s obdélníkovitou nožkou (obecněji náležející mladší době římské). Přítomnost spon u pramene potoka, lze hypoteticky vysvětlit jako doklad rituálního jednání (k problematice např. komplexně *Bradley* 2017). Výše nastíněná pozorování poukazují na existenci složitější a dlouhodoběji se vyvíjející sídelní struktury doby římské v údolí Melického potoka, kdy námi prezentovaný hrob poskytuje cenou informaci o dosud chybějící pohřební komponentě náležející k tomuto prostoru.

ZÁVĚR

Žárový hrob z Pustiměře, okr. Vyškov, byl objeven v roce 2012 detektorem kovu a došlo tak bohužel k jeho částečnému prvotnímu rozrušení. I přes tuto skutečnost se jedná o významný pramen k poznání doby římské nejen v geografické oblasti Vyškovska. Na základě skladby milodarů, ale i dostupné antropologické analýzy, lze hrob označit hypoteticky jako ženský. Pohřeb můžeme podle hrobové výbavy datovat do střední doby římské, konkrétněji do fáze B2b až přechodného stupně B2/C1. Početná výbava obsahovala jak předměty barbarské provenience, tak fragmenty římských bronzových nádob (soudkovité vědro, naběračky). Celek spadá díky chronologicky citlivým prvkům na pomyslný předěl 1. a 2. skupiny ženských hrobů vyčleněných K. *Godłowským* (1992, 27, obr. 5). Pojednaný hrob lze prostorově vztáhnout k sídlišti zachycenému v roce 1983 při stavbě tzv. „Hanácké dálnice“ v úseku mezi Drysicemi a Pustiměří (*Šedo* 1984; 1985). Toto je od místa jeho zjištění vzdáleno asi 800 m jižním směrem.

LITERATURA

<i>Almgren</i> 1923	<i>O. Almgren: Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzial-römischen und südrussischen Formen. Manus-Bibliothek Nr. 32. Leipzig 1923.</i>
<i>Andrzejowski</i> 1994	<i>J. Andrzejowski: Zapiski o cechach mieszanych II i IV grupy Almgrena. Barbaricum 3. Warszawa 1994, 87–129.</i>
<i>Andrzejowski</i> 1997	<i>J. Andrzejowski: Cmentarzysko kultury przeworskiej w Todzi, gmina Kadzidło, województwo ostrołęckie, stanowisko 2. Wiadomości Archeologiczne 53 (1993–1994), 1997, 101–126.</i>
<i>Andrzejowski</i> 1998	<i>J. Andrzejowski: Nadkole 2. A cemetery of Przeworsk culture in eastern Poland. Monumenta archaeologica barbarica 5. Kraków 1998.</i>
<i>Andrzejowski</i> 2001	<i>J. Andrzejowski: Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji. Kultura wielbarska a wschodnia strefa kultury przeworskiej. Wiadomości Archeologiczne 54 (1995–1998), 2001, 59–87.</i>
<i>Anonym</i> 1888	<i>Anonym: Z Vysočan, Zprávy a drobnosti. Památky archeologické 14, 1888, 318–320.</i>
<i>B-ý</i> 1874	<i>B-ý: Nález Zdický. Památky archeologické 9, 1874, 901.</i>
<i>Bakker</i> 2006	<i>L. Bakker: Depotfunde von Bronzegerätschaft, Schmuck und Münzen aus Burgau (Lkr. Günzburg). In: Geraubt und im Rhein versunken. Der Barbarenschatz. Speyer – Stuttgart 2006, 28, 29.</i>
<i>Bazovský</i> 2010	<i>I. Bazovský: Depot z doby rímskej z Dunajskej Lužnej. In: J. Beljak/G. Březinová/V. Varsík (Hrsg.): Archeológia barbarov 2009. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes X. Nitra 2010, 13–27.</i>

- Beckmann 1973 B. Beckmann: Zu den kaiserzeitlichen Kapselanhängern in der Germania libera. In: O. Kleemann/F. B. Naber/H. Schnitzler (ed.): *Festschrift für Otto Kleemann zu 60. Geburtstag am 10. 2. 1971*. Teil II. Bonner Hefte 4. Bonn 1973, 13–20.
- Beilke-Voigt 1994 I. Beilke-Voigt: Die Sitte der Miniaturgerätebeigabe bei den Germanen der späten Kaiserzeit. *Offa* 51, 1994, 101–142.
- Beilke-Voigt 1998 I. Beilke-Voigt: *Frühgeschichtliche Miniaturobjekte mit Amulettcharakter zwischen Britischen Inseln und Schwarzem Meer*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 51. Bonn 1998.
- Beljak/Kolník 2006 J. Beljak/T. Kolník: Germánske hroby z Čaky a Gbeliec. Príspevok k osídleniu juhozápadného Slovenska v dobe rímskej. *Slovenská archeológia* 54, 2006, 57–94.
- Beninger/Freising 1933 E. Beninger/E. H. Freising: *Die Germanische Bodenfunde in Mähren*. Reichenberg 1933.
- Berke 1990 S. Berke: *Römische Bronzegefäße und Terra Sigillata in der Germania Libera*. Boreas-Beiheft 7. Münster 1990.
- Bienert 2007 B. Bienert: *Die römischen Bronzegefäße im Rheinischen Landesmuseums Trier*. Trierer Zeitschrift Beiheft 31. Trier 2007.
- Bína/Demek 2012 J. Bína/J. Demek: *Z nížin do hor. Geomorfologické jednotky České republiky*. Praha 2012.
- Bíško a j. 2018 R. Bíško/I. Čižmář/D. Humpola/P. Kos/D. Parma/M. Popelka: Dokumentace archeologických památek a jejich veřejná prezentace. In: K. Geislerová/D. Parma (ed.): *Výzkumy. Ausgrabungen 2011–2016*. Brno 2018, 183–188.
- Blažek 1995 J. Blažek: Die jung- und spätkaiserzeitlichen Skelettgräber in Nordwestböhmen. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 37, 1995, 139–161.
- Břicháček/Košnar 1998 P. Břicháček/L. Košnar: Sídliště doby římské v Berouně-Závodí. *Praehistorica* 23, 1998, 61–93.
- Bradley 2017 R. Bradley: *A Geography of Offerings: Deposits of Valuables in the Landscapes of Ancient Europe*. Oxford – Philadelphia 2017.
- Capelle 1971 T. Capelle: *Studien über elbegermanische Gräberfelder in der ausgehenden Laténezeit und der älteren römischen Kaiserzeit*. Münstersche Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 6. Hildesheim 1971.
- Carnap-Bornheim 2002 C. v. Carnap-Bornheim: Der Trachtschmuck, Gürtel und das Gürtelzubehör. In: J. Peška/J. Tejral (ed.): *Das Königsgrab aus der älteren römischen Kaiserzeit von Mušov, Mähren (Tschechische Republik)*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums M55/1. Mainz 2002, 189–305.
- Cnotliwy 1963 E. Cnotliwy: Grzebieńie rogowe i kościane od I do V w. n. e. na Pomorzu Zachodnim. *Materiały zachodnio-pomorskie* 9, 1963, 167–219.
- CRFB, D3 H. U. Voss/M. Erdrich a j. (Bearb.): *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland. Band. 3. Bundesland Mecklenburg-Vorpommern*. Bonn 1998.
- CRFB, D7 S. Berke a j. (Bearb.): *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Deutschland. Band. 7. Land Nordrhein-Westfalen. Landesteile Westfalen und Lippe*. Bonn 2009.
- Czarnecka 1990 K. Czarnecka: *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej. Próba rekonstrukcji na podstawie źródeł archeologicznych i analizy danych antropologicznych z cmentarzyska*. Warszawa 1990.
- Czarnecka 2007 K. Czarnecka: Oblin. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Südmasowien. *Monumenta archaeologica barbarica* 13. Warszawa 2007.
- Czarnecka 2010 K. Czarnecka: Klucze w grobach kobiecych z okresu wpływów rzymskich atrybut pozycji społecznej czy wyraz magicznych zabiegów? In: K. Skóra/T. Kurasiński (ed.): *Wymiary inności*. Acta Archaeologica Lodziensia 56. Łódź 2010, 17–26.
- Čižmář a j. 2010 M. Čižmář/J. Čižmářová/M. Kejzlar/E. Kolníková: Detektorová prospekce archeologických lokalit na Moravě v roce 2009. *Přehled výzkumů* 51, 2010, 125–137.
- Dąbrowska 1997 T. Dąbrowska: Kamieńczyk. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur in Ostmasowien. *Monumenta archaeologica barbarica* 3. Kraków 1997.
- Dobat 2008 A. S. Dobat: *Werkzeuge aus kaiserzeitlichen Heeresausstattungsopfern. Mit besonderer Berücksichtigung der Fundplätze Illerup Ådal und Vimose*. Moesgård 2008.
- Dokládál 1999 M. Dokládál: *Morfologie spálených kostí*. Sborník prací lékařské fakulty 113. Brno 1999.
- Drescher 1957 H. Drescher: Die Technik der germanischen Rollenkapfenfibeln. *Germania* 35, 1957, 80–95.
- Droberjar 1991 E. Droberjar: *Terra Sigillata in Mähren. Funde aus germanischen Lokalitäten*. Brno 1991.
- Droberjar 1997 E. Droberjar: *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. Fontes Archaeologici Pragenses 21. Praha 1997.
- Droberjar 1999 E. Droberjar: *Dobřichov-Piňhora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs)*. Fontes Archaeologici Pragenses 23. Pragae 1999.
- Droberjar 2012 E. Droberjar: Nová varianta spony typu Almgren 132 z Jevíčka. K přechodným formám Almgrenovy V. skupiny ve stupni B2/C1. In: G. Březinová/V. Varsík (ed.): *Archeológia na prahu historie. K životnému jubileu Karola Pietu*. Nitra 2012, 235–245.

- Droberjar 2015a E. Droberjar: Wielbarské vlivy v Čechách a na Moravě. In: L. Tyszler/E. Droberjar (Hrsg.): *Archeologia barbarzyńców 2014. Barbari superiores et inferiores*. Łódź – Wieluń 2015, 35–60.
- Droberjar 2015b E. Droberjar: Markomannen und Superiores Barbari in Třebusice und Jevíčko zur Zeit der Markomannenkriege. Zur Problematik der Übergangsstufe B2/C1 in Böhmen und Mähren. *Přehled výzkumů* 56, 2015, 103–125.
- Droberjar/Kazdová 1993 E. Droberjar/E. Kazdová: Das Brandgräberfeld aus der römischen Kaiserzeit von Šitbořice in Mähren I. Die Quellen. *Časopis Moravského muzea. Vědy společenské* 78, 1993, 97–149.
- Droberjar/Smejtek/Vojtěchovská 2000 E. Droberjar/L. Smejtek/I. Vojtěchovská: A Germanic Grave from the period of Marcomanni wars (?) at Velké Přílepy (Central Bohemia). *Sborník Národního muzea v Praze. A – Historie* 54, 2000, 37–46.
- Droberjar/Vich 2011 E. Droberjar/D. Vich: Nové žárové pohřebiště z doby římské v Jevíčku-Předměstí, okr. Svitavy. In: E. Droberjar (ed.): *Archeologie barbarů 2010. Hroby a pohřebiště Germánů mezi Labem a Dunajem*. Olomouc 2011, 23–38.
- Droberjar/Jarůšková 2017 E. Droberjar/Z. Jarůšková: *Barbaři v pohybu. Jevíčko a Malá Haná v době římské*. Boskovic 2017.
- Eggers 1951 H. J. Eggers: *Der römische Import im freien Germanien*. Hamburg 1951.
- Elschek 2013 K. Elschek: Zohor – Ein neues Fürstengrab der „Lübsow-Gruppe“ und Brandgräber mit Edelmetallbeigaben aus Zohor (Westslowakei). In: M. Hardt/O. H. Tamáska (ed.): *Macht des Goldes, Gold der Macht. Herrschafts und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum*. Forschungen zu Spätantike und Mittelalter 2. Weinstadt 2013, 91–123.
- Elschek 2014 K. Elschek: Zohor v dobe rímskej. Nový germánsky kniežací hrob a žiarové pohrebiská na Záhorí. In: B. Komoróczy (ed.): *Sociální diferenciace barbarských komunit ve světle nových hrobových, sídlitních a sběrových nálezů (archeologie barbarů 2011)*. Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 44. Brno 2014, 113–131.
- Fischer 2009 Th. Fischer: Zerstörungshorizonte, Germanische Übergriffe und ihr archäologischer Niederschlag. In: S. Burmeister (Hrsg.): *2000 Jahre Varusschlacht-Konflikt*. Stuttgart, 2009, 109–113.
- Fischer 2012 Th. Fischer: Archaeological Evidence of the Marcommannic Wars of Marcus Aurelius (AD 166–80). In: M. van Ackeren (ed.): *A Companion to Marcus Aurelius*. Chichester – Oxford 2012, 29–44.
- Gaedtke-Eckardt 1991 D.-B. Gaedtke-Eckardt: *Der Pfingstberg bei Helmstedt. Studien zu einem Gräberfeld der römischen Kaiserzeit bis Völkerwanderungszeit bei Helmstedt*. Forschungen und Berichte des Braunschweigischen Landesmuseums 2. Braunschweig 1991.
- Gebühr 1976 M. Gebühr: *Der Trachtschmuck der älteren römischen Kaiserzeit im Gebiet zwischen unterer Elbe und Oder und auf den westlichen dänischen Inseln*. Neumünster 1976.
- Gebühr/Kunow 1976 M. Gebühr/J. Kunow: Der Urnenfriedhof von Kemnitz, Kr. Potsdam-Land. Untersuchungen zur anthropologischen Bestimmung, Fibeltracht, sozialen Gliederung und „Depot“ sitte. *Zeitschrift für Archäologie* 10, 1976, 185–222.
- Godłowski 1992 K. Godłowski: Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten. In: K. Godłowski/R. Madyda-Legutko (Hrsg.): *Probleme der relativen und absoluten Chronologie von der Latènezeit bis zum Frühmittelalter*. Kraków 1992, 23–54.
- Gorecki 2011 J. Gorecki: 15. Die römischen Metallgefäße. Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 90, 2011, 154–194.
- Gorecki 2016 J. Gorecki: Römische Metallgefäßsspektren aus ausgewählten militärischen Fundkomplexen diesseits und jenseits von Rhein und Donau von der Zeit der späten Republik bis zum Beginn des 2. Jahrhunderts n. Ch. In: H. U. Voss/N. M. Scheessel (ed.): *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Ch. im Reich und im Barbaricum – ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Teil I. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 22. Frankfurt am Main 2016, 177–214.
- Gralak 2012 T. Gralak: *Influence from Danubian Zone of the Barbaricum on the territory of Poland in Late Antiquity*. *Studia Archeologiczne* 42. Wrocław 2012.
- Greiner 2008 B. A. Greiner: *Rainau-Buch II. Der römische Kastellvicus von Rainau-Buch (Ostalbkreis). Die archäologischen Ausgrabungen von 1976 bis 1979*. Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg. Band 106. Stuttgart 2008.
- Hahula/Wołągiewicz 2001 K. Hahula/R. Wołągiewicz: *Grzybnica. Ein Gräberfeld mit Steinkreisen der Wielbark-Kultur in Pommern*. Monumenta archaeologica barbarica. Tomus 8. Warszawa – Koszalin 2001.
- Hegewisch 2007 M. Hegewisch: *Plänitz. Ein Kaiser- und Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld im Kreis Ostprignitz-Ruppin*. Bonner Beiträge zur vor- und Frühgeschichtlichen Archäologie Nr. 7. Bonn 2007.

- Hegewisch 2008 M. Hegewisch: Zwischen Skandinavien und Mähren. Zum Verbreitungsbild der jüngerkaiserzeitlichen Westmecklenburgisch-Ostholsteinischen Formengruppe. In: J. Bemmman/M. Schmauder (ed.): *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden-Awaren-Slawen*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 11. Bonn – Köthen 2008, 89–126.
- Hofmann 2013 K. Hofmann: Gräber und Totenrituale: Zu aktuellen Theorien und Forschungsansätzen. In: M. K. H. Eggert/U. Veit/M. Augstein (ed.): *Theorie in der Archäologie. Zur jüngeren Diskussion in Deutschland*. Tübinger Archäologische Taschenbücher 10. Münster 2013, 269–298.
- Hrnčiarik 2013 E. Hrnčiarik: *Römisches Kulturgut in der Slowakei. Herstellung, Funktion, und Export römischer Manufakturzeugnisse aus den Provinzen in der Slowakei*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 222. Bonn 2013.
- Ilkjær 1993 J. Ilkjær: *Illerup Ådal. 3. Die Gürtel Bestandteile und Zubehör*. Jutland Archaeological Society Publications 25. Aarhus 1993.
- Janovská 2018 N. Janovská: *Ženské hroby z 2. století a počátku 3. století n. l. v Čechách a na Moravě*. Bakalářská práce. Univerzita Pardubice. Fakulta filozofická. Pardubice 2018. Nepublikované.
- Jaskanis 2005 J. Jaskanis: *Krupice. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Ostpolen*. Monumenta archaeologica barbarica 10. Warszawa 2005.
- Jelínková/Kavánová 2002 D. Jelínková/B. Kavánová: *Soupis nalezišť z doby římské*. In: S. Stuchlík (ed.): *Oblast vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku*. Spisy AÚ AV ČR 20. Brno 2002, 329–354.
- Ježek 2015 M. Ježek: The Disappearance of European Smiths' Burials. *Cambridge Archaeological Journal* 25, 2015, 121–143.
- Jílek 2012 J. Jílek: *Bronzové nádoby z doby římské z Moravy a naddunajské části Dolního Rakouska*. Pardubice 2012.
- Jílek 2013 J. Jílek: *Doba římská ve východních a severovýchodních Čechách*. Disertační práce. Ústav archeologie a muzeologie. Fakulta filozofická. Brno 2013. Nepublikované.
- Jílek 2016 J. Jílek: Roman Metal Vessels in the Milieu of Germanic Elites in the Middle Danube Region. *Studia Hercynia* 19, 2016, 169–188.
- Jílek/Kuča/Sojková 2011 J. Jílek/M. Kuča/T. Sojková: Pohřebiště z doby římské ve Velaticích. *Slovenská archeológia* 59, 2011, 235–309.
- Kaczanowski 1987 P. Kaczanowski: *Drochlin. Ciepłopalne cmentarzysko kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich*. ZNUJ 828. Prace Archeologiczne 40. Kraków 1987.
- Karasová 1998 Z. Karasová: *Die römischen Bronzegefäße in Böhmen*. Fontes Archaeologici Pragenses 22. Pragae 1998.
- Knaack 1978 A. Knaack: Beobachtungen an Scherenbeigaben in Gräbern des elbgermanischen Siedlungsgebietes während der römischen Kaiserzeit. *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift* 19, 1978, 15–50.
- Kokowski 1997 A. Kokowski: *Schlossbeschlüge und Schlüssel im Barbaricum in der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit*. Klasyfikacja zabytków archeologicznych II. Lublin 1997.
- Kolník 1980 T. Kolník: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei*. Archaeologica Slovaca Fontes. Tomus XIV. Bratislava 1980.
- Kolník 2000 T. Kolník: Stéla z Boldogu - najstarší náhrobný nápis na Slovensku. *Pamiatky a múzea* 3, 2000, 20, 21.
- Kolník 2016 T. Kolník: Skyphoi und Kantharoi - norditalische glasierte Reliefkeramik in Gräbern des regnum Vannianum? In: H. U. Voss/N. M. Scheessel (ed.): *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Ch. im Reich und im Barbaricum - ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Teil II. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 22. Frankfurt am Main 2016, 887–909.
- Koster 1997 A. Koster: *The Bronze Vessels 2. Acquisitions 1954–1996*. Description of the Collections in the Provinciaal Museum G. M. Kam at Nijmegen XIII. Nijmegen 1997.
- Koutecký 1999 D. Koutecký: Chata z doby římské v Solanech, okr. Litoměřice. In: P. Čech (ed.): *Archaeologické výzkumy v severozápadních Čechách v letech 1993–1997*. Most 1999, 83–92.
- Krekovič 2008 E. Krekovič: Víno, ženy a bronzové nádoby. *Acta archaeologica Opaviensia* 3, 2008, 113–116.
- Kunow 1983 J. Kunow: *Die römische Import in der Germania Libera bis zu den Markomannenkriege*. Studien zu Bronze- und Glasgefäße. Neumünster 1983.
- Künzl 1993 E. Künzl: *Die Alamannenbeute aus dem Rhein bei Neupotz. Plünderungsgut aus dem römischen Gallien*. Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum 34. Mainz 1993.
- Mączyńska 2011 M. Mączyńska: Der frühvölkerwanderungszeitliche Hortfund aus Łubiana, Kreis Kościerzyna (Pommern). *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 90, 2011, 14–416.
- Madyda-Legutko 1986 R. Madyda-Legutko: *Die Gürtelschnallen. Der römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. BAR International Series 360. Oxford 1986.

- Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak/Zagórska-Telega* 2011
R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak/J. Zagórska-Telega: *Opatów Fpl. 1. Ein Gräberfeld der Przeworsk-Kultur im nordwestlichen Klempole*. Monumenta archaeologica barbarica 15. Warszawa – Kraków 2011.
- McKinley* 1994
J. I. McKinley: A pyre and grave goods in British cremation burials; have we missed something? *Antiquity* 68, 1994, 132–134.
- Miglbauer* 1994
R. Miglbauer: *Ein römerzeitlicher Verwahrfund aus Wels. Oberösterreich. Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen Forsch.* Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 45. Stuttgart 1994.
- Motyková-Šneidrová* 1965
K. Motyková-Šneidrová: Žárové pohřebiště z Tvršic na Žatecku. *Památky archeologické* 56, 1965, 115–148.
- Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn* 2011
M. Natuniewicz-Sekuła/J. Okulicz-Kozaryn: *Weklice. A cemetery of the Wielbark Culture on the Eastern Margin of Vistula Delta (Excavations 1984–2004)*. Monumenta archaeologica barbarica 17. Warszawa 2011.
- Navrátil* 2015
A. Navrátil: Česká archeologie a čtvrt století užívání detektorů kovů. *Přehled výzkumů* 56, 2015, 119–130.
- Nylén/Lund Hansen/Manneke* 2005
E. Nylén/U. Lund Hansen/P. Manneke: *The Havor hoard. The gold. The bronzes. The Fort*. Stockholm 2005.
- Oestigaard* 1999
T. Oestigaard: Cremations as Transformations: When the Dual Cultural Hypothesis Was Cremated and Carried Away in Urns. *European Journal of Archaeology* 2, 1999, 345–364.
- Olędzki* 1995
M. Olędzki: Typologie, Chronologie und Verbreitung der ostgermanischen Varianten der Rollenkappenfibeln. *Prähistorische Zeitschrift* 70, 1995, 228–247.
- Olędzki* 1998
M. Olędzki: Rollenkappenfibeln der östlichen Hauptserie Almgren 37–41 und die Variante Fig. 42–43. In: J. Kunow (ed.): *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Kleinmachnow Land Brandenburg 5 (Wünsdorf 1998)*. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. Wünsdorf 1998, 67–84.
- Peschel* 2017
K. Peschel: *Das Elbgermanische Gräberfeld Grossromstedt in Thüringen eine Bestandsaufnahme*. Römisch-Germanische Forschungen 74. Darmstadt-Mainz 2017.
- Petrovsky* 1993
R. Petrovsky: *Studien zu römischen Bronzegefäßen mit Meisterstempel*. Kölner Studien zur Archäologie der Römischen Provinzen 1. Buch am Erlbach 1993.
- Petrovsky* 2006
R. Petrovsky: Bronzekeßel. In: *Geraubt und im Rhein versunken. Der Barbarenschatz*. Speyer – Stuttgart 2006, 118–120.
- Píř* 1897
J. L. Píř: Archaeologický výzkum ve středních Čechách. Sídliště u Tuklat. *Památky archeologické* 17, 1897, 367–379.
- Pleiner/Rybová* 1978
R. Pleiner/A. Rybová: *Pravěké dějiny Čech*. Praha 1978.
- Pleinerová* 1995
I. Pleinerová: *Opočno. Ein Brandgräberfeld der jüngeren und späten Kaiserzeit in Nordwestböhmen*. Kraków 1995.
- Riha* 1990
E. Riha: *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 10. Augst 1990.
- Sakař* 1970
V. Sakař: *Roman imports in Bohemia*. Fontes Archaeologici Pragenses 14. Praha 1970.
- Sakař* 1991
V. Sakař: Kování římských skříněk v Českých nálezech. *Časopis Národního Muzea. Řada A historická* 160, 1991, 11–19.
- Sedlmayer* 1999
H. Sedlmayer: *Die römischen Bronzegefäße in Noricum*. Montagnac 1999.
- Sedlmayer* 2016
H. Sedlmayer: Die Spektren römischer Bronzegefäße in Noricum und dem angrenzenden Barbaricum im Vergleich. Typen 2./3. Jahrhunderts n. Chr. In: H. U. Voss/N. M. Scheessel (ed.): *Archäologie zwischen Römern und Barbaren. Zur Datierung und Verbreitung römischer Metallarbeiten des 2. und 3. Jahrhunderts n. Chr. im Reich und im Barbaricum - ausgewählte Beispiele (Gefäße, Fibeln, Bestandteile militärischer Ausrüstung, Kleingerät, Münzen)*. Teil I. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte. Band 22. Frankfurt am Main 2016, 379–397.
- Schuster* 2018
J. Schuster: *Czarnówko. Stan. 5. Osiem grobów okazałych – narodziny nowych elit w II wieku po Chr. w Basenie Morza bałtyckiego*. Monumenta archaeologica barbarica 8. Łęborg – Warszawa 2018.
- Siegmund* 1996
F. Siegmund: *Das Gräberfeld der jüngeren Römischen Kaiserzeit von Costedt*. Bodentertümer Westfalens 32. Mainz – Münster 1996.
- Steuer* 1979
H. Steuer: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Zur Analyse der Auswertungsmethoden des archäologischen Quellenmaterials. In: H. Jan-kuhn und all. (Hrsg.): *Geschichtswissenschaft und Archäologie*. Sigmaringen 1979, 595–633.
- Stolz/Matoušek* 2006
D. Stolz/V. Matoušek: *Berounsko a Hořovicko v pravěku a raném středověku*. Hořovice 2006.

- Svoboda 1948 B. Svoboda: *Čechy a římské Imperium*. Praha 1948.
- Szabová 2018 A. Szabová: Nože a nožnice na juhozápadnom Slovensku v dobe rímskej. *Musaica archaeologica* 1, 2018, 65–80.
- Šedo 1984 O. Šedo: Sídlištní objekty ze starší doby římské v Pustiměři a Holubicích. *Zpravodaj Muzea Vyškovska* 1984, 1984, 17–21.
- Šedo 1985 O. Šedo: Záchranný výzkum v Pustiměři (okr. Vyškov). *Přehled výzkumů* 1983, 1985, 106.
- Šedo 1993 O. Šedo: Význam sběrů a záchranných akcí pro poznání sídlišť z doby laténské a římské v prostoru Vyškovské brány. In: F. Jordán (red.): *100 let muzejní práce na Vyškovsku 1893–1993*. Brno – Vyškov 1993, 111–118.
- Tejral 1971 J. Tejral: Příspěvek k datování moravských hrobových nálezů ze sklonku starší doby římské a počátku mladší doby římské. *Slovenská archeológia* 19, 1971, 27–93.
- Tejral 1986 J. Tejral: Importe. In: *Tabula Imperii Romani* M 33. Praha 1986, 103–109.
- Tejral 1999 J. Tejral: Die Völkerwanderungen des 2. und 3. Jhs und ihr Niederschlag im archäologischen Befund des Mitteldonaupraumes. In: J. Tejral (Hrsg.): *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert*. Spisy AÚ AV ČR 12. Brno 1999, 137–213.
- Tejral 2002 J. Tejral: Doba římská v oblasti vodního díla. In: S. Stuchlík (ed.): *Oblast vodního díla Nové Mlýny od pravěku do středověku*. Spisy AÚ AV ČR 20. Brno 2002, 291–328.
- Tejral 2015 J. Tejral: Some Remarks on the Transitional Phase between Early Roman and Late Roman Periods in the Region North of the Middle Danube. *Přehled výzkumů* 56, 2015, 43–101.
- Tempelmann-Maczyńska 1989 M. Tempelmann-Maczyńska: *Das Frauentrachtzubehör des mittel- und osteuropäischen Barbaricums in der römischen Kaiserzeit*. Kraków 1989.
- Thomas 1960 S. Thomas: Studien zu den Germanischen Kämme der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 8, 1960, 54–215.
- Varsík 2011 V. Varsík: *Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídlišká z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí*. Archaeologica Slovaca Monographiae Fontes XVIII. Nitra 2011.
- Vích a kol. 2020 D. Vích a kol.: Sídliště z doby římské v Cerekvici nad Loučnou. *Archeologie východních Čech* 18, 2020, 75–204.
- Völling 2005 Th. Völling: *Germanien an der Zeitenwende*. BAR international Series 1360. Oxford 2005.
- Wnuczek 2012 I. Wnuczek: Strój Markomanów – Swebów w starszym okresie rzymskim. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 33, 2012, 179–266.
- Zeman 1961 J. Zeman: *Severní Morava v mladší době římské. Problémy osídlení ve světle rozboru pohřebišť z Kostelce na Hané*. Praha 1961.
- Zeman 2001 T. Zeman: Germánská kostěná a parohová industrie doby římské ve středoevropském barbariku. *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University* M 6, 2001, 107–147.
- Zeman 2017 T. Zeman: *Střední Pomoraví v době římské. Svědectví povrchové prospekce*. Archaeologica Olomucensia. Tomus II. Olomouc 2017.

The cremation burial from the Roman Period in Pustiměř, Vyškov district

A contribution to our knowledge of grave goods in female burials from the end of the 2nd century

Jan Jílek – Pavel Fojtík – Miroslav Popelka – Jiří Kala

The cremation burial from Pustiměř in Vyškov region was discovered in 2012 with a metal detector and thus, unfortunately, it was partly primarily disturbed. In the wider surroundings of the site, along the route locally called Na rovinách, Pustiměř area, Vyškov district, P. Duřpek, who has been collaborating with the Archaeological centre in Olomouc and the Institute for Archaeological Heritage in Brno for a long time, was able to localize deep signal (Fig. 1: 1; 17.04745E/49.33343N, altitude 312 m; ZM ČR 1 : 10000, page 24-42-01, 360: 13), consisting of a large number of metal artifacts deposited at the base of a pottery vessel – the urn of the cremation burial. With regard to the character of the terrain archaeological situation, the vessel was later extracted and retrieved *in situ* and it was disassembled in the laboratory. Necessary photographic documentation was done at the discovery (Fig. 2) and remains of the metal artifacts deposited under the urn were retrieved (an iron bucket handle with hook-shaped ends in particular).

The main objective of this study is an analysis of archaeological finds and their interpretation and setting in the central European context. Key questions include identification of symbolism of individual offerings and their information value.

After the analysis of the artifacts, which helps us date the complex in the Middle Roman Period, phases B2b and B2/C1 in particular (Table 1), we need to focus on interpretation of grave goods and their comparison with complexes of the same age. Identification of anthropological material by J. Kala pointed to the fact that an adult individual, probably a female, was buried in the cremation grave. Militaria, spurs and parts of horse harness are absent among the grave goods. Such offerings are typical of male burials.

Presence of three fasteners among the artifacts is interesting. Occurrence of two or more fibulae in graves can be influenced by regional differences. With regard to this, T. Capelle (1971, 128, 129, karte 6) called attention to the situation in the Czech environment, where this custom was practiced in the Early Roman period. M. Gebühr defined occurrence of three fibulae, two of which are similar in shape, as a feature typical of female burials. These findings were confirmed by M. Mączyńska (*Tempelmann-Mączyńska* 1989, 12, 42–44, 46, 100, 129, 130); however, she emphasized regional and chronological deviations. N. Janovská (2018, 54, database), who focused on female burials from the 2nd century and the beginning of the 3rd century in Bohemia and Moravia, arrived to similar conclusions. The data obtained in the environment of the Przeworsk culture also support this feature of grave goods, since the category of two or more fibulae was identified mainly in female burials (Czarnecka 1990, tab. 6). Pairs of fibulae were prevailing and chronologically prior to the third fastener (Mączyńska 1986, 101). Nevertheless, this does not apply to the burial from Pustiměř. Parts of necklaces (beads and pendants), bracelets and casket fittings including keys are traditionally classified into the group of female grave goods. Some of the above mentioned categories of artifacts, e. g. keys, casket fittings and pendants, are occasionally found also in male burials (Beilke-Voigt 1998, 75, fig. 87; Capelle 1971, 132; Czarnecka 1990, 43, tab. 6; Gebühr/Kunow 1976, 191; Kokowski 1997, 28; Natuniewicz-Sekuła/Okulicz-Kozaryn 2011, 141, 142, tab. 3; Tempelmann-Mączyńska 1989, 11, 59).

Another group of offerings includes finds documented in male as well as female graves. As far as scissors are concerned, it seems necessary to expect these artifacts among male as well as female grave goods (Beilke-Voigt 1994, 104; Droberjar 1999, 119). A. Knaack (1978, 26–28) considered scissors to be artifacts more frequent in male graves. Based on the latest analysis of material from southwestern Slovakia, scissors slightly prevail in male burials (Szabová 2018, 72, graph 2). N. Janovská (2018, database) came to similar conclusion. Knives belong to popular artifacts among grave goods and are not a distinctive element (Capelle 1971, 132). A. Szabová (2018, 72, graph 1) confirmed almost equal presence of this type of artifact in female and male burials. N. Janovská (2018, database) later detected more frequent presence of knives in male burials, compared to female graves. T. Capelle (1971, 132) classified combs among female grave goods. This conclusion corresponds with the finding of N. Janovská (2018, database) regarding burials of the 2nd and the beginning of the 3rd century. However, we must state that we find combs among male grave goods as well (Czarnecka 2007, 93; Dąbrowska 1997, 101; Siegmund 1996, 93, tab. 27, 29, 31). Presence of awls is documented in male as well as female graves. Nevertheless, they slightly prevail in male burials (Czarnecka 1990, tab. 6; Dąbrowska 1997, 97; Janovská 2018, 57, database).

It follows from the above described information that – based on the archaeological identification of gender – the grave in Pustiměř is a female burial. The buried woman's garment can be characterized as diversiform, composed of three fibulae, possibly bracelets (?) and three pendants which were probably part of a necklace. A belt fastened with a quadratic buckle belonged to the garment. This type of clothing corresponds with the findings from the territory of the former Czechoslovak Republic. Occurrence of bracelets (?) can be considered untypical (Tempelmann-Mączyńska 1989, 42–46, 49; Wnuczek 2012, 199, 205, 236, 237, fig. 1–3). Elements which are usually associated with the northern Barbaricum environment are interesting. They include mainly bucket-shaped and capsule-shaped pendants and the third non-paired fibula of type A38–39a (?) and presence of bracelets (?). These features could point to possible influence of fashion typical mostly of the northeastern Barbaricum on the garment. In this case, however, the burial complex is not clearly foreign, since e. g. the shape and decoration of the urn corresponds with the habits of the Elbe-Germanic environment (e. g. Droberjar/Smejtek/Vojtěchovská 2000, fig. 4: 1; Motýková-Šnejdrová 1965, 123, fig. 8: 12; Svoboda 1948, fig. 24: 3; tab. V: 9). The grave goods well illustrate the evolutionary tendencies of the second half in the 2nd century and the beginning of the 3rd century, when the Elbe-Germanic environment experiences increase of northeastern elements (the last complex work by Tejral 2015).

Roman bronze vessels are represented by fragments of a barrel-shaped bucket and fragments of dippers. Such finds are most frequently associated with male burials (Kunow 1983, 108, 109, fig. 22). Nevertheless, we find them among female grave goods as well. When evaluating the material from the burial grounds in Kostolné pri Dunaji, Sládkovičovo and Abrahám, E. Krekovič (2008, 113, 114, tab. 1) recorded an almost equal numbers of bronze vessels in male and female burials. However, a slightly higher number of bronze vessels comes from male graves.

Both types of the represented vessels belong to the most frequent and most popular categories in the Middle Danube Barbaricum. We must emphasize their popularity in the provincial border zone; this finding applies mainly to buckets and pans. It, thus, seems that the barbarian communities preferred types of vessels (mainly pans and buckets) used – besides others – also by the Roman army (Gorecki 2011, 189–191, 193, fig. 57; 58; 2016, 204, 205, fig. 14; 15). H. Sedlmayer (2016, 392) pointed to the popularity of dippers and strainers in the Middle Danube Barbaricum and she also registered their higher frequency at the military border in Noricum. This phenomenon was also noticed by Th. Vöhling (2005, 205). Grave goods as well as settlement finds document this phenomenon. Nevertheless, we only have model explanations. First of all, we cannot exclude trade contacts with the Pannonian and Noric border areas, where the military environment could have been the mediating element. Let us remember the hypothesis of T. Kolník (2000, 20, 21; 2016, 900, fig. 8: 9) on trade activities of retired centurion and interpreter Quintus Atilius Primus, who lived in the Middle Danube region in the mid 1st century.

Based on the grave goods, we can attempt to reconstruct the ritual ideas of the community which organized the burial of the deceased woman and participated in assembling of the grave goods. The community's character reveals the ideas and rituals of the survivors rather than the strict social status of the dead and her life (on the topic, see *Hofmann 2013*, 273, 274, 282, 283, 286; *Steuer 1979*, 599, 601). The represented Roman metal vessels can point to the social status (*Jílek 2016*); the presence of the casket and keys can be seen as a symbolical status expression of "the lady of the house". The keys could have had a magical meaning associated with fertility (*Czarnecka 2010*, 25, 26, older literature here as well). In the context of the composition of grave goods, presence of awls is interesting. It does not have to point strictly to the profession of the buried woman, as might be suggested. Revision of such opinion must be accepted based on the findings of *M. Ježek (2015, 122, 134, 135)*, who has recently reconsidered the interpretation of the so-called craftsmen's burials (mainly blacksmiths and metallurgists). It seems that tools among grave goods characterize status often influenced by ritual tradition.

Based on the composition of grave goods as well as the available anthropological analysis, the grave can be hypothetically identified as female. According to the grave goods, it can be dated to the Middle Roman period, phase B2b-transitional stage B2/C1 in particular. The numerous goods contained artifacts of barbarian provenance as well as fragments of Roman bronze vessels (barrel-shaped bucket, dippers). The complex belongs to the hypothetical division between the 1st and 2nd groups of female burials defined by *K. Godłowski (1992, 27, fig. 5)* thanks to the chronologically sensitive elements. The studied burial can be spatially associated with the settlement detected in 1983 during the construction of the so-called Haná motorway between Drysice and Pustiměř (*Šedo 1984; 1985*). It is approx. 800 m south from the location where the burial was detected.

Fig. 1. Pustiměř, Vyškov district. Localization of the the find. 1 – cremation burial grave; 2 – early Roman period settlement; 3 – isolated settlement feature from late Roman period; 4 – late Roman period pithouse; 5 – isolated find two bronze fibulas from Roman period (citations and more information in text).

Fig. 2. Pustiměř, Vyškov district. Terrain situation and preparation of the grave. Photo by M. Popelka.

Fig. 3. Pustiměř, Vyškov district. 1 – Urn; 2 – glass solids; 3–7 – tools, keys and parts of the casket. Drawing by A. Krechlerová.

Fig. 4. Pustiměř, Vyškov district. 1–3 – Barrel-shaped bucket; 4 – fragment of a handle from a dipper/strainer of type E 160; 5 – melted fragment of a handle from a dipper/strainer of type E 162. Drawing by A. Krechlerová.

Fig. 5. Pustiměř, Vyškov district. Fragments of a bowl form a dipper. Drawing by A. Krechlerová.

Fig. 6. Pustiměř, Vyškov district. Grave goods from the cremation grave. Drawing by A. Krechlerová.

Table 1. Pustiměř, Vyškov district. Dating of grave goods.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

PhDr. Jan Jílek, Ph.D.
Ústav archeologie a muzeologie
odd. klasické archeologie, FF MU
Joštova 220/13
CZ – 662 43 Brno
mitridates@post.cz

PhDr. Pavel Fojtík
Ústav archeologické památkové péče Brno, v. v. i.
pobočka Prostějov
Tetín 8
CZ – 796 01 Prostějov
pavfojtik@seznam.cz

Mgr. Miroslav Popelka
Ústav archeologické památkové péče Brno, v. v. i.
pobočka Hulín
Třebízského 195
CZ – 768 24 Hulín
popelka@uapp.cz

Mgr. Jiří Kala
Ústav archeologické památkové péče Brno, v. v. i.
Kaloudova 1321/30
CZ – 614 00 Brno
kala@uapp.cz

DECLINE OF ANTIQUITY AND THE BEGINNING OF A NEW ERA IN THE POLISH CARPATHIANS¹

Renata Madyda-Legutko – Krzysztof Tunia

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.14>

Keywords: Carpathians, Late Roman Period, Migration Period, North Carpathian Group, Early Slavs

The paper presents the cultural situation on the northern slopes of the West Carpathians during the Late Roman, the Early Migration and the beginning of the Early Medieval periods. At the close of antiquity, the western part of the area under discussion was inhabited by communities referred to as the North Carpathian group. Their settlement model in that period included single-household settlements situated in high locations, and big settlements in wide river valleys on the edges of overflowing terraces. People living in these settlements maintained contact with the northern, mountainous part of Slovakia, and also with the Carpathian Basin, the Danube River basin, and the post-Chernyakhov culture milieu. A new cultural cycle was initiated in the West Carpathians by the inflow of early Slavic groups representing the so-called Prague cultural province into the southern Vistula River basin. The decline of settlement of the North Carpathian group and the appearance of that linked with early Slavs both seem to fall around the middle of the 5th century, and there may have been a causal link between these two phenomena.

The development of archaeological cultures belongs among the most difficult questions in prehistoric studies. Periods of their more or less stable development are typically relatively well-defined, but issues related with their appearance and disappearance pose many more problems and often raise controversy. This also holds true with respect to the close of antiquity and the beginning of the Middle Ages in the West Carpathians, a territory we have already paid much attention to, and which is the focus of this paper as well.

Thanks to field research carried out over recent years, the Beskid part of the Polish Carpathians has ceased to be a *terra incognita* on the archaeological map of Central European *Barbaricum* in the Late Roman and early Migration periods. Quite to the contrary, the region has turned out to have been intensively exploited in that period.

The Late Roman period saw expansion of settlement into the Beskid zone, into areas sparsely settled or uninhabited in previous periods – Beskid Zachodni, from where Púchov culture sites are known, and Beskid Wschodni on the San River, where Przeworsk culture sites from the Early Roman period were recorded.

A leading role in the settling of the Carpathians is ascribed in older Polish archaeological literature to Przeworsk culture populations expanding southwards from central Małopolska. This expansion is believed to have been caused by demographic growth and by adaptations in the economic model which allowed for exploitation of mountainous environments (Madyda-Legutko/Poleski/Krapiec 2005, 310, 311, fig. 1; Madyda-Legutko/Tunia 2008, 245, 246). According to another view, the part of the Carpathians within the range of the so-called North Carpathian group was settled in the Late Roman period by a new population of unspecified origin (Pieta 1991, 376).

The natural environment of the Carpathian areas allowed for farming-herding economy, as has been demonstrated by results of paleobotanical and archaeozoological research. Settlement sites yielded remains of barley (*Hordeum vulgare* L.), rye (*Secale cereale* L.), common wheat (*Triticum aestivum* L.), emmer wheat (*Triticum dicoccum* L.), spelt (*Triticum spelta* L.), millet (*Panicum miliaceum* L.) and oat (*Avena* sp.; Lityńska-Zajac 1993, 155; Lityńska-Zajac et al. 2017, 719–750), as well as bones of domesticated animals.

¹ The text was presented at the conference: 31. Internationales Symposion. Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum. Das Ende und der Anfang. Abschlußphase der römischen Kaiserzeit im Mitteldonauraum, held in Nitra on 19.–22. November 2019. The study was realised within the VEGA projects no. 1/0358/18 ‘Roman fort at Iža and its position on the border of Pannonia’.

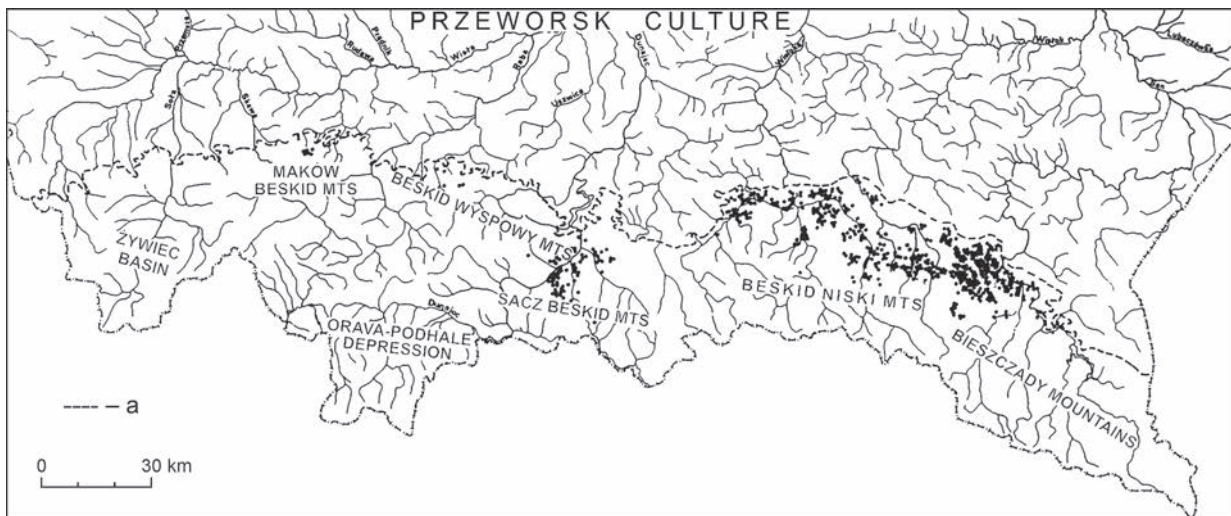

Fig. 1. Late Roman and Early Migration periods settlement in the Polish Beskid Mts. Legend: a – north border of the Beskid zone (elaborated by R. Madyda-Legutko).

Unfortunately, the high acidity of Carpathian soils causes that bone materials hardly ever survive in settlement sites (Madyda-Legutko/Tunia 1978, 146; Tunia 2004, 347). In the few cases where bones have survived, the identified species included cattle (*Bos taurus*) and domestic pig (*Sus domesticus*).² It cannot be ruled out that the region may have also attracted settlers with its salt springs, which have been documented in the Carpathians (e. g. Góry Słone, Tyrawa Solna, Słonka River; Bochnak 2019, 25–56, fig. 3; Cabalska 1971, 431–436; Jodłowski 1985, 59–69). It is also worth noting that the gentle landscape of the Beskid zone, with a number of low passes and longitudinal river valleys, does not make this part of the Carpathians any significant morphological barrier to communication between the valleys of the Danube and Vistula Rivers, to local contacts among inter-mountain valleys, or to communication between northern and southern foothills of the Carpathians.

The current picture of Late Roman and Early Migration periods settlement in the area under discussion (both in Poland and Slovakia) is naturally a reflection of the current state of research, and advances in research could bring some corrections to that picture in future. The relatively well-understood settlement in the mountain valleys of the Orava, the Spiš, the Liptov, the Sącz Basin, and in adjacent mountain ranges, was described by Karol Pieta as the North Carpathian group. According to that scholar, the group in question occupied an area extending between the Malá Fatra range to the west and the Torysa River to the east, with the northern and southern boundaries marked by the northern margins of the Sącz Basin and the Low Tatras, respectively (Luštková 2018, 80, pl. VI; Pieta 1987; 1991; 2003, 156–158, fig. 5; 6; 2008, 464–467, fig. 5: 1–21). K. Pieta argued that the populations recorded in the area in the Late Roman and Early Migration periods settled a territory which had previously been almost completely uninhabited (Pieta 1994, 254). The picture of settlement is different in eastern Slovakia. Although the region remains poorly recognised, the Late Roman and Early Migration periods occupation (Tunia 2001, 113, fig. 3; 2008, 132, 133) was demonstrated to have been pre-dated there by settlement from phase C2 of the Younger Roman period (Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1999; Prohászka 2006).

In light of the current state of research in the Beskid zone of Polish Carpathians, the occupation from the period of our interest is clearly evident in the Sącz Basin and the surrounding mountain ranges (Beskid Sądecki and Beskid Wyspowy), in the Jasło-Krosno Basin together with Beskid Niski, and in the upper basin of the San River – from the Sanok Basin to the Bieszczady Mts (Fig. 1; 2³; Ginalski/Muzy-

² Rytyro, Nowy Sącz distr. – bone fragment (*Sus sp.?*; Madyda-Legutko/Tunia 1993, 24); Ujazd, Jasło distr. – cattle bones (*Bos taurus*; Pęcherek 2018); Pakoszówka, Sanok distr., site 1 – a cattle bone (*Bos taurus*; Madyda-Legutko/Pohorska-Kleja/Rodzińska-Nowak, in preparation); Sanok, Sanok distr., site 54 – bones of cattle and pig (*Sus domesticus*, *Bos taurus*; Madyda-Legutko et al., in preparation); Lesko, Lesko distr. – a few animal bones (Bartłowska 1984, 56, 70, 72).

³ The maps presented here show both excavated sites and those identified by surface surveys only. The chronology of the latter was determined based on wheel-made pottery found on the surface, which allows for only a broad dating to a period spanning from the Late Roman period to the early phase of the Migration period.

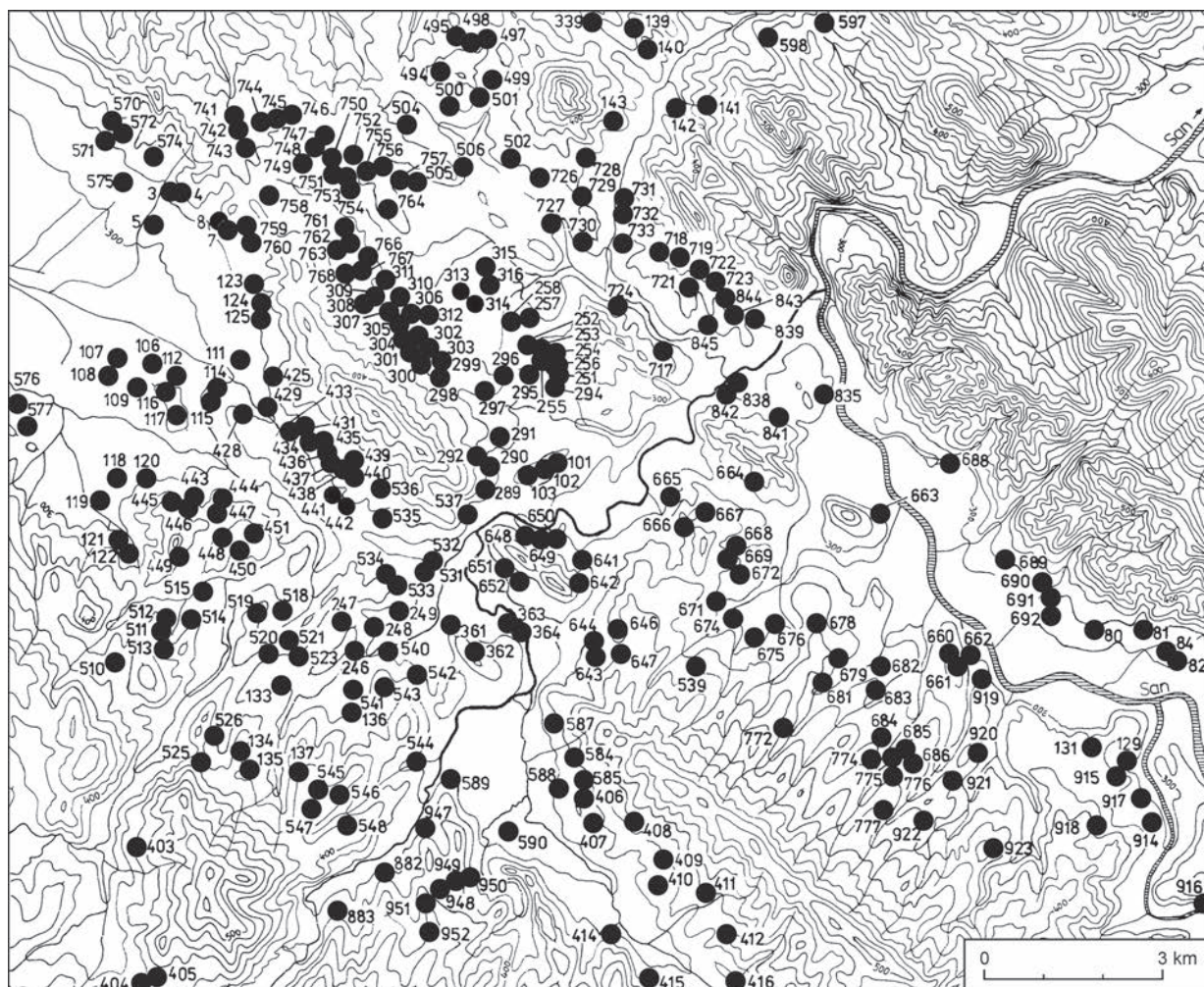

Fig. 2. Late Roman and Early Migration periods settlement in the eastern part of the Jasło-Krosno Basin together with the Beskid Niski Mts and the upper San River basin (Madyda-Legutko 1995, map 4).

czuk 2001, 193, pl. III: c–e; Madyda-Legutko 1995, list III; map 4; 1996, 67–70; Madyda-Legutko/Tunia 2008, 227–248; Parczewski/Pelisiak/Szczepanek 2012, 25–27).

In the Sącz Basin and adjacent areas, the occupation from the period under discussion was pre-dated by that of the Púchov culture, dated from the La Tène period to the Early Roman period (Madyda-Legutko 1996, 47–51; Madyda-Legutko/Tunia 2015). In addition, finds of Roman coins dated to the reigns of Augustus and Tiberius (14–37 AD) are known from the Jasło-Krosno Basin (Dymowski 2013, 275–278, fig. 1; 2). Small amounts of pottery broadly dated to the Early Roman period have also been identified among surface materials in the Sącz Basin, Beskid Sądecki, and Beskid Wyspowy.⁴ Settlement datable to the Early and Younger Roman periods, linked with the Przeworsk culture, is confirmed in the upper San River Basin as well (Bulas/Kotowicz/Okoniska 2019, 91–106; Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak 2010, 65–77; 2019, 247–258). Later, 3rd century occupation of that area is evidenced by single finds, one example being an aureus coin of Emperor Tacitus (275–276) from Gostwica, Nowy Sącz district (Fig. 3: 2), perforated and provided with a loop for suspension, which belongs to specimens having other than economic function (Morawiecki 1977, 175, 176, fig. 2a, b). A glass sword pommel recently discovered in Łukowica, Limanowa district, site 5, is a very interesting specimen (Fig. 3: 1),⁵ which testifies to contacts with the Sarmatian milieu, and perhaps with northern Europe as well (cf. Biborski/Kaczanowski 2013, 423, 424, fig. 2; 3; 4). Imported terra sigillata vessels also reached the Beskid zone. In the Dynów Foothills, in Bachórz, Rzeszów district,

⁴ Unpublished materials from Krzysztof Tunia's research.

⁵ Unpublished find, collection of the Regional Museum in Nowy Sącz; Bartłomiej Urbański (in preparation).

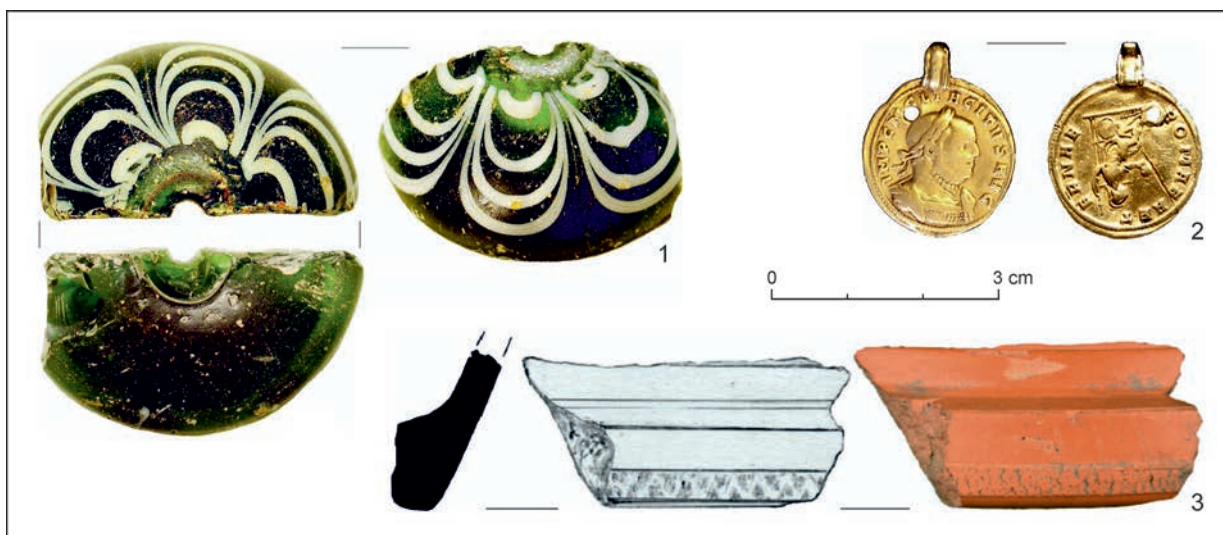

Fig. 3. Region of the Sącz Basin. Artifacts from the third century AD. 1 – Łukowica, Limanowa district, site 5 (photo B. Urbański); 2 – Gostwica, Nowy Sącz district (photo B. Urbański); 3 – Stronie, Limanowa district, site 47 (photo K. Mazur).

site 16, a fragment of a vessel manufactured in Rheinzabern was found (Parczewski 1996, 265, fig. 9), a fragment originating from Pfaffenhofen workshop (Fig. 3: 3) was discovered in Stronie, Limanowa district, site 47, at the borderlands of Beskid Wyspowy and the Sącz Basin (Przychodni/Tunia 2019, 261, fig. 3.1), and another sherd originating from that workshop was found in Beskid Mały, in Skawce, Wadowice district, site 4 (Przychodni/Tunia 2019, 265). The presence of products of the Pfaffenhofen workshop testify to contacts between the region and the Roman provinces during the rule of the Severan dynasty.

The vast majority of the sites known today from the Polish Carpathians are settlements. From the period discussed here only one small cemetery is known, in Rajbrot, Bochnia district, on the northern slopes of the Carpathians. It is a layered cremation cemetery, dated to the early phase of the Migration period (Fig. 4: 1–5; Biborski/Zagórska-Telega 2008, 87–96; 2009, 429–440). In this context it is also worth mentioning an elite “princely” burial from Poprad-Matejovce, Poprad district, in the upper Poprad River basin – not very far away from the area discussed here. The burial has been dated to the close of the 4th century based on a coin issued by Emperor Valens in 375 AD (Lau 2013, 16–19; Lau/Pieta 2010, 343–364; 2017, 255–265; Pieta 2009, 107–122). These two discoveries exhaust the short list of Carpathian sepulchral sites from the period in question.

The new wave of settlers who arrived in the Beskid zone had to adjust their economic behaviours to the mountainous environment. Analysis of the Late Roman and Early Migration period settlement network in the Polish Carpathians shows that people inhabiting these areas had deep understanding of the natural environment and were capable of making maximum use of it. Settlement sites from the discussed period were located in highly characteristic places. They can often be found in higher locations: on watersheds and on local plateaus in upper sections of mountain slopes (Fig. 5: 1, 2). In broad valleys of large rivers, however, they occupied the edges of higher terraces (Fig. 5: 3, 4). Such a pattern of site location can be observed throughout the entire Beskid zone, including the mountain ranges of Beskid Sądecki, Beskid Niski, and Niskie Bieszczady (Madyda-Legutko/Tunia 2008). These high-altitude sites were typically small, single-household settlements, while those occupying edges of overflowing river terraces were large settlements with complex build-up (Barłowska 1984; Bulas et al. 2019). The highest located Carpathian sites were recorded around 600 m a. s. l. in Poland (Piwniczna, Nowy Sącz distr. – Madyda-Legutko/Tunia 1980; 2008, fig. 6), and 800 m a. s. l. or even higher in Slovakia (Ostrá Skala Mt. in Vyšný Kubín, Dolný Kubín distr. – Čaplovič 1976, 78–82; Hrdoš Mt. on the border between Žaškov, Dolný Kubín distr. and Komjatná, Ružomberok distr. – Lofajová-Danielová/Furman 2019, 269–281; Liptovský Ján, Liptovský Mikuláš distr. – Pieta 1992, 86, 87).

It can be thus reasonably assumed that the basic units in the Carpathian settlement network during the Late Roman and Early Migration periods were single-household settlements occupying openings scattered in mixed deciduous (*Tilio-Carpinetum*) and oak-pine (*Pino-Quercetum*) forests. They were accompanied by large settlements in broad river valleys, situated in safe locations above the flood plain, on the

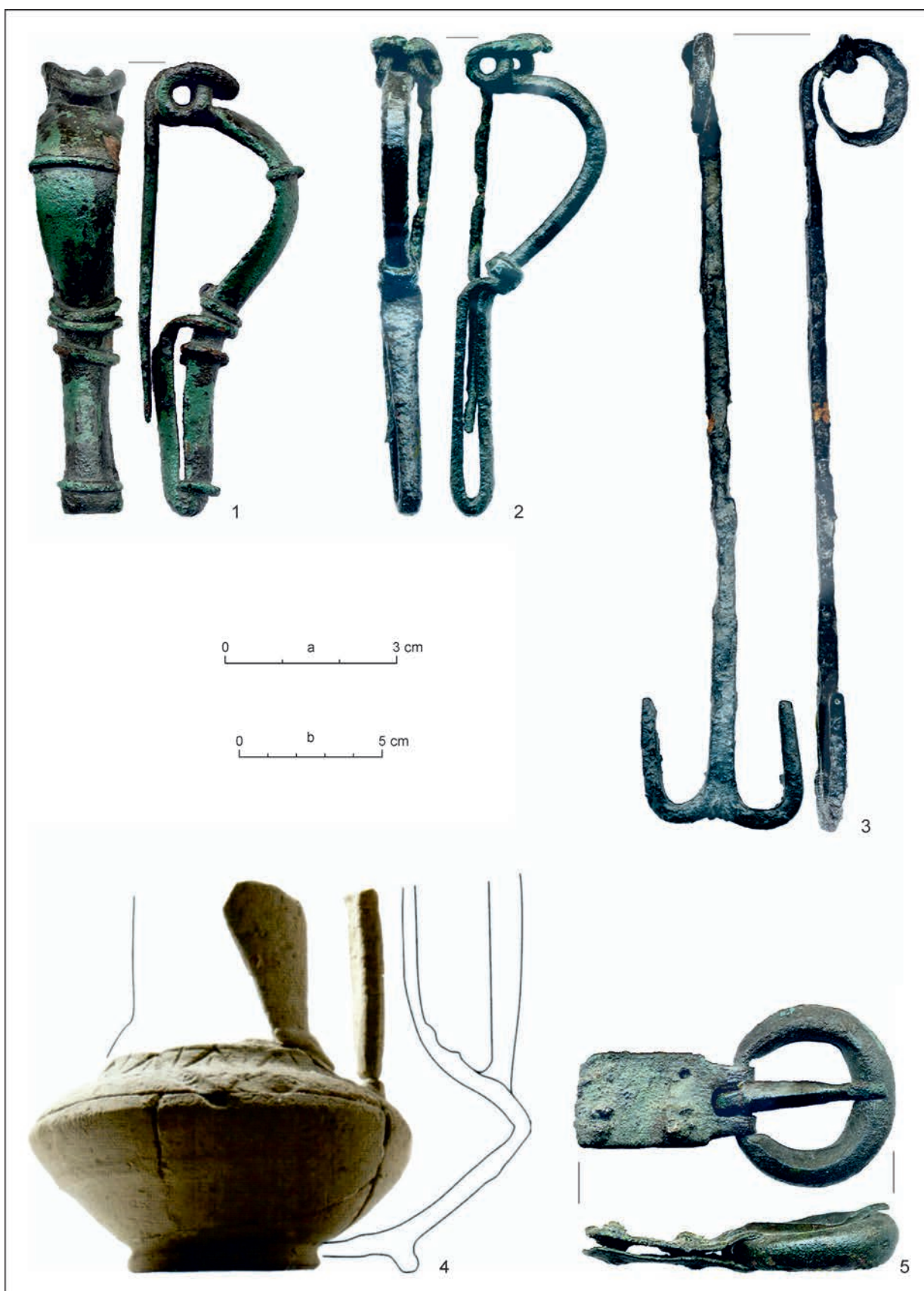

Fig. 4. Rajbrot, Bochnia district, site 1. Selection of the artefacts from the Migration period cemetery (prepared by U. Bąk). Scale: a – 1–4; b – 5.

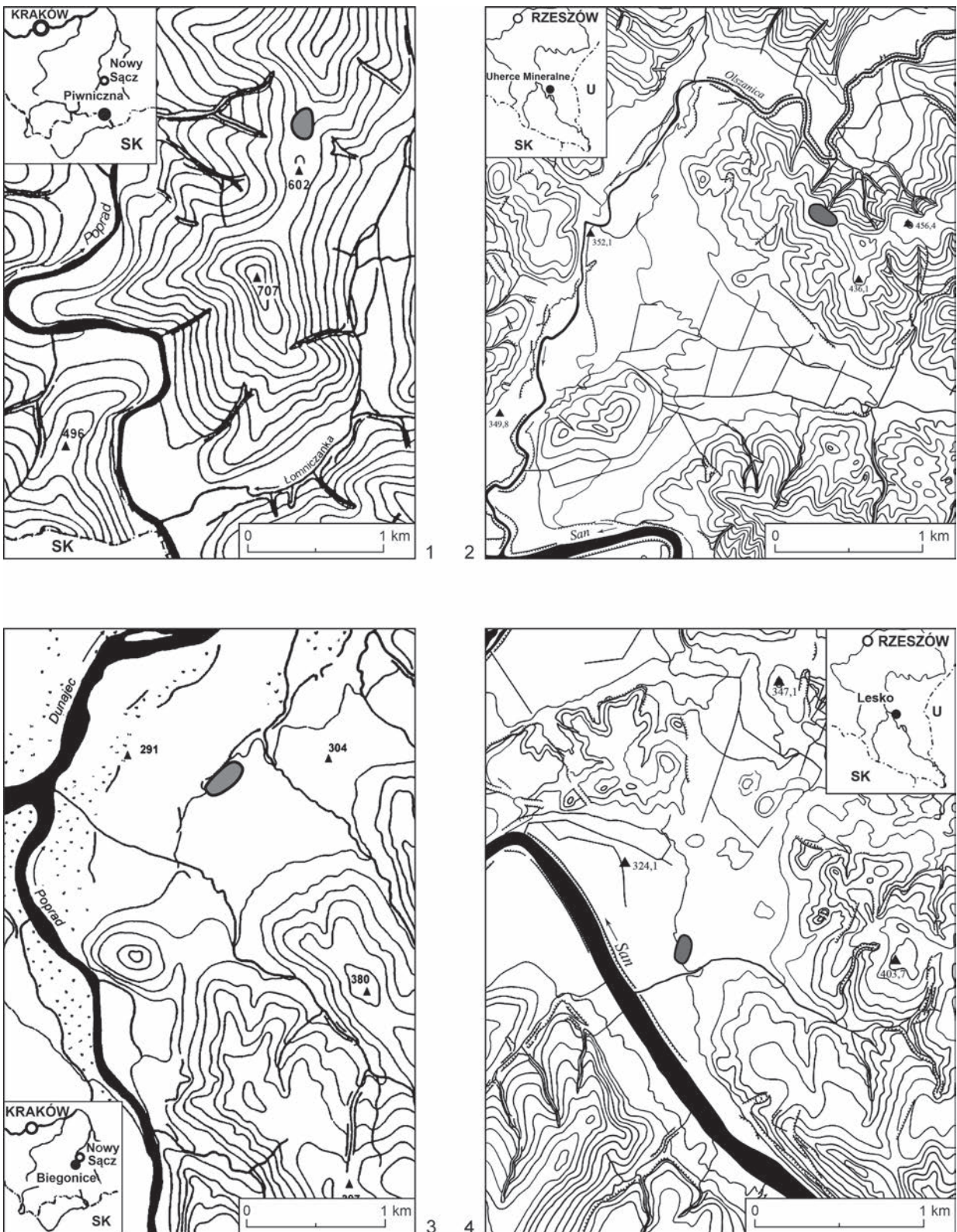

Fig. 5. Location of the sites from the Late Roman and Early Migration periods. 1 – Piwniczna, Nowy Sącz district, site A; 2 – Uherce Mineralne, Lesko district, site 17; 3 – Nowy Sącz-Biegonia, Nowy Sącz district, site 20; 4 – Lesko, Lesko district, site 4 (Madyda-Legutko/Tunia 2008).

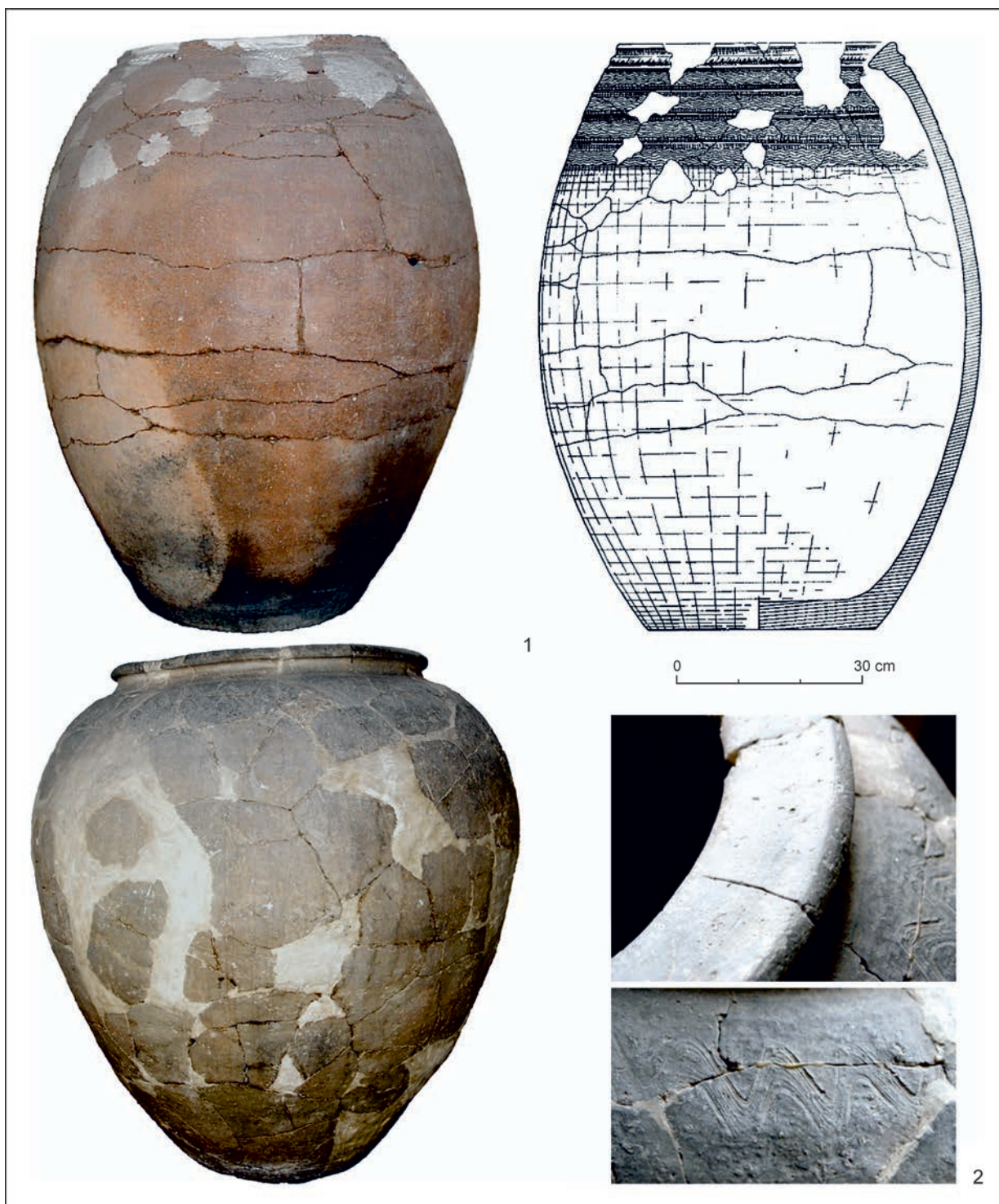

Fig. 6. Rytro, Nowy Sącz district, site A. Storage vessels of the Krausengefäß type. Photo K. Tunia.

edges of river terraces. In terms of the economic model, these communities relied on agriculture – cultivation and processing of cereals – and probably animal husbandry (Tunia 1986; 1989; 2004).

Studies on the settling of mountainous areas have shown that, due to a combination of environmental factors (hypsometry and lay of land, soil, hydrology, climate, flora, and fauna), the locations best suitable for permanent human occupation and economy are those situated higher (Tunia 1989). The upper limit of the zone suitable for settlement in the West Carpathians is nowadays around 700 m a. s. l., and it must have been higher in the Subboreal period when the climate was warmer than today.

An important question, one that still requires further research, is that of the ethnic structure of the community inhabiting the discussed part of the Carpathians at that time. In this connection, it is worth noting a significant representation of elements originating from other regions of Central Europe (the Carpathian Basin in particular), and from Eastern Europe in the material culture. The proportion of such elements is notably higher than in “classic” Przeworsk culture assemblages of that era. In light of the above, distinguishing the North Carpathian group as a cultural phenomenon – of as yet unknown range – characteristic of the West Carpathian zone seems to be a well-justified idea and a promising direction for future research.

Ceramic assemblages retrieved from the Polish and Slovak Carpathians during excavations and surface surveys comprise both hand- and wheel-made vessels. The latter are represented in Carpathian settlements with varying frequency and show certain local features (*Madyda-Legutko 2011*, 295–306).

One well-represented group are large storage vessels with broad rim, known as *Krausengefäß*. They differ among themselves in terms of size, proportions, and form of the rim. They are known from settlement sites throughout the Polish (Fig. 6: 1, 2; 9: 3–5; 10: 1) and Slovak Carpathians (*Giertlová-Kučerová/Soják 2005*, fig. 8: 7, 8; 9: 1, 2; 14: 2, 5–7; *Madyda-Legutko 1995*, list V.1; map 6; 1996, 85–89, fig. 8: 1–15; *Pieta 1991*, fig. 5: 10, 11; *Wilk 2005*, 340–342, fig. 1). A vessel from site C in Moszczenica Wyżna, Nowy Sącz district, in Beskid Sądecki, deserves particular attention here: it was intentionally embed in the ground near a dwelling and household features (Fig. 6: 1; *Madyda-Legutko 2011*, fig. 6: 1a–c; *Madyda-Legutko/Tunia 1978*, 122, 123, fig. 13). Intentional digging of storage vessels has also been confirmed in other settlements in the West Carpathians: at site 1 in Ujazd, Jasło district, in the Ciężkowice Foothills (*Pohorska 1978*, fig. 5: 11), and in Świerchowa, Jasło district, in the Jasło-Sanok Basin (*Szatapata 1966*, 38, fig. 4a).

Pottery recovered from settlement sites on the Poprad River in Beskid Sądecki reveals some unique characteristics: among the vessels are poorly fired pots made from ceramic mass with mineral temper, which bear traces of turning on a slowly rotating wheel. These pots have brown surfaces decorated with single or multiple wavy lines, and the shape of the rim varies (Fig. 7: 1–3; *Madyda-Legutko 1996*, 81, pl. XXII: 1–14; 2011, fig. 5: 1a, b, 2, 3, 6–8; *Madyda-Legutko/Tunia 1978*, 133, fig. 8b; 9g; 1993, 50–53, fig. 9: 1–30; pl. XI: b; XIII: i; XVI: c; XXXVII: a). Such vessels find no analogy so far in other sites from Poland's Beskid zone, while they refer in terms of style to vessels discovered on the upper Poprad River, in a pottery kiln in Kežmarok-Vrbov at Vrbovský Lesík site, Kežmarok district (*Giertlová-Kučerová/Soják 2005*, fig. 7: 2, 5).

The inhabitants of settlements in Beskid Sądecki were not an isolated population: they maintained contacts with the northern, mountainous part of Slovakia, and above all with the Carpathian Basin, the Danube River basin, and the post-Chernyakhov culture milieu. This is confirmed by single wheel-made vessels discovered in the above settlements. These vessels include jugs with cylindrical necks, the handle bent at a right angle, and with a groove inside, known from settlements at Rytro site A and Moszczenica Wyżna site A, both in Nowy Sącz district (Fig. 8: 1–3; *Madyda-Legutko 1996*, 82, pl. XXIII: 1–3; 2011, fig. 7: 5–7; *Madyda-Legutko/Tunia 1978*, 130, fig. 9d–f; 1993, 62–64, pl. XIX: a; XX: a). Such forms are known from northern Slovakia as well (Fig. 8: 4–6). Jugs with handles formed in this manner are believed to be associated with nomadic tribes, the Huns in particular (*Madyda-Legutko 1996*, 82, with older literature; *Vaday 1994*, 105–114, pl. I: 1–14). A two-handled vessel from Rytro, with both surfaces covered with a thin layer of brick-red engobe and decorated with a burnished pattern of hanging triangles, refers in style to two-handled vessels known from the Chernyakhov-Sîntana de Mureş culture (Fig. 7: 4; *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, 47–49, pl. XXXIII: a; *Pawlikowski 1993*, 159–161). The ornamentation of a jug from Podegrodzie, Nowy Sącz district (Fig. 7: 5)⁶ is another reference to this style. Two other vessels found in Rytro: a wheel made bowl (Fig. 8: 8) and a handmade vessel with stamped decoration (Fig. 8: 9), are unique finds (*Madyda-Legutko 2011*, fig. 5: 2–2a; *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, 65, 69, fig. XI: a; XII: b). Also of note is a fragment of a wheel-made bucket-shaped vessel from Rytro (Fig. 8: 7), a reference to vessels known from layered cemeteries of the Dobrodzień type (*Madyda-Legutko/Tunia 1983*, 33, pl. XXXVI: e). In terms of chronology, the above vessels represent the latest ceramic forms in the discussed settlements.

The research conducted in the Polish Carpathians in recent years has filled some more gaps in the picture of human activity in the Beskid zone during the Late Roman and Early Migration periods. The archaeological fieldworks preceding the construction of the Świnna Poręba reservoir on the Skawa River (on the borderlands of Beskid Mały and Beskid Makowski) involved, among other things, exploration of Late Roman and Early Migration period settlement sites in Skawce (site 4) and Zagórze (sites 8 and 14), both in Wadowice district (*Valde-Nowak 2014*, 484–487). In Skawce, a paleochannel of a small river was discovered at the foot of Mucharz hill, with traces of hearths, stone pavements, and undetermined pits re-

⁶ Collection of the Archaeological Museum in Kraków.

Fig. 7. Pottery from Beskid Sądecki and Sącz Basin. 1, 2, 4 – Rytko, Nowy Sącz district, site A (*Madyda-Legutko/Tunia 1993*, pl. XVI: c; XXXVII: a; photo M. Grygiel); 3 – Moszczenica Wyżna, Nowy Sącz district, site A (*Madyda-Legutko/Tunia 1998*, fig. 9: g; photo M. Grygiel); 5 – Podegrodzie, Nowy Sącz district (photo A. Susuł).

corded along it.⁷ The cultural layer yielded human bones, a buckle with a thickened frame, and two glass beads (*Valde-Nowak 2014*, 484, 486, fig. 2). The sites in Zagórze revealed remains of sunken houses (site 8) and rectangular hearths (site 14), characteristic of the Roman Period (*Valde-Nowak 2014*, 486, fig. 3: a, b; 4). In terms of pottery, the sites on the Skawa River produced handmade vessels (Fig. 9: 1), a large series of wheel-made vessels, as well as fragments of storage vessels of the Krausengefäß type (Fig. 9: 4, 5).

Intensive occupation in the upper basin of the Wisłoka River during the Younger/Late Roman – Early Migration periods has been confirmed by settlement sites excavated in Lipnica Dolna site 8 (*Kłosowicz/Leszczyński 2017*) and Ujazd, site 1, both in Jasło district (*Pęcherek 2018; Pohorska 1978*), and by sites identified during surface surveys. The two settlements mentioned above lie within the Ciężkowice Foothills, to the south of Mount Liwocz. In Lipnica Dolna, a pottery kiln was uncovered with no traces of a grate and no constructional elements potentially supporting it⁸ (*Kłosowicz/Leszczyński 2017*, 463–481, fig. 5; 7; photos 1, 2; pl. III: 1–11; IV: 1–12; V: 1–12; VI: 1–12; VII: 1–12; VIII: 1–13; IX: 1–12; X: 1–7). It was assigned to single-chamber kilns of type D in *J. Henning's* (1977) classification, which are most common in the 3rd and 4th centuries. Both the main chamber and the entrance pit contained large amounts of sherds belonging to storage and wheel-made vessels. The settlement in Ujazd, in turn, is known from rescue excavations only (*Pohorska 1978*). A re-analysis of the distribution of archaeological features in the site suggests the presence of a post-built structure there (*Pęcherek 2018*). Apart from the above-mentioned storage vessel dug into the ground, the settlement yielded large series of wheel-made (Fig. 9: 3) and hand-made (Fig. 9: 2) pottery.

⁷ The authors would like to thank P. Micyk and I. Doniec for making the materials available.

⁸ One kiln has been published (*Kłosowicz/Leszczyński 2017*). The information about the another kilns we owe to T. Leszczyński.

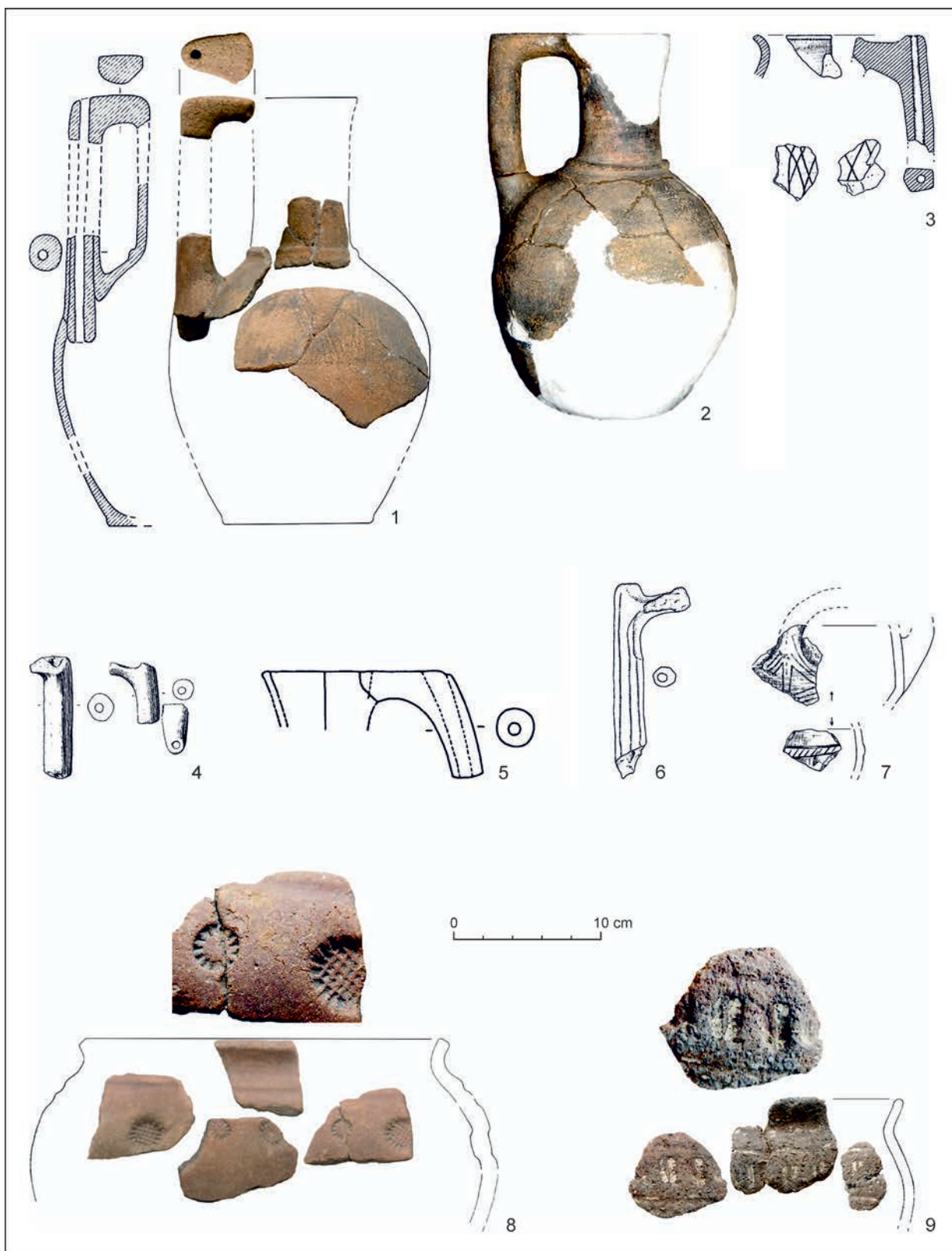

Fig. 8. Pottery. 1-3, 7-9 – pottery from the Polish Carpathians, 4-6 – pottery from the Slovak Carpathians. 1, 2 – Rytro, Nowy Sącz district, site A (*Madyda-Legutko/Tunia* 1993, pl. XIX: a; XX: a; photo M. Grygiel); 3 – Moszczenica Wyżna, Nowy Sącz district, site A (*Madyda-Legutko/Tunia* 1978, fig. 9: d-e); 4 – Vrbov, Kežmarok district (*Pieta* 1987, fig. 3: 12, 13); 5 – Liptovský Ján, Liptovský Mikuláš district (*Pieta* 1991, fig. 5: 2); 6 – Ostrovany, Sabinov district (*Lamiová-Schmiedlová/Tomášová* 1999, pl. XII: 8); 7-9 – Rytro, Nowy Sącz district, site A (*Madyda-Legutko/Tunia* 1993, pl. XI: a; XII: b; XXXVI: e; photo M. Grygiel).

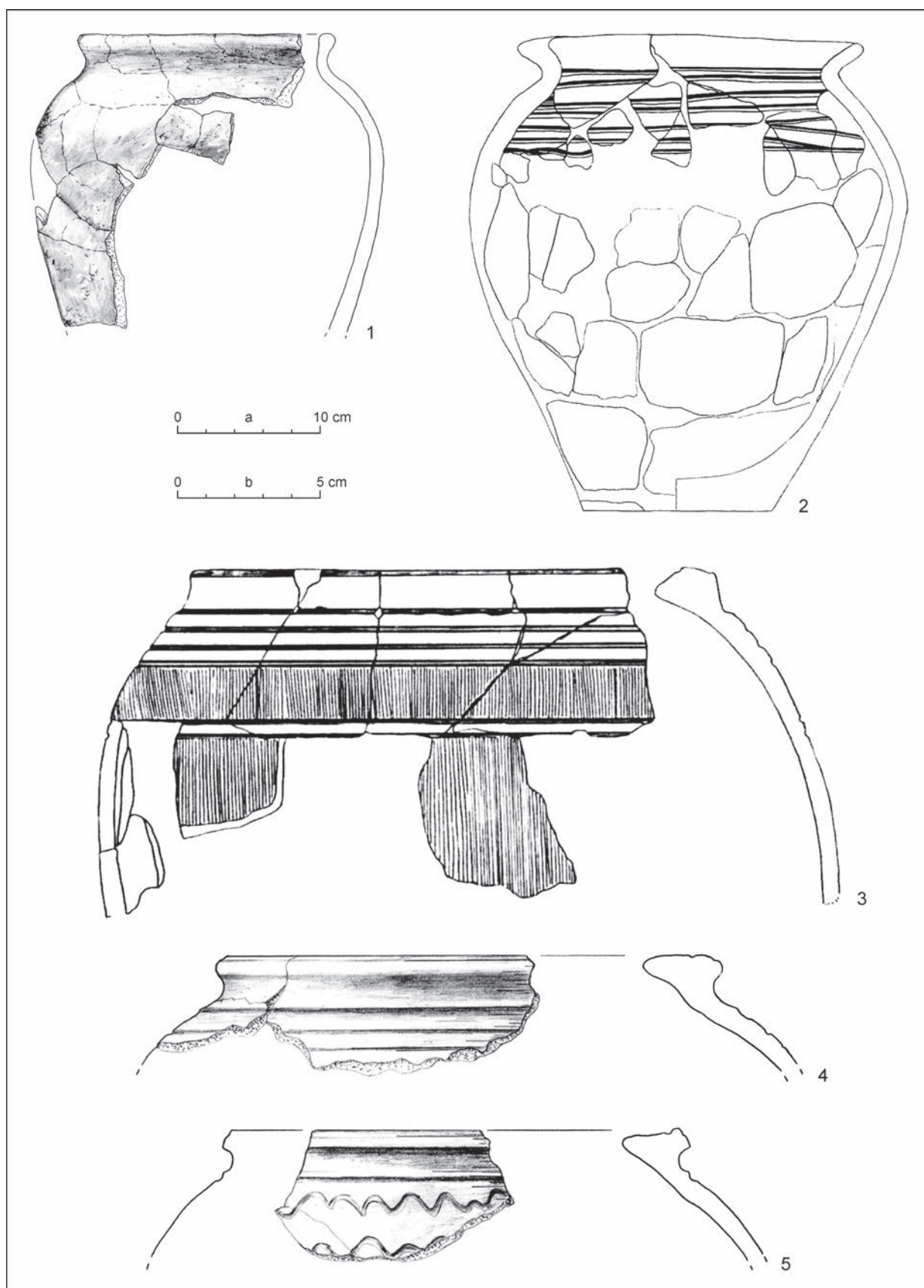

Fig. 9. Pottery from the Polish Carpathians. 1, 4, 5 – Skawce, Wadowice district, site 4 (*Doniec, in preparation*); 2, 3 – Ujazd, Jasło district, site 1 (*Pęcherek 2018*). Scale: a – 1–3; b – 4, 5.

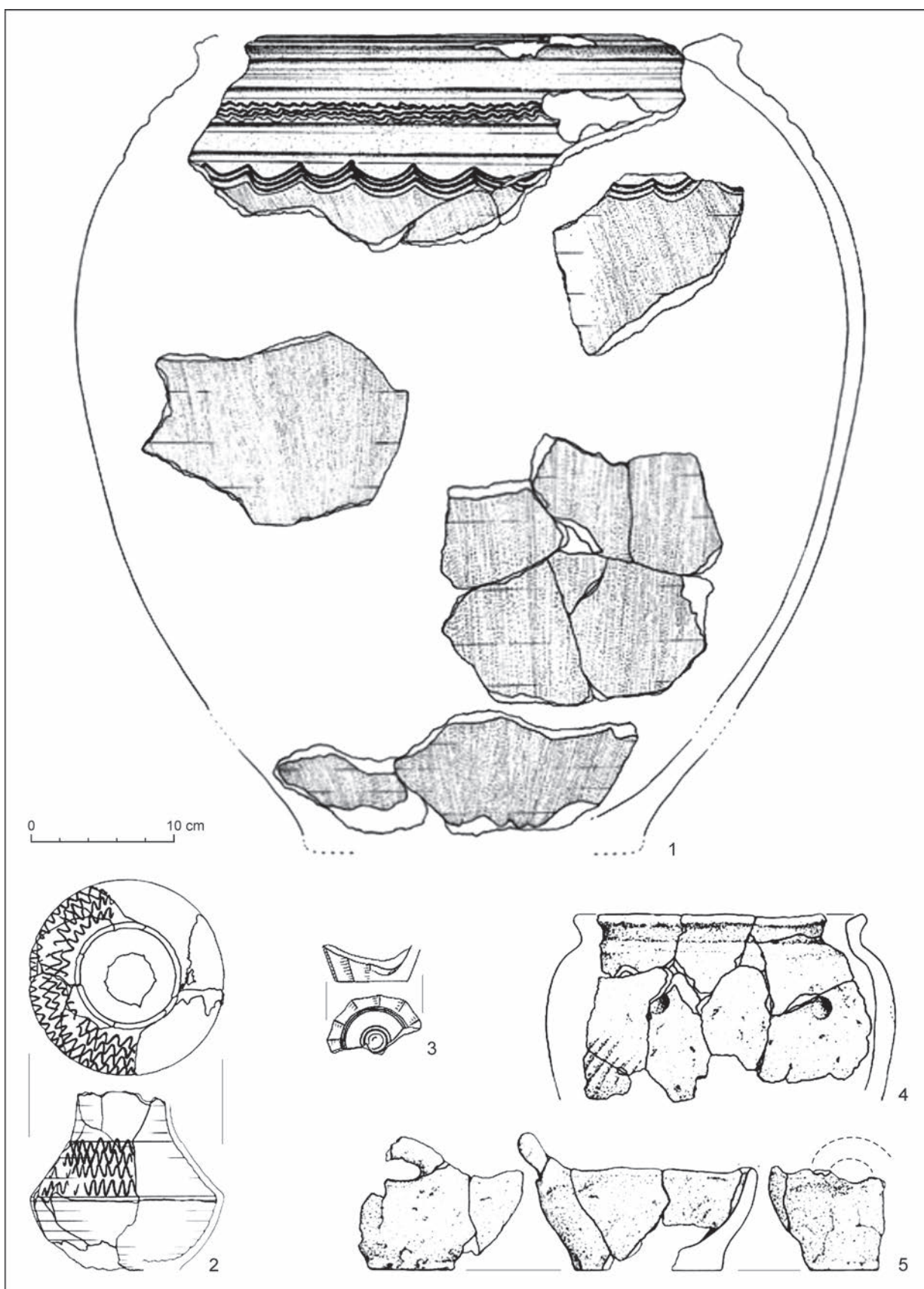

Fig. 10. Sanok, Sanok district, site 59–60. Selection of the pottery from the settlement (Bulas *et al.* 2019, fig. 15: 2, 8; 16: 1; 17: 4, 6).

A settlement at site 59–60 in Sanok, in the southern part of the Sanok Basin, produced important information concerning spatial layout of settlement sites functioning in the Late Roman and Early Migration periods (Bulas *et al.* 2019, 55–81). Buildings formed three distinct concentrations within the site, which the authors of the research describe as household clusters. Apart from diverse post-built structures, each household comprised various other features including pits, hearths, pottery kilns, and clay pits (Bulas *et al.* 2019, fig. 9). In a natural depression in the central part of the settlement, four wells with wooden boardings and a pit interpreted as a flax rettery were uncovered. Standing out among a large series of pottery retrieved from the site, both wheel- (Fig. 10: 2) and hand-made (Fig. 10: 4), are a fragment of a polygonal vessel (Fig. 10: 3) and a fragment belonging to a hand-made bucket-shaped vessel (Fig. 10: 5). Storage vessels of the Krausengefäß type are well-represented, as well (Fig. 10: 1; Bulas 2019, fig. 2: 2–4; Bulas *et al.* 2019, fig. 12: 3–5; 15: 1–12; 16: 1–7; 17: 1–11). The settlement in Sanok dates within the Late Roman period – Early Migration period. A radiocarbon date obtained from a plank from one of the wells indicates that the well functioned in the first half of the 5th century. Such chronology seems to be corroborated by the discovery of a fragment of a vessel interpreted by the explorers as belonging to a Hunnic cauldron (Fig. 11: 7; Bulas 2019, 63, 64, fig. 3: 4; Bulas *et al.* 2019, 77, fig. 18: 3). This find is unambiguous proof of contacts between the region and the Carpathian Basin.

As mentioned, a similar pattern of spatial organization was recorded at the site 4 in Lesko, on the San River where five household clusters were identified, consisting of alleged above-ground or sunken dwellings accompanied by pits, hearths, and concentrations of daub (Bartłowska 1984). Among the artefacts discovered there, of particular note are small fragments of two glass vessels (Bartłowska 1984, 60, 70, fig. 6; pl. III: 9). One of them possibly belongs to a vessel decorated with rhombi (Fig. 11: 3; Bulas 2019, 59, 60, fig. 1: 2; Mączyńska 1999, 27)⁹, and the other is a fragment of a light-green beaker decorated with ovals, of type E 226 or E 228 (Fig. 11: 4; Bulas 2019, 59, fig. 1: 1; Eggers 1951, 180, 181; Madyda-Legutko 1998, 31, fig. 2: 7; Rau 1972, 127, 128, fig. 15; 17–21). The former vessel, probably of Pannonian origin, should be dated to the close of the 4th century – first decades of the 5th century (cf. Godłowski 1991, fig. 6: 5; 1995, 158, fig. 8: 3, 4), while the latter should be linked with the East European range of glass beakers with cut decoration (Gavritukhin 2011, 39–69, fig. 1; Rau 1972, 167, fig. 52).

As mentioned above, artefacts recovered from settlements situated in the Polish Carpathians include primarily pottery. Unlike in settlement sites from the mountains of Slovakia, artefacts like metal dress items and weapons are only represented here by single finds, which currently seem to concentrate in the mountain section of the San River valley. Dress items attributable to phase C3–D, which means to the close of the Roman period and the early phase of the Migration period, include above all bronze buckles with strongly thickened oval frames, and their fragments, known from Sanoczek, Sanok district (Fig. 11: 5; Bodzek/Pohorska-Kleja 2011, 156, pl. I: 2; Bulas 2019, 68, fig. 3: 2), Międzybrodzie, Sanok district (Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, 276; fig. 11: 7)¹⁰, and Sanok-Biała Góra, site Zamczysko (Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, 276). A bronze brooch with full catch plate and a head plate, from Pakoszówka, Sanok district, site 33, also belongs to the discussed period (Bulas 2019, 68, fig. 3: 3). In the Ciężkowice Foothills, a buckle with stamped decoration in the Untersiebenbrunn style was recovered from the Wisłok River near Strzegocice, Dębica district. The buckle features silver inlays on its frame, and is characteristic of a horizon described as Strzegocice-Tiszaládány-Kercz (Fig. 11: 6; Koch 1999, 172, fig. 13: 1; Madyda-Legutko 1978). Such artefacts are typical of stadium D2 of the Early Migration period in J. Tejral's approach (Tejral 2011, 174–181). In Bieszczady Mts, a spatha sword from phases C2–D, representing type Ejsbøl-Sarry according to Marcin Biborski, was retrieved from the San River near Solina village in Lesko district (Fig. 11: 1; Biborski/Ilkjær 2006, 259–271; Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, 276; Kotowicz/Fedyk 2008, 113–117, fig. 2: 3; 1). Analogical swords are known from aquatic contexts. Two such specimens recovered from the Dunajec River in two separate places in the Carpathian Foothills (Fig. 11: 2; Biborski 1995, 13, 14, fig. 1; 2; Kotowicz/Fedyk 2008, 115, 116).

Both in the Polish and Slovak Carpathians, settlement of the North Carpathian group correlates with the close of the Roman period and the early phase of the Migration period, which is with phases C3–D1 and D2 in Jaroslav Tejral's periodisation. In a more recent approach to the chronology of the Migration period, this settlement is dated to AD 380–390/400–440/450 (Tejral 2011, 15–24). It should be emphasised that the functioning of the settlements of the North Carpathian group falls to a time which in Central Europe is marked by great ethnic shifts, the disintegration of old cultural-settlement structures, and the domination of Hunnic tribes. North Carpathian group is assumed to have vanished before the mid-5th century (Pieta 2002, 18), as was also the case with other cultural structures within Central European *Barbaricum*.

⁹ R. Madyda-Legutko (1998, 31, fig. 2: 8) interpreted this artefact as a cup fragment of type Choszczno E 199, 200.

¹⁰ Archives of the Historical Museum in Sanok. Photo by Piotr N. Kotowicz.

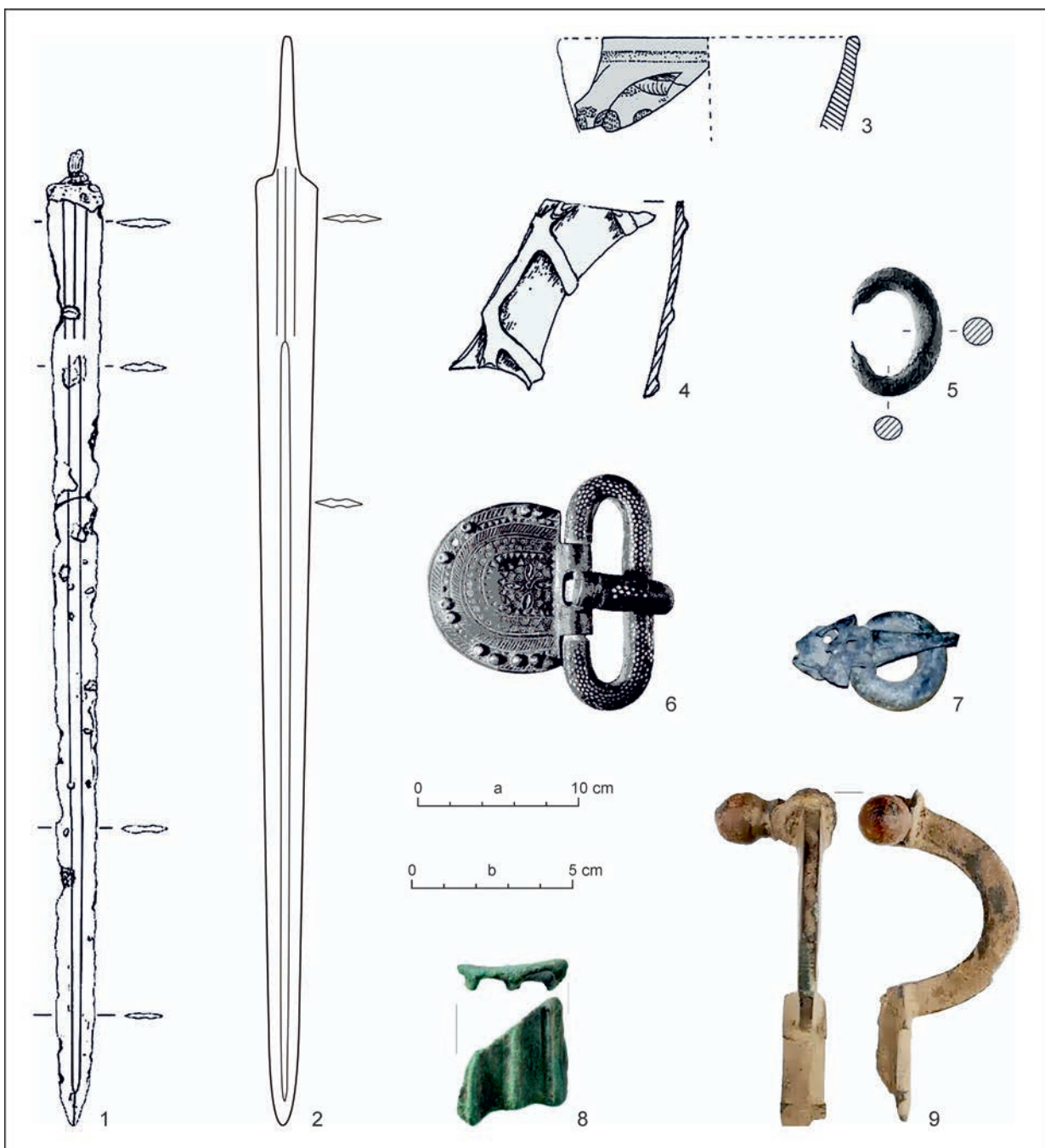

Fig. 11. Metal and glass artefacts from the Polish Carpathians. 1 – Solina, Lesko district (Kotowicz/Fedyk 2008, fig. 2); 2 – Ostrów, Tarnów district (Biborski 1995, fig. 2); 3, 4 – Lesko, Lesko district, site 4 (Madyda-Legutko 1998, fig. 2: 7, 8); 5 – Sanoczek, Sanok district (Bodzek/Pohorska-Kleja 2011, pl. I: 2); 6 – Strzegocice, Dębica district (Madyda-Legutko 1978, fig. 1; photo K. Pollesch); 7 – Międzybrodzie, Sanok district (Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, 276; photo – archive of the Historical Museum in Sanok); 8 – Sanok, Sanok district, site 59–60 (Bulas et al. 2019, fig. 18: 3); 9 – Pakoszówka, Sanok district, site 33 (Bulas 2019, fig. 3: 3). Scale: a – 1, 2; b – 3–9.

The settlements most likely ceased to exist in a violent manner, which is suggested in the archaeological record by traces of fires, clearly discernible for example in Rytro, Nowy Sącz district (Madyda-Legutko/Tunia 1993, 37) and Lesko, Lesko district (Barłowska 1984, 74). The collapse of settlement structures in the discussed period is also evident in the palinological record. A pollen diagram from Wołosate in Bieszczady district shows the regeneration of forest and a drop in human activity indicators. This is linked with the settlement regress in the Migration period (Ralska-Jasiewiczowa 1980, 158).

Fig. 12. Golden solidi from the Polish Carpathians. 1 – Prełuki, Sanok district (Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, fig. 1: 2); 2 – Prusiek, Sanok district, plaster cast (Bodzek/Pohorska-Kleja 2011, pl. I: 1); 3 – Sławęcin, Jasło district (Bodzek 2009, fig. 4: 7).

On the other hand, it is worth noting that discoveries of Late Roman coins in the Polish Carpathians, in particular in the upper San River basin, indicate that the region continued to be visited after the middle of the 5th century as well. A solidus of Emperor Theodosius II (408–450) minted in Constantinople in 424–425 was found on the slopes of Skalisko Mt. (487 m a. s. l.) in Prełuki, Sanok district, on the Oślawa River, a tributary to the San River (Fig. 12: 1; Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, 269–284). From Prusiek, Sanok district, comes a solidus of Valentinian III (425–455), minted in Milan probably in 430–455 (Fig. 12: 2; Bodzek 2009, 185, fig. 4: 6; Bodzek/Pohorska-Kleja 2011, 154, pl. I.1). Two coins were found further to the west, on the Ropa River (a left-bank tributary to the Wisłoka River). The first, a bronze coin of Valentinian III (425–455), comes from Biecz, Gorlice district (Bodzek 2009, 179), and the second, a solidus of Eastern Roman Emperor Marcianus (450–457) found in Sławęcin, Jasło district (Fig. 12: 3), is the latest Roman coin found in the Polish Carpathians (Bodzek 2009, 187, fig. 4: 7; Skowronek/Ślawski 1966, 204). Late Roman solidus coins are believed to have been possibly inflowing into southern Poland, the Carpathians included, in the last third of the 5th century (Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019, 275).

In this context, important questions emerge, namely who were the people who infiltrated the mountainous areas in the San River basin after the mid-5th century, and who caused the fires that ravaged settlement sites of the North Carpathian group? At the present stage of research, these questions are still a bit rhetorical.

A new cultural cycle began in the West Carpathians when Early Slavic settlement (linked with the so-called Prague cultural province) started to move into the southern basin of the Vistula River. According to the current state of knowledge and in light of the constantly growing body of evidence, concentrations of Early Slavic settlements can be identified on the San River not only in its middle course, but also further to the south, up the river, in the Dynów Foothills and as far as the Sanok Basin (Fig. 14; Parczewski 2003, 191–209; 2011, 97–106, fig. 3). Early Slavic settlements on the mountainous section of the San River, in the Dynów Foothills, reveal roughly square semi-sunken houses, typically with the remains of a heating device in the northern corner, which date to the 5th/6th–7th centuries (Parczewski 2011, 97). The largest number of such houses, as many as sixteen, were found in site 16 in Bachórz, Rzeszów district (Fig. 14; Parczewski 2003; 2011, 101), with two more found in site 11 in Dynów, Rzeszów district (Parczewski 2011, 101), and one in site 1 in Hłomcza, Sanok district (Muzyczuk/Pohorska-Kleja 1994, 61, fig. 4; Parczewski 2011, 101). Early Slavic materials have also recently been discovered at the borderlands between the Dynów and Przemyśl Foothills, in a settlement at Jabłonnica Ruska, Brzozów district, in site 1.¹¹

Further to the west, Early Slavic materials are unambiguously confirmed in the Sącz Basin on the Dunajec River: in site 9 at Podegrodzie, Nowy Sącz district (Madyda-Legutko/Tunia 1991, 83–93; 1992, 123–146). Early Slavic occupation is represented there by a unique cremation burial in urn of a male aged over 30 (Fig. 13: 2), and a pit a few metres away from the grave, in which many fragments of handmade vessels (Fig. 13: 3–5) were found along with a significant amounts of animal bones and plant remains (Madyda-Legutko/Tunia 1992, 126–133, 140–142, fig. 3–9).

Early Slavic occupation is also confirmed in the Spiš region in Slovakia (Fig. 14; Kučerová et al. 2012). Four sunken houses with stone stoves in the northern and north-western corners were discovered at Spišský Štvrtok, Levoča district, in site Pod Šibeničnou horou. The fills of the houses contained fragments of pottery and animal bones (Kučerová et al. 2012, 19–22, fig. 1–6). Another sunken house with

¹¹ Information from Piotr N. Kotowicz, Historical Museum in Sanok. The field research of M. Mazurek.

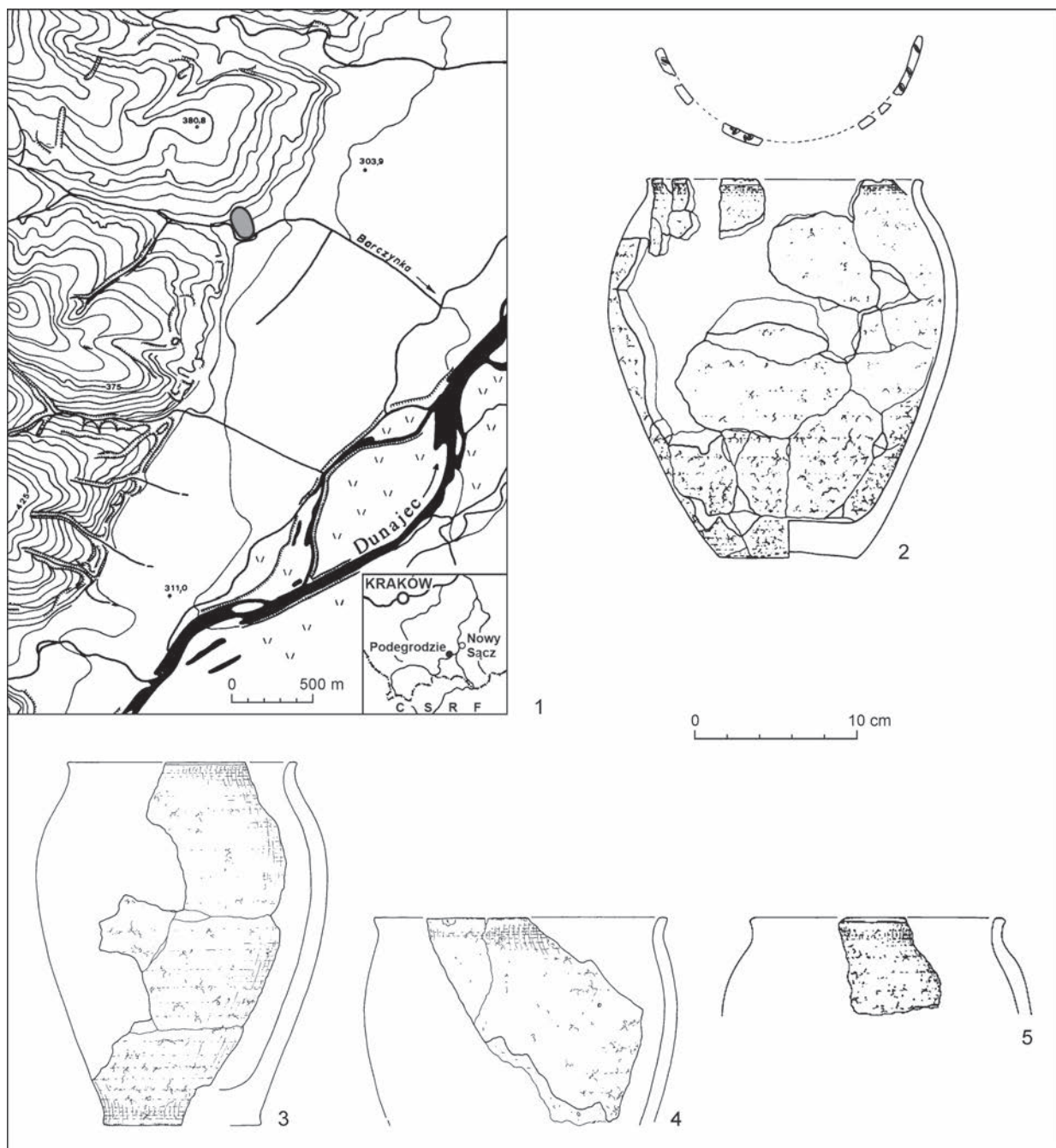

Fig. 13. Early Slavic finds from Podegrodzie, Nowy Sącz district, site 9. 1 – location of the site; 2 – urn from the grave 1; 3–5 – pottery from the feature 26 (Madyda-Legutko/Tunia 1992, fig. 1; 4; 6; 7b).

a stove in the northern corner was found at Iliašovce, Levoča district, in site Za hostincom (Kučerová *et al.* 2012, 22, 23, fig. 7; 8). The chronological position of the above materials falls within phase Ib acc. to G. Fusek (1994, 101), which means the turn of the 5th and 6th centuries. In addition, Early Slavic materials have been mentioned at Žilina in north-western Slovakia (Fusek 1994, 266, 267).

It is worth noting that Early Slavic settlement sites in the Polish Carpathians were typically established in locations previously occupied by older, Roman period settlements (Bachórz, site 16, Jabłonnica Ruska, site 1, Hłomcza, site 1, Podegrodzie, site 9), although no higher than 350 m a. s. l.¹² It cannot be ruled out that early Slavs were deliberately choosing places familiar to them and which suited their needs.

¹² M. Parczewski (1988, 63–68) noted a preference evident among the Slavs for lower parts of landscapes.

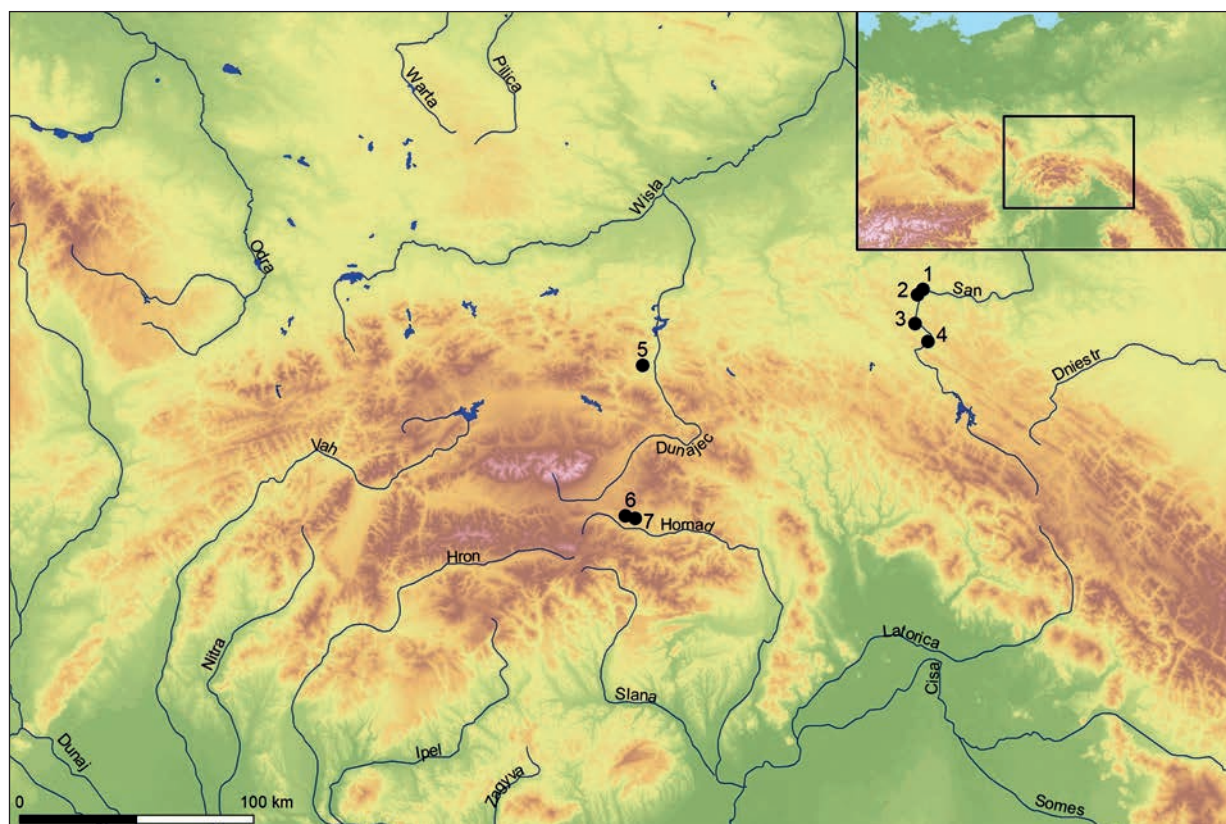

Fig. 14. Early Slavic settlement in the West Carpathians (elaborated by R. Madyda-Legutko and K. Tunia). 1 – Bachórz, Rzeszów district, site 16; 2 – Dynów, Rzeszów district, site 11; 3 – Jabłonnica Ruska, Brzozów district, site 1; 4 – Hłomcza, Sanok district, site 1; 5 – Podegrodzie, Nowy Sącz district, site 9; 6 – Spišský Štvrtok, Levoča district, site Pod Šibeničnou; 7 – Iliašovce, Levoča district, site Za hostincom.

Fig. 15. Early Byzantine coins the Polish Carpathians. 1 – bronze follis from Besko, Sanok district (*Salamon/Muzyczuk 2003*); 2 – bronze follis from Biecz, Gorlice district (*Wotoszyn 2009*, fig. 6: 2); 3, 4 – silver miliarensa from the vicinity of Rabka, Nowy Targ district. Photo National Museum in Krakow, Numismatic Cabinet.

The Early Slavic settlement in the Polish Carpathians coincides with another wave of Early Byzantine coins. These are emissions issued in the name of Justinian I in the first half of the 6th century. To this group belong silver miliarensa from the vicinity of Rabka, Nowy Targ district (Fig. 15: 3, 4¹³; *Salamon 2004*; *Wołoszyn 2009*, 504, 505, fig. 6: 6, 7) and bronze folies from Besko, Sanok district (Fig. 15: 1; *Salamon/Muzyczuk 2003*; *Wołoszyn 2009*, 497), Biecz, Gorlice district (Fig. 15: 2; *Wołoszyn 2009*, 497, 498), and from the vicinity of Dukla, Krosno district (*Wołoszyn 2009*, 500) and from Żywiec, Żywiec district (*Salamon/Muzyczuk 2003*, 186; *Wołoszyn 2009*, 506, 507, fig. 6: 14).

Due to the absence of precise chronological indicators, it is impossible at the present stage of research to precisely date the beginning of the Early Slavic settlement in Małopolska and the West Carpathians. K. Godłowski (1979, 34–36) and M. Parczewski (1988, 106–108; 1993, 88–94) formulated a hypothesis positing that the earliest Early Slavic settlement could not have appeared before the decline of the settlement structures characteristic of the Late Roman and Early Migration periods, which means not before the second half of the 5th century. However, Early Slavic materials credibly dated to such an early period remain so far unknown, due to the mentioned absence of precise chronological indicators. Therefore, the beginning of the Early Slavic phase in Małopolska has been conventionally set around 500 AD, which is in line with the information provided by Jordanes (*Labuda 1999*, 34, 35; *Madyda-Legutko/Poleski/Krąpiec 2005*, 312). In this context it is worth referring to a view expressed by H. Łowmiański (1963, 245, 246), who regarded the Battle of Nedao in 454 AD (which triggered the disintegration of the multi-ethnic Hunnic empire) as a milestone in overcoming the barrier blocking Slavic expansion.

In general, the populating of the territory of present-day Poland by a Slavic element was a staged process. The older stage would encompass the historical migrations of the Sclaveni and, according to Jordanes, was confined to the upper basin of the Vistula River. According to Michał Parczewski and archaeologists of the new generation, the term “Early Slavic phase” refers to a period spanning from the mid-5th century until the close of the 7th century (*Szmoniewski 2016*, 31). Thus, the decline of the settlement of the North Carpathian group and the beginning of that linked with early Slavs both seem to fall around the middle of the 5th century, and there may have been a causal link between these two phenomena. It can also be assumed that the replacement of settlement structure was not always a peaceful process, as possibly indicated by the archaeologically evidenced traces of fires that brought the existence of settlements in Rytko and Lesko to an end.

Translated by Piotr Godlewski

LITERATURE

- Barłowska 1984 A. Barłowska: Osada z późnego okresu wędrówek ludów w Lesku, woj. Krosno. *Sprawozdania i Materiały Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1976–1979*, 1984, 51–101.
- Biborski 1995 M. Biborski: Miecz z późnego okresu rzymskiego z miejscowości Isep, gmina Wojnicz, woj. Tarnów. *Zeszyty Wojnickie. Miesięcznik Historyczny Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Wojnickiej* 12, 1995, 13, 14.
- Biborski/Ilkjær 2006 M. Biborski/J. Ilkjær: *Illerup Ådal 11. Die Schwerter. Textband*. Jutland Archaeological Society Publications 25. Århus 2006.
- Biborski/Kaczanowski 2013 M. Biborski/P. Kaczanowski: Magic sword pendants. In: E. Istvánovits/V. Kulcsár (eds.): *Proceedings of the international archaeological conference Wandering and Settled Barbarians in the Carpathian Region and Neighboring Areas (1st–5th cent.) New Finds, New Interpretations held in Nyíregyháza and Satu Mare October 11.–14. 2010*. Józsa András Múzeum Évkönyve 55. Nyíregyháza 2013, 423–430.
- Biborski/Zagórska-Telega 2008 M. Biborski/J. Zagórska-Telega: Rajbrot, site 4, commune. Lipnica Murowana – Migration Period Cemetery. In: B. Niezabitowska-Wiśniewska et al. (eds.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period I*. Lublin 2008, 87–96.
- Biborski/Zagórska-Telega 2009 M. Biborski/J. Zagórska-Telega: Rajbrot, Fundstelle 4. Powiat Bochnia – ein Gräberfeld der Völkerwanderungszeit. *Acta Archaeologica Carpathica* 42/43, 2009, 429–440.

¹³ National Museum in Kraków, Numismatic Cabinet. Inv. nos VIIA 3583, VIIA 3584.

- Bochnak 2019 T. Bochnak: Movement or Stabilization? The Upper San River basin in the second half of the 1st millennium BC. *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2019, 9–24.
- Bodzek 2009 J. Bodzek: Remarks on the Inflow of Roman Coins into Southern Poland in the Second Half of the 4th and in the 5th Centuries A. D. In: M. Wołoszyn (ed.): *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century*. Moravia Magna. Seria Polona III. Kraków 2009, 155–204.
- Bodzek/Fedyk/Kotowicz 2019 J. Bodzek/R. Fedyk/P. N. Kotowicz: A Late-Roman Solidus found at Prełuki (the Upper San River Basin). *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2009, 269–284.
- Bodzek/Pohorska-Kleja 2011 J. Bodzek/E. Pohorska-Kleja: Znaleźisko solida Walentyniana III w Prusieku, gm. Sanok, woj. podkarpackie. *Notae Numismaticae/Zapiski Numizmatyczne* 6, 2011, 153–162.
- Bulas 2019 J. Bulas: Late Roman Period and Early Migration Period in the Upper San River basin. *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2019, 57–76.
- Bulas/Kotowicz/Okońska 2019 J. Bulas/P. N. Kotowicz/M. Okońska: A new Roman Period burial ground of the Przeworsk culture from Pakoszkówka (the Upper San River basin). *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2019, 91–106.
- Bulas et al. 2019 J. Bulas/M. Mazurek/M. Okońska/W. Poradyło: Wielokulturowe stanowisko 59–60 w Sanoku w świetle badań wykopaliskowych z lat 2017–2018. *Raport* 14, 2019, 55–81.
- Cabalska 1971 M. Cabalska: Użytkowanie źródeł słonej wody na Sądecczyźnie w najdawniejszych czasach. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 19, 1971, 431–436.
- Čaplovič 1976 P. Čaplovič: Sídliisko z doby rímskej a slovanskej na Ostrej Skale nad Vyšným Kubínom. *AVANS* 1957, 1976, 78–82, 269.
- Doniec, in preparation I. Doniec: Osada z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów w Skawcach, pow. wadowicki. In preparation
- Dymowski 2013 A. Dymowski: Roman denarii of Tiberius and Caligula discovered in the drainage basin of the Wisłoka River in southern Poland. *Acta Archaeologica Carpathica* 48, 2013, 273–284.
- Eggers 1951 H. J. Eggers: *Der römischen Import im Freien Germanien*. Atlas der Urgeschichte 1. Hamburg 1951.
- Fusek 1994 G. Fusek: *Slovensko vo včasnოსlovenskom období*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia III. Nitra 1994.
- Gavritukhin 2011 I. Gavritukhin: Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migrations Periods. In: I. Khrapunov/F.-A. Stylegar (eds.): *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Kristiansand-Simferopol 2011, 39–69.
- Giertlová-Kučerová/Soják 2005 M. Giertlová-Kučerová/M. Soják: Novšie nálezy severokarpatskej skupiny v povodí rieky Poprad. *Štúdijské zvesti AÚ SAV* 38, 2005, 113–136.
- Ginalski/Muzyczuk 2001 J. Ginalski/A. Muzyczuk: State of research on Prehistoric and Early Medieval settlement on the northern approach of the Dukla Pass. In: J. Machnik (ed.): *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians, part I*. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU II. Kraków 2001, 191–203.
- Godłowski 1979 K. Godłowski: Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia Słowian w V–VII w. n. e. Kraków 1979.
- Godłowski 1991 K. Godłowski: Jakuszowice – a multi-period settlement in southern Poland. *Antiquity* 65, 1991, 662–675.
- Godłowski 1995 K. Godłowski: Das „Fürstengrab“ des 5. Jhs. und der „Fürstensitz“ in Jakuszowice in Südpolen. In: F. Vallet/M. Kazanski (eds.): *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Condé-sur-Noireau 1995, 155–179.
- Henning 1977 J. Henning: Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im. 1. Jahrtausend u. Z. *Zeitschrift für Archäologie* 11, 1977, 181–206.
- Jodłowski 1985 A. Jodłowski: Badania powierzchniowe w rejonie Gór Słonnych koło Sanoka. *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w latach 1984–1985*, 1985, 59–69.
- Kłosowicz/Leszczyński 2017 M. Kłosowicz/T. Leszczyński: Wyniki badań osady z okresu wpływów rzymskich w Lipnicy Dolnej stan. 8. pow. jasielski. In: J. Gancarski (ed.): *Stan i potrzeby badań archeologicznych w Karpatach*. Krosno 2017, 451–519.

- Koch 1999 A. Koch: Zum archäologischen Nachweis der Sueben auf der Iberischen Halbinseln. Überlegungen zu einer Gürtelschnalle aus der Umgebung von Baamorto/Monforte de Lemos (Prov. Lugo, Spanien). *Acta Praehistorica et Archaeologica* 31, 1999, 156–198.
- Kotowicz/Fedyk 2008 P. N. Kotowicz/R. Fedyk: Late-Roman Spatha from Lake Solińskie in Polańczyk. In: B. Niezabitowska-Wiśniewska et al. (eds.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period II*. Lublin 2008, 113–117.
- Kučerová et al. 2012 M. Kučerová/M. Soják/A. Kušnierová/P. Fecko: Prvé včasnოსlovenské nálezy zo Spiša. In: F. Fetko/M. Števík (eds.): *Pocia Ivanovi Chalupeckému*. Levoča 2012, 19–31.
- Labuda 1999 G. Labuda: *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna*. Antologia tekstów źródłowych. Poznań 1999.
- Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1999 M. Lamiová-Schmiedlová/B. Tomášová: Nálezový horizont z prelomu doby rímskej a doby sťahovania národov na viacvrstvovom sídlisku v Ostrova-noch. *Slovenská archeológia* 47, 1999, 75–132.
- Lau 2013 N. Lau: Das Grab von Poprad-Matejovce in der Slowakei – Ein Blockhaus mit Inneneinrichtung aus der frühen Völkerwanderungszeit. *Archäologische Nachrichten aus Schleswig-Holstein* 19, 2013, 16–19.
- Lau/Pieta 2010 N. Lau/K. Pieta: Das Grab von Poprad-Matejovce in der Slowakei. Kon-struktion, Ausstattung und Wiederöffnung eines frühvölkerwanderungs-zeitlichen Kammergrabes. In: A. Abegg-Wigg/N. Lau (eds.): *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit*. Schriften des Archäologischen Lan-desmuseums Ergänzungsreihe 9. Neumünster – Hamburg 2010, 343–364.
- Lau/Pieta 2017 N. Lau/K. Pieta: Die Antike Öffnung des Kammergrabes von Poprad-Matejovce. In: *Na hranicích Impéria. Extra fines Imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*. Brno 2017, 255–265.
- Lityńska-Zajac 1993 M. Lityńska-Zajac: Odciski roślinne na polepie i węgle drzewne ze stanowis-ka A w Rytrze, woj. Nowy Sącz. In: *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, 149–158.
- Lityńska-Zajac et al. 2017 M. Lityńska-Zajac/M. Moskal-del Hoyo/A. Mueller-Bieniek/A. Wacnik: Stan i problematyka badań archeologicznych w polskiej części Karpat. In: J. Gan-carski (ed.): *Stan i potrzeby badań archeologicznych w Karpatach*. Krosno 2017, 719–750.
- Lofajová-Danielová/Furman 2019 B. Lofajová-Danielová/M. Furman: Hrdoš – Nová archeologická lokalita severokarpatskej skupiny na pomedzí Oravy a Liptova. *Zborník Slovenského národného múzea, Archeológia* 29, Ročník 113, 2019, 269–281.
- Luštiková 2018 L. Luštiková: Lokality doby rímskej na východnom Slovensku. *Východoslo-venský pravek* 11, 2018, 75–109.
- Łowmiański 1963 H. Łowmiański: *Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e.* 2. Warszawa 1963.
- Madyda-Legutko 1978 R. Madyda-Legutko: The buckle with imprint ornamentation. *Wiadomości Archeologiczne* 43, 1978, 3–16.
- Madyda-Legutko 1995 R. Madyda-Legutko: *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okre-sie lateńskim i rzymskim*. Katalog stanowisk. Rozprawy Habilitacyjne 304. Kra-ków 1995.
- Madyda-Legutko 1996 R. Madyda-Legutko: *Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okre-sie lateńskim i rzymskim*. Rozprawy Habilitacyjne 304. Kraków 1996.
- Madyda-Legutko 1998 R. Madyda-Legutko: Importy rzymskie w polskich Karpatach. In: J. Kolendo (ed.): *Korpus znalezisk rzymskich z europejskiego Barbaricum*. Polska. Suplement tom 1. Nowe znaleziska importów rzymskich z ziem Polski I. Warszawa 1998, 29–39.
- Madyda-Legutko 2011 R. Madyda-Legutko: Drehscheibenkeramik aus dem Gebiet der polni-schen Karpaten. Zur regionalen Differenzierung. In: J. Bemmman/M. Hege-wisch/M. Meyer/M. Schmauder (eds.): *Drehscheibentöpferei im Barbaricum. Technologietransfer und Professionalisierung eines Handwerks am Rande des Römi-schen Imperiums*. Bonner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichtlichen Archäo-logie 13. Bonn 2011, 295–306.
- Madyda-Legutko et al., in preparation R. Madyda-Legutko/P. Kotowicz/E. Pohorska-Kleja/J. Rodzińska-Nowak: Osada na stan. 54 w Sanoku, gm. Sanok, woj. podkarpackie. In: R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak (eds.): *Osady z okresu rzymskiego z terenu dor-zecza górnego Sanu*. In preparation.

- Madyda-Legutko/Pohorska-Kleja/Rodzińska-Nowak, in preparation* R. Madyda-Legutko/E. Pohorska-Kleja/J. Rodzińska-Nowak: Osada na stan. 1 w Pakoszówce, gm. Sanok, woj. podkarpackie. In: R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak (eds.): *Osady z okresu rzymskiego z terenu dorzecza górnego Sanu*. In preparation.
- Madyda-Legutko/Poleski/Krapiec 2005* R. Madyda-Legutko/J. Poleski/M. Krapiec: Studia nad geografią osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły u schyłku starożytności i na początku średniowiecza. In: P. Kaczanowski/M. Parczewski (eds.): *Archeologia o początkach Słowian*. Kraków 2005, 307–352.
- Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak 2010* R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak: Die kulturelle Situation im oberen Sangebiet in der römischen Kaiserzeit im Lichte der neuesten Forschungen. *Recherches Archéologiques* 2, 2010, 65–77.
- Madyda-Legutko/Rodzińska-Nowak 2019* R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak: New Data of the Migration of Vandalic Group in the Direction of Dacia. In: A. Cieśliński/B. Kontny (eds.): *Interacting Barbarians. Contacts, Exchange and Migrations in the First Millennium AD*. Neue Studien zur Sachsenforschung 9. Warszawa – Braunschweig – Schleswig 2019, 247–257.
- Madyda-Legutko/Tunia 1978* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: Wyniki badań stanowisk okresu rzymskiego w Moszczenicy Wyżnej, woj. Nowy Sącz. *Acta Archaeologica Carpathica* 18, 1978, 113–149.
- Madyda-Legutko/Tunia 1980* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: Wyniki badań stanowiska z okresu rzymskiego w Piwnicznej, woj. Nowy Sącz. *Acta Archaeologica Carpathica* 20, 1980, 143–152.
- Madyda-Legutko/Tunia 1991* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: Die ersten Spuren der frühslawischen Besiedlung in den West-Beskid. In: M. Parczewski (ed.): *Archaeoslavica* 1. Kraków 1991, 83–93.
- Madyda-Legutko/Tunia 1992* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: Wczesnosłowiańskie osadnictwo w Podegrodziu, woj. Nowy Sącz. *Acta Archaeologica Carpathica* 31, 1992, 123–146.
- Madyda-Legutko/Tunia 1993* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: *Ryto. Karpacka osada z okresu wędrówek ludów*. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1118. Prace Archeologiczne 57. Kraków 1993.
- Madyda-Legutko/Tunia 2008* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: Late Roman and Early Migration Period in Polish Beskid Mts. Carpathians. Settlement Aspect. In: B. Niezabitowska-Wiśniewska et al. (eds.): *The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period I*. Lublin 2008, 227–248.
- Madyda-Legutko/Tunia 2015* R. Madyda-Legutko/K. Tunia: Osady obronne (?) ludności kultury puchowskiej nad Dunajcem. In: J. Gancarski (ed.): *Pradziejowe osady obronne w Karpatach*. Krosno 2015, 347–380.
- Mączyńska 1999* M. Mączyńska: Schyłkowa faza kultury przeworskiej. In: A. Kokowski (ed.): *Kultura Przeworska IV*. Lublin 1999, 25–53.
- Morawiecki 1977* L. Morawiecki: Monety rzymskie z okolic Nowego Sącza, *Acta Archaeologica Carpathica* 17, 1977, 171–180.
- Muzyczuk/Pohorska-Kleja 1994* A. Muzyczuk/E. Pohorska-Kleja: Wyniki badań wykopaliskowych w Hłomczy, gm. Sanok, woj. krośnieńskie w latach 1981–1985 I. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1993, 1994*, 55–154.
- Parczewski 1988* M. Parczewski: *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*. Kraków 1988.
- Parczewski 1993* M. Parczewski: *Die Anfänge der frühslawischen Kultur in Polen*. Veröffentlichungen der österreichischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte 17. Wien 1993.
- Parczewski 1996* M. Parczewski: Rezultaty badań wykopaliskowych w Bachórze w latach 1993–1995. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 17, 1996, 263–282.
- Parczewski 2003* M. Parczewski: Wczesnośredniowieczne odkrycia w Bachórze, pow. Rzeszów. In: Z. Woźniak/J. Gancarski (eds.): *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakowi w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków – Krosno 2003, 191–209.
- Parczewski 2011* M. Parczewski: Osady wczesnosłowiańskie (V/VI–VII w.) na trasie autostrady A4 w południowo-wschodniej Polsce. In: S. Czopek (ed.): *Autostradą w przeszłość. Katalog wystawy*. Rzeszów 2011, 97–106.
- Parczewski/Pelisiak/Szczepanek 2012* M. Parczewski/A. Pelisiak/K. Szczepanek: Najdawniejsza przeszłość polskich Bieszczadów. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 33, 2012, 9–42.

- Pawlikowski 1993 M. Pawlikowski: Wyniki badań mineralogicznych amfory ze stanowiska A w Rytrze, woj. Nowy Sącz. In: *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, 159–161.
- Pęcherek 2018 D. Pęcherek: *Osada z późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów w Ujeździe st. 1, gm. Brzyska, woj. podkarpackie*. Maszynopis prac magisterskiej (Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego). Kraków 2018. Unpublished.
- Pieta 1987 K. Pieta: Die Slowakei im 5. Jahrhundert. In: G. Bott (ed.): *Germanen, Hunen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg 1987, 385–417.
- Pieta 1991 K. Pieta: The North Carpathians at the beginning of the Migration Period. *Antiquity* 65, 1991, 376–387.
- Pieta 1992 K. Pieta: Nálezy zo začiatku doby sťahovania národov v Liptovskom Jáne. *AVANS* 1990, 1992, 86–87.
- Pieta 1994 K. Pieta: Mittel- und Nordslowakei zur Zeit der Markomannenkriege. In: H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (eds.): *Markomannenkriege. Ursachen und Wirkungen*. Spisy AÚ AV ČR Brno 1. Brno 1994, 254, 256.
- Pieta 2002 K. Pieta: Osídlenie Slovenska v dobe sťahovania národov. In: A. Ruttkay/M. Ruttkay/P. Šalkovský (eds.): *Slovensko vo včasnóm stredoveku*. Nitra 2002, 11–22.
- Pieta 2003 K. Pieta: Spiš vo včasnej dobe dejinnej. In: R. Gładkiewicz/M. Homza (eds.): *Terra Scepusiensis. Stan badań nad dziejami Spiszu*. Levoča – Wrocław 2003, 149–159.
- Pieta 2008 K. Pieta: Hohensiedlungen der Völkerwanderungszeit im nördlichen Karpatenbecken. In: H. Steuer/V. Bierbrauer (eds.): *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 58. *Hohensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter von der Ardennen bis zur Adria*. Berlin – New York 2008, 457–480.
- Pieta 2009 K. Pieta: Das germanische Fürstengrab aus Poprad-Matejovce. In: U. von Freeden/H. Friesinger/E. Wamers (eds.): *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. International Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Bonn 2009, 107–122.
- Pohorska 1978 E. Pohorska: Późnorzymska osada w Ujeździe, woj. Krosno. Badania 1975 r. *Acta Archaeologica Carpathica* 18, 1978, 247–260.
- Prohászka 2006 P. Prohászka: *Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 3. Budapest 2006.
- Przychodni/Tunia 2019 A. Przychodni/K. Tunia: A unique fragment of a Terra Sigillata vessel from the Polish Carpathians. *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2019, 259–268.
- Ralska-Jasiewiczowa 1980 M. Ralska-Jasiewiczowa: *Late-Glacial and Holocene Vegetation of the Bieszczady Mts. (Polish Eastern Carpathians)*. Warszawa – Kraków 1980.
- Rau 1972 G. Rau: Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristliche Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 3, 1972, 109–214.
- Salamon 2004 M. Salamon: Znalezisko miliarensów Justyniana I z doliny Raby. Próba interpretacji numizmatycznej. In: W. Kaczanowicz (ed.): *Studia z dziejów antyku. Pamięci Profesora Andrzeja Kunisza*. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego 2166. Katowice 2004, 251–271.
- Salamon/Muzyczuk 2003 M. Salamon/A. Muzyczuk: Znalezisko brązowej monety bizantyjskiej z Beska, pow. Sanok. In: Z. Woźniak/J. Gancarski (eds.): *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakowi w osiemdziesiątą rocznicę urodzin*. Kraków – Krosno 2003, 181–190.
- Skowronek/Ślawnski 1966 S. Skowronek/T. Ślawnski: Nieznane monety starożytne z okolic Biecza (Podkarpacie polskie). *Acta Archaeologica Carpathica* 8, 1966, 203–205.
- Szałapata 1966 A. Szałapata: Badania archeologiczne w Świerchowej, pow. Jasło. *Sprawozdania i Materiały Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1965*, 1966, 35–44.
- Szmoniewski 2016 B. Sz. Szmoniewski: Early-Slavic culture. In: P. Urbańczyk (ed.): *The Past Societies. Polish Lands from the First Evidence of Human Presence to the Early Middle Ages. 500 AD – 1000 AD*. Warszawa 2016, 21–73.
- Tejral 2011 J. Tejral: *Einheimische und Fremde. Das norddanubische Gebiet zur Zeit der Völkerwanderung*. Spisy AÚ AV ČR v Brně 33. Brno 2011.
- Tunia 1986 K. Tunia: Z problematyki środowiskowych uwarunkowań gospodarki pasterskiej na terenie górskiej strefy polskich Karpat Zachodnich w czasach prahistorycznych. *Acta Archaeologica Carpathica* 25, 1986, 119–230.

- Tunia 1989* K. Tunia: Umweltbedingtheiten der Agrar- und Viehzucht – Wirtschaft auf den gebirgigen Gebieten in der Urgeschichte. Casus der westkarpatischen spatkaiserszeitlichen Besiedlung. *Acta Archaeologica Carpathica* 28, 1989, 119–144.
- Tunia 2001* K. Tunia: Prehistoric Settlement of the Southern Slopes of the Lower Beskid Mountains. In: J. Machnik (ed.): *Archaeology and Natural Background of the Lower Beskid Mountains, Carpathians, part I*. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU II. Kraków 2001, 111–125.
- Tunia 2004* K. Tunia: Środowiskowe uwarunkowania gospodarki rolniczo-hodowlanej na terenach górskich w czasach prahistorycznych. Casus zachodniokarpacciego osadnictwa późnorzymskiego. In: J. Gancarski (ed.): *Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich*. Krosno 2004, 329–356.
- Tunia 2008* K. Tunia: Słowacko-Polskie archeologiczne badania powierzchniowe w górnym dorzeczu Topli, Słowacja. In: J. Machnik (ed.): *Archeologia i środowisko naturalne Beskidu Niskiego w Karpatach II. Kurimska Brazda*. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU IV. Kraków 2008, 41–138.
- Vaday 1994* A. Vaday: Late Sarmatian Graves and their connections within the Great Hungarian Plain. *Slovenská archeológia* 42, 1994, 105–124.
- Valde-Nowak 2014* P. Valde-Nowak: Ślady osadnictwa z okresu rzymskiego w dolinie Skawy w Zachodnich Beskidach. In: R. Madyda-Legutko/J. Rodzińska-Nowak (eds.): *Honoratissimum assensus genus est armis laudare. Studia dedykowane Profesorowi Piotrowi Kaczanowskiemu z okazji siedemdziesiątej rocznicy urodzin*. Kraków 2014, 483–489.
- Wilk 2005* M. Wilk: Późnorzymskie naczynia zasobowe (w typie Krausengefäße) na obszarze południowo-wschodniej Polski. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 26, 2005, 305–372.
- Wołoszyn 2009* M. Wołoszyn: Byzantinische Münzen aus dem 6.–7. Jh. in Polen. In: M. Wołoszyn (ed.): *Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Moravia Magna, Seria Polona III*. Kraków 2009, 473–530.

Koniec staroveku a začiatok novej éry v poľských Karpatoch

Renata Madyda-Legutko – Krzysztof Tunia

Súhrn

Jednou z najzložitejších otázok praveku je vývoj archeologických kultúr. Fázy ich viac či menej stabilného trvania sú spravidla dobre definované, zatiaľ čo otázky vzniku a rozkladu sú oveľa komplikovanejšie a často kontroverzné. Nie je to inak ani v prípade konca staroveku a začiatku stredoveku v Západných Karpatoch, ktorým sme už venovali veľkú pozornosť a sú predmetom nižšie uvedených úvah.

V dôsledku terénneho výskumu, uskutočneného v posledných rokoch, už beskydská časť poľských Karpát nie je *terra incognita* na archeologickej mape stredoeurópskeho Barbarika v neskorej dobe rímskej a v ranej fáze obdobia sťahovania národov. Naopak, tento región bol oblasťou, ktorú v tomto období veľmi intenzívne využívali komunity, ktoré tu sídlili.

Aktuálny obraz osídlenia z konca doby rímskej a ranej fázy obdobia sťahovania národov v predmetnej oblasti, v Poľsku aj na Slovensku, je samozrejme odrazom súčasného stavu bádania. Jeho vývoj môže v budúcnosti viesť k úpravám dnešnej vize. Pomerne dobre rozpoznané osídlenie v oblasti medzihorských kotlín, Oravy, Spiša, Liptova, okolia Nového Sączu a priľahlých pohorí, definoval K. Pieta ako severokarpatskú skupinu (nordkarpatische Gruppe).

V súčasnosti z oblasti poľských Karpát poznáme hlavne sídliská. Zo sledovaného chronologického úseku bolo preskúmané jedno malé pohrebisko v Rajbrote, okr. Bochnia, v Beskydách Wyspowych. Je to viacvrstvové žiarové pohrebisko, datované do ranej fázy obdobia sťahovania národov. V tejto súvislosti stojí za zmienku aj elitný „kniežací“ hrob z relatívne neďalekej oblasti horného Popradu, z lokality Poprad-Matejovce, okr. Poprad, datovaný na koniec 4. storočia. Patrí k jediným dokladom pohrebísk zo sledovaného chronologického úseku.

Analýza sídelnej siete v neskorej dobe rímskej a v ranej fáze obdobia sťahovania národov v poľských Karpatoch ukazuje, že obyvatelia mali hlboké znalosti prírodného prostredia a dokázali ho optimálne využívať. Sídlišká z predmetného obdobia sú charakteristické špecifickým umiestnením. Veľmi často sú lokalizované vo vyšších častiach terénu, v pásmach rozvodí a na plošinách svahov. Zvyčajne ide o malé, jednodvorcové osady nachádzajúce sa na čistínach roztrúsených v zmiešaných listnatých lesoch (*Tilio-Carpinetum*) a v dubovo-borovicových lesoch (*Pino-Quercetum*), ktoré tvoria základnú jednotku sídelnej siete. Tieto sídla sprevádzali rozľahlé sídliská so zložitou zástavbou, situované v širokých údoliach riek, na bezpečných, nivných lokalitách na okrajoch terás. Najvyššie položené lokality v poľských Karpatoch dosahujú až 600 m n. m. a v slovenských Karpatoch dosahujú výšku cez 800 m. Ekonomia týchto spoločenstiev bola založená na poľnohospodárstve, pestovaní a spracovaní obilnín a chove.

Dôležitou otázkou, ktorá si vyžaduje ďalšie štúdium, je otázka etnickej štruktúry komunity, ktorá v tom čase obývala sledovanú časť Karpát. V súčasnej fáze výskumu sa upozorňuje na vysoký podiel prvkov hmotnej kultúry pochádzajúcich z rôznych častí strednej Európy, najmä z Karpatskej kotliny a východnej Európy. Táto zložka výrazne prevyšuje stav charakteristický pre vtedajšie „klasické“ skupiny przeworskej kultúry.

Osídlenie severokarpatskej skupiny v poľských aj slovenských Karpatoch koreluje s koncom doby rímskej a s ranou fázou obdobia sťahovania národov, teda so stupňom C3–D1 a D2 podľa J. Tejrala. V novšom pohľade na chronológiu doby sťahovania národov ho môžeme datovať medzi roky 380–390/400–440/450. Je potrebné zdôrazniť, že obdobie fungovania osád severokarpatskej skupiny sa zhodovalo s veľkými etnickými posunmi v strednej Európe, rozpadom starých kultúrnych, sídelných štruktúr a nadvládou hunských kmeňov v Karpatskej kotline. Predpokladá sa, že osídlenie severokarpatskej skupiny zaniklo pred polovicou 5. storočia, rovnako ako ďalšie kultúrne štruktúry v stredoeurópskom Barbariku. Koniec fungovania osád bol pravdepodobne náhly, čo v archeologickom materiáli dokumentovali stopy po požiaroch, zreteľne viditeľné napríklad na osadách v Rytro, okr. Nowy Sącz a Lesku, okr. Lesko. Palynologické údaje tiež potvrdzujú kolaps osídlenia v diskutovanom období. Je však potrebné zdôrazniť, že nálezy neskororímskych mincí z poľskej časti Karpát, najmä z oblasti horného Sanu, naznačujú, že región bol explorovaný aj po polovici 5. storočia.

Nový kultúrny cyklus sa začal v Západných Karpatoch, spolu s procesom prenikania včasnოსlovanského osídlenia súvisiaceho s tzv. kultúrou pražského typu. Na základe súčasných a neustále pribúdajúcich poznatkov o vtedajšom osídlení sa nad Sanom dá pozorovať koncentrácia včasnოსlovanských sídlisk, a to nielen popri jeho strednom toku. Ďalej na západ boli včasnოსlovanské náleziská v Sadeckej kotline popri rieke Dunajec. Včasnოსlovanské osídlenie je doložené aj na Spiši a severozápadnom Slovensku.

V súčasnej fáze výskumu je ťažké určiť presný začiatok včasnოსlovanskej fázy osídlenia v Malopoľsku a v Západných Karpatoch, a to z dôvodu nedostatku chronologicky citlivých nálezov. Predpokladá sa, že proces naplňovania poľských krajín slovanským elementom prebiehal v niekoľkých etapách, v staršej sa sústredil na hornom povodí Visly. Výrazom „včasnოსlovanská fáza“ sa môže označiť obdobie od polovice 5. storočia do konca 7. storočia. Zdá sa teda, že koniec osídlenia severokarpatskej skupiny a začiatok včasnოსlovanského osídlenia sa datuje zhruba do polovice 5. storočia. Možno medzi týmto prielomom osídlenia existuje vzťah príčin a následkov. Dá sa tiež predpokladať, že zánik starých sídliskových štruktúr a vznik nových neprebíhal vždy pokojným spôsobom. Svedčia o tom vyššie spomínané požiare, ktoré ukončili život sídiel severokarpatskej skupiny.

Obr. 1. Osídlenie neskorej doby rímskej a ranej fázy obdobia sťahovania národov v poľských Beskydách. Legenda: a – hranica oblasti Beskyd. Spracovala R. Madyda-Legutko.

Obr. 2. Osídlenie neskorej doby rímskej a ranej fázy obdobia sťahovania národov vo východnej časti v Jasielsko-Krośnienskej kotline spolu s Nízkymi Beskydami a horným povodím Sanu (podľa *Madyda-Legutko 1995*, mapa 4).

Obr. 3. Oblasť Sadeckej kotliny. Nálezy z 3. storočia. 1 – Łukowica, okr. Limanowa, lokalita 5 (foto B. Urbański); 2 – Gostwica, okr. Nowy Sącz (foto B. Urbański); 3 – Stronie, okr. Limanowa, lokalita 47 (foto K. Mazur).

Obr. 4. Rajbrot, okr. Bochnia, lokalita 1. Výber nálezov z pohrebiska z obdobia sťahovania národov. Spracovala U. Bąk. Mierka: a – 1–4; b – 5.

Obr. 5. Poloha lokalít z neskorej doby rímskej a ranej fázy obdobia sťahovania národov. 1 – Piwniczna, okr. Nowy Sącz, lokalita A; 2 – Uherce Mineralne, okr. Lesko, lokalita 17; 3 – Nowy Sącz-Biegonice, okr. Nowy Sącz, lokalita 20; 4 – Lesko, okr. Lesko, lokalita 4 (podľa *Madyda-Legutko/Tunia 2008*).

Obr. 6. Rytro, okr. Nowy Sącz, lokalita A. Zásobnice typu *Krausengefäß*. Foto K. Tunia.

Obr. 7. Keramika zo Sadeckých Beskydov a Sadeckej kotliny. 1, 2, 4 – Rytro, okr. Nowy Sącz, lokalita A (podľa *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, tab. XVI: c; XXXVII: a; foto M. Grygiel); 3 – Moszczenica Wyżna, okr. Nowy Sącz, lokalita A (podľa *Madyda-Legutko/Tunia 1998*, obr. 9: g; foto M. Grygiel); 5 – Podegrodzie, okr. Nowy Sącz (foto A. Susuľ).

Obr. 8. Keramika z poľskej (1–3, 7–9) a slovenskej (4–6) karpatskej oblasti. 1, 2 – Rytro, okr. Nowy Sącz, lokalita A (podľa *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, tab. XIX: a; XX: a; foto M. Grygiel); 3 – Moszczenica Wyżna, okr. Nowy Sącz, lokalita A (podľa *Madyda-Legutko/Tunia 1978*, obr. 9: d–e); 4 – Vrbov, okr. Kežmarok (podľa *Pieta 1987*, obr. 3: 12, 13); 5 – Liptovský Ján, okr. Liptovský Mikuláš (podľa *Pieta 1991*, obr. 5: 2); 6 – Ostrovany, okr. Sabinov (podľa *Lamiová-Schmiedlová/Tomášová 1999*, tab. XII: 8); 7–9 – Rytro, okr. Nowy Sącz, lokalita A (podľa *Madyda-Legutko/Tunia 1993*, tab. XI: a; XII: b; XXXVI: e; foto M. Grygiel).

- Obr. 9. Keramika z poľských Karpát. 1, 4, 5 – Skawce, okr. Wadowice, lokalita 4 (podľa *Doniec*, v príprave); 2, 3 – Ujazd, okr. Jasło, lokalita 1 (podľa *Pęcherek* 2018). Mierka: a – 1–3; b – 4, 5.
- Obr. 10. Sanok, okr. Sanok, lokalita 59, 60. Výber keramiky zo sídliska (podľa *Bulas et al.* 2019, obr. 15: 2, 8; 16: 1; 17: 4, 6).
- Obr. 11. Kovové a sklenené predmety z poľských Karpát. 1 – Solina, okr. Lesko (podľa *Kotowicz/Fedyk* 2008, obr. 2); 2 – Ostrów, okr. Tarnów (podľa *Biborski* 1995, obr. 2); 3, 4 – Lesko, okr. Lesko, lokalita 4 (podľa *Madyda-Legutko* 1998, obr. 2: 7, 8); 5 – Sanoczek, okr. Sanok (podľa *Bodzek/Pohorska-Kleja* 2011, tab. I: 2); 6 – Strzegocice, okr. Dębica (podľa *Madyda-Legutko* 1978, obr. 1; foto K. Pollesch); 7 – Międzybrodzie, okr. Sanok (podľa *Bodzek/Fedyk/Kotowicz* 2019, 276; foto archív Muzea Historycznego v Sanoku); 8 – Sanok, okr. Sanok, lokalita 59–60 (podľa *Bulas et al.* 2019, obr. 18: 3); 9 – Pakoszówka, okr. Sanok, lokalita 33 (podľa *Bulas* 2019, obr. 3: 3). Mierka: a – 1, 2; b – 3–9.
- Obr. 12. Zlaté solidusy z poľských Karpát. 1 – Preľuki, okr. Sanok (podľa *Bodzek/Fedyk/Kotowicz* 2019, obr. 1: 2); 2 – Prusiek, okr. Sanok, sadrový odtlačok (podľa *Bodzek/Pohorska-Kleja* 2011, tab. I: 1); 3 – Sławęcin, okr. Jasło (podľa *Bodzek* 2009, obr. 4: 7).
- Obr. 13. Včasnoslávanské nálezy z Podegrodzia, okr. Nowy Sącz, lokalita 9. 1 – lokalizácia náleziska; 2 – popolnica z hrobu 1; 3–5 – keramika z objektu 26 (podľa *Madyda-Legutko/Tunia* 1992, obr. 1; 4; 6; 7: b).
- Obr. 14. Včasnoslávanské osídlenie v Západných Karpatoch (spracovali R. Madyda-Legutko, K. Tunia). 1 – Bachórz, okr. Rzeszów, lokalita 16; 2 – Dynów, okr. Rzeszów, lokalita 11; 3 – Jabłonnica Ruska, okr. Brzozów, lokalita 1; 4 – Hłomcza, okr. Sanok, lokalita 1; 5 – Podegrodzie, okr. Nowy Sącz, lokalita 9; 6 – Spišský Štvrtok, okr. Levoča, poloha Pod Šibeničnou; 7 – Iliašovce, okr. Levoča, poloha Za hostincom.
- Obr. 15. Včasnobyzantské mince z poľských Karpát. 1 – bronzový follis z Beska, okr. Sanok (podľa *Salamon/Muzyczuk* 2003); 2 – bronzový follis z Biecha, okr. Gorlice (podľa *Wotoszyn* 2009, obr. 6: 2); 3, 4 – strieborné miliarensy z okolia Rabky, okr. Nowy Targ (foto Muzeum Narodowe Kraków, Gabinet Numizmatyczny).

Preložil Mgr. Zbigniew Robak, PhD.

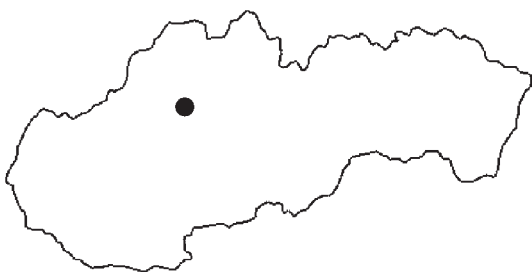
Prof. Renata Madyda-Legutko
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
Instytut Archeologii
ul. Gołębia 11
PL – 31-007 Kraków
rmlegutko@o2.pl

PhD Krzysztof Tunia
Polska Akademia Nauk
Instytut Archeologii i Etnologii
ul. Sławkowska 17
PL – 31-016 Kraków
ktunia@gmail.com

SÍDLISKO Z DOBY RÍMSKEJ V SLOVENSKOM PRAVNE

Revízne spracovanie nálezov¹

Miroslava Kissová – Denisa Krčová

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.15>

Keywords: Early Roman period, Púchov culture, Germanic pottery, Roman provincial pottery, intercultural connections

Roman Period settlement in Slovenské Pravno. Revision of finds

The settlement in Slovenské Pravno, site Lamošova Prašnica, located in the Turiec basin in present-day northern Slovakia, was partly researched by multiple field surveys, small-scale research excavations and the development-led excavation from 1976. Despite the rather severe documentation and the inexperience of local enthusiasts these activities offered quantity of movable artefacts. It was found out that the site was most importantly occupied during the Early Roman period, mainly in the second half of the 2nd century AD. The aim of the submitted article is to complete the information about settlement, pottery and other finds and evaluate them on the basis of more recent investigations and results of research in the region of northern Slovakia.

ÚVOD

Obec Slovenské Pravno púta pozornosť archeológov od začiatku druhej polovice 20. storočia. Do odborného povedomia sa dostala na základe veľkého množstva keramických nálezov z obdobia prelomu letopočtov, získavaných pri rôznych stavebných aktivitách a ťažbe štrkopieskového dolomitického vápca a dolomitu (Petrovský-Šichman 1964; 1965, 84, 85; Povala 1964). Jednou z najvýznamnejších lokalít je poloha Lamošova Prašnica, známa aj ako Prašnica, kde sa od začiatku 60. rokov minulého storočia pri výstavbe rodinných domov a prislúchajúcej infraštruktúry narušovali sídliskové objekty z doby rímskej. Nálezový materiál zachraňoval a zbieral miestny občan G. Madigár, ktorý spolupracoval s viacerými inštitúciami ako Slovenské národné múzeum v Martine, Považské múzeum v Žiline, či Archeologický ústav SAV v Nitre. V priebehu nasledujúceho desaťročia sa tu realizovalo viacero povrchových zberov a zisťovacích, prípadne záchranných akcií pod taktovkou A. Petrovského-Šichmana a G. Povalu. Zistilo sa, že na sykom dolomitickom vápenci sa nachádzala sídlisková vrstva s objektami zo staršej doby rímskej. Menší záchranný výskum tu v roku 1970 uskutočnilo Múzeum A. Kmeťa v Martine, ktorý viedol G. Madigár. Časť materiálu, ktorý získal, publikoval K. Pieta (1982, tab. LIII; LIV) v rámci syntézy o púchovskej kultúre, neskôr taktiež v štúdiu zameranej na záverečnú fázu trvania púchovskej kultúry (Pieta 1994, obr. 2). V roku 1975 bol pri ťažbe dolomitického vápca na temene Prašnice narušený ďalší sídliskový objekt z doby rímskej, z ktorého G. Madigár zachránil bohatý črepový materiál. Po obhliadke lokality bolo pracovníkmi AÚ SAV v Nitre, T. Kolníkom a J. Bátorom v tom istom roku, a K. Pietom a P. Šalkovským v nasledujúcom roku, rozhodnuté, že je nanajvýš potrebné vykonať záchranný archeologický výskum. Ten sa realizoval na jeseň v roku 1976 pod vedením P. Šalkovského (1977a, 261, 262, obr. 169). Výskum sa zameriaval na preskúmanie časti plochy bezprostredne ohrozenej a narušenej ťažbou vápca a súčasne na zistenie prípadného pokračovania sídliska smerom k okraju zachovanej časti temena Prašnice. Siedmimi sondami sa odokrylo takmer 200 m² a preskúmaných bolo päť sídliskových objektov,

¹ Príspevok vznikol s podporou grantových projektov agentúry VEGA 2/0001/18 „Slovensko a stredné Podunajsko: vývoj od včasnej doby dejinnej po začiatok stredoveku“, 2/0358/18 „Rímsky tábor v Iži a jeho pozícia na hraniciach Panónie“ a ako dopadový ukazovateľ udržateľnosti projektu ITMS: 26220120059.

z toho tri reprezentujú eneolitické osídlenie, jeden patrí do staršej doby rímskej a jeden predstavuje pravdepodobne zvyšok novovekej zásobnej jamy (Šalkovský 1989, 419; 2018, 59, obr. 1).

Narúšanie a ničenie archeologických situácií pokračovalo aj v priebehu nasledujúcich rokov. Zriedkavo sa tu realizovali povrchové zbery, z ktorých pochádza predovšetkým črepový materiál, roztratený v depozitároch viacerých inštitúcií (M. Both, ústna informácia z roku 2019; Turčan 1986; ústna informácia z roku 2019). Takáto bohatá zbierka výrazného materiálu z konca staršej doby rímskej viedla k potrebe nanovo komplexne vyhodnotiť dostupné pramene na podklade najnovších výsledkov teoretického bádania v regióne severozápadného Slovenska.²

TOPOGRAFIA PRAŠNICE A OKOLIA

O príhodnom situovaní Slovenského Pravna pre rozvoj osídlenia v minulosti svedčí bohaté osídlenie (nielen) zo staršej doby rímskej. Lokality púchovskej kultúry sú známe na hrádkoch Bohušová (niekedy označované ako Miliansko), Sokolná skala (Sokol) so sídliskom na úpätí v doline Sokolného potoka (Sokolného jarku), Petrov vŕšok (Pieta 2018), či v polohe Šiance a Diel (Petrovský-Šichman 1965, 84, 85; Povala 1964, 223). Črepový materiál datovaný do doby rímskej bol nájdený aj v polohe Pod hradiskom, severne od Šiancov (Habovštiak/Bialeková 1963). Detailnejšie informácie o osídlení v dobe rímskej sprístupňujú odbornej verejnosti viaceré práce (Pieta 1982, tab. LIII; LIV; 1994, obr. 2; 2018, 76–83; Šalkovský 1989; 2018, 67–72). Mimoriadny význam Slovenského Pravna potvrdzuje koncentrácia nálezov a nálezísk nielen púchovskej kultúry, ale aj z počiatkov stredoveku. K najvýznamnejším možno zaradiť stredoveký hrádok Šiance (Petrovský-Šichman 1964, 82; Pramene II, 1992, 64), ktorý predstavuje jednu z dominant týčiacu sa nad severným koncom obce (tou druhou je hrádok Bohušová). Spektrum osídlenia dopĺňajú eneolitické objekty z polohy Lamošova Prašnica s dokladmi spracovania medenej rudy, dokumentované pri výskume P. Šalkovského v roku 1976 (Nevizánsky/Šalkovský/Zachar 2017; Šalkovský 2018, 62–66).

Takéto pomerne intenzívne osídlenie katastra obce (najmä) v období prelomu letopočtov musíme sčasti pripísať topografii Slovenského Pravna. Obec sa rozprestiera v juhozápadnej časti Turčianskej kotliny, na spojnici ciest spájajúcej Horné Ponitrie s Turcom (obr. 1). Situovaná je na úpätí pohoria Žiar, s priemernou nadmorskou výškou 505 m, prechádzajúc v smere na východ do údolnej nivy rieky Turiec. Predmetná poloha Lamošova Prašnica, z ktorej vo svetle najnovších poznatkov vyhodnocujeme nálezy, sa nachádza na severozápadnom okraji intravilánu obce, kde je od severu a západu chránená výbežkami pohoria Žiar (od západu hrádkom Bohušová a od severu hrádkom Šiance). Mierny svah Prašnice s nadmorskou výškou 508 až 514 m klesá južným až juhovýchodným smerom k stredu obce. Podložie tvorí sivobiely dolomitický vápenec, na ktorom sa vytvorila 30 až 50 cm hrubá vrstva hneдозeme, ktorá k povrchu miestami prechádzala do čiernej ornice (Šalkovský 1977b). Pôvodne bola táto plocha využívaná ako polia a pasienky, ktoré boli od konca 60. rokov minulého storočia postupne ničené zástavbou a exploataciou dolomitického vápenca, pričom bolo objavené výrazné osídlenie zo staršej doby rímskej (obr. 2). Vodné zdroje priamo na ploche Prašnice nie sú evidované, ale popri ostrohu tečie potok Briešťanka. Prevýšenie temena nad jeho tokom tvorí maximálne 25 m. V súčasnosti je sídlisko z veľkej časti zničené ťažbou a zástavbou, časť sa pravdepodobne nachádza aj v súkromných záhradách.

Obr. 1. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Poloha lokality na mape 1 : 10 000 (© GKÚ).

² Za ochotu vyhľadávať materiál v depozitároch múzeí a za jeho sprístupnenie ďakujeme M. Bothovi zo SNM, Etnografického múzea v Martine, Z. Stanekovej z Považského múzea v Žiline a V. Turčanovi z Archeologického múzea SNM v Bratislave. Veľkú vďaka vyjadrujeme taktiež P. Šalkovskému za súhlas revízie spracovať materiál z výskumu v roku 1976 a K. Pietovi za sprístupnenie nálezov z roku 1970.

Obr. 2. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Poloha lokality na mape 1 : 25 000 z rokov 1952–1957, na ktorej sú zobrazené miesta ťažby z kameňolomu a pieskovní (© GKÚ).

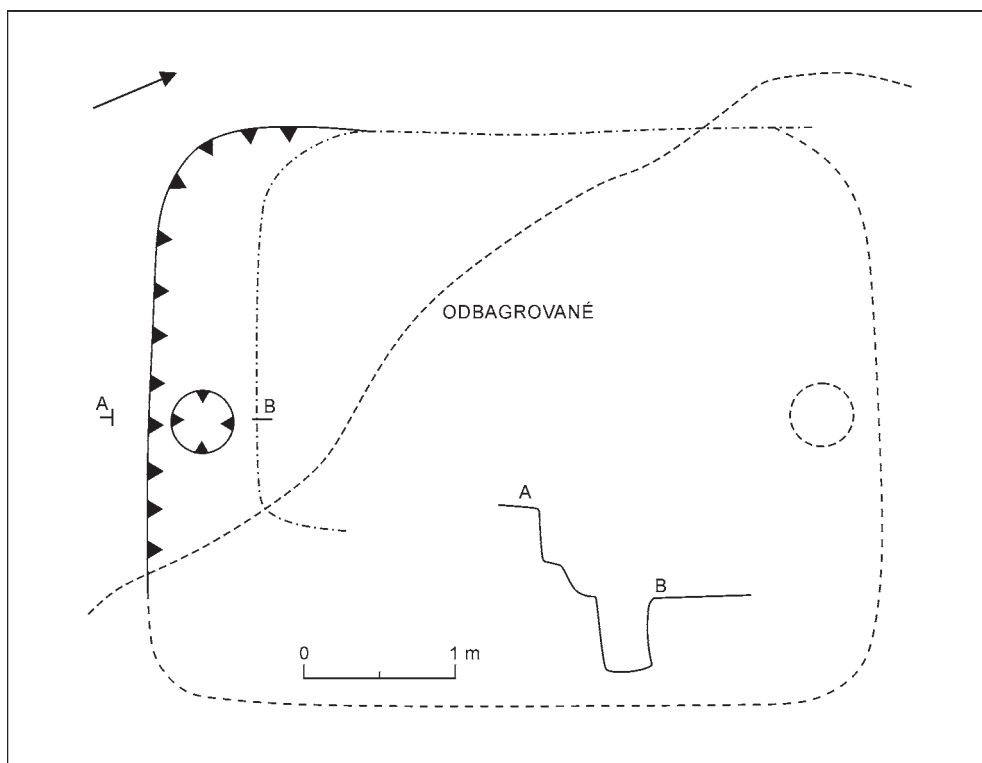
Okrem geografickej polohy obce musíme v súvislosti s intenzívnym osídlením katastra Slovenského Pravna, na prelome letopočtov, brať do úvahy nepochybne aj klimatické pomery, nerastné bohatstvo kraja či podobu vtedajšej kultúrnej krajiny. Doterajší výskum umožnil len sčasti priblížiť komplikovanú situáciu počas staršej doby rímskej na styčnej zóne medzi dvoma kultúrnymi okruhmi, teda medzi germánskym osídlením juhozápadného Slovenska a osídlením hornatej časti severného Slovenska nositeľmi púchovskej kultúry. Koncentrácia osídlenia v horskom teréne v širšom priestore Slovenského Pravna vyvoláva otázku dôvodu využívania tejto oblasti. Stimulom intenzívneho osídlenia nepochybne mohol byť priebeh lokálnych či diaľkových komunikácií. Naznačuje to aj skladba keramického fondu získaného počas rôznych záchranných akcií, ktoré boli realizované na Lamošovej Prašnici.

ZÁSTAVBA SÍDLISKA V POLOHE PRAŠNICA

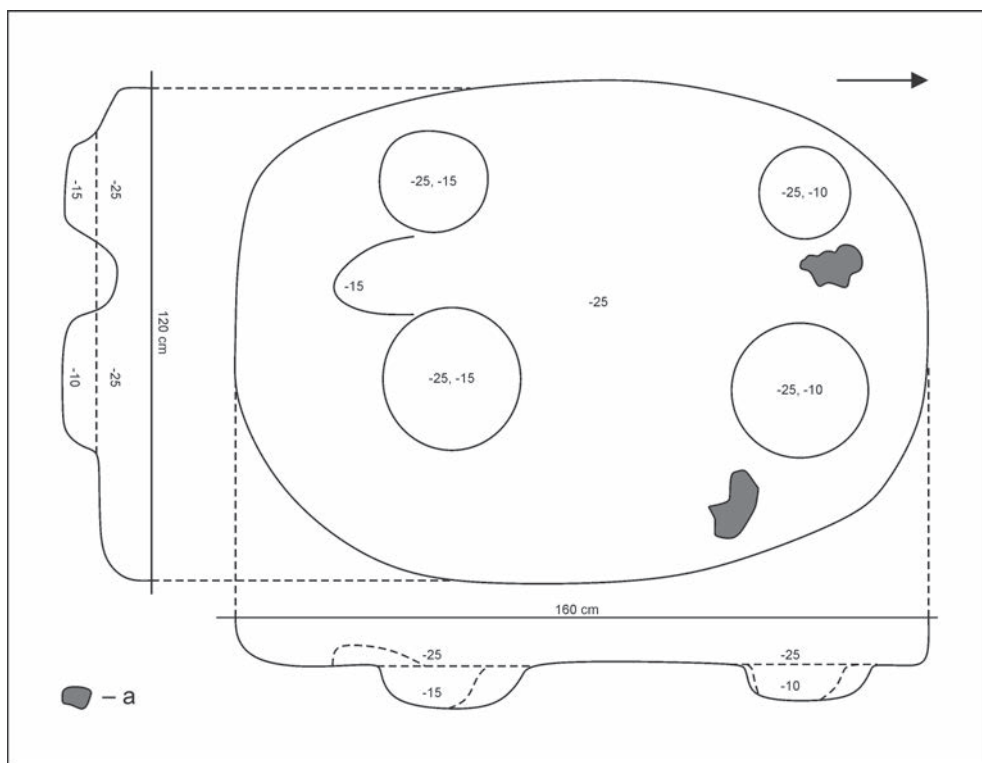
Drobné sondáže a menšie výskumy záchranného charakteru, ktoré sa na sídlisku v polohe Prašnica realizovali, nedokážu priniesť komplexný obraz o charaktere zástavby sídliska. Prispieva k tomu aj skutočnosť, že k značnému počtu výskumných akcií neexistuje žiadna nálezová dokumentácia. Niektoré nálezové situácie boli publikované, ale stav ich dokumentácie zodpovedá dobe ich vzniku. Detailnejšie informácie priniesol len výskum P. Šalkovského z roku 1976 (Šalkovský 1977b; 2018). Vytýčených tu bolo sedem sond a preskúmaná plocha bola s rozlohou takmer 200 m². V sonde I bolo odokrytých päť objektov, z toho tri (objekt 1, 2 a 4) je možné zaradiť do eneolitu (najnovšie spracovanie Nevizánsky/Šalkovský/Zachar 2017) a objekt 5 pravdepodobne predstavuje novovekú zásobnú jamu. Pre výskum doby rímskej je zaujímavý objekt 3, v ktorého výplni bola podľa opisu autora, okrem iného, nájdená misa s vtiahnutým ústím a nôžkovite odsadeným dnom a v jeho okolí fragment železnej spony typu Leonów, železný hrot šípu a strieborný denár Antonina Pia (138–161) s razbou v rokoch 140–143 (Šalkovský 1989, 420, obr. 3: 3–5). Zahĺbený objekt bol výrazne narušený exploataciou vápenca. Zachovala sa len jeho západná okrajová časť s rozmermi 0,8 x 3 m s jednou kolovou jamou (priemer 40 cm, hĺbka 55 cm) približne v strede dochovaného pôdorysu (obr. 3; Šalkovský 1989, 419, obr. 2). V publikovanej literatúre sa interpretuje ako objekt pravdepodobne štvorholníkového pôdorysu so zaoblenými rohmi a dvomi kolovými jamami. Nevieme však s určitosťou povedať, či reálne ide o zvyšky tzv. dvojkolovej zemnice. V deštruovanej časti objektu sa mohli nachádzať ďalšie nezistené kolové jamy.

Viacerí autori (Kolník 1962, 368; Kolník/Varsik/Vladár 2007, 19) pokladajú zemnice s dvojkolovou konštrukciou nachádzané na germánskych sídliskách juhozápadného Slovenska za doklad prežívajúcej predrímskej stavebnej tradície (napr. Bratislava-Dúbravka, Čaka, Branč: Varsik 2011, 30). Väčšine takýchto chát sa prisudzuje obytná funkcia, a to aj napriek absencii vykurovacích zariadení. Jednoduché zemnice s dvoma kolmi v strede kratších strán boli rozšírené najmä na juhozápadnom Slovensku počas doby laténskej (Kuzmová 1980, 317), avšak v horskom prostredí Slovenska predstavujú vzhľadom ku kamenistému podlažiu, nevhodnému k hĺbeniu objektov väčších rozmerov, pomerne zriedkavý nález.³ Analogická zahĺbená stavba s dvomi kolovými jamami s kamenným obložením v strede kratších strán a rozmermi 3,5 x 2,5 m, bola objavená na sídlisku Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III v roku 1968 (objekt 1_VI/68). Horná časť zásypu objektu pozostávala zo sypkej sivohnedej popolovitej hliny, v celých blokoch sa tu nachádzala nekompaktná mazanica a v strednej časti objektu aj veľké kamene.

³ Dva objekty (26, 28) s dochovanými dvoma kolovými jamami boli preskúmané na lokalite Klčov, poloha Pod Horou I, avšak dispozícia kolových jám napovedá o šesťkolovej konštrukcii. Absencia kolových jám mohla byť spôsobená pôdnymi pomermi na lokalite, aj keď autori štúdie nevyklúčujú ani dvojkolovú schému (Repka/Šebesta 2019, 502, obr. 4).

Obr. 3. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Objekt 3/76 (podľa Šalkovský 1989, obr. 2; upravené).

Obr. 4. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Objekt 1 (podľa Povala 1964, obr. 2; upravené).
Legenda: a – črepy.

Vo výplni bola nájdená keramika datovaná do stupňov B2–B2/C1 doby rímskej, vrátane keramiky s prvkami przeworskej kultúry, zlomkov žarnovov a závaží (Švihurová 2017, 103, obr. 39; tab. VIII–XI). Podľa najnovšieho vyhodnotenia nálezovej situácie zo sídliska Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III sa uvažuje skôr nad tým, že zahĺbený objekt 1_VI/68 bol využívaný na hospodárske účely (Švihurová 2017, 103). Obytná funkcia sa pripisuje neďaleko situovanej nadzemnej stavbe kolovej konštrukcie, pravdepodobne dvojpriestorovej, z ktorých každá časť mala vlastné ohnisko (objekt 1_XI/69; Švihurová 2017, 107, 108, obr. 43). Funkciu pravdepodobne dvojkolovej zemnice zo Slovenského Pravna ale nie je možné indikovať, keďže nedisponujeme dostatočnými informáciami o nálezovom kontexte samotnej stavby, ani jej okolia.

Pri nedostatočnej znalosti osád majú pre nás značný význam aj jednotlivo preskúmané obytné či hospodárske stavby. K takým patrí aj nález malého objektu zo staršej doby rímskej objaveného G. Povalom (1964, 223, 224, obr. 2). Išlo o plytkú jamu oválneho pôdorysu s priemerom 120 x 160 cm so štyrmi kolovými jamami, ktorej výplň bola prepálená dočierna až dohneda a obsahovala uhličky, črepy, zvieracie kosti a prepálený kameň (obr. 4). Mala sa v ňom nájsť okrem iného kvádska keramika spolu s keramikou púchovskej kultúry, malá kónická šálka a provinciálna keramika (Povala 1964, obr. 4). Hnuteľné nálezy mali byť údajne uložené v depozitári Považského múzea v Žiline, ale nepodarilo sa ich dohľadať. Jednoduchý pôdorys, malý rozmer a štvorkolová schéma stavby evokujú jej využívanie na hospodárske účely, obvykle interpretované ako sýpky (napr. Liptovská Sielnica-Liptovská Mara II: Pieta 2001, obr. 3; 2008, 98).

Na sídlisku Prašnica bol odokrytý taktiež objekt s dobre zachovaným inventárom v severnej časti lokality. V roku 1970 ho objavil G. Madigár. Na ploche približne 450 x 250 cm sa koncentrovala keramika, mazanica a železná troska, pričom predpokladaná rozloha objektu bola asi 450 x 450 cm. Bližšie informácie o pôdoryse nie sú známe. Okrem početnej, ale zlomkovitej keramiky púchovskej kultúry, provinciálnych nádob a kvádskej keramiky tu bol nájdený aj fragment bronzovej spony, kostený hrebeň a rôzne železné fragmenty. Nálezy boli publikované K. Pietom (1982, tab. LIII; LIV; 1994, obr. 2). Viaceré z nich, predovšetkým keramické nálezy, sa nám podarilo získať a nanovo vyhodnotiť (tab. I: 3; II: 5, 10; V). V bezprostrednej blízkosti objektu sa údajne mala nájsť aj známa včasnolátenská maskovitá spona (Kolník 2018; Kolník/Šalkovský 1983).

V krátkych publikovaných správach sa objavujú zmienky aj o iných objektoch, ale bližšie informácie neboli upresnené. V roku 1962 preskúmal G. Povala na viacerých miestach v priestore novostavby domu G. Madigára ohniská s črepmi, uhlíkmi a zvieracími košťami (Povala 1964, 224–226, obr. 3). Daný autor spomína aj „nejaký sídliskový objekt“ s črepmi, na ktorý sa narazilo pri stavbe vodovodu v roku 1960 (Povala 1964, 226). Ďalšia informácia pochádza z prieskumu realizovaného v auguste roku 1986, kedy boli ťažbou hlíny a vápenca miestnymi obyvateľmi narušené alebo zničené tri bližšie nešpecifikované objekty púchovskej kultúry z doby rímskej (Turčan 1986).

AKÉ NÁLEZY SA NAŠLI NA PRAŠNICI (?)

Z pôvodného sídliska sa do dnešnej doby zachovali len pomerne strohé informácie. Materiál z múzejných zbierok, ktorý má odtiaľto pochádzať, má limitovanú výpovednú hodnotu bez možnosti rekonštrukcie pôvodných nálezových celkov alebo kontextov. Avšak aj napriek tomu je jeho prínos pre detailnejšie poznanie kultúrno-chronologického zaradenia sídliska nezastupiteľný. Prezentovaný súbor keramiky predstavuje výber typických fragmentov domácej proveniencie a rímsko-provinciálnej produkcie.

Keramický materiál, ktorý bol k dispozícii k vyhodnoteniu, pochádza iba zo zberov a menších záchranných akcií. Prisúdené prírastkové čísla, ako aj informácie o tom, odkiaľ keramické fragmenty pochádzali, sme prebrali z informácií uvedených na krabiciach a vreckách uložených v depozitároch múzeí, nakoľko nálezová dokumentácia bola dostupná len z výskumu z roku 1976. Publikovaný rímsko-provinciálny inventár zo záchranného výskumu P. Šalkovského (1977a, 261, 262, obr. 169: 7–9; 1989, 420, tab. I: 1–9; 2018, 67, 68, obr. 74: 1–6) sa nepodarilo v depozitároch dohľadať, rovnako i nálezy keramiky z výskumov a zberov pred rokom 1970. V katalógu je uvádzaný opis všetkých fyzicky dostupných rímsko-provinciálnych keramických fragmentov (označené skratkou R-P). Vo výstupných tabuľkách sú zastúpené len najvýraznejšie keramické fragmenty a tvary typické pre rímsko-provinciálnu produkciu. Z črepov domácej proveniencie je v katalógu, ako aj tabuľkách, uvádzaný len výber keramických fragmentov pozostávajúci z okrajov, zdobených tiel nádob a dien nádob.

Zbery a záchranné akcie G. Madigára v roku 1970

Sonda I

Prír. č. 6/1

1. Okraj a hrdlo; okraj hranený, výrazne vyhnutý, presekávaný vrypami; hrdlo prehnuté; pod okrajom výzdoba oválnymi vrypami; hrdlo zdobené diagonálnymi ryhami; farba tmavohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. III: 2).
2. Hrdlo a telo; hrdlo prehnuté; telo zaoblené; na hrdle výzdoba nechťovými vrypami v rade vedľa seba; na tele výzdoba oválnymi vrypami v radoch pod sebou; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. III: 4).
3. Telo; výzdoba plošným ryhovaním nahusto; farba sivočierna; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. III: 7).
4. Telo; výzdoba oválnymi vrypami v radoch pod sebou; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. III: 8).

Prír. č. 7/14

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý, presekávaný vrypami; hrdlo prehnuté; pod okrajom dve plytké oválne jamky; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. III: 1).
2. Okraj a telo; okraj zaoblený, mierne vtiahnutý; telo konvexné; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. III: 3).
3. Okraj; okraj zaoblený, mierne vtiahnutý; povrch hladený; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 6 mm (tab. III: 6).

Prír. č. 7/17

1. Telo (R-P); sivá jemná keramika; ošúchaný hnedý poťah; naznačená rytá línia; výzdoba ozubeným kolieskom.

Prír. č. 7/20

1. Telo; zdobené oválnymi vrypami v radoch; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. III: 5).

Prír. č. 9/5

1. Telo; zdobené horizontálnym zaštipovaním nad sebou; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. III: 9).
2. Telo; zdobené horizontálnym zaštipovaním nad sebou; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. III: 10).
3. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová; zvyšky červeno-hnedého poťahu; priemer tela 18 cm.

Bez čísla

1. Okraj, hrdlo a plecacia hrncovitej nádoby; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo mierne lievikovité; plecacia mierne kónické; povrch hladený; hrdlo zdobené rôzne smerujúcimi oblými a ostrými vpichmi trojuholníkového tvaru; na plecaciach zachované horizontálne zaštipovanie pod sebou; farba hnedosivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm; priemer ústia 19 cm (tab. III: 11).
2. Misa; časť zrekonštruovaná sadrou; okraj hranený, veľmi mierne vyhnutý; telo konvexné oblo-ostre; maximálna vydutina v hornej tretine nádoby; spodná časť nádoby kónická; dno mierne odsadené; povrch nekvalitne hladený, nezdobený; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm; priemer ústia 24 cm (tab. III: 12).
3. Okraj, hrdlo a plecacia hrncovitej nádoby pravdepodobne esovitej profilácie; časť okraja a hrdlo zrekonštruované sadrou; okraj mierne zaoblený vyhnutý; hrdlo esovité; plecacia kónická; povrch nekvalitne hladený; pod hrdlom zdobený horizontálnym radom oválnych vrypov; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm; priemer ústia 22 cm (tab. III: 13).

Sonda II

Prír. č. 7/2

1. Telo; zdobené oválnymi vrypami; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka 14 mm (tab. IV: 8).
2. Telo; zdobené troma obežnými plastickými lištami presekávanými ozubeným kolieskom; farba sivohnedá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka 5 mm (tab. IV: 9).
3. Telo; zdobené oválnymi vrypami v horizontálnom rade; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka 8 mm (tab. IV: 10).
4. Telo; zdobené oválnymi vrypami v horizontálnych radoch; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka 10 mm (tab. IV: 13).

Prír. č. 7/5

1. Okraj; okraj hranený rovný; farba sivohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IV: 1).
2. Telo; zdobené hlbokým vertikálnym žliabkom; farba sivočierna; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IV: 2).
3. Telo; zdobené horizontálnym zaštipovaním v rade za sebou; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IV: 5).

Prír. č. 7/6

1. Telo, pravdepodobne zo šálky, prípadne malej misky; zdobené barbotinom; farba sivá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. IV: 3).

Prír. č. 7/28

1. Okraj; okraj zaoblený, vtiahnutý; povrch hladný; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. IV: 6).
2. Telo; zdobené oválnymi vrypami v horizontálnom a vertikálnom rade; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IV: 12).
3. Okraj a telo; okraj zaoblený, mierne vtiahnutý; telo rovné; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. IV: 14).

Prír. č. 10/15

1. Okraj; okraj zaoblený, vtiahnutý; povrch hladný; farba sivohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. IV: 4).
2. Okraj; okraj zaoblený, rovný; povrch hladný; farba sivohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. IV: 7).
3. Okraj; okraj zaoblený, rovný; povrch hladný; farba sivohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IV: 11).

Bez čísla

1. Okraj, hrdlo a telo hrncovitej nádoby; okraj zašpicatený vyhnutý; hrdlo mierne prehnuté; povrch nekvalitne hladný; hrdlo zdobené horizontálnym zaštipovaním v rade tesne za sebou, na ktorý nadväzuje zdobenie tela vertikálnym zaštipovaním v stĺpcoch; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm; priemer ústia 22 cm (tab. IV: 15).
2. Okraj, hrdlo a plecacia hrncovitej nádoby esovitej profilácie; okraj hranený, výrazne vyhnutý; hrdlo esovité; plecacia kónická; povrch hladný nekvalitne; pod hrdlom jeden oválny vryp; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. IV: 16).

Objekt G (publikoval K. Pieta v roku 1982 ako objekt 1/70)

Bez čísla

1. Okraj, hrdlo a telo menšej vázovitej nádoby esovitej profilácie; okraj zaoblený, výrazne vyhnutý; hrdlo esovité; plecacia mierne kónická; povrch hladný; hrdlo zdobené loďkovitými vpichmi v horizontálnom rade; plecacia zdobené tzv. vetvičkovým ornamentom pozostávajúcím z horizontálnej rytej línie a šikmých loďkovitých vpichov v rade tesne za sebou; na vonkajšom a vnútornom povrchu čierna zoškvarená hmota; farba sivá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm; priemer ústia 9 cm (tab. V: 1).
2. Okraj; okraj zaoblený, veľmi mierne vyhnutý; povrch hladný; nižšie pod okrajom oválne vrypy v horizontálnom rade; farba sivozelená; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. V: 2).
3. Okraj, hrdlo, plecacia a telo malej misky, prípadne šálky; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo mierne prehnuté; plecacia kónická; telo konvexné; spodná časť tela baňatá; povrch hladný nekvalitne; nezdobený; na vnútornom povrchu čierna škvarovitá hmota; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm; priemer ústia 9 cm (tab. V: 3).
4. Okraj hrncovitej nádoby pravdepodobne vajcovitého tvaru; okraj zaoblený, mierne vtiahnutý; povrch hladný; pod okrajom horizontálny rad oválnych vrypov tesne za sebou; farba sivohnedá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm; priemer ústia 14 cm (tab. V: 4).
5. Okraj, hrdlo a plecacia menšej vázovitej nádoby; okraj zaoblený, vyhnutý, presekávaný loďkovitými vpichmi; hrdlo esovito prehnuté; plecacia výrazne kónická zaoblená; povrch nerovný, hladný nekvalitne; pod pleciami fragment vertikálneho žliabku; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. V: 5).
6. Okraj a telo nečlenenej misky, prípadne šálky; okraj zašpicatený, mierne vtiahnutý; telo kónické; povrch nerovný; nezdobený; na vnútornom povrchu čierna škvarovitá hmota; farba hnedá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. V: 6).
7. Telo; povrch nerovný; zdobený diagonálnym fragmentom vlnovky; farba hnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. V: 7).

8. Okraj, hrdlo a plecia hrncovitej nádoby; okraj zaoblený, mierne vyhnutý; hrdlo prehnuté; plecia kónické zaoblené; povrch nekvalitne hladný; hrdlo zdobené horizontálnym radom oválnych vrypov; farba hnedosivá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm; priemer ústia 23 cm (tab. V: 8).
9. Okraj, hrdlo a telo menšej hrncovitej nádoby; časť okraja a hrdlo rekonštruované sadrou; okraj sploštený vyhnutý; hrdlo esovité; telo vajcovitého tvaru; povrch hladný nekvalitne; zdobený horizontálnym zaštipovaním asymetricky po celej ploche; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm; priemer ústia 14 cm (tab. V: 9).
10. Okraj a hrdlo hrncovitej nádoby; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo prehnuté; pod hrdlom výzdoba horizontálnym zaštipovaním; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm; priemer ústia 18 cm (tab. V: 10).
11. Okraj a telo misovitej nádoby bikónického tvaru; časť okraja a tela rekonštruovaná sadrou; okraj zaoblený, mierne vtiahnutý; telo konvexné s oblou maximálnou vydutinou v hornej tretine nádoby; spodná časť tela kónická; telo zdobené horizontálnym zaštipovaním v stĺpcoch; povrch nerovný; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm; priemer ústia 16 cm (tab. V: 11).
12. Nádoba misovitého tvaru s krátkym valcovitým ústím; okraj oblý, rovný; hrdlo valcovité, mierne odsadené od tela; telo mierne bikónické; spodná časť tela kónická; dno rovné, veľmi mierne odsadené; povrch zdršňovaný; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm; priemer ústia 198 mm; priemer dna 122 mm; výška nádoby 136 mm (tab. V: 12).
13. Spodná časť a časť dna (R-P); pohár/misa; jemná sivá keramika; hnedý poťah; priemer dna 8 cm (tab. II: 5).
14. Hrdlo a plecia (R-P); džbán/pohár; keramika tehlovej farby; farba žltá; ošúchané červené maľovanie; viacnásobné horizontálne ryté línie; priemer tela 12 cm (tab. I: 3).
15. Okraj, telo a spodná časť tela (R-P); časť rekonštruovaná sadrou; misa imitujúca formu Drag. 37; sivá jemná keramika; šedý poťah; zdobené ozubeným kolieskom pod okrajom a na spodnej časti; časť okraja a tela zdeformovaná silným žiarom; priemer okraja 21 cm (tab. II: 10).

Zbery bez kontextu

Prír. č. 1/2

1. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová.
2. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba žltá; zvyšky červeného maľovania; výzdoba ozubeným kolieskom.

Prír. č. 1/3

1. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová; ošúchané červeno-hnedé maľovanie.
2. Telo (R-P); sivá jemná keramika; ošúchaný hnedý poťah; dve horizontálne ryté línie.

Prír. č. 1/5

1. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová; červené maľovanie; výzdoba ozubeným kolieskom.

Prír. č. 2/8

1. Hrdlo (R-P); džbán; keramika tehlovej farby; farba oranžová; výzdoba zvislým mramorovaním; priemer hrdla 5 cm.
2. Telo (R-P); džbán (?); keramika tehlovej farby; farba oranžová; výzdoba mramorovaním; priemer tela 21 cm (tab. I: 5).
3. Telo (R-P); džbán (?); keramika tehlovej farby; farba oranžová; výzdoba mramorovaním; priemer tela 21 cm (tab. I: 8).
4. Hrdlo a časť pliec (R-P); džbán; keramika tehlovej farby; farba oranžová; výzdoba zvislým mramorovaním; z vnútornej strany pás spáleniny; priemer hrdla 6 cm (tab. I: 9).
5. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová; výzdoba mramorovaním.

Prír. č. 5/29

1. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba žltá; rytá línia; priemer tela 19 cm.

Prír. č. 6/3

1. Telo; výzdoba oválnymi vrypami v horizontálnom a vertikálnom rade; farba sivohnedá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VI: 1).
2. Spodná časť tela tesne nad dnom a dno bez odsadenia; povrch nerovný; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm; hrúbka dna 15 mm; priemer dna 15 cm (tab. VI: 16).

Prír. č. 6/4

1. Okraj, hrdlo a plecia; okraj oblý, výrazne vyhnutý; hrdlo esovito prehnuté; plecia kónické zaoblené; pod hrdlom obežný horizontálny žliabok; farba sivo-hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VI: 4).

Prír. č. 6/5

1. Hrdlo a telo; hrdlo prehnuté; telo zaoblené; výzdoba vertikálnymi loďkovitými vpichmi v dvoch radoch pod sebou; farba sivohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VI: 2).

Prír. č. 6/7

1. Okraj, hrdlo a plecيا; okraj sploštený vyhnutý; hrdlo prehnuté; plecيا kónické zaoblené; na hrdle výzdoba dlhšími vertikálnymi vpichmi ločkovitého tvaru; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VI: 3).
2. Okraj a telo; okraj zaoblený rovný; telo rovné; pod okrajom výzdoba diagonálnym oblým vpichom; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. VI: 5).

Prír. č. 6/8

1. Okraj, hrdlo a telo; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo prehnuté; hrdlo a telo zdobené vertikálnymi oválnymi vrypami s pravým nechťovým vrypom v horizontálnych radoch pod sebou; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. VI: 6).
2. Okraj, hrdlo a plecيا; okraj zaoblený výrazne vyhnutý; hrdlo výrazne esovito prehnuté; plecيا kónické zaoblené; hrdlo a plecيا zdobené oválnymi vrypami; farba sivohnedá; materiál hrubozrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. VI: 8).

Prír. č. 6/9

1. Okraj a hrdlo; okraj sploštený, mierne vtiiahnutý; hrdlo rovné; výzdoba jednoduchou vlnovkou na hrdle; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. VI: 9).
2. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo prehnuté; povrch hladný; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. VI: 10).
3. Okraj, hrdlo a plecيا; okraj zaoblený, mierne vyhnutý; hrdlo esovito prehnuté; plecيا kónické zaoblené; pod hrdlom tenká obežná rytá línia, pod ktorou sú v rade za sebou oválne vrypy; farba svetlohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. VI: 12).

Prír. č. 6/11

1. Okraj a telo; okraj zaoblený, veľmi mierne vtiiahnutý; telo zaoblené; zdobené širokými plytkými žliabkami; farba svetlohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 13 mm (tab. VI: 11).
2. Telo; výzdoba vertikálnymi ločkovitými vpichmi v radoch po celej ploche; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. VI: 13).

Prír. č. 6/23

1. Telo; výzdoba vertikálnym žliabkom, prípadne vlnovkou; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 13 mm (tab. VI: 15).

Bez čísla

1. Telo; povrch kvalitne hladný, tuhovaný; zdobený dvoma horizontálnymi plastickými lištami presekávanými ozubeným kolieskom (nepravé barbotino); farba hnedá; materiál jemnozrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 6 mm (tab. VI: 7).
2. Hrdlo a plecيا; hrdlo prehnuté; plecيا nevýrazné kónické; zdobené rytou lomenicou v tvare písmena V medzi dvoma horizontálnymi žliabkami; povrch hladný nekvalitne; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. VI: 14).

Prír. č. 6/12

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo prehnuté; výzdoba trojuholníkovými vpichmi; v dolnej časti črepu zachovaný vrchol jednoduchej vlnovky; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VII: 1).
2. Okraj a hrdlo; okraj sploštený, výrazne vyhnutý; hrdlo výrazne prehnuté; zdobené trojuholníkovými vpichmi; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VII: 2).
3. Okraj a hrdlo; okraj hranený vyhnutý; hrdlo prehnuté; zdobené vertikálnymi širokými žliabkami; farba sivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 14 mm (tab. VII: 3).

Prír. č. 8/15

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený rovný; hrdlo prehnuté; povrch hladný; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. VII: 7).
2. Okraj; okraj zaoblený rovný; povrch hladný; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 13 mm (tab. VII: 12).
3. Okraj a hrdlo; okraj hranený rovný; hrdlo prehnuté; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 15 mm (tab. VII: 13).

Prír. č. 8/16

1. Telo; zdobené nechťovými vrypami po celej ploche; farba sivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VII: 6).

2. Okraj a telo; okraj oblý rovný; telo konvexné; povrch hladený; farba sivohnedá; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. VII: 11).

Prír. č. 9/8

1. Okraj a hrdlo; okraj oblý, vyhnutý; hrdlo prehnuté; na vonkajšom povrchu výrazné stopy po horizontálnom hladení; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 14 mm (tab. VII: 14).

Prír. č. 9/19

1. Telo; zdobené jednoduchým žliabkom, nad žliabkom sa nachádzajú dva malé vrypy šošovkovitého tvaru a pod žliabkom fragment rytého trojuholníka; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. VII: 16).
2. Okraj a hrdlo; okraj kyjovitý von vyhnutý, presekávaný oválnymi vrypami; hrdlo prehnuté; pod okrajom rad oválnych vrypov; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. VII: 18).
3. Spodná časť tela a časť dna; dno výrazne odsadené; povrch nerovný; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VII: 20).
4. Spodná časť tela a časť dna; dno výrazne odsadené; povrch nerovný; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. VII: 21).

Prír. č. 9/20

1. Telo; zdobené horizontálnym zaštipovaním vo vertikálnych radoch; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. VII: 15).
2. Spodná časť tela tesne nad dnom; zdobené vertikálnou jednoduchou vlnovkou; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. VII: 19).

Prír. č. 10/2

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo prehnuté; povrch hladený až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. VII: 5).

Prír. č. 10/4

1. Okraj; okraj zaoblený vyhnutý; povrch hladený až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 6 mm (tab. VII: 8).

Prír. č. 10/17

1. Telo; povrch hladený až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 4 mm (tab. VII: 10).

Prír. č. 11/bez čísla

1. Telo; bez výzdoby; povrch hladený až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. VII: 9).

Bez čísla

1. Okraj, hrdlo a plecia trojčlennej nádoby (misy/terinny); okraj mierne kyjovitý, vyhnutý; hrdlo prehnuté; plecia mierne kónické; zdobené horizontálnym žliabkom, pod ktorým je pás lomenice vykonanej ozubeným kolieskom s jemnými bodkovanými vpichmi; povrch leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 6 mm (tab. VII: 4).
2. Nôžka, pravdepodobne z misy; výrazne odsadená od spodnej časti tela; povrch hladený; farba sivočierna; materiál hrubozrnný; keramika v ruke robená; priemer nôžky 6 cm (tab. VII: 17).

Prír. č. 9/21

1. Telo; na okraji črepu výzdoba oválnymi vrypami v horizontálnom rade za sebou; vonkajší povrch nerovný s vystupujúcou hrubou prímiesou na povrchu; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VIII: 1).
2. Telo; vonkajší povrch zdobený zaštipovaním; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 14 mm (tab. VIII: 2).
3. Telo; výzdoba jednoduchou vertikálnou vlnovkou; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. VIII: 3).

Prír. č. 10/2

1. Okraj a telo; okraj zaoblený rovný; telo rovné; pod okrajom oválne vrypy; povrch nerovný; farba sivohnedá; materiál hrubozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. VIII: 5).
2. Spodná časť tela a časť dna; dno výrazne odsadené; spodná časť tela konkávna; povrch hladený; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. VIII: 17).

Prír. č. 10/4

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo prehnuté; povrch hladný až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. VIII: 12).

Prír. č. 10/17

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo prehnuté; pod okrajom výzdoba oválnymi vrypami v horizontálnom rade; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VIII: 7).

Prír. č. 10/21

1. Telo; zdobené oválnymi vrypami v rade za sebou; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. VIII: 8).
2. Okraj a telo; okraj zaoblený rovný; telo konvexné; povrch hladný; farba sivočierna; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 6 mm (tab. VIII: 9).
3. Okraj a telo; okraj zaoblený rovný; telo konvexné; povrch hladný; farba sivohnedá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. VIII: 10).

Prír. č. 11/bez čísla

1. Spodná časť tela s náznakom dna; dno chýba; vonkajší povrch hladný až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. VIII: 18).

Bez čísla

1. Hrdlo a telo; hrdlo prehnuté; zdobené širokým horizontálnym žliabkom; telo baňaté; zdobené dvoma horizontálnymi rytými líniami, medzi ktorými sa nachádzajú tesne vedľa seba tri vertikálne stĺpce tvorené z husto situovaných klinovitých vpichov; povrch hladný; farba sivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VIII: 4).
2. Okraj a hrdlo; okraj hranený, vyhnutý; hrdlo prehnuté; hrdlo zdobené zaštipovaním v horizontálnom rade; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VIII: 6).
3. Okraj, hrdlo a plecia pravdepodobne hrncovitej nádoby; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo esovité; plecia kónické; povrch hladný nekvalitne; plecia zdobené dvoma rytými oblúkmi pod sebou; farba hnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. VIII: 11).
4. Náznak hrdla a telo; povrch hladný nekvalitne; zdobený dvoma rytými oblúkmi pod sebou; farba hnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. VIII: 13).
5. Telo; zdobené ozubeným kolieskom s čiarkovitými zárezmi v motíve meandru; povrch leštený, tuhovaný; farba sivočierna; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. VIII: 14).
6. Okraj, hrdlo a plecia; okraj sploštený, presekávaný oválnymi vrypami husto vedľa seba; hrdlo prehnuté, zdobené nevýraznými oválnymi vrypami; plecia kónické; celý povrch zdobený zdršňovaním; farba svetlohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm; priemer ústia 12 cm (tab. VIII: 15).
7. Okraj, hrdlo a telo hrncovitej nádoby, pravdepodobne súdkovitého alebo baňatého tvaru; okraj oblý, vyhnutý; hrdlo prehnuté; zdobené horizontálnym radom oválnych jamiek; plecia nevýrazné kónické; povrch nerovný; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 13 mm (tab. VIII: 16).
8. Okraj, hrdlo a plecia hrncovitej nádoby; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo mierne prehnuté; plecia kónické; povrch hladný nekvalitne, drobné kamienky vystupujúce na povrch; pod hrdlom nevýrazné horizontálne zaštipovanie; farba sivohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 13 mm; priemer ústia 27 cm (tab. IX: 1).
9. Okraj a hrdlo hrncovitej nádoby, pravdepodobne esovito profilovanej; rekonštruované sadrou; okraj hranený, výrazne vyhnutý; hrdlo esovité; povrch hladný nekvalitne, hrdlo zdobené horizontálnymi radmi vpravo smerujúcich ostrých trojuholníkových vpichov; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IX: 2).
10. Dva kusy okraja, hrdlo a plecia z hrncovitej nádoby, prípadne zásobnice pravdepodobne esovitej profilácie; okraj oblý, vyhnutý; hrdlo esovité; plecia kónické; povrch hladný nekvalitne, nezdobený; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 17 mm; priemer ústia 27 cm (tab. IX: 3, 6).
11. Okraj a hrdlo hrncovitej nádoby; okraj zaoblený, mierne vyhnutý; hrdlo prehnuté; povrch hladný; nezdobený; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. IX: 4).
12. Okraj, hrdlo a plecia hrncovitej nádoby; okraj zaoblený, vyhnutý; hrdlo mierne esovité; povrch hladný; pod okrajom nevýrazné, veľmi plytké oválne vrypy; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. IX: 5).
13. Okraj a telo misy bikónického tvaru; okraj oblý veľmi mierne vtiahnutý; telo konvexné s maximálnou vydutinou v hornej tretine nádoby, lom ostrý; povrch hladný, nezdobený; farba oranžovohnedá; materiál jemnozrný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm; priemer ústia 18 cm (tab. IX: 7).
14. Spodná časť tela a dno misovitej nádoby; spodná časť tela kónická; dno rovné, výrazne odsadené; povrch nekvalitne hladný; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm; priemer dna 152 mm (tab. IX: 8).

Zbery z roku 1975

Veľká kolekcia keramických fragmentov rímsko-provinciálnej keramiky pochádza z nezaradených zberov z roku 1975. V danom roku realizovali zber na ploche lokality nezávisle na sebe G. Madigár, ako aj T. Kolník s J. Bátorom. Z toho dôvodu nie je možné určiť, z ktorej zberovej akcie dané črepy pochádzajú. Črepy domácej proveniencie sa v súbore nezachovali.

Prír. č. 13/bez čísla

1. Hrdlo (R-P); džbán; keramika tehlovej farby; farba žltá; priemer hrdla 5 cm (tab. I: 1).
2. Hrdlo a náznak pliec (R-P); džbán; keramika tehlovej farby; farba žltá; náznak plastickej lišty pod hrdlom; priemer tela 6 cm (tab. I: 2).
3. Telo (R-P); dva fragmenty z jednej nádoby; džbánik (?); keramika tehlovej farby; farba oranžová; červené maľovanie v pásoch; ryté horizontálne línie; výzdoba ozubeným kolieskom; priemer tela 12 cm (tab. I: 4).
4. Plecia a náznak hrdla (R-P); džbán; keramika tehlovej farby; farba oranžová; priemer tela 16 cm (tab. I: 6).
5. Hrdlo, plecia a maximálna vydutina (R-P); džbánik/pohár; keramika tehlovej farby; farba žltá; odsadenie hrdla; zvyšky červeného maľovania; priemer tela 15 cm (tab. I: 7).
6. Dno a spodná časť tesne nad dnom (R-P); džbán (?); keramika tehlovej farby; farba žltá; upravená podstava s preliačeným stredom a prstencovitým okrajom; priemer dna 13 cm (tab. I: 10).
7. Telo (R-P); päť fragmentov z jednej nádoby; džbán (?); keramika tehlovej farby; farba žltá; červenohnedé maľovanie; rytá horizontálna línia; výzdoba ozubeným kolieskom; z vnútornej strany spálenina; priemer tela 24 cm (tab. I: 11).
8. Časť hrdla, plecia, maximálna vydutina, spodná časť tela a dno (R-P); 16 fragmentov z jednej nádoby; džbán; keramika tehlovej farby; farba žltá; červené až červenohnedé maľovanie v pásoch; ryté horizontálne línie; rytá vlnovka; výzdoba ozubeným kolieskom; upravená podstava s naznačeným preliačeným stredom a prstencovitým okrajom; priemer dna 12 cm; priemer tela 14 cm (tab. I: 12).
9. Plecia a náznak hrdla (R-P); dva fragmenty z jednej nádoby; džbán s uchom; keramika tehlovej farby; farba žltá; náznak odlomeného ucha; červenohnedé maľovanie v pásoch; rytá obežná línia; z vnútornej strany príškvar; priemer tela 36 cm (tab. I: 13).
10. Plecia a maximálna vydutina (R-P); päť fragmentov z jednej nádoby; džbán, pravdepodobne dvojuchý; keramika tehlovej farby; farba žltá; červenohnedé maľovanie v pásoch; rytá obežná línia; rytá vlnovka; náznak odlomených úch; priemer tela 36 cm (tab. I: 14).
11. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová; červené maľovanie; výzdoba ozubeným kolieskom.
12. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba žltá; zvyšky červeného maľovania; priemer tela 15 cm.
13. Hrdlo (R-P); džbán (?); keramika tehlovej farby; farba oranžová.
14. Plecia a náznak hrdla (R-P); džbán (?); keramika tehlovej farby; farba oranžová; ošúchané červenohnedé maľovanie.
15. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba oranžová; ošúchané červené maľovanie.
16. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba žltá; viacnásobné ryté horizontálne línie; priemer tela 14 cm.
17. Hrdlo (R-P); džbán; keramika tehlovej farby; farba žltá; červenohnedé maľovanie; priemer hrdla 5 cm.
18. Dno (R-P); zachovaná vnútorná časť bez podstavy; keramika tehlovej farby; farba žltá.
19. Okraj (R-P); misa imitujúca formu Drag. 37; sivá jemná keramika; čierny poťah; okraj zosilnený, von vyhnutý; pod okrajom z vnútornej strany plytký žliabok; priemer okraja 23 cm (tab. II: 1).
20. Okraj (R-P); misa imitujúca formu Drag. 37; sivá jemná keramika; čierny poťah; okraj zvnútra zosilnený, mierne von vyhnutý; pod okrajom z vnútornej strany plytký žliabok; priemer okraja 22 cm (tab. II: 2).
21. Okraj (R-P); misa imitujúca formu Drag. 37; sivá jemná keramika; čierny poťah; okraj zvnútra zosilnený, von vyhnutý; pod okrajom z vnútornej strany plytký žliabok (ryha?); priemer okraja 23 cm (tab. II: 3).
22. Okraj, telo a spodná časť (R-P); dno chýba; tri fragmenty z jednej nádoby; misa imitujúca formu Drag. 37; sivá jemná keramika; čierny poťah; okraj von vyhnutý; pod okrajom z vnútornej strany plytký žliabok; výzdoba ozubeným kolieskom na vnútornej strane v spodnej časti tela; priemer okraja 22 cm (tab. II: 4).
23. Dno na prstencovej nôžke (R-P); misa; sivá jemná keramika; ošúchaný čierny poťah; náznak výzdoby ozubeným kolieskom na vnútornej strane v spodnej časti tela tesne nad dnom; priemer dna 10 cm (tab. II: 6).
24. Telo (R-P); misa imitujúca formu Drag. 37 (?); sivá jemná keramika; ošúchaný čierny poťah; priemer tela 25 cm (tab. II: 7).
25. Telo a spodná časť tela (R-P); dno chýba; misa imitujúca formu Drag. 37 (?); sivá jemná keramika; ošúchaný čierny poťah; výzdoba ozubeným kolieskom na vnútornej strane v spodnej časti tela tesne nad chýbajúcim dnom; priemer tela 24 cm (tab. II: 8).
26. Spodná časť tela tesne nad dnom a časť dna na prstencovej nôžke (R-P); misa; sivá jemná keramika; zvyšky čierneho poťahu; výzdoba ozubeným kolieskom na vnútornej strane v spodnej časti tela tesne nad dnom; priemer dna 12 cm (tab. II: 9).
27. Telo (R-P); misa; sivá jemná keramika; ošúchaný čierny poťah; priemer tela 25 cm.
28. Telo (R-P); misa; sivá jemná keramika; ošúchaný čierny poťah; priemer tela 24 cm.
29. Telo (R-P); sivá jemná keramika; ošúchaný čierny poťah; priemer tela 21 cm.

Výskum P. Šalkovského v roku 1976

V spracovanom súbore neboli prítomné najvýraznejšie keramické fragmenty objavené pri výskume P. Šalkovského, ktoré publikoval v štúdiu v roku 1989. Z toho dôvodu nie sú zaradené v súpise. Takisto ani publikovaný rímsko-provinciálny keramický inventár (*Šalkovský 1977*, 261, 262, obr. 169: 7–9; 1989, 420, tab. I: 1–9; 2018, 67, 68, 74: 1–6) sa nepodarilo v depozitároch dohľadať a tak ho tu nebolo možné uviesť.

Sonda I

Prír. č. 1

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo prehnuté; farba sivočierna; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. X: 1).
2. Okraj a telo z misy; okraj hranený rovný; ústie vtiahnuté vysoké; telo konvexné; povrch hladný; farba oranžovo-hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. X: 3).
3. Telo; zdobené hlbokým vertikálnym žliabkom; povrch leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. X: 6).
4. Telo; zdobené oválnymi vrypami; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. X: 7).
5. Telo; zdobené oválnymi vrypami v rade; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 8 mm (tab. X: 10).

Prír. č. 2

1. Okraj; okraj hranený veľmi mierne vtiahnutý; povrch hladný; farba sivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. X: 2).
2. Okraj; okraj hranený, rovný; povrch hladný; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 13 mm (tab. X: 4).
3. Telo; zdobené hlbokým vertikálnym žliabkom; povrch leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. X: 5).
4. Telo; zdobené oválnymi vrypami; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. X: 8).
5. Hrdlo; zdobené klinovitými vpichmi v motíve vetvičky; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. X: 9).

Prír. č. 20

1. Okraj a telo; okraj mierne vtiahnutý, zaoblený; povrch kvalitne hladný; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. X: 11).
2. Okraj a telo; okraj vtiahnutý sploštený; povrch hladný, nezdobený; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý, výrazná prímes drobných kamienkov/piesku; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 11 mm (tab. X: 12).
3. Telo; výzdoba oválnymi vrypami na vonkajšom povrchu; na vnútornom povrchu stopy po hladení; farba oranžovohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. X: 13).
4. Telo; na vonkajšom povrchu zachovaný fragment vlnovky; farba oranžovohnedá; materiál hrubozrnný; výrazná prímes bielych drobných kamienkov/piesku; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. X: 14).

Sonda IA

Prír. č. 8

1. Telo; povrch hladný až leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 4 mm (tab. X: 15).
2. Telo; zdobené zaštipovaním; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. X: 16).
3. Telo; povrch hladný, nezdobený; farba sivohnedá; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm (tab. X: 17).

Objekt 3/76

Prír. č. 5

1. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý, presekávaný vrypami; hrdlo prehnuté; zdobené diagonálnym jednoduchým žliabkom; farba sivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. X: 19).
2. Okraj; okraj zaoblený, z vonkajšej strany zosilnený; farba sivá; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. X: 20).
3. Okraj; okraj zaoblený mierne vtiahnutý; ústie vtiahnuté; farba sivá; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 4 mm (tab. X: 23).

4. Telo; zdobené horizontálnym žliabkom, nad ktorým sa nachádza trojuholníkový vryp a pod žliabkom tri diagonálne žliabky; farba svetlohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. X: 24).

Prír. č. 7

1. Okraj a hrdlo; okraj hranený, rovný; hrdlo esovito prehnuté; povrch kvalitne hladný; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 5 mm (tab. X: 18).
2. Okraj; okraj zaoblený, rovný; povrch hladný; farba sivá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 12 mm (tab. X: 21).
3. Okraj a hrdlo; okraj zašpicatený; hrdlo prehnuté; pod okrajom obežný horizontálny žliabok; povrch leštený; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 7 mm (tab. X: 22).
4. Okraj a hrdlo; okraj zaoblený vyhnutý; hrdlo prehnuté; na hrdle fragment jednoduchéj vlnovky; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 15 mm (tab. X: 25).
5. Telo; vo vrchnej časti zdobené jednoduchým horizontálnym žliabkom, pod ktorým je horizontálna a vertikálna rad diagonálnych klinovitých vpichov, v spodnej časti črepu fragment jednoduchého diagonálneho žliabku, prípadne vlnovky; farba hnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 10 mm (tab. X: 26).
6. Spodná časť tela a časť dna; spodná časť tela konkávna; dno mierne odsadené; povrch hladný; farba sivočierna; materiál jemnozrnný; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 14 mm (tab. X: 27).

Prír. č. 18

1. Spodná časť tela a dno misy; spodná časť tela konkávna; dno rovné, výrazne odsadené, formované do podoby nôžky; maximálna vydutina na tele konvexná oblo-ostrá; povrch hladný; farba sivohnedá; materiál stredne zrnitý; keramika v ruke robená; hrúbka črepu 9 mm; priemer dna 90 mm (tab. X: 28).

Zbery V. Turčana v roku 1986

Z archeologického prieskumu V. Turčana, realizovaného v roku 1986, pochádzajú iba dva fragmenty z tela nádob rímsko-provinciálnej keramiky a niekoľko atypických črepov domácej proveniencie, ktoré zapadajú do rámca analyzovaného inventáru. Z toho dôvodu tu atypické črepy neuvádzame.

1. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba žltá; ošúchané červenohnedé maľovanie; rytá horizontálna línia; výzdoba ozubeným kolieskom.
2. Telo (R-P); keramika tehlovej farby; farba žltá; ošúchané červenohnedé maľovanie; výzdoba ozubeným kolieskom.

ANALÝZA MATERIÁLU

Keramika

Najpočetnejšiu kategóriu archeologických predmetov získaných na sídlisku v polohe Lamošova Prašnica predstavuje keramický materiál. Nanešťastie, rozdrobenosť keramiky získanej pri rôznych záchranných akciách značne determinovala makroskopickú a typochronologickú analýzu materiálu. Podarilo sa identifikovať tri hlavné zložky keramiky.

Rímsko-provinciálna keramika

Esteticky najvýraznejšou zložkou v keramickom materiáli sú zlomky rímsko-provinciálnej keramiky. Tá sa dá z hľadiska jej druhovej príslušnosti rozdeliť na dve základné skupiny. Prvú predstavuje panónska keramika tehlovej farby alebo tzv. tehlová keramika, teda keramika oxidačného výpalu žltej alebo oranžovej farby s maľovaným červeným, alebo červenohnedým povrchom, poťahom. Do druhej skupiny je možné zaradiť panónsku sivú jemnú keramiku, teda keramiku redukčného výpalu sivej farby s hladkým povrchom a lesklým sivočiernym, čiernym alebo hnedým poťahom.

Panónska keramika tehlovej farby

V základnom zložení analyzovaného súboru importovaného keramického riadu jednoznačne prevažuje keramika tehlovej farby v pomere k sivej jemnej (32 : 11). Na území barbarika, vrátane juhozápadného Slovenska, predstavuje táto tzv. tehlová keramika najpočetnejšiu skupinu provinciálnych výrobkov, najmä počas 2. storočia (Krekovič 1981, 361). V analyzovanom súbore zo Slovenského Pravna sú

v tejto skupine typologicky zastúpené hlavne džbány so širším hrdlom s výzdobou tvorenou maľovaním v pásach a mramorovaním (tab. I: 1, 2, 6, 9, 12–14). Ostatné fragmenty spadajú do presne neurčeného typu džbánik/pohár (tab. I: 3, 7) a pravdepodobne džbán (tab. I: 4, 5, 8, 10, 11).

Z väčšiny fragmentov a tvarovo rekonštruovateľných častí džbánov je zrejmé, že minimálne dva z nich patrili k dvojuchým typom (tab. I: 13, 14). Pri treťom zástupcovi džbánov sa časť s odlomeným uchom nezachovala (tab. I: 12), patrí však k najzachovalejším exemplárom zo súboru. Tento džbán má vajcovité telo, s najväčšou vydutinou v hornej tretine tela, s priemerom vydutiny približne 34 cm. Ústia a okraje sa ani v jednom prípade nezachovali. Dochované fragmenty džbánov boli zdobené maľovaním v pásach, rytou vlnovkou a ozubeným kolieskom. Tvarovo analogické nádoby uvádza vo svojich dielach O. Brukner (1981, tab. 139: 72; 152: 26, 27) a E. Bónis (1979, 130, 131, obr. 17) z dielne Gerhát v Brigetiu, produkujúcej svoje výrobky počas 2. a v prvej tretine 3. storočia. Podobné spektrum džbánov, ale len s jedným uchom, je zastúpené v nálezoch z drevozemného tábora v Iži datovaného na koniec 2. storočia (175–179; Kuzmová 1997, 48, 49, obr. 2; 3). Jednoduché a dvojuché džbány sú doložené taktiež v Aquincu z pohrebiskových celkov datovaných do polovice 2. storočia (Topál 1993, 116, tab. 10; 13: 1; 38: 48–50: 1; 47: 69: 1). Z územia Slovenska poznáme analogický džbán z lokality Lieskovec-Hrádok (Malček 2000, 82–84, obr. 37: 1), na základe analógií datovaného do rozmedzia rokov 120–170/180 (Beljak/Kučeráková 2015, 16, obr. 13: 2). Z lokality púchovskej kultúry Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III pochádza fragment pásikového ucha. Je pravdepodobne z dvojuchého džbánu tehlovej keramiky (Švihurová 2017, tab. XVII: 2). Podobné a zrejme rovnako dvojuché džbány sa vyskytli aj vo viacerých objektoch na sídlisku púchovskej kultúry staršej doby rímskej v Žiline-Závodí, v polohe Pod Skalkou (Moravčík 1980, 177, obr. 93: 1–6; 95: 1–3, 7). Z výskumu P. Šalkovského v Slovenskom Pravne z roku 1976 pochádza jeden okraj džbánu s profilovaným lievikovitým okrajom a zhrubnutým ústím (Šalkovský 1989, tab. 1: 4; 2018, 74: 3). Bohužiaľ, fyzicky sme ho nemali k dispozícii. Ťažisko výskytu tejto formy okraja spadá v Panónii do 2. storočia, ale pokračuje aj v nasledujúcom období (Krekovič 1981, 361). Džbány s analogickým okrajom sa objavujú v Carnunte (Gassner 1990, 137, tab. 1: 2–5; Grünewald 1979, 42, tab. 26: 2–4; 29). Vo veľkom množstve pochádzajú predovšetkým z nálezových súborov kamenného kastela I, datovaného do rozmedzia rokov 110/120–160/170 (Kronberger 1997, 90, tab. 8: 72). Produkcia džbánov s profilovaným okrajom sa predpokladá v hrnciarskych dielňach v Aquincu už v období pred markomanskými vojnami (Póczy 1956, 105, obr. 8: 3, 4).

Z technologického hľadiska sú v tehlovej keramike zastúpené fragmenty bez povrchovej úpravy a s povrchovou úpravou maľovaním červenohnedými alebo červenými pásmi s vlnovkou (panónska pásikovaná keramika alebo tzv. maľovaná keramika), ktoré niekedy býva doplnené výzdobou ozubeným kolieskom a horizontálnou rytou líniou. Iba v zlomkoch sa vyskytla výzdoba mramorovaním (tzv. mramorovaná keramika).

Výzdoba povrchu džbánov maľovaním v pásach na pleciach a horných častiach nádoby (tab. I: 11–14), doplnenom o rytú vlnovku, prípadne výzdobu ozubeným kolieskom, spadá do druhej polovice 2. a na začiatok 3. storočia (Bónis 1970, 87) s produkciou v dielňach v Aquincu (Póczy 1956, 115) a Brigetiu (Bónis 1970, 80). Do tejto kategórie pravdepodobne prislúchajú aj publikované fragmenty džbánov z výskumu P. Šalkovského v Slovenskom Pravne (Šalkovský 1977a, obr. 169: 7, 8; 1989, tab. 1, 2). Nanešťastie, ani tie sme nemali k dispozícii pri revíznom spracovaní materiálu. Zlomky tehlovej keramiky maľovanej v pásach a s rytou vlnovkou sú hromadne zastúpené takmer na každom kvádskom sídlisku juhozápadného Slovenska, napríklad Lipová-Ondrochov (Kolník 1962, 353, obr. 128: 2), Pohronský Ruskov (Novotný 1969, 25, tab. 6: 5), Komjatice (Točík 1980, 222), Bratislava-Trnávka (Varsík 2011, 53, tab. 5: 13; 21: 3a–b). Nálezy s doloženou vlnovkou datuje E. Krekovič (1981, 354) do konca 2. a polovice 3. storočia. Ako príklad uvádza fragment panónskej pásikovanej keramiky s vlnovkou z Púchova (Krekovič 1981, 354). Fragmenty panónskej keramiky maľovanej v pásach pochádzajú taktiež zo sídliska púchovskej kultúry staršej doby rímskej v Liptovskej Sielnici-Liptovskej Mare III (Švihurová 2017, tab. XXV: 10, 11; CXXXII: 6).

Keramiku zdobenú červeným mramorovaním máme v spracovávanom súbore zo Slovenského Pravna doloženú len na dvoch hrdlách džbánov (tab. I: 9) a na dvoch telách nádob, pravdepodobne džbánov (tab. I: 5, 8). Výzdoba pravým mramorovaním sa v rímskej Panónii vyskytovala len na nádobách s lesklým poťahom (Varsík 2011, 109), preto je v našom prípade vhodné použiť náhradný termín, ktorý pre nádoby z Carnunta použila M. Grünewaldová (1979, 29, 30, tab. 15), a to *streifig rot bemalte Ware*, alebo aj *plamienková* výzdoba (Varsík 2011, 109). Nádoby s danou výzdobou sa vyskytovali v staršej fáze kamenného kastela v Carnunte (110/120–160/170) a v splanírovaných vrstvách po jeho opustení (Kronberger 1997, 89, tab. 9: 80, 81). Z kvádskej oblasti juhozápadného Slovenska je doložených hneď niekoľko lokalít s keramikou s plamienkovou výzdobou. Na sídlisku vo Veľkom Mederi boli jej fragmenty

nájdene v chatách z úvodnej fázy osídlenia spadajúcej do druhej polovice 2. storočia (*Varsik 2004, 259, obr. 3: 13*) a na sídlisku v Branči sa vyskytovali v nálezových súboroch z 2. storočia (*Kolník/Varsik/Vladár 2007, obr. 18: 9, 10*). Okrem jedného fragmentu patrili všetky nájdene kusy k misám (bližšie pozri *Krekovič 1981, 348–350*).

Panónska sivá jemná keramika

Tvarové spektrum sivej importovanej keramiky z analyzovaného súboru v Slovenskom Pravne nie je veľmi široké. Patria k nej hlboké misy imitujúce formu Drag. 37 s tmavošedým až čiernym poťahom zdobeným ozubeným kolieskom z vonkajšej a vnútornej strany (tab. II: 1–4, 7, 8, 10), ďalej misy s dnom na prstencovej nôžke s čiernym poťahom zdobené ozubeným kolieskom z vnútornej strany (tab. II: 6, 9) a fragment dna patriaci k poháru alebo mise so šedohnedým poťahom (tab. II: 5).

Misovité nádoby imitujúce tvar terry sigillaty Drag. 37 patria k bežným nálezom provinciálnej produkcie na lokalitách juhozápadného Slovenska v druhej polovici 2. storočia, ale vyskytujú sa aj v neskoršom 3. storočí (*Krekovič 1981, 366*). V pomerne hojnom počte sú známe z najstaršej fázy sídliska vo Veľkom Mederi, datovanej do druhej polovice 2. storočia (*Varsik 2004, 259, obr. 3: 10*) a z objektov zaradených do stupňov B2/C1 a C1 zo sídliska v Branči (*Kolník/Varsik/Vladár 2007, 40, obr. 18: 13, 16, 17*). Zo Slovenského Pravna publikoval P. Šalkovský (1977a, obr. 169: 9; 1989, tab. I: 7, 8) dva nálezy, ktoré priradujeme do tejto skupiny. Ale ako pri ostatnej rímsko-provinciálnej keramike z tohto výskumu, ani tieto exempláre neboli k dispozícii. Dôležitú úlohu pri zásobovaní germánskych sídlisk týmito importami pravdepodobne zohrávali hrnčiarske dielne v Brigetiu v polohe Gerhát (*Bónis 1979, 146, obr. 8: 9–11; Krekovič 1981, 366*).

V analyzovanom súbore zo Slovenského Pravna boli objavené aj dva fragmenty dna z mís na prstencovej nôžke (tab. II: 6, 9). Pravdepodobne patria k prstencovým misám, keďže je to ich charakteristický znak. Z výskumu P. Šalkovského (1989, tab. I: 10) v Slovenskom Pravne máme doložený jeden takmer totožný nález dna misy na prstencovej nôžke. V kvádskom prostredí juhozápadného Slovenska patria takéto exempláre k veľmi obľúbeným od 2. storočia (*Krekovič 1981, 364, 365*). Známe sú však už od záveru 1. storočia (*Bónis 1942, 49*). Na území Slovenska sú doložené na sídliskách v polohách Zadné a Šajba v Bratislave-Trnávke, ktoré sú rámcovo datované do 2. storočia (poloha Zadné) a do druhej polovice 2. storočia (poloha Šajba: *Varsik 2011, 53, obr. 20: 8, tab. 41: 10*). Rovnako ich poznáme zo sídliska v Branči, kde sa vyskytli v objektoch z 2. až 3. storočia (*Kolník/Varsik/Vladár 2007, obr. 15: 14; 19: 13, 14*). Početne sa vyskytujú aj v drevozemnom tábore z markomanských vojen v Iži (*Kuzmová 1997, 45, 46, obr. 2*). V aglomerácii púchovskej kultúry v Liptovskej Sielnici-Liptovskej Mare sa objavili fragmenty patriace k prstencovým misám na sídlisku III, v polohe Za panskými humny (*Švihurová 2017, tab. CXXXVI: 2*).

Keramika púchovskej kultúry

V ruke formovaných hrubostennú keramiku zastupujú zlomky hrncovitých a misovitých (eventuálne vázovitých) nádob, ktoré môžeme priradiť mladšej fáze púchovskej kultúry. Typologická škála keramických nádob zo Slovenského Pravna, tak ako i v prípade iných severoslovenských sídlisk v staršej dobe rímskej, nie je príliš pestrá, no napriek tomu vykazuje veľkú variabilitu tvarov a výzdoby. Najbežnejšími sú fragmenty hrncov, ktoré sú vyrábané z hrubšej keramickej hliny s prímiesou piesku a drobných kamienkov, ktoré často vystupujú na povrch. Len zriedkavo je celý povrch nádob hladný, väčšinou býva upravená horná časť nádoby a oblasť nad dnom je často neupravená, drsná. Tvarovo sa v keramickom fonde zo Slovenského Pravna vyskytujú fragmenty súdkovitých, prípadne vajcovitých hrncov s mierne vtiiahnutým ústím, ktoré sú zastúpené predovšetkým jednoduchými okrajmi (tab. III: 3, 6; IV: 4, 7, 11, 14; V: 4). Tie sú charakteristické pre starší stupeň rímskej fázy púchovskej kultúry (*Švihurová 2017, 140, obr. 53: 3*), prežívajúcim z predchádzajúceho obdobia, ale pretrvávajú do konca staršej doby rímskej (*Švihurová 2017, obr. 53: 8; tab. VIII: 8*). Pôvodne súdkovitý klenutý tvar s vtiiahnutým ústím prechádza v stupni B1 doby rímskej vo valcovitý s výraznejšou najväčšou vydutinou v hornej tretine nádoby s nízkym ústím. To môže byť mierne vtiiahnuté, valcovité alebo mierne vyhnuté. V priebehu stupňa B2 doby rímskej sa do popredia dostávajú hrnce esovitého tvaru s vyhnutým ústím, ktoré sa v hojnom počte vyskytujú aj medzi nálezmi zo sídliska Prašnica v Slovenskom Pravne (tab. III: 11, 13; V: 1, 8). V niektorých prípadoch je esovitá profilácia menej výrazná. Najčastejšie je ústie užšie ako maximálne vydutie nádoby (tab. V: 1, 8–10).

Ďalej sú v pertraktovanom súbore zastúpené misy, ktoré predstavujú jeden z hlavných keramických typov rímskej fázy púchovskej kultúry. Zo zberov G. Madigára pochádza zrekonštruovaná misa s takmer cylindrickým ústím s hraneným okrajom, bikónickým telom a odsadeným dnom. Maximálna vydutina je situovaná v hornej tretine nádoby a je oblá, čo vytvára plynulejšiu profiláciu. Povrch nádoby je nekvalitne hladený oranžovohnedej farby bez výzdoby (tab. III: 12). Takýto tvar sa na sídliskách severného Slovenska vyskytuje počas celej doby rímskej, mladšie varianty typické pre 2. storočie majú spodnú časť tela kónickú alebo mierne prehnutú dovnútra a dno výraznejšie odsadené od tela. Jedinci zo sídliska Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III majú hornú časť nádoby nad lomom viac vtiiahnutú dovnútra, nie takmer cylindrickú ako v prípade misy zo Slovenského Pravna (Švihurová 2017, 147, tab. XXXIX: 14; XLIX: 7; LXIII: 2). Iná misa pochádzajúca zo zberov G. Madigára, ktorá je bikónického tvaru s ostrým lomom na maximálnej vydutine, s hornou časťou vtiiahnutou dovnútra a nezdobeným povrchom oranžovohnedej farby (tab. IX: 7), patrí k charakteristickým zástupcom tohto tvaru pre keramickú náplň sídliska v Liptovskej Mare III v horizonte B2 a B2/C1 doby rímskej (Švihurová 2017, 147, tab. VIII: 1–3; XI: 8, 10). Spodná časť tela misy podobného tvaru bola nájdená aj pri výskume P. Šalkovského v roku 1976 v objekte 3 (tab. X: 28). V keramickom fonde zo Slovenského Pravna sa stretávame aj so zdobenými misami, čo nie je v prípade púchovskej kultúry doby rímskej úplne bežným javom. Na jednej z mís bikónického tvaru so zaobleným telom a mierne vtiiahnutým ústím je povrch zdobený horizontálnym zaštipovaním umiestneným v pravidelných rozostupoch vo vertikálnych radoch (tab. V: 11). Ide pravdepodobne o priamy vplyv kvádskej oblasti, keďže charakteristickým a zároveň zjednocujúcim atribútom mís rímskej fázy púchovskej kultúry je absencia výzdoby a kvalitnejšia úprava povrchu (leštením alebo hladením, iba zriedkavo tuhovaním, ktoré nemá korene v púchovskej kultúre a patrí k prvkom preberaným zo susedných germánskych oblastí).

Naopak, výzdobné motívy na hrncovitých nádobách sú veľmi bohaté, početné a typovo rôznorodé. Výzdoba je najčastejšie umiestnená na hrdle nádob v časti pod okrajom až po maximálne vydutie, na maximálnom vydutí a na okraji. Uplatňuje sa predovšetkým vhlbená, menej plastická výzdoba. V keramickom fonde zo Slovenského Pravna dominuje vtlačaná výzdoba vrypmi prstom a nechtom, zaštipovanie povrchu a vpichy rôznych tvarov a prevedení. Jamky vyhotovené vtlačením prsta, niekedy s odtlačkom nechta, sa tu vyskytujú v rôznych motívoch. Objavujú sa vrypy v samostatnom horizontálnom páse pod okrajom (tab. III: 13; V: 2, 4, 8; VIII: 16), často v kombinácii s presekávaným okrajom (tab. III: 1, 2; VII: 18; VIII: 15) alebo s rytou výzdobou v podobe vlnoviek, poloblúkov a diagonálnych rýh (tab. III: 2). V jednom prípade sa objavil motív pozostávajúci z horizontálneho pásu vrypov ohraničených dvoma obežnými horizontálnymi ryhami (tab. VI: 12). Vrypy prstom alebo nechtom bývajú často aj pravidelne v radoch či chaoticky nanesené po celom povrchu tela (tab. III: 4, 5, 8; IV: 13; VI: 6; X: 7, 16). Spomínané presekávanie okraja hrncovitých nádob býva vyhotovené ostrým predmetom (tab. III: 1, 2; VII: 18; X: 19) alebo pretláčaním prstom či iným tupým predmetom (tab. VIII: 15). Takáto vtlačaná výzdoba je charakteristická predovšetkým pre 2. storočie. Analógie nachádzame v germánskom prostredí. Ornament nanesený vrypami sa vyskytuje na črepoch takmer zo všetkých obsiahlejších nálezových súborov z doby rímskej na juhozápadnom Slovensku (Varsík 2011, 86) a na Morave (Droberjar 1997, 68, 69, obr. 16: 110). Výzdoba vrypom prstom a nechtom je bežná aj pre oblasť przeworskej kultúry (Dobrzańska 1990, 119, tab. XXX). U podunajských Germánov možno sledovať tendenciu od zdobenia celého povrchu nádob cez viacnásobné horizontálne a vertikálne pásy vrypov až po výzdobu jedným alebo dvoma radmi na hrdle esovite profilovaných hrncov (Varsík 2011, 86). Tento trend však na keramike púchovskej kultúry nie sme schopní na základe súčasného poznania keramického fondu potvrdiť, aj keď môžeme povedať, že samotná výzdobná technika vrypom prstom a nechtom na púchovských nádobách je zrejme prvkom vychádzajúcim z germánskeho kultúrneho okruhu (Švihurová 2017, 157).

Veľmi obľúbeným výzdobným prvkom na nádobách púchovskej kultúry je taktiež zaštipovanie povrchu prstami, ktoré je rozložené na povrch nádoby chaoticky (tab. VII: 15) alebo je usporiadané do radov alebo stĺpcov (tab. III: 10; V: 9, 11). Pomerne častým motívom je prevedenie zaštipovania husto za sebou v horizontálnom páse, na ktorý nadväzujú vertikálne stĺpce. Takýto ornament býva najčastejšie pod okrajom nádoby (tab. IV: 15), ale objavuje sa aj na iných častiach tela (tab. IV: 12; VIII: 2). Niekedy je ornament situovaný osamotene na povrchu, prípadne v páse pod okrajom alebo na hrdle, kde sú jednotlivé zaštipovania vyhotovené oddelene, teda nedotýkajú sa (tab. VIII: 6). Zaštipovanie môže byť prevedené dvoma prstami do hĺbky alebo plytšie špičkami prstov, pričom je povrch nádoby vtlačený do hĺbky a zvyšok mäkkej hliny je vytlačený nad povrch, čím vzniká plastické členenie povrchu. Analogické ornamenty nachádzame na germánskych sídliskách z juhozápadného Slovenska, kde sa výzdoba zaštipovaním na sídliskovej keramike vyskytuje od 1. storočia (Bratislava-Dúbravka: Elschek 1995, obr.

2: 13; 3: 19; 4: 17; 2017, tab. 10: 5, 6; 25: 4–7) a prežíva do 2. storočia (Bratislava-Trnávka: *Varsik* 2011, obr. 38: XIVb; tab. 4: 26; 8: 13).

Ďalšiu skupinu vhlbenej výzdoby vyskytujúcej sa na nádobách v Slovenskom Pravne sú vpichy vyhotovené najčastejšie ostrým predmetom, ktoré sa označujú ako trojuholníkové a klinovité vpichy. Usporiadanie môžu byť v pásoch a stĺpcoch pod okrajom alebo na hrdle (tab. III: 11; VI: 5; VII: 2; IX: 1, 2; X: 26), niekedy aj vo viacerých úrovniach nad sebou pokrývajú celý povrch tela (tab. VI: 2, 13). Na maximálnej vydutine menšej vázovitej nádoby esovitej profilácie vpichy vytvárajú tzv. vetvičkový ornament pozostávajúci z horizontálnej rytej línie a šikmých loďkovitých vpichov v rade tesne nad sebou. Na hrdle sa nachádza ďalší horizontálny rad loďkovitých vpichov (tab. V: 1). Črep s fragmentom vetvičkového ornamentu z dlhších klinovitých vpichov bol objavený aj počas výskumu P. Šalkovského v roku 1976 (tab. X: 9). Podľa analýzy keramiky zo sídliska Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III sa zdá, že s výzdobou vpichmi sa stretávame už v neskorolátenskej a včasnorímskej fáze púchovskej kultúry (objekt 1_VIII–X/68: *Pieta* 1982, tab. XLIV: 3), kde vpichy vytvárajú obežný pás pod okrajom, často ohraničený dvoma obežnými líniami. Vpichy klinovitých a loďkovitých tvarov sú však skôr typické pre súbory z mladšieho stupňa staršej doby rímskej na Liptovskej Sielnici-Liptovskej Mare III (*Švihurová* 2017, 159). Početné analógie nachádzame na germánskych sídliskách juhozápadného Slovenska a Moravy (skupina XIII podľa V. *Varsika* 2011, 84–86; typ 130 a 160 podľa E. *Droberjara*, 1997, obr. 16).

Na niektorých keramických fragmentoch zo Slovenského Pravna sa objavuje výzdoba v podobe žliabkov, vlnoviek a poloblúkov, ale je zastúpená v oveľa menšej miere ako vtláčaná výzdoba. Vlnovky a poloblúky sa vyskytujú na niekoľkých zlomkoch z tiel hrncov (tab. V: 7; VI: 15; VII: 19; VIII: 3), ako aj na hrdle a pleciach nádob (tab. VI: 9; VIII: 11, 13; X: 19, 26). Ornament v podobe vlnoviek a poloblúkov predstavuje charakteristickú výzdobu tiel hrncovitých nádob púchovskej kultúry v staršej dobe rímskej na sídlisku v Liptovskej Mare III. V nálezových súboroch sa ukazuje od začiatku doby rímskej, avšak najväčší rozmach zaznamenáva v 2. storočí, kedy na keramike pretrváva až do koncovej fázy púchovskej kultúry (*Švihurová* 2017, 155). Pomerne málo sa v súbore zo Slovenského Pravna stretávame s obežnými rytými líniami a žliabkami, ktoré bývajú situované pod okrajom a na hrdle (tab. VI: 4; VII: 1). Tie však nie sú nijako chronologicky citlivé a objavujú sa počas celého trvania púchovskej kultúry.

Iné výzdobné prvky a motívy sa v skúmanom fonde zo Slovenského Pravna vyskytli iba ojedinele. Ide predovšetkým o výzdobu, ktorá sa nachádzala na germánskych sídliskách juhozápadného Slovenska a v kontexte nálezov púchovskej kultúry nebýva obvyklá. Okrem ornamentov napovedá o tom, že nejde o púchovskú keramiku aj charakter keramickej hmoty a jej opracovanie. Z toho dôvodu sme tieto fragmenty nádob vyčlenili ako samostatnú skupinu.

Germánska keramika

Rozdielného charakteru ako predošlá skupina keramiky púchovskej kultúry sú zlomky z tenkostenných nádob s hladným až lešteným (niekedy tuhovaným) povrchom sivočiernej až čiernej farby, ktoré môžeme priradiť germánskemu kultúrnemu okruhu. Ide predovšetkým o jemnozrnnú stolovú keramiku vyrobenú z jemnej hliny bez alebo len s nepatrnou prímiesou jemného piesku, ktorú reprezentujú zlomky z menších nádob. Zastupujú ju prevažne fragmenty z tiel nádob, ale zachovali sa aj okraje a dná. Najvýraznejším fragmentom je torzo menšej misovitej nádoby so sivočiernym lešteným povrchom s mierne vyhnutým ústím, mierne kyjovitým okrajom a nevýraznými plecami oddelenými od hrdla rytou obežnou líniou. Pod ňou sa dochovala lomenica vykonaná ozubeným kolieskom s jemnými bodkovanými vpichmi (tab. VII: 4). Druhým fragmentom s dochovanou výzdobou ozubeným kolieskom v analyzovanom fonde je zlomok z tela nádoby s tuhovaným povrchom sivočiernej farby, na ktorom sa nachádza motív krokvice realizovaný ozubeným kolieskom s čiarkovitými zárezmi (tab. VIII: 14). V priestore severného Slovenska sa s takouto keramikou bežne nestretávame a s určitosťou ju môžeme označiť ako import. Analogické nádoby zdobené ozubeným kolieskom môžeme nájsť na sídliskách juhozápadného Slovenska. Obdobné prevedenie výzdoby ozubeným kolieskom s čiarkovitými zárezmi v podobe lomenice bolo objavené na lokalite vo Veľkom Mederi (*Varsik* 2017, obr. 3: 13, tu aj iné analógie). Jednoduchá alebo viacnásobná lomenica v páse medzi dvoma líniami sa vyskytuje pomerne dlhé časové obdobie (od polovice 1. do prvej polovice 3. storočia: *Varsik* 2011, 74). Objavuje sa na germánskych sídliskách a pohrebiskách od stupňa B1 doby rímskej (Bratislava-Dúbravka: *Elschek* 1995, 40; 2015, 319; Kostolná: *Kolník* 1980, tab. LXXIV; LXXV; LXXVIII; LXXXVII; XCII; Abrahám: *Kolník* 1980, tab. XXX; XLI; Sládkovičovo: *Kolník* 1980, tab. CXXXII; CXLVI; CXLVIII; CL; CLVII), pokračuje na náleziskách z 2. storočia (napr. Sekule: *Kováčsová/Rajtár* 2017) a prežíva do stupňa C1, kedy sa postupne vytráca (*Varsik* 2011,

74, 75). Avšak v kvádskej sídliskovej keramike na juhozápadnom Slovensku nenašla výzdoba ozubeným kolieskom príliš široké uplatnenie. Spravidla sú takéto nálezy považované za importy z územia labsko-germánskeho okruhu (*Droberjar/Knápek 2017, 210*). Pravdepodobne polabsko-germánskej proveniencie je taktiež fragment plnej nôžky s hladným povrchom sivočiernej farby, ktorá je výrazne odsadená od spodnej časti tela (tab. VII: 17). Morfometria tela nôžky napovedá, že pochádza z misovitej, prípadne terrinovitej nádoby. Zo spodnej časti tela misovitej nádoby je aj fragment s hladným až lešteným povrchom sivočiernej farby (tab. VIII: 18). Obdobného charakteru sú aj zlomky okrajov menších nádob (tab. VII: 5, 8; VIII: 12; X: 1, 18) a fragmenty nezdobených tiel s čiernym hladným alebo lešteným povrchom (tab. VII: 9, 10; X: 15, 17). V skúmanom súbore sa objavujú aj črepy (pochádzajúce pravdepodobne zo šálok a misiiek) s čiernym lešteným povrchom, ktoré sú zdobené vertikálnym žliabkom (tab. IV: 2; X: 5, 6). Niekedy sa považujú za doklad prenikania vplyvov przeworskej kultúry na územie juhozápadného Slovenska a Moravy (*Tejral 1971, 68, 69; 1999, 142, obr. 5: 3; 7: 4, 6; Varsik 2011, 81*), aj keď sa na sídliskách v stredodunajskej oblasti vyskytujú pomerne početne, najmä v stupni B2/C1 (*Varsik 2011, 82, tam aj paralely*).

Iné druhy výzdobných ornamentov sa v skúmanom súbore zo Slovenského Pravna objavovali len v jednotlivých kusoch. Patrí k nim fragment z tela nádoby zdobenej plošným ryhovaním (tab. III: 7), iný fragment z tela zdobený barbotinom (tab. IV: 3), dva fragmenty z tela zdobené plastickými presekávanými lištami (tab. IV: 9; VI: 7), zlomok z tela zdobený rytou lomenicou v tvare písmena V medzi dvoma horizontálnymi žliabkami (tab. VI: 14) a ohňom deformovaný fragment z tela zdobený klinovitými vpichmi prevedených husto vedľa seba v troch stĺpcoch pod horizontálnou rytou líniou a širším žliabkom na hrdle nádoby (tab. VIII: 4). Uvedené fragmenty pochádzajú z nádob vyhotovených z pomerne dobre plavenej hliny, s prímiesou piesku alebo drobných kamienkov. Ich povrch je kvalitne hladný a prímiesi nevystupujú na povrch. Uvedené výzdobné prvky a motívy majú analógie na nádobách zo sídlisk juhozápadného Slovenska (*Kolník/Varsik/Vladár 2007, tab. 8: 21; 12: 5; 18: 18; 53: 4; 65: 13; 82: 9; 85: 10; Varsik 2011, obr. 38: XIIIa–f; 44; 86; 90*), ako aj z Moravy (*Droberjar 1997, obr. 19: typ 240; 20: typ 330; 22: typ 541; tab. 5: 15; 11: 22; 16: 13; 57: 10; 63: 1*).

Črepy z doby laténskej a z novoveku

V keramickom fonde zo Slovenského Pravna boli nájdené aj ojedinelé fragmenty, ktoré je možné zaradiť do starších fáz púchovskej kultúry a do novoveku. Ide predovšetkým o zlomky grafitových sitúl a situlových nádob a o ich napodobeniny v podobe charakteristických okrajov situlových nádob a črepov z tela s typickým vertikálnym hrebeňovaním. Vyskytujú sa aj zlomky súdkovitých a vajcovitých hrncov, zdobených rytými líniami, žliabkami či „rozpadnutým“ plošným hrebeňovaním, ktoré sú súčasťou materiálnej náplne 1. a prvej polovice 2. storočia. Do obdobia novoveku môžeme zaradiť ojedinelé zlomky nádob, ktoré sú zvnútra glazované zelenou glazúrou.

Drobné predmety

Obr. 5. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Spona typu Leonów z výskumu P. Šalkovského v roku 1976. Foto P. Červeň.

Počas zberov a výskumov na sídlisku Prašnica sa našlo niekoľko predmetov, ktoré patria k chronologicky citlivým nálezom a umožňujú presnejšie datovanie osídlenia.⁴ Nakoľko boli publikované na viacerých miestach, tu ich spomenieme len okrajovo, kvôli kompletnosti.

Počas výskumu P. Šalkovského v roku 1976 sa v bezprostrednom okolí objektu 3 mal nájsť fragment železnej spony so širokým pásikovým lučíkom, strieborný denár Antonina Pia (138–161) z rokov 140–143, železný hrot šípu a maskovitá spona z včasnej doby laténskej (*Šalkovský 1989, 420, obr. 3*; nález maskovitej spony bližšie opísať nebudeme, keďže nepatrí do staršej doby rímskej).

Fragment železnej spony s plochým rozšíreným lučíkom a priečnou platničkou nad dlhým vinutím patrí k typu Leonów z V. Almgrenovej skupiny (obr. 5)

⁴ Okrem chronologicky citlivých predmetov boli na sídlisku nájdené zvieracie kosti, železná troska a mazanica.

naposledy podrobne opísal J. Rajtár (*Iván/Ölvecký/Rajtár 2019, 244, 245*). Tento typ spony predstavuje charakteristickú formu vyskytujúcu sa v západných častiach územia przeworskej kultúry v stupni B2 doby rímskej (*Godtowski 1977, 22, 23, tab. LVII: 2; LVIII: 2–5*). Vyvinul sa v oblasti rozšírenia przeworskej kultúry na území Veľkopolska približne v prvej štvrtine 2. storočia po Kr. (*Jamka 1963, 62, 70–73, obr. 3; tab. I: 5*). Následne sa v priebehu druhej štvrtiny a začiatkom druhej polovice 2. storočia rozšíril do susedných oblastí. K analogickým exemplárom možno priradiť sponu z dolnorakúskeho Pomoravia v Ringelsdorfe (*Stuppner 1984, 302, obr. 774*) a subtílnjšiu formu z pohrebiska v Hronovciach (*Beljak a i. 2019, 271, tab. V: 4*). Ďalej tu bol vo vzdialenosti 30 cm od tejto spony v hĺbke 40 cm objavený strieborný denár Antonina Pia (138–161) rímskej razby z rokov 140–143. Na averze je zobrazená ovenčená hlava panovníka vpravo s nápisom ANTONIVS AVG VS PP TRP COS III, na reverze modius s klasmi a znakmi ANNONA AVG (*Kolníková 2018, 97; Šalkovský 1989, 420, obr. 3: 5*). V sonde I sa našiel taktiež železný hrot šíp s dĺžkou hrotu 3,2 cm, dĺžkou tŕňa 1,4 cm a max. šírkou 1,2 cm, ktorý má patriť k typom rozšíreným v púchovskej kultúre počas staršej doby rímskej (*Šalkovský 1989, 420, obr. 3: 4*).

Ďalšie predmety pochádzajú od G. Madigára, ktorý v roku 1970 odokryl v severnej časti lokality objekt s dobre zachovaným inventárom, kde sa na ploche asi 450 x 250 cm koncentrovala mazanica, železná troska, keramika a niekoľko drobných predmetov (*Pieta 1982, tab. LIV*). Za bližšiu pozornosť stojí fragment malej kolienkovitej bronzovej spony, z ktorej sa zachovala časť lučíka s polkruhovitou platničkou nad vinutím. Pod platničkou je výbežok s otvorom a háčikom pre upevnenie vinutia, ktoré sa nezachovalo (dĺžka 18 mm, výška 16 mm, šírka platničky 14 mm; *Pieta 1982, tab. LIV: 7*). Túto rímskoprovinciálnu sponu možno priradiť k typu Jobst 13C (*Jobst 1975, 67, 168–171; Sedlmayer 1995, 47*), ktorých nálezy sa sústreďujú najmä v oblastiach rímskeho limitu, v priľahlých územiach barbarika a datujú sa do obdobia markomanských vojen (*Droberjar 2012, 122 – tam viac literatúry; Iván 2015, 58*). M. Ołędzki (2007) ich výskyt v barbariku datuje do druhej polovice 2. storočia až do počiatkov 3. storočia. Ďalším zriedkavým nálezom na severnom Slovensku je fragment kosteného hrebeňa s poloblúkovitým drždalom zdobeným troma horizontálnymi ryhami a dvoma pozdĺžnymi železnými nitmi (zach. dĺžka 73 mm, výška 53 mm; *Pieta 1982, tab. LIV: 8*), ktorý sa radí k typu B–I podľa S. Thomasovej (1960, 62–64) vyskytujúcom sa v období stupňov B2 až C1 doby rímskej najmä na území przeworskej kultúry (*Thomas 1960, 62, 63, katalóg 2*), ale tiež u polabských Germánov (*Zeman 2001, 113*). V súbore z roku 1970 odovzdal G. Madigár aj dvojdielnu železnú pracku s obdĺžnikovým rámkom a plechovou pripevňovacou platničkou typu AG16 podľa R. Madyda-Legutko (1986, 49, 131), ktorá sa datuje taktiež do druhej polovice 2. storočia. Jej dĺžka bola 46 mm a šírka 37 mm (*Pieta 1982, tab. LIV: 4*). Súbor objavený v roku 1970 dopĺňa železný nôž s rovným ostrím a mierne oblúkovite sa zužujúcim chrbtom, hrot hrubej čepele so zaobleným koncom s rovným ostrím, dve železné šidlá a železný polotovár v podobe dvoch skovaných pásovín (*Pieta 1982, tab. LIV: 1–3, 5, 6*).

VYHODNOTENIE

Zmiešaný charakter keramického materiálu z polohy Lamošova Prašnica v Slovenskom Pravne odráža spleť situáciu na konci staršej doby rímskej na styčnej zóne dvoch kultúrnych okruhov, v čase zániku púchovskej kultúry, rozširovania germánskych Kvádov a migrácie germánskych kmeňov spoza Karpát do naddunajského priestoru. Keramika, ktorú možno priradiť púchovskej kultúre staršej doby rímskej, má pre všetky uvedené typy nádob, výzdobných prvkov a motívov analógie na sídlisku Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III (*Švihurová 2017*), ako aj na iných severoslovenských sídliskách, ktoré doposiaľ neboli komplexne spracované a publikované (napr. Sučany-Skala a Pod Skalou: *Hrubec 1961*; Likavka-Predný lán: *Benediková a kol. 2020; Pieta 1997*; Detva-Kalamárka: *Šalkovský 2002*). Viaceré výzdobné prvky a motívy vyskytujúce sa na nádobách lokalít severného Slovenska sú preberané z oblasti juhozápadného Slovenska. Podiel kvádскеj zložky v púchovskej sídliskovej keramike narastá od začiatku 2. storočia a viaže sa predovšetkým na južné a juhozápadné pohraničné oblasti púchovskej kultúry. Zastupujú ju hrnce esovitej profilácie, terrinovité a misovité tvary a typické výzdobné prvky ako vrypy prstom a nechťom, zaštipovanie, plošné ryhovanie či vpichy rôznych tvarov a prevedení. Taktiež presekávanie okraja vrypami a vpichmi, objavujúce sa na nádobách púchovskej kultúry, sa považuje za prvok prevzatý od naddunajských Germánov (*Švihurová 2017, 157*). Hranicu medzi kvádskou sídelnou oblasťou a púchovskou kultúrou a etnokultúrne vzťahy medzi nimi vieme určiť len s ťažkosťami. Mapovanie lokalít v kontaktnej zóne oboch kultúrnych okruhov ukázalo, že južná hranica

púchovskej kultúry, ktorá v čase okolo prelomu letopočtov bola na línii Trenčín – Partizánske – Žarnovica – Zvolen – Detva, sa po tzv. zánikovom horizonte púchovských hradísk, ktorý možno datovať do obdobia vlády cisára Tiberia (14–37), postupne posúvala na sever. Počas stupňa B2 doby rímskej sa v oblastiach stredného Považia a horného Ponitria, ktoré kedysi patrili k púchovskej kultúre, objavuje germánske osídlenie (Varsík 2011, 184–189; napr. Beckov-Sady a Nivy/Pažitné: Varsík/Hanuliak/Kovár 2006; Beluša-Pechová: Pieta 1974). Rozširovanie územia Kvádov na úkor púchovskej kultúry v období stupňa B2/C1 doby rímskej pokračovalo, kým germánske osídlenie nedosiahlo horské línie Malej Fatry a Nízkych Tatier už začiatkom mladšej doby rímskej (Beljak 2009, 215; Žiar nad Hronom-Horné Opatovce-Senková a Dolná Ždaňa-Prielohy: Beljak/Kučeráková 2015, obr. 16–18; Gbeľany: Moravčík 1985, 29, 30, tab. XI: 16). Avšak, aj keď v súčasnosti disponujeme relatívne dostatočne početným materiálom pre prvé etapové vyhodnotenie jednotlivých častí včasnohistorického obdobia, fragmentárnosť a časová a priestorová nerovnomernosť nálezových fondov značne obmedzuje možnosti interpretácie a tak problematika rozširovania územia Germánov z oblasti Dunaja na sever do regiónu stredného Považia a východ do oblasti Pohronia ostáva otvorená.

V spracovanom súbore zo Slovenského Pravna je taktiež výrazný podiel importovanej keramiky z rímskych provincií, porovnateľný so situáciou na kvádskych sídliskách juhozápadného Slovenska, a to aj napriek tomu, že sídlisko na Lamošovej Prašnici nebolo systematicky preskúmané a nálezy pochádzajú len z menších záchranných výskumov a zberových akcií. Prísun importov rímsko-provinciálnej keramiky do oblasti severne od Dunaja narastá začiatkom 2. storočia. Výrazný je od druhej polovice 2. storočia, najmä vplyvom rozvoja samotnej keramickej produkcie v Panónii (t. j. vznik keramických dielní). Tento zvyšujúci sa trend je ustálený do polovice 3. storočia (Krekovič 1981, 367). Do tohto časového rámca spadá aj prísun rímsko-provinciálnej keramiky do oblasti severného Slovenska, vrátane Slovenského Pravna. Spektrum rímsko-provinciálnej keramiky zo sídliska v Slovenskom Pravne sa obmedzuje len na dva hlavné keramické tvary, a to džbány a misy. V druhovom zastúpení výrazne prevláda keramika tehlovej farby nad sivou jemnou. Chýbajú tu iné tvary, ako sú hrnce či poháre⁵, ktoré sa bežne vyskytovali na germánskych sídliskách juhozápadného Slovenska zo staršej doby rímskej (bližšie pozri napríklad Kolník/Varsík/Vladár 2007; Krekovič 1981; Varsík 2011). Z lokalít púchovskej kultúry staršej doby rímskej, kde sa našli fragmenty rímsko-provinciálnej keramiky, sú bežnejšie tvary džbánov a mís (napríklad Lieskovec-Hrádok: Malček 2000; Žilina-Závodie: Moravčík 1980; Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III: Švihurová 2017). Výnimku predstavuje lokalita Púchov, kde bolo objavené celé spektrum nádob a keramických druhov, ako i terra sigillata (bližšie pozri Beninger 1937, 67, tab. VIII). Väčšinu materiálu z Púchova priraduje E. Krekovič (1981, 342, 343, 352–354, 363, obr. 18: 1, 4, 5) do 2. storočia, bez bližšieho časového určenia. Pravdepodobne ale v tomto období už nebola eponymná lokalita púchovskej kultúry osídlená jej nositeľmi, nakoľko sa niekedy na prelome stupňov B1 a B2 doby rímskej hranica osídlenia medzi kvádkou a púchovskou oblasťou posúva na sever k Žiline a k svahom Malej Fatry. V súvislosti s tým je zaujímavý pomerne vysoký počet fragmentov priradených k tvarovému typu džbán, druhovo k panónskej pásikovanej keramike, poprípade k maľovanej keramike. Je otázne, či tento charakteristický výber tvarov a typov súvisí s pokračujúcou keltskou tradíciou (keltská maľovaná keramika) alebo súvis môžeme hľadať v preferencii takýchto typov nádob u obyvateľov sídlisk severného Slovenska, prípadne i v absencii analogicky kvalitného tovaru v hrnčiarskej produkcii púchovskej kultúry. Napríklad K. S. Póczy (1957, 41) zdôrazňuje, že pôvod rímsko-provinciálnej keramiky maľovanej v pásach by sme mohli hľadať v koreňoch laténskej kultúry.

Nezvyklo vysoké je aj zastúpenie keramických fragmentov, ktoré môžeme priradiť germánskym kultúrnym okruhom mimo Karpatskej kotliny. Aplikácia typickej výzdoby v podobe mean-dru naneseného ozubeným kolieskom, čierny leštený povrch či fragment nôžky z misovitej alebo terrinovitej nádoby čiernej farby predstavujú polabsko-germánske elementy. Taktiež sa objavujú atribúty typické pre przeworskú kultúru (napr. spona typu Leonów). Doklady severných a severozápadných vplyvov v materiálnej kultúre severného Slovenska zachytávame predovšetkým v období pred markomanskými vojnami a počas ich priebehu, kedy zaniká púchovská kultúra.⁶ Vzhľadom na ojedinelé nálezy (väčšinou spony nachádzané detektorom kovov: Pieta/Švihurová 2019) sa zdá, že

⁵ P. Šalkovský (1989, 420, tab. I: 5) spomína z výskumu v Slovenskom Pravne jeden fragment pohára s prehýbanými stenami. Avšak na základe publikovaného zobrazenia ho nevieme s určitosťou zaradiť k tej či onej skupine.

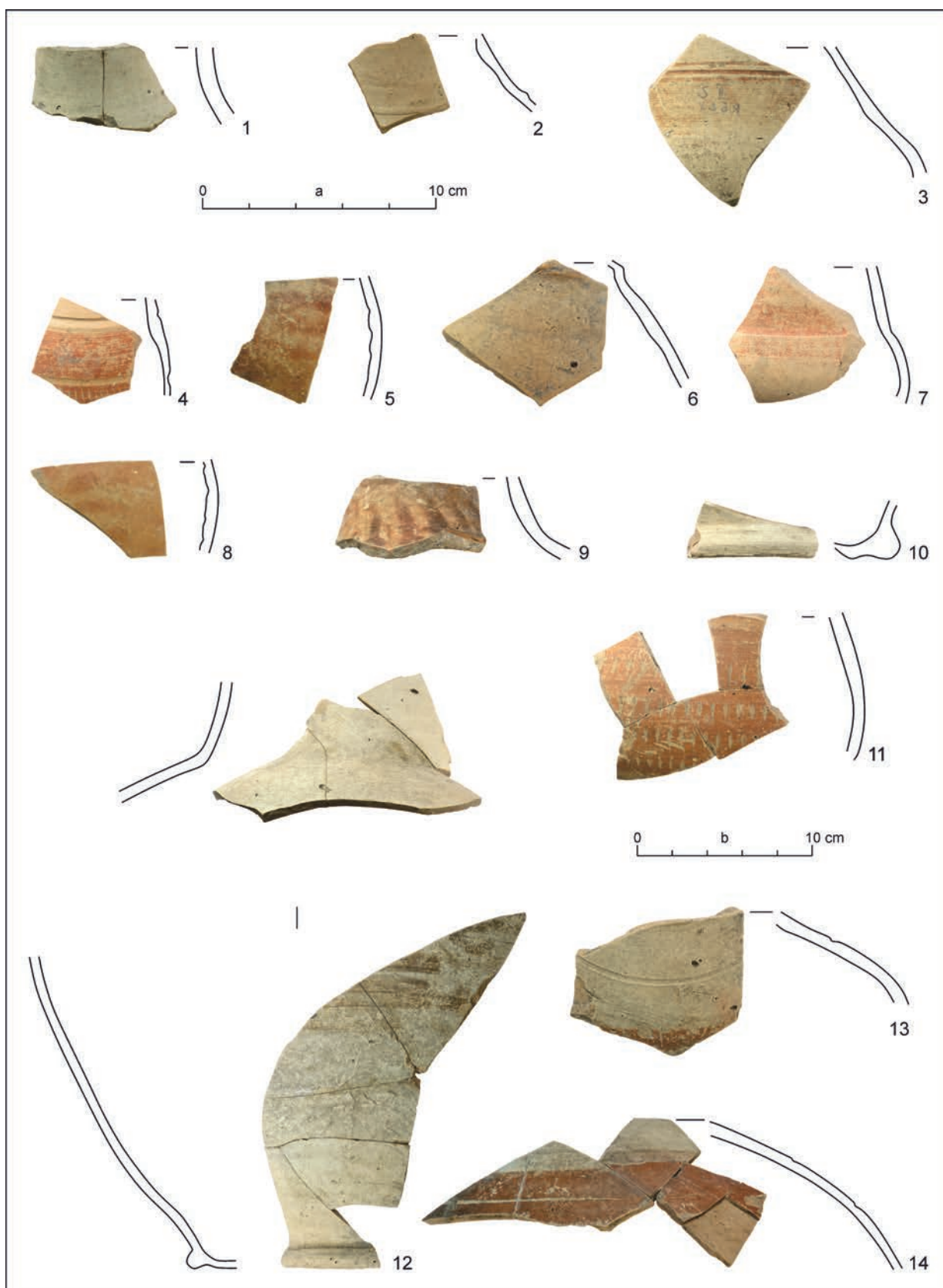
⁶ Prvé stopy przeworskej kultúry sa v priestore púchovskej kultúry objavujú už v neskorej dobe laténskej. Príkladom sú keramické fragmenty z výrobného objektu 1_VIII-X/68 zo sídliska Liptovská Sielnica-Liptovská Mara III datované už do neskorej doby laténskej (Pieta 1982, tab. XLIV: 2; Švihurová 2017, 171).

Turiec je v rámci severného Slovenska oblasťou, kde sa nálezy przeworskej proveniencie vyskytujú vo zvýšenej miere. Na základe súčasných poznatkov ale nevieme povedať, akým spôsobom sem boli tieto predmety distribuované a či ich zvýšený výskyt súvisí s tranzitom smerujúcim severojužným ťahom cez región Turca. Predpokladá sa, že prílev industrie typickej pre oblasti ležiace severne od karpatského oblúka súvisí s príchodom jej nositeľov do stredodunajského barbarika (*Beljak/Kolník 2006, 88; Olędzki 1997, 74; 1998, 82, 83; Tejral 1970, 211, 212*). V severoslovenskom priestore však patria tieto nálezy skôr k ojedinelým dokladom kontaktov, pohybu jednotlivcov či prenikania skupín obyvateľstva spoza Karpát.

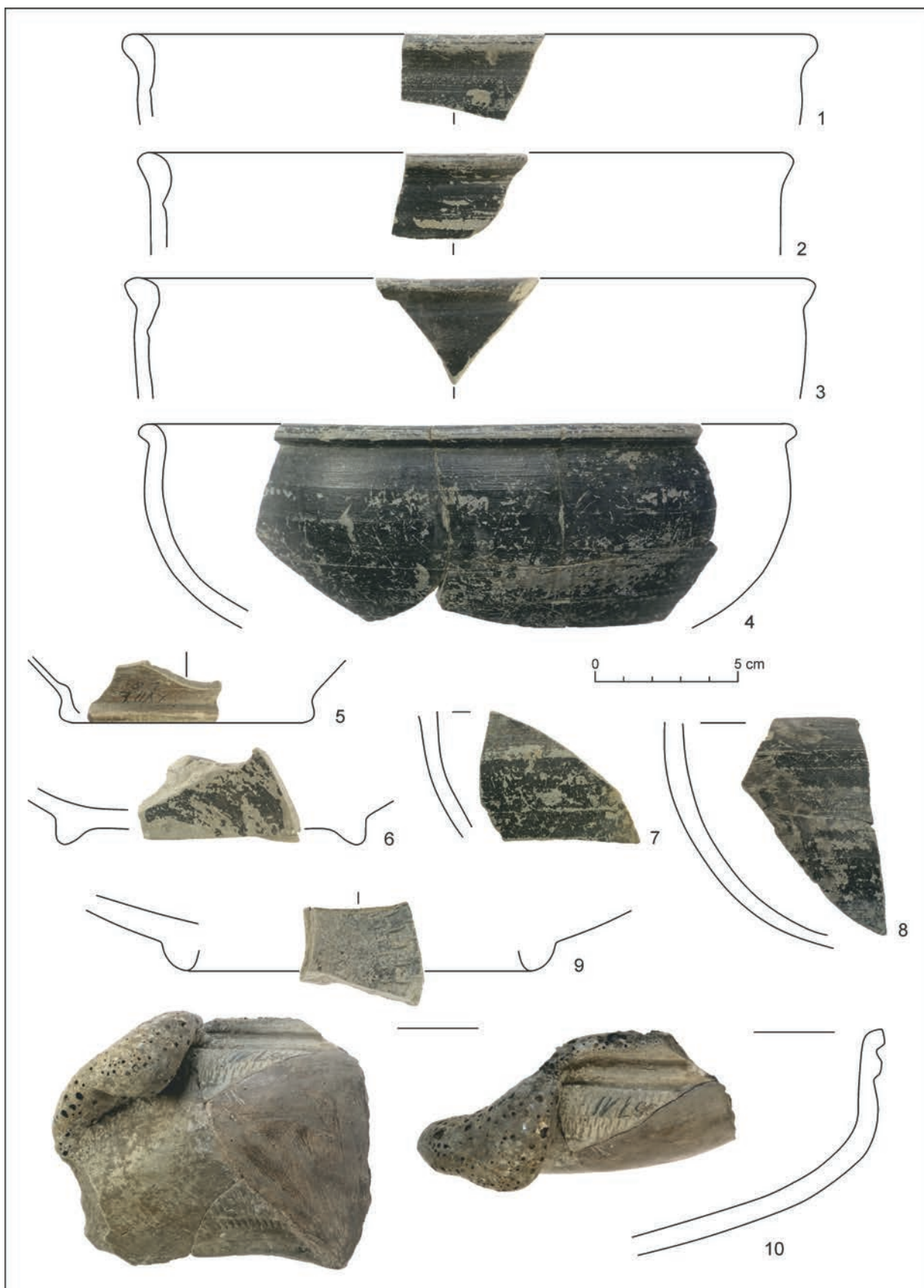
ZÁVER

Pri vyhodnocovaní sídliskových nálezov z polohy Lamošova Prašnica v Slovenskom Pravne bol hlavný dôraz kladený na spracovanie keramického materiálu. Avšak napriek značnej kvantite pramennej bázy, hlavným problémom ostáva absencia dobre datovateľných celkov z jasných kontextov. Na základe získaných poznatkov sa zdá, že najintenzívnejšie bolo sídlisko na Prašnici využívané na konci staršej doby rímskej, v stupňoch B2 a B2/C1. Chronologicky citlivé nálezy ako spona typu Leonów, fragment rímskoprovinciálnej kolienkovitej spony typu Jobst 13C, hrebeň typu B–I podľa S. Thomasovej a strieborný denár Antonina Pia z rokov 140–143, ktoré sa našli v objektoch s veľmi bohatým keramickým materiálom sídliskového horizontu mladšej fázy staršej doby rímskej, spresňujú datovanie do druhej polovice 2. storočia, teda stupňa B2/C1 doby rímskej. Počiatky osady ale pravdepodobne siahajú už do staršieho obdobia. Fragmenty okrajov súdkovitých a vajcovitých hrncovitých nádob s mierne vťahnutým ústím a niektoré typy ornamentov (ryté línie alebo žliabky pod okrajom, „rozpadnutá“ výzdoba plošným hrebeňovaním a i.) napovedajú o existencii osídlenia minimálne v prvej polovici 2. storočia. Keramické fragmenty poukazujúce na využitie predmetnej polohy v 1. storočí pred Kr. a v 1. storočí po Kr. sa v spracovávanom fonde objavili len sporadicky (zlomky grafitových sitúl a situlových nádob a ich napodobeniny, zlomky súdkovitých hrncov zdobených rytými líniami). Nálezy z laténskej fázy púchovskej kultúry nájdené v katastri obce spoľahlivo pochádzajú z hrádku Bohušová, z vrchu Sokolná skala či Petrov vršok (*Pieta 2018, 78–80*). Intenzívne osídlenie katastra Slovenského Pravna z tohto obdobia dokladajú aj viaceré významné nálezy z priebehu celej doby laténskej: maskovitá spona (*Kolník 2018; Kolník/Šalkovský 1983*), stredolátenská dácke mince (*Pieta 2018, 80*), či spona typu Slovenské Pravno (*Pieta 2008, obr. 28: A*).

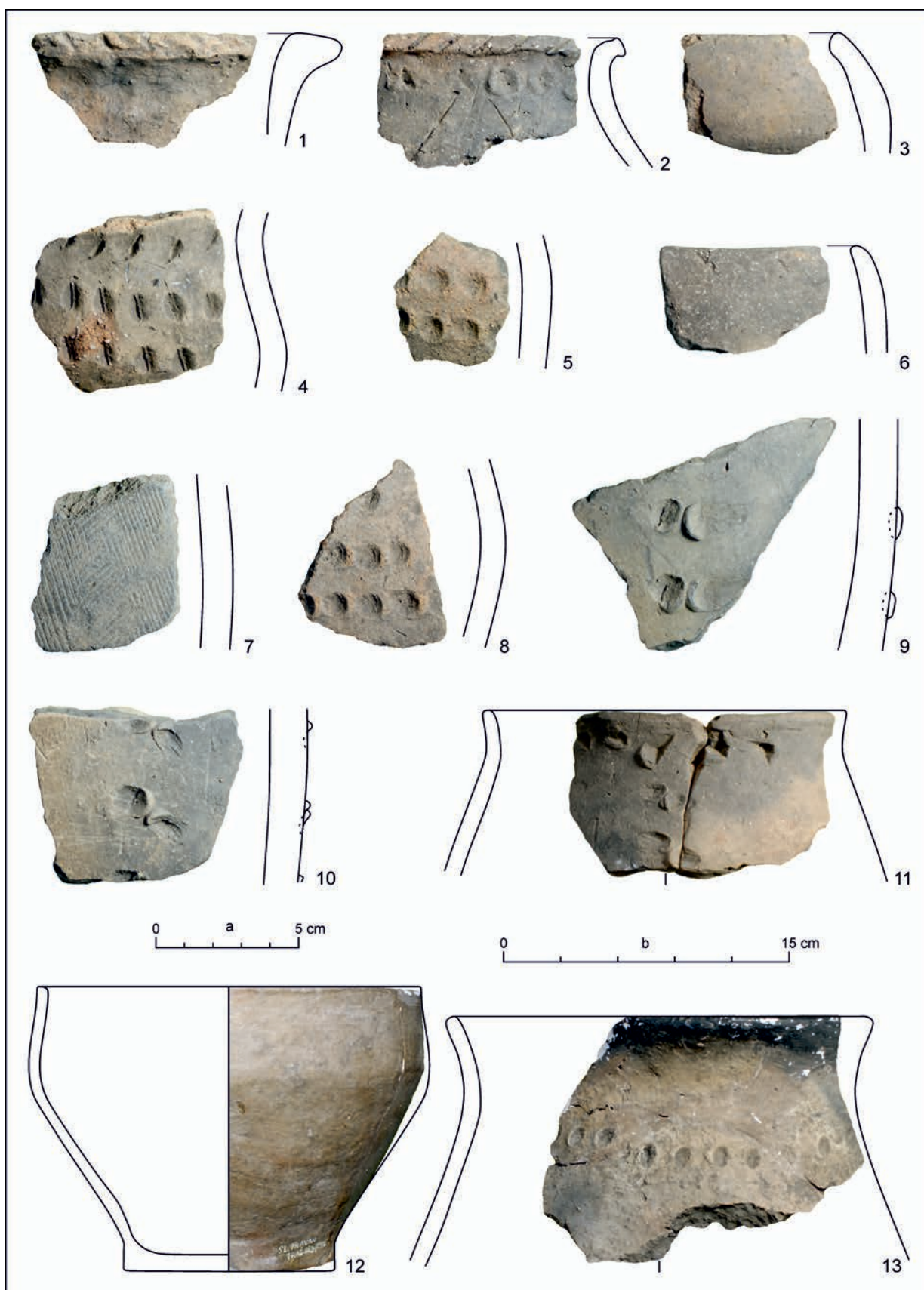
Možná kontinuita osídlenia na polohe Lamošova Prašnica do počiatkov mladšej doby rímskej (ako by mohli napovedať fragmenty rímsko-provinciálnych nádob) a jej obsadenie germánskym etnikom je otázna. To súvisí s problematikou záveru púchovskej kultúry, ktorá nie je dosiaľ jednoznačne vyriešená. Na základe písomných prameňov je jej zánik priamo spájaný s markomanskými vojnami a presídlením jej nositeľov, t. j. Kotínov, na územie provincie Panónia (*Dobiáš 1964, 206; Pieta 1994, 254*). Archeologické bádanie ukazuje, že v druhej polovici 2. storočia sa skutočne skončilo relatívne intenzívne osídlenie púchovskej kultúry takmer na celom jej území, od Žiliny po Spiš. Zánik púchovskej kultúry predstavuje výrazný zlom v dlhodobom osídlení severokarpatského priestoru a odráža etnickú transformáciu v čase markomanských vojen.

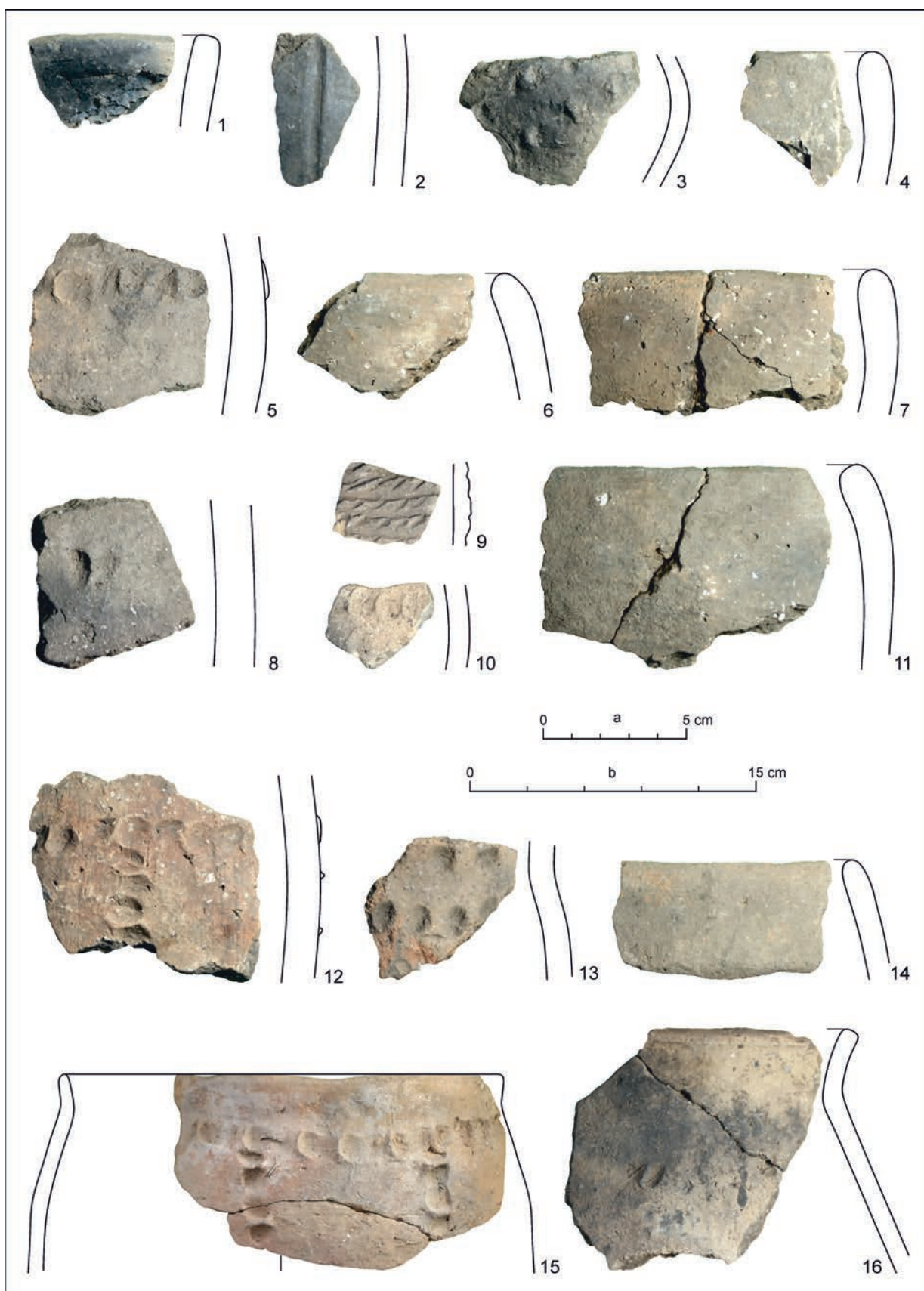
Tab. I. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber nálezov rímsko-provinciálnej keramiky. 1, 2, 4, 6, 7, 10–14 – zbory z roku 1975; 5, 8, 9 – zbory G. Madigára z roku 1970; 3 – objekt G/70. 1, 2, 4–6, 8–14 – džbány; 3, 7 – džbánik/pohár. Foto P. Červeň; kresba D. Krčová, J. Gajdošíková. Mierka: a – 1–11; b – 12–14.

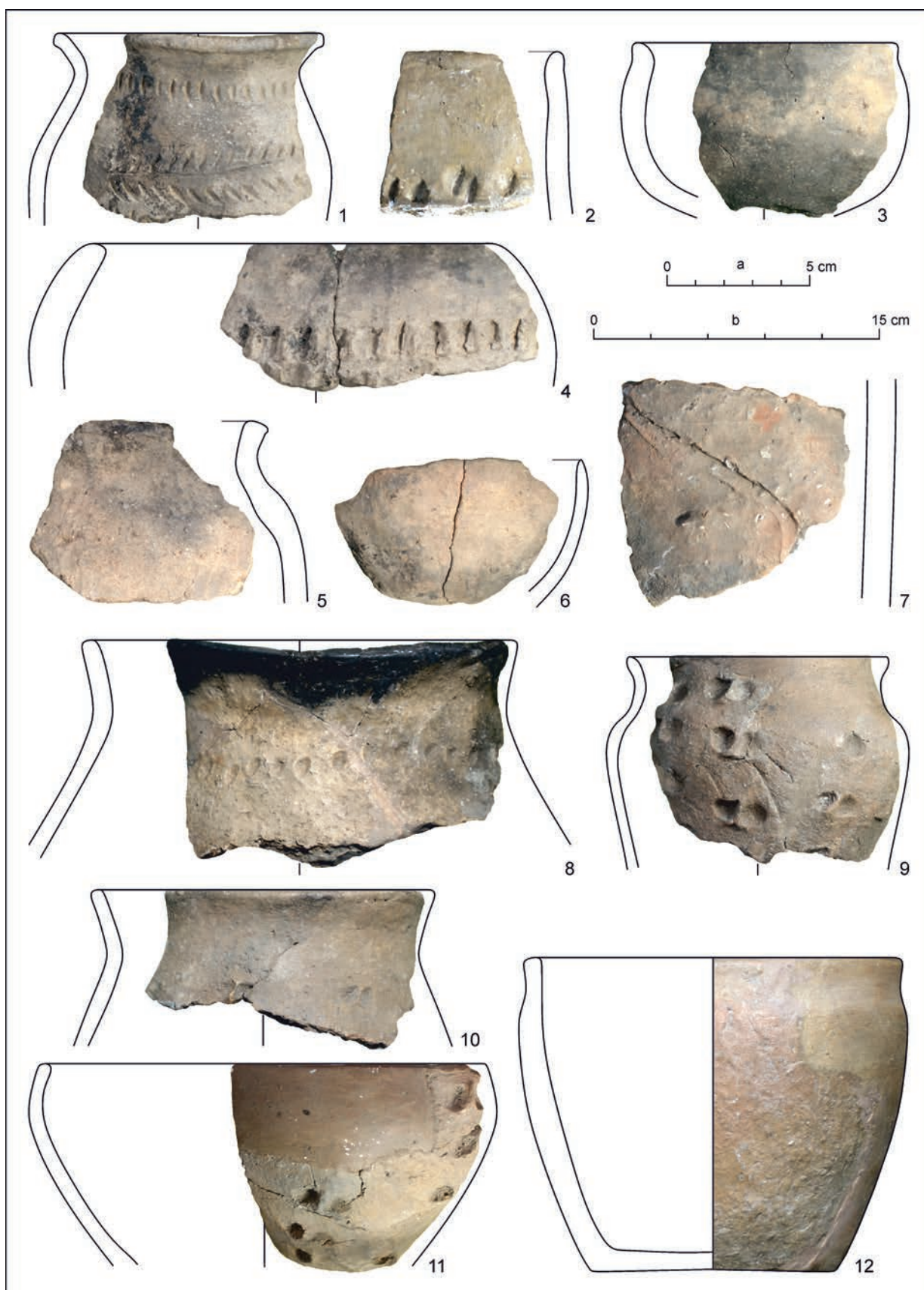
Tab. II. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber nálezov rímsko-provinciálnej keramiky. 1–4, 6–9 – zbory z roku 1975; 5, 10 – objekt G/70. 1–4, 6–10 – misy; 5 – pohár/misa. Foto P. Červeň; kresba D. Krčová, J. Gajdošíková.

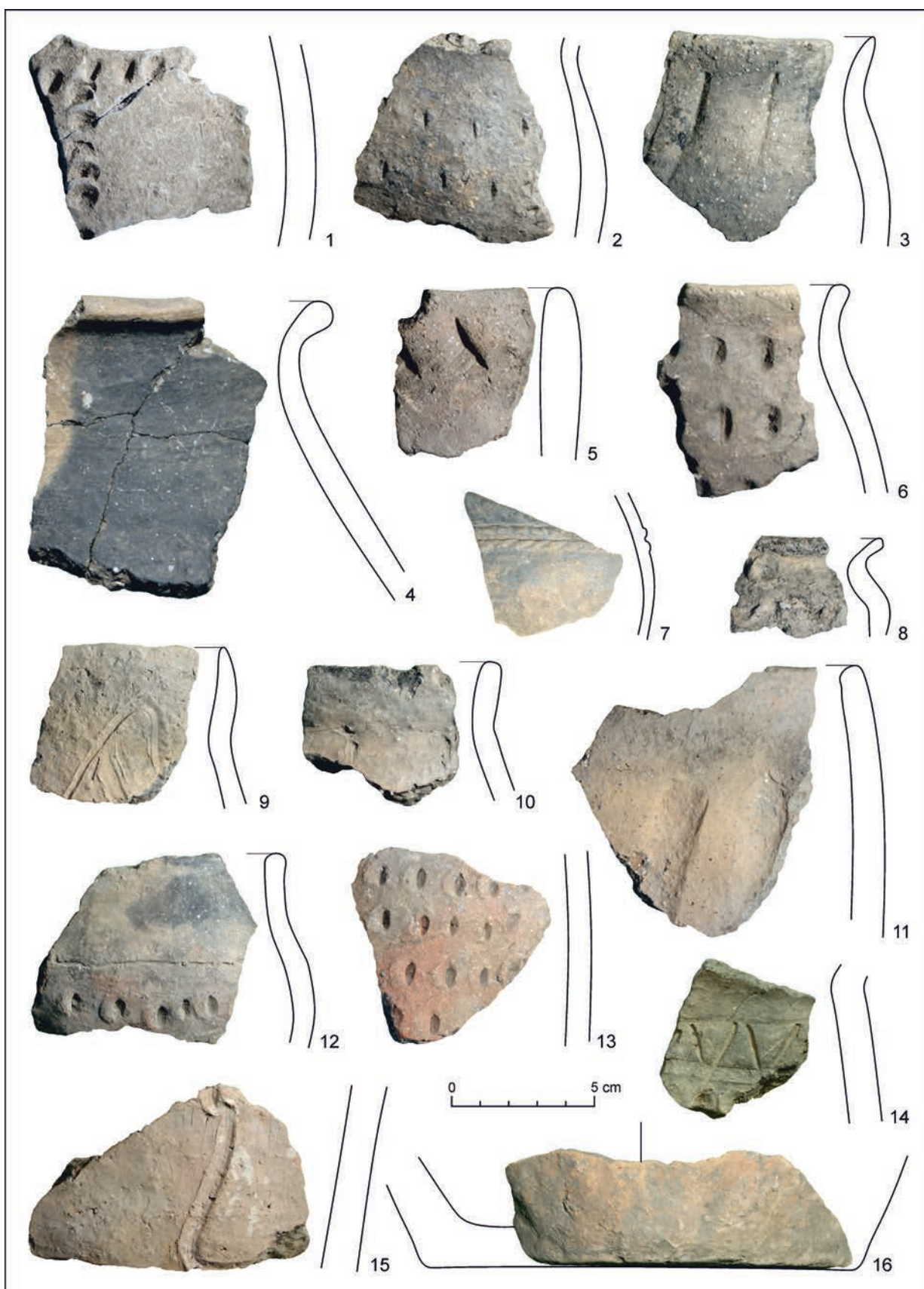
Tab. III. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky z výskumu G. Madigára v roku 1970. Sonda I. Mierka: a – 1–10; b – 11–13. Foto a kresba M. Kissová.

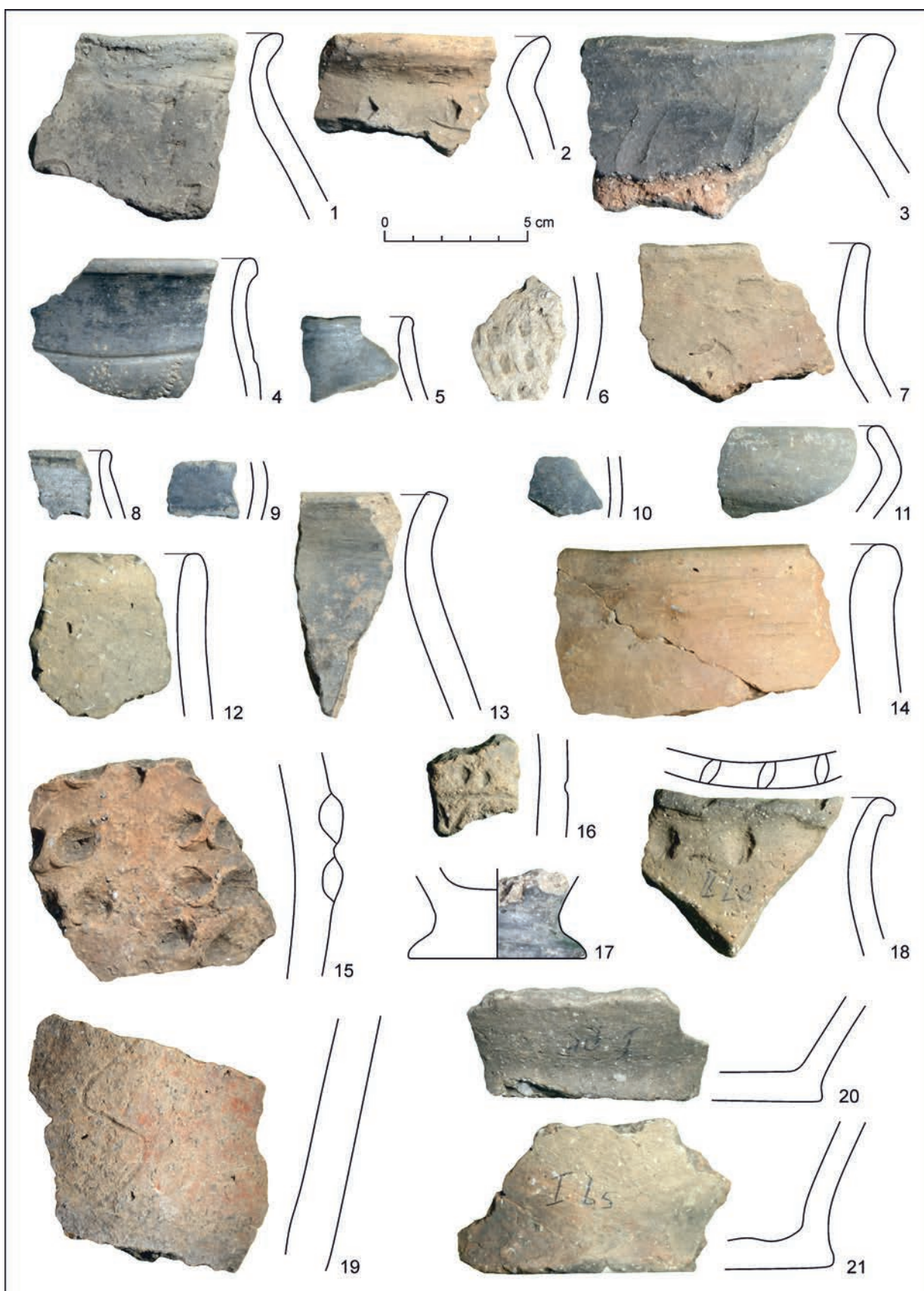
Tab. IV. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky z výskumu G. Madigára v roku 1970. Sonda II. Mierka: a – 1–14; b – 15, 16. Foto a kresba M. Kissová.

Tab. V. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky z objektu G (1/70) preskúmaného G. Madigárom v roku 1970. Mierka: a – 1–7; b – 8–12. Foto a kresba M. Kissová.

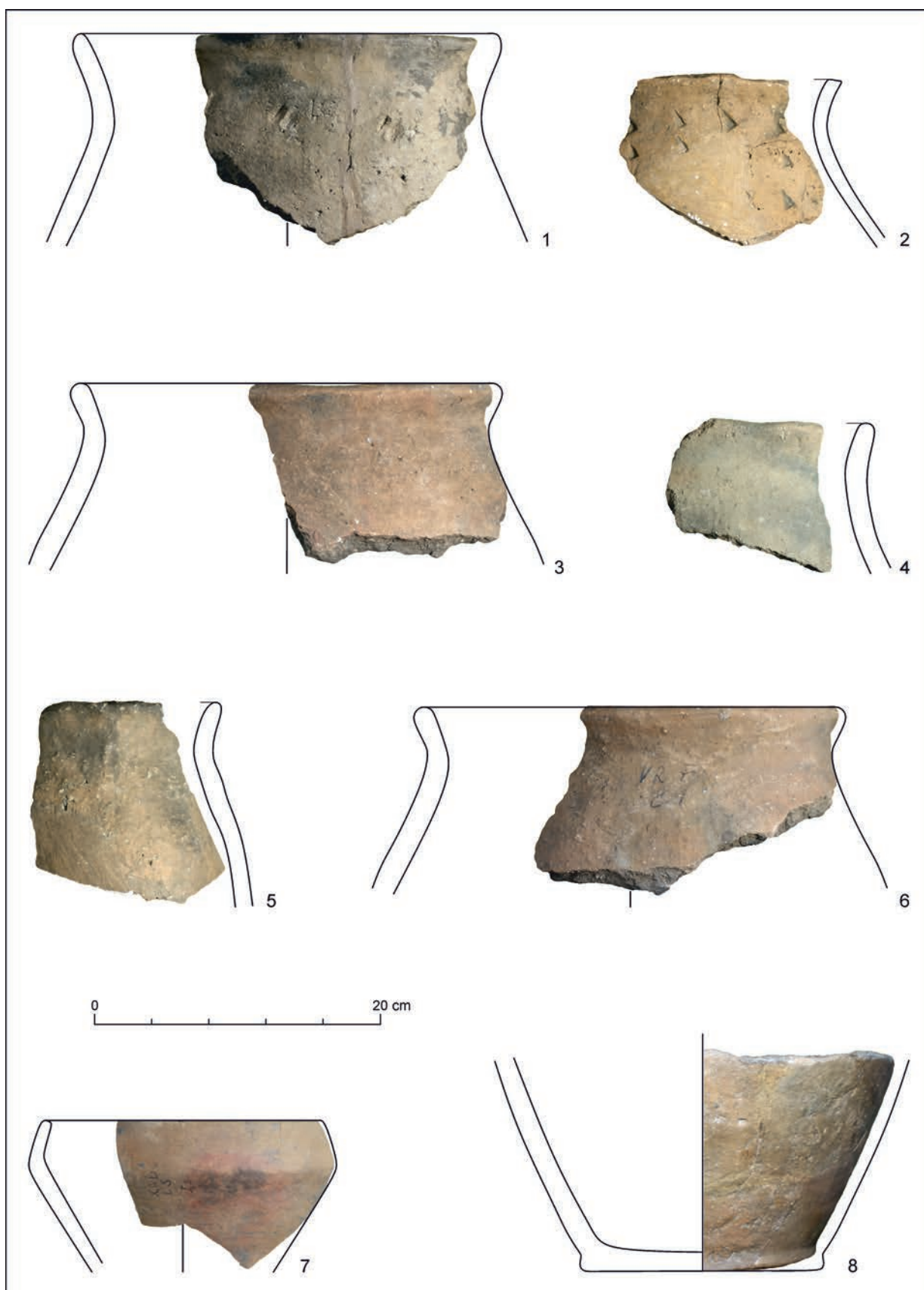
Tab. VI. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky zo zberov G. Madigára v roku 1970. Foto a kresba M. Kissová.

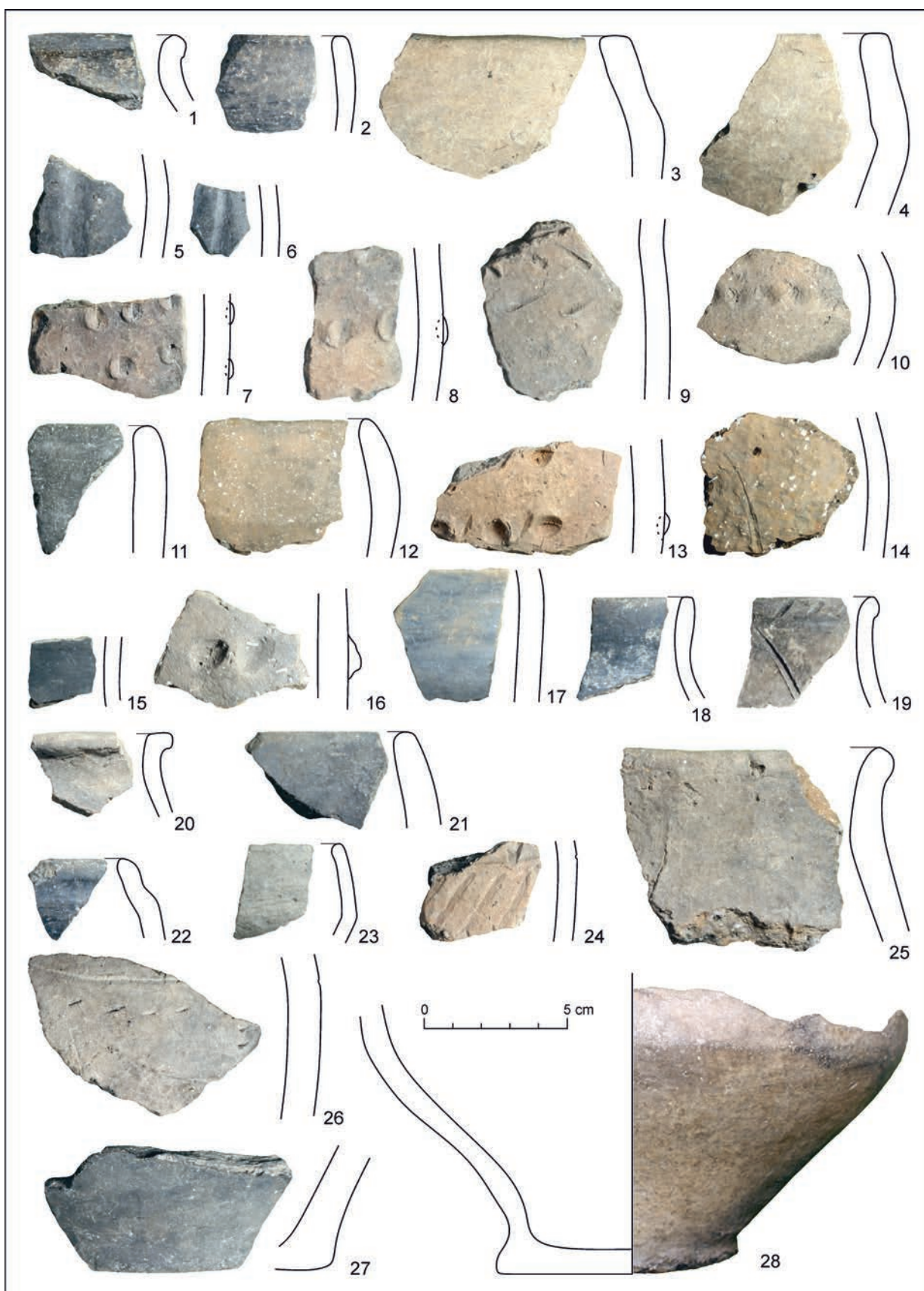
Tab. VII. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky zo zberov G. Madigára v roku 1970. Foto a kresba M. Kissová.

Tab. VIII. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky zo zberov G. Madigára v roku 1970. Foto a kresba M. Kissová.

Tab. IX. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky zo zberov G. Madigára v roku 1970. Foto a kresba M. Kissová.

Tab. X. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica. Výber keramiky z výskumu P. Šalkovského v roku 1976. 1–14 – sonda I; 15–17 – sonda IA; 18–28 – objekt 3/76. Foto a kresba M. Kissová.

LITERATÚRA

- Beljak 2009
J. Beljak: Osídlenie vo Zvolene v dobe rímskej na príklade osád Haputka a Balkán. In: M. Karwowski/E. Droberjar (ed.): *Archeologia Barbarzyńców 2008. Powiązania i kontakty w świecie barbarzyńskim*. Rzeszów 2009, 211–228.
- Beljak/Kolník 2006
J. Beljak/T. Kolník: Germánske hroby z Čaky a Gbeliec. Príspevok k osídleniu juhozápadného Slovenska v dobe rímskej. *Slovenská archeológia* 54, 2006, 57–94.
- Beljak/Kučeráková 2015
J. Beljak/K. Kučeráková: Vývoj osídlenia na strednom Pohroní od doby laténskej do včasného stredoveku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 57, 2015, 7–56.
- Beljak a i. 2019
J. Beljak/N. Beljak Pažinová/K. Kučeráková: Germánske pohrebisko v Hronovciach. In: N. Beljak Pažinová/D. Repka (ed.): *Sedem kruhov Jozefa Bujnu*. *Studia Historica Nitriensia* 23. Supplementum 2. Nitra 2019, 261–312.
- Benediková a kol. 2020
L. Benediková/Z. Bielichová/J. Mihályiová/K. Hensel: Sídliisko zo staršej doby rímskej v Likavke (okr. Ružomberok). In: I. Čižmář/H. Čižmářová/A. Humpolová (ed.): *Jantarová stezka v proměnách času*. Brno 2020, 465–500.
- Beninger 1937
E. Beninger: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Reichenberg – Leipzig 1937.
- Bónis 1942
É. Bónis: *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien I. Die Materialien der frühen Kaiserzeit*. Dissertationes Pannonicae 2/20. Budapest 1942.
- Bónis 1970
É. Bónis: A brigetioi sávós kerámia. Die streifenverzierte Keramik aus Brigetio. *Folia Archaeologica* 21, 1970, 71–90.
- Bónis 1979
É. Bónis: Das Töpferviertel „Gerhát“ von Brigetio. *Folia Archaeologica* 30, 1979, 99–151.
- Brukner 1981
O. Brukner: *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije donje Panonie*. Beograd 1981.
- Dobiáš 1964
J. Dobiáš: *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*. Praha 1964.
- Dobrzańska 1990
H. Dobrzańska: *Osada z późnego okresu rzymskiego w Igołomi, woj. Krakowskie*. Cześć II. Kraków 1990.
- Droberjar 1997
E. Droberjar: *Studien zu den germanischen Siedlungen der älteren römischen Kaiserzeit in Mähren*. *Fontes Archaeologici Pragenses* 21. Prague 1997.
- Droberjar 2012
E. Droberjar: Římské kolínkovité spony v Čechách. *Archeologické výzkumy v jižních Čechách* 25, 2012, 119–131.
- Droberjar/Knápek 2017
E. Droberjar/R. Knápek: K labskogermánské radélkované keramice. *Zborník SNM* 111. *Archeológia* 27, 2017, 205–212.
- Elschek 1995
K. Elschek: Die germanische Besiedlung von Bratislava-Dúbravka während der älteren römischen Kaiserzeit. In: J. Tejral/K. Pieta/H. Rajtár (Hrsg.): *Kelten, Germanen, Römer vom Ausklang der Latène-Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert im Mitteldonauegebiet*. Brno – Nitra 1995, 39–52.
- Elschek 2015
K. Elschek: Keramik von römisch-germanischen Niederlassungen Bratislava-Dúbravka und Stupava-Mást. *Zborník SNM* 109. *Archeológia* 25, 2015, 315–338.
- Elschek 2017
K. Elschek: *Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. Germanischer Fürtensitz mit römischen Bauten und die germanische Besiedlung*. Nitra 2017.
- Gassner 1990
V. Gassner: Gelbtonige Keramik aus datierten Fundkomplexen in Carnuntum. *Carnuntum Jahrbuch* 1989, 1990, 133–161.
- Godłowski 1977
K. Godłowski: Materiały do poznania kultury przeworskiej na Gornym Śląsku II. *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne* 4, 1977, 7–237.
- Grünwald 1979
M. Grünwald: *Die Gefäßkeramik des legionslagers von Carnuntum (Grabungen 1968–1974)*. Der römische Limes in Österreich 29. Wien 1979.
- Habovštiak/Bialeková 1963
V. Habovštiak/D. Bialeková: *Slovenské Právno*. Výskumná správa 1739/63. Archeologický ústav SAV. Nitra 1963. Nepublikované.
- Hrubec 1961
I. Hrubec: Výskum včasnodejinného sídliska v Sučanoch. *Slovenská archeológia* 9, 1961, 209–218.
- Iván 2015
R. Iván: *Spony z doby rímskej u stredodunajských Germánov*. Dizertačná práca (Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave). Bratislava 2015. Nepublikované.
- Iván/Ölvecký/Rajtár 2019
R. Iván/R. Ölvecký/J. Rajtár: Hrobové celky z germánskeho žiarového pohrebiska v Sekuliach. *Zborník SNM* 113. *Archeológia* 29, 2019, 235–261.
- Jamka 1963
R. Jamka: Materiały kultury przeworskiej z Leonowa, stanowisko II, pow. Łódź. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne* 73, 1963, 59–76.
- Jobst 1975
W. Jobst: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. Linz 1975.
- Kolník 1962
T. Kolník: Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku. *Archeologické rozhledy* 14, 1962, 344–397.
- Kolník 1980
T. Kolník: *Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei*. Bratislava 1980.

- Kolník 2018
 Kolník/Šalkovský 1983
 Kolník/Varsik/Vladár 2007
 Kolníková 2018
 Kováčsová/Rajtár 2017
 Krekovič 1981
 Kronberger 1997
 Kuzmová 1980
 Kuzmová 1997
 Madyda-Legutko 1986
 Malček 2000
 Moravčík 1980
 Moravčík 1985
 Nevizánsky/Šalkovský/Zachar 2017
 Novotný 1969
 Olędzki 1997
 Olędzki 1998
 Olędzki 2007
 Petrovský-Šichman 1964
 Petrovský-Šichman 1965
 Pieta 1974
 Pieta 1982
 Pieta 1994
 Pieta 1997
 Pieta 2001
 Pieta 2008
 Pieta 2018
- T. Kolník: Maskovitá spona zo Slovenského Pravna – európsky unikát včasno-keltského umenia. In: N. Vitanovská-Hrúzová (zost.): *Slovenské Právno vo svetle nových poznatkov*. Turany 2018, 84–96.
- T. Kolník/P. Šalkovský: Včasno-laténska maskovitá spona zo Slovenského Pravna a jej prínos ku keltskej ikonografii. *Študijné zvesti AŮ SAV* 20, 1983, 133–147.
- T. Kolník/V. Varsik/J. Vladár: *Branč. Germánska osada z 2. až 4. storočia. Eine germanische Siedlung vom 2. bis zum 4. Jahrhundert*. Archaeologica Slovaca Monographiae Catalogi X. Nitra 2007.
- E. Kolníková: Rímske mince v dejinách Slovenského Pravna. In: N. Vitanovská-Hrúzová (zost.): *Slovenské Právno vo svetle nových poznatkov*. Turany 2018, 97–102.
- L. Kováčsová/J. Rajtár: Urny zdobené ozubeným kolieskom z vybraných hrobov pohrebísk v Kostolnej pri Dunaji a v Sekuliach. *Zborník SNM* 111. *Archeológia* 27, 2017, 223–233.
- E. Krekovič: Rímska importovaná keramika na Slovensku. *Slovenská archeológia* 29, 1981, 341–376.
- M. Kronberger: Ausgewähltes keramisches Fundmaterial aus stratifizierten Fundkomplexen. In: H. Stiglitz (Hrsg.): *Das Auxiliarkastell Carnuntum 1. Forschungen 1977–1988*. Sonderschriften 29. Wien 1997, 77–134.
- K. Kuzmová: Nížinné sídliská z neskorej doby laténskej v strednom Podunajsku. *Slovenská archeológia* 28, 1980, 313–345.
- K. Kuzmová: Pottery from the Earth-and-Timber Fort at Iža, Bridgehead of Brigetio. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta* 35, 1997, 45–49.
- R. Madyda-Legutko: *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. BAR International Series 360. Oxford 1986.
- R. Malček: Nález rímskeho dvojchého džbánu v Lieskovci-Hrádku. *AVANS* 1999, 2000, 82–84.
- J. Moravčík: Nové archeologické nálezy v Považskom múzeu v Žiline. *AVANS* 1978, 1980, 175–179.
- J. Moravčík: Archeologické nálezy v Považskom múzeu v rokoch 1981–1985. *Vlastivedný zborník Považia* 16, 1985, 5–42.
- G. Nevizánsky/P. Šalkovský/T. Zachar: Archeologický výskum v Slovenskom Pravne. Príspevok k poznaniu metalurgie medi v období eneolitu. *Kmetianum* 14, 2017, 37–47.
- B. Novotný: Výskum v Pohronskom Ruskove. *Musaica* 20, 1969, 19–25.
- M. Olędzki: The role of the amber route in the infiltration of Przeworsk culture into the Middle Danube area. In: J. Čižmarová/Z. Měchurová (ed.): *Peregrinatio Gothica. Jantárová stezka*. Supplementum ad Acta Musei Moraviae Scientiae Societatis 82. Brno 1997, 63–77.
- M. Olędzki: Rollenkappenfibeln der östlichen Hauptserie Almgren 37–41 und die Varianten Fig. 42–43. In: J. Kunow (ed.): *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren*. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. Wünsdorf 1998, 67–84.
- M. Olędzki: Roman knee fibulae with a semicircular plate on the head from present-day Poland. In: E. Droberjar/O. Chvojka (ed.): *Archeologie barbarů 2006*. Archeologické výzkumy v jižních Čechách. Supplementum 3. České Budějovice 2007, 113–117.
- A. Petrovský-Šichman: Predhistorické a včasnostredoveké osídlenie Slovenského Pravna. In: M. Chorváth (zost.): *Slovenské Právno a okolie*. Banská Bystrica 1964, 27–56.
- A. Petrovský-Šichman: Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej. *Vlastivedný zborník Považia* 7, 1965, 53–129.
- K. Pieta: Sídlisko z doby rímskej v Beluši. *Slovenská archeológia* 22, 1974, 89–106.
- K. Pieta: *Die Púchov-Kultur*. Nitra 1982.
- K. Pieta: Mittel- und Nordslowakei zur Zeit der Markomannenkriege. In: H. Friesinger/J. Tejral/A. Stuppner (Hrsg.): *Markomannenkriege – Ursachen und Wirkungen*. Brno 1994, 253–262.
- K. Pieta: Sídlisko púchovskej kultúry v Likavke. *AVANS* 1995, 1997, 146, 147.
- K. Pieta: Siedlung Liptovská Mara II und die Anfänge der Einflüsse der Latène-kultur im Westkarpatenraum. *Slovenská archeológia* 48, 2001, 315–346.
- K. Pieta: *Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska*. Nitra 2008.
- K. Pieta: Keltské osídlenie Slovenského Pravna. In: N. Vitanovská-Hrúzová (zost.): *Slovenské Právno vo svetle nových poznatkov*. Turany 2018, 76–83.

- Pieta/Švihurová 2019 K. Pieta/M. Švihurová: Influence of the Przeworsk culture in the Púchov culture milieu. *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2019, 107–128.
- Póczy 1956 K. S. Póczy: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 1956, 73–138.
- Póczy 1957 K. S. Póczy: Keramik. In: *Intercisa II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Budapest 1957, 34–98.
- Povala 1964 G. Povala: Sídliisko z doby rímskej v Slovenskom Pravne. *Študijné zvesti AÚ SAV* 13, 1964, 223–232.
- Pramene II, 1992 D. Bialeková (zost.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až 13. storočia II. Stredoslovenský kraj*. Nitra 1992.
- Repka/Šebesta 2019 D. Repka/B. Šebesta: Protohistorické a stredoveké sídlisko v Klčove, okres Levoča. In: N. Beljak Pažinová/D. Repka (ed.): *Sedem kruhov Jozefa Bujnu*. *Studia Historica Nitriensia* 23. Supplementum 2. Nitra 2019, 501–517.
- Sedlmayer 1995 H. Sedlmayer: *Die römischen Fibeln von Wels*. Wels 1995.
- Stuppner 1984 A. Stuppner: Ringelsdorf. *Fundber aus Österreich* 22, 1984, 302–303.
- Šalkovský 1977a P. Šalkovský: Sídliisko z doby rímskej v Slovenskom Pravne. *AVANS* 1976, 1977, 261–262.
- Šalkovský 1977b P. Šalkovský: *Slovenské Pravno*. Výskumná správa 11 680/86. Archeologický ústav SAV. Nitra 1977. Nепublikované.
- Šalkovský 1989 P. Šalkovský: Komunikačno-obchodná stanica z doby rímskej v Slovenskom Pravne (?). *Slovenská archeológia* 37, 1989, 419–426.
- Šalkovský 2002 P. Šalkovský: Výšinné hradisko v Detve – protohistorické osídlenie. *Slovenská archeológia* 50, 2002, 99–126.
- Šalkovský 2018 P. Šalkovský: Sídliisko eneolitických kovoliatcov a osada z doby rímskej v Slovenskom Pravne. In: N. Vitanovská-Hrúzová (zost.): *Slovenské Pravno vo svetle nových poznatkov*. Turany 2018, 59–75.
- Švihurová 2017 M. Švihurová: *Osídlenie severného Slovenska v staršej dobe rímskej na základe sídliska Liptovská Mara III*. Dizertačná práca. Archeologický ústav SAV. Nitra 2017. Nепublikované.
- Tejral 1970 J. Tejral: K interpretaci severovýchodních prvků v hmotné kultuře moravské oblasti na sklonku starší doby římské. *Památky archeologické* 61, 1970, 184–212.
- Thomas 1960 S. Thomas: Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit. *Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege* 8, 1960, 54–215.
- Točík 1980 A. Točík: Pokračovanie záchranného výskumu v polohe Kňazova jama v Komjaticiach. *AVANS* 1979, 1980, 215–225.
- Topál 1993 J. Topál: *Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) I*. Budapest 1993.
- Turčan 1986 V. Turčan: *Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica*. Výskumná správa 11 680/86. Archeologický ústav SAV. Nitra 1986. Nепublikované.
- Varsík 2004 V. Varsík: Zur Entwicklung der Quadischen Siedlung von Veľký Meder (SW-Slowakei). *Študijné zvesti AÚ SAV* 36, 2004, 257–275.
- Varsík 2011 V. Varsík: *Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Sídliská z doby rímskej v Bratislave-Trnávke a v okolí*. *Archaeologica Slovaca Monographiae. Fontes* XVIII. Nitra 2011.
- Varsík 2017 V. Varsík: Nádobý zdobené ozubeným kolieskom z kvádskeho sídliska vo Veľkom Mederi. *Zborník SNM* 111. *Archeológia* 27, 2017, 245–250.
- Varsík/Hanuliak/Kovár 2006 V. Varsík/M. Hanuliak/B. Kovár: Záchranný výskum v Beckove. *AVANS* 2004, 2006, 204–211.
- Zeman 2001 T. Zeman: Germánska kostěná a parohová industrie doby římské ve středoevropském barbariku. *Sborník Prací Filosofické Fakulty Brněnské University* M 6, 2001, 107–147.

Roman Period settlement in Slovenské Pravno

Revision of finds

Miroslava Kissová – Denisa Krčová

Summary

The settlement in Slovenské Pravno, site Lamošova Prašnica, was discovered at the beginning of the second half of the 20th century. Significant proofs of settlement (not only) from the Roman period began to occur during the building of houses, appertaining infrastructure and the exploitation of limestone and dolomite. The settlement area was researched by small rescue excavations and field surveys (*Petrovský-Šichman 1964; Pieta 1982, tab. LIII–LIV; Povala 1964*). The only expertly led excavation which was focused on the discovery of settlement area, was realized in the autumn 1976 under the lead of P. Šalkovský. He evaluated its results and published them in 1989 (*Šalkovský 1989*). The disruption and destruction of archaeological situations continued during following years. Field surveys took place sparsely here. Mainly sherds, which have been distributed in the deposits of several institutions, were discovered during them (*Both 2019, pers. comm.; Turčan 1986; 2019, pers. comm.*) Such rich collection of the material from the end of the Early Roman period led to the new evaluation of available resources on the basis of fresher results of theoretical investigation in this region.

The greatest part of analysed fund is represented by pottery which consists of a selection of typical ceramic fragments. It was possible to identify three parts of it, which reflect complicated situation at the end of the Early Roman period in the contact area of two cultural regions, at the time of a downfall of the Púchov culture and the expansion of Germanic Quads. Pottery which is possible to assign to the Púchov culture of the Early Roman period, has analogies at the settlement Liptovská Sielnica – Liptovská Mara III (*Švihurová 2017*) and also in the other north Slovak settlements. The thick-walled hand-formed pottery is represented by fragments of pot-shaped and bowl-shaped (eventually vase-shaped) vessels which we can assign to the younger phase of the Púchov culture. Typological scale of ceramic vessels is not too varied, despite that it shows great variability of shapes and decorations. The most common are fragments of barrel-shaped, resp. egg-shaped pots with mildly indrawn mouth, which are represented mainly by simple rims (Pl. III: 3, 6; IV: 4, 7, 11, 14; V: 4). The S-shaped pots with bent mouth, which occur also among the findings of the settlement Lamošova Prašnica in Slovenské Pravno, come into the forefront in the course of the phase B2 of the Roman period (Pl. III: 11, 13; V: 1, 8). The decorative motifs on pots are very rich and varied. Decorations are the most often placed on the neck of vessel, in the part from under rim to the maximum width of vessel, on the maximal width and on the rim of vessel. Incised decoration in various motives is mainly used: the scratches of finger and nail, nipping of the surface, incisions of various shapes and executions. Engraved decoration with channels, waves and half circles has been used in smaller scale as embossed decoration. Several decorative motives and elements which have occurred on the vessels of the sites of northern Slovakia were taken from the area of southwestern Slovakia. The share of Germanic elements in the Púchov pottery rised from the beginning of the 2nd century and was bound predominantly to the south and south-western border areas of the Púchov culture.

Bowls with biconical body, which belonged to the characteristic representatives of this shape of the ceramic material from the settlement in Liptovská Mara III in the horizon B2 and B2/C1 of the Roman period (*Švihurová 2017, 147, tab. VIII: 1–3; XI: 8, 10*), are further found in the researched set (Pl. III: 12; IX: 7, X: 28). We are also encountering with the decorated bowls in the ceramic set from Slovenské Pravno, which are not very standard phenomenon in the case of the Púchov culture of the Roman period. The surface of one of the biconical bowls was decorated with horizontal nipping (Pl. V: 11).

The distinct portion of imported pottery from the Roman provinces, comparable with the situation at the settlements of Germanic Quads in south-western Slovakia, is also in the evaluated set from Slovenské Pravno. Self-coloured reddish pottery distinctly prevails over fine grey pottery in the typological representation of ceramics. Spectrum of the Roman provincial pottery from the settlement in Slovenské Pravno was restricted only to two main ceramic shapes – jugs and bowls. Other shapes like pots, or cups, which commonly occurred on Germanic settlements of southwestern Slovakia from the Early Roman period, are missing. In connection with previous fact it is interesting that relatively high number of fragments was assigned to jugs belonging to the Pannonian striped pottery, eventually to the painted ceramics (Pl. I: 1, 2, 6, 9, 12–14). Marbled decor occurred only in fragments (Pl. I: 5, 8, 9). It is questionable whether this characteristic selection of shapes and types has a relationship with the continual Celtic tradition (Celtic painted pottery) or it is connected with the preference of these types of vessels by the inhabitants of northern Slovakia. The second group of the Roman provincial pottery is represented by fine grey Pannonian pottery which includes fragments of ring-shaped bowls (Pl. II: 6, 8), bowls imitating terra sigillata of Drag. 37 with impressed stamping (Pl. II: 1–4, 7, 8, 10) and fragment of the ruff of the bottom of the small cup or bowl (Pl. II: 5).

The last group of pottery distinguished at the settlement of Lamošova Prašnica is represented by hand-shaped thin-walled vessels with polished or glazed (sometimes graphited) surface of grey-black to black colour which we can assign to the Germanic cultural milieu (Pl. VII: 5, 8–10; VIII: 12, 18; X: 1, 15, 17, 18). We can find analogic vessels on settlements of southwestern Slovakia as well as in the Przeworsk culture. We are discovering proofs of northern influences in

the material culture of northern Slovakia predominantly in the period before Marcomannic wars and during them when the Púchov culture ended. According to sporadic findings (mostly brooches found with the metal detector: *Pieta/Švihurová* 2019) it seems that Turiec region was as a part of northern Slovakia where the findings of the Przeworsk provenience occurred in increased rate. We cannot tell, based on present knowledge, in which way these objects were transported there and whether their increased occurrence was connected with the transit leading from the north to the south through the Turiec region.

According to obtained knowledge it seems that the settlement in Lamošova Prašnica was used the most intensively at the end of the Early Roman period in B2 and B2/C1. Chronologically sensitive findings as the fragment of iron brooch of Leonów type (Fig. 5), silver denarius of Antonius Pius (138–161) with the Roman stamping in years 140–143 and iron arrow head found during the research of *P. Šalkovský* (1989, 420, fig. 3: 3–5) or a fragment of Roman provincial knee-shaped bronze brooch of type Jobst 13C (*Jobst* 1975, 67, 168–171; *Sedlmayer* 1995, 47), a bony comb with the semiarched handle of type B–I according to *S. Thomas* (1960, 62–64) and various iron fragments, including two-part iron buckle with the rectangular frame of type AG–16 according to *R. Madyda-Legutko* (1986, 49, 131) which were handed over by *G. Madigár* (*Pieta* 1982, tab. LIV), specify dating of the site to the second half of the 2nd century, thus B2/C1 of the Roman period. Beginnings of settlement however probably reach to the older period. Ceramic fragments, which suggest the use of this location in the 1st century BC and in the 1st century AD, occurred only sporadically in surveyed set (fragments of graphite situlae and situlae-shaped vessels and their imitations, fragments of barrel-shaped pots decorated by engraved lines). Elements typical for the beginning of the 2nd century occurred in the greater numbers. Possible continuity of settlement at the location Lamošova Prašnica to the beginning of the Young Roman period (as fragments of the Roman provincial vessels could suggest) is questionable.

Fig. 1. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Location of the settlement on the map of scale 1 : 10 000 (© GKÚ).

Fig. 2. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Location of the settlement on the map of scale 1 : 25 000 from 1952–1957.

There are visible places of exploitation from stone quarry and sand-pit (© GKÚ).

Fig. 3. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Feature no. 3/76 (according to *Šalkovský* 1989, obr. 2; modified by authors).

Fig. 4. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Feature no. 1 (according to *Povala* 1964, obr. 2; modified by authors).

Legend: a – shards.

Fig. 5. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Brooch of type Leonów found during the development-led excavation of *P. Šalkovský* in 1976. Photo by *P. Červeň*.

Pl. I. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected finds of the Roman-provincial pottery from the field survey. 1, 2, 4, 6, 7, 10–14 – in the year 1975; 5, 8, 9 – the field survey of *G. Madigár* from the year 1970; 3 – from feature no. G/70. 1, 2, 4–6, 8–14 – jugs; 3, 7 – small jugs/cups. Photo by *P. Červeň*; drawing by *D. Krčová* and *J. Gajdošíková*. Scale: a – 1–11; b – 12–14.

Pl. II. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected finds of the Roman-provincial pottery from the field survey. 1–4, 6–9 – in the year 1975; 5, 10 – from the feature no. G/70. 1–4, 6–10 – bowls; 5 – cup/bowl. Photo by *P. Červeň*; drawing by *D. Krčová* and *J. Gajdošíková*.

Pl. III. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from a excavation of *G. Madigár* in the year 1970. Trench I. Scale: a – 1–10; b – 11–13. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. IV. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from a excavation of *G. Madigár* in the year 1970. Trench II. Scale: a – 1–14; b – 15, 16. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. V. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from feature no. G/70 (1/70) excavated by *G. Madigár* in the year 1970. Scale: a – 1–7; b – 8–12. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. VI. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from field survey of *G. Madigár* in the year 1970. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. VII. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from field survey of *G. Madigár* in the year 1970. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. VIII. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from field survey of *G. Madigár* in the year 1970. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. IX. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from field survey of *G. Madigár* in the year 1970. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Pl. X. Slovenské Pravno-Lamošova Prašnica site. Selected pottery from excavation of *P. Šalkovský* in the year 1976. 1–14 – trench I; 15–17 – trench IA; 18–28 – feature no. 3/76. Photo and drawing by *M. Kissová*.

Translated by *Mgr. Lucia Nezvalová, PhD.*

Mgr. Miroslava Kissová, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
miroslava.svihurova@gmail.com

Mgr. Denisa Krčová
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
denisa.krcova@savba.sk

NOVÉ VČASNOSTREDOVEKÉ NÁLEZY Z TURCA¹

Karol Pieta

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.16>

Keywords: Northern Slovakia, region Turiec, Middle La Tène Period, Early Middle Ages, hillforts, Early Medieval settlement

New early medieval finds from Turiec

The surveys of the eastern foothills of the Malá Fatra Mountains (northern Slovakia) have brought new information about the settlement of the Turiec region. In the hillfort with double rampart lines on a rocky hill not far from Ondrašová, district Turčianske Teplice, isolated finds from the Middle La Tène period and intensive early medieval settlement were found. This fortification and nearby newly discovered sites in Abramová-Polerieka and Zniev significantly increased the number of hill top settlements from the 9th–10th century in the region, where until now mainly small agricultural settlements and burial mounds were investigated.

ÚVOD

Systematický terénny prieskum regiónu Turca sa v ostatných rokoch sústredil na predhoria Veľkej a Malej Fatry, kde priniesol množstvo nových poznatkov o pravekom a včasnohistorickom osídlení (Horňák 2015; Pieta 2014). Bola tu rozpoznaná a skúmaná pozoruhodná koncentrácia opevnení a výšinných sídlisk z neskorej doby bronzovej a z doby železnej, s najväčším rozmachom v dobe laténskej, v staršej fáze púchovskej kultúry. V rovnakej dobe, ako sa zdá, vrcholí intenzita staršieho osídlenia celého regiónu Turca. Menej informácií máme o počiatkoch stredoveku. Túto medzeru do určitej miery vyplňajú výsledky terénnych aktivít vo východných predhoriach Malej Fatry.

HRADISKO V ONDRAŠOVEJ

Obr. 1. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Celkový pohľad od juhozápadu. Foto K. Pieta.

Systematický terénny prieskum sa sústredil na horskú časť katastra obce Ondrašová, okres Turčianske Teplice v priestore masívu Ondrašovských skál, ktoré sú súčasťou východných výbežkov Malej Fatry (obr. 1). Lokalita sa nachádza na východnom konci skalnatého vápencového hrebeňa, prebiehajúceho v smere Z – V a pokrýva ju vysoký bukovo-smrekový les. Na západnej strane hrebeň pretína križovatka starých lesných ciest, vedených miestami v hlbokých úvozoch. Terén bol narušený ilegálnymi hľadáčmi a lokalita zrejme nebola doteraz evidovaná.

¹ Príspevok vznikol s podporou grantového projektu VEGA 2/0001/18 „Slovensko a stredné Podunajsko: vývoj od včasnej doby dejinnej po začiatok stredoveku“, projektu APVV-19-0563 „Mocenské centrá a ich zázemie v 8.–11. storočí“ a ako dopadový ukazovateľ udržateľnosti projektu ITMS: 26220120059.

Hrebeň kopca v mieste rozšírenia v severojužnom smere pretína val, ktorý na viacerých miestach prepája skalné ihly a bralá (obr. 2). V južnej časti sa zatáča v pravom uhle a jeho viditeľná časť sa končí v strmom svahu nad bralami, ktoré poskytujú tomuto miestu prirodzenú ochranu. Priečna severojužná časť valu je na dvoch miestach prerušená. Severnejšie z prerušení, kde je severné pokračovanie násypu mierne smerovo posunuté dovnútra, pravdepodobne predstavuje pôvodný vchod do opevnenia po ceste, nastupujúcej do brány šikmo hore svahom z pravej strany. Na dvoch miestach zvnútra tohto úseku valu sú v teréne viditeľné dve veľké obdĺžnikové priehlbne, azda materiálové jamy. Vnútorňú plochu tejto časti hradiska v smere Z – V rozdeľuje línia skalného hrebeňa.

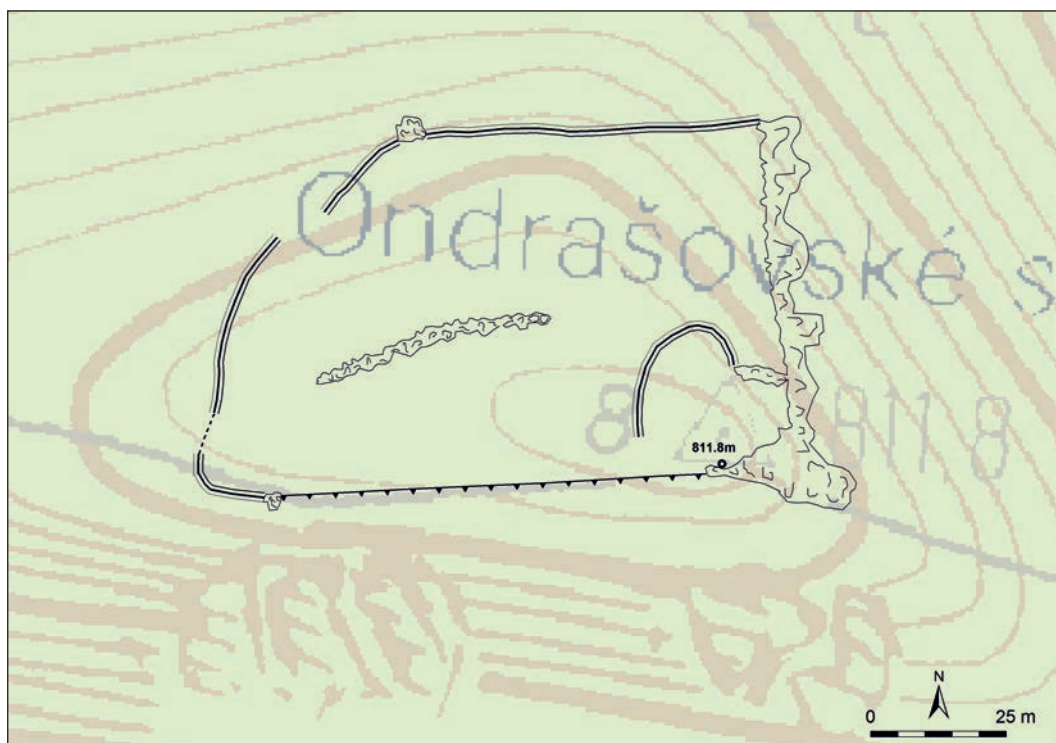
Ďalší valový násyp ohraničuje najvyššiu časť vrchu s kótou 811,8 m (obr. 2). Podľa terénneho pozorovania bol navrhnutý prevažne z kameňov. Fortifikácia má tvar podkovy a najvyššia je na ľahšie prístupnej západnej strane. Tento nevelký priestor s rozmermi približne 25 x 25 m z východu a juhu chráni bralá. Vstup dovnútra opevnenia možno predpokladať medzi koncom západného valu a južnou skalnou stenou (obr. 3). Na vrchu sa vykonal povrchový zber s použitím detektorov kovov a so zameraním všetkých dôležitejších predmetov. Stopy osídlenia sa zistili už na návršiach a svahoch v širšom zázemí zemného opevnenia. Z významnejších nálezov možno spomenúť laténsku železnú sponu spojenej konštrukcie, ktorá sa našla pod skalami pri južnom úpätí vrchu. Svahy pod hradiskom boli obývané či využívané aj vo včasnom stredoveku. Okrem viacerých ojedinelých nálezov to dokladajú dva kosáky, uložené tesne pod povrchom vedľa seba blízko prístupovej cesty k hradisku (obr. 4; 6).

Spona

Spona s desaťnásobným vinutím a vonkajšou tetivou má koniec nôžky ku koncu nízkeho lučíka pripevnený nitom i ozdobnou plastickou svorkou (obr. 5: 6). Patrí do skupiny dlhých

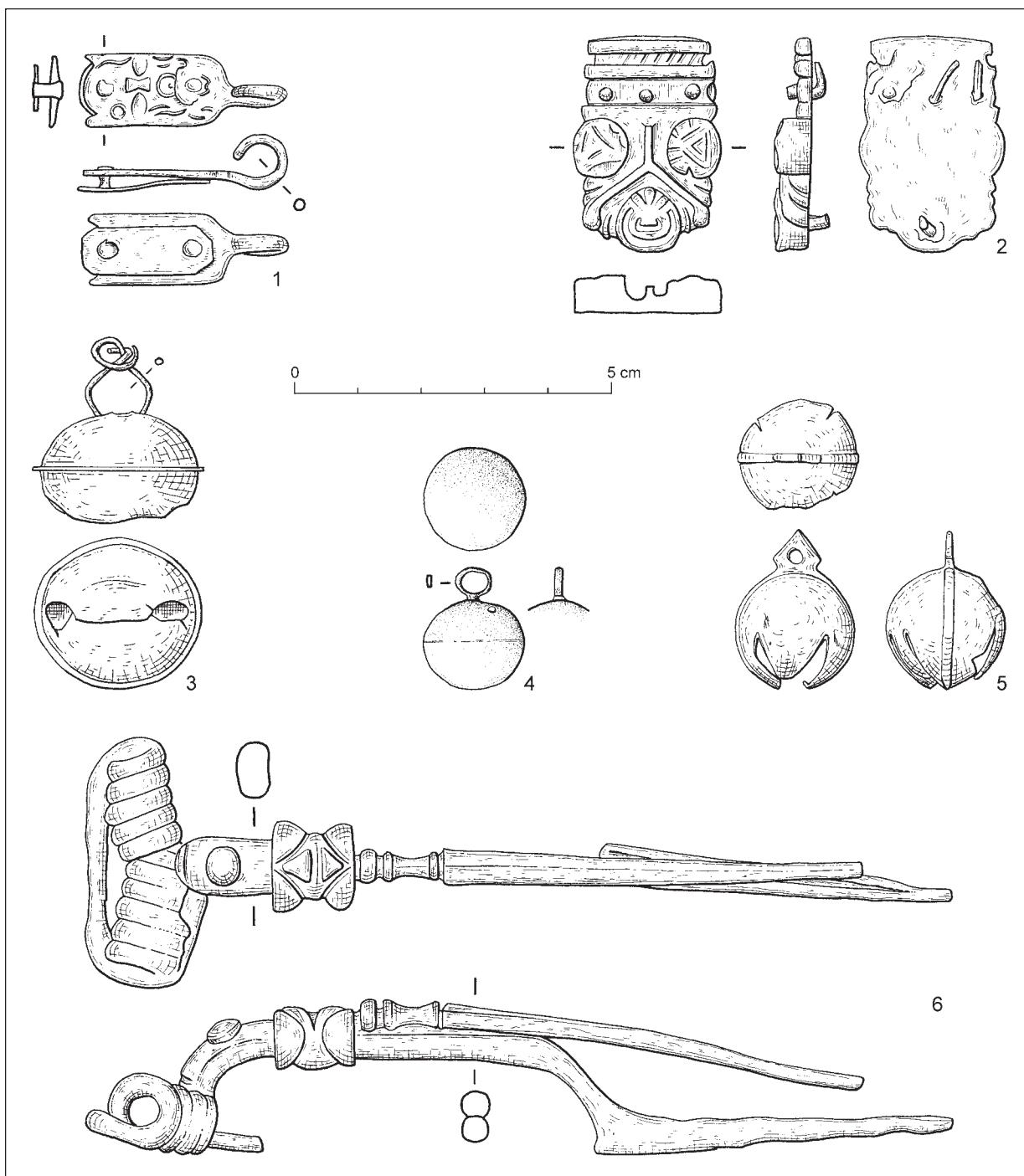
Obr. 2. Ondrašová, Ondrašovské skaly. 1 – pohľad na západnú časť vonkajšieho valu od severu; 2 – vnútorný val; 3 – priebeh severného valu, pohľad od juhovýchodu. Foto K. Pieta.

Obr. 3. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Plán hradiska. Autori M. Bartík, K. Pieta.

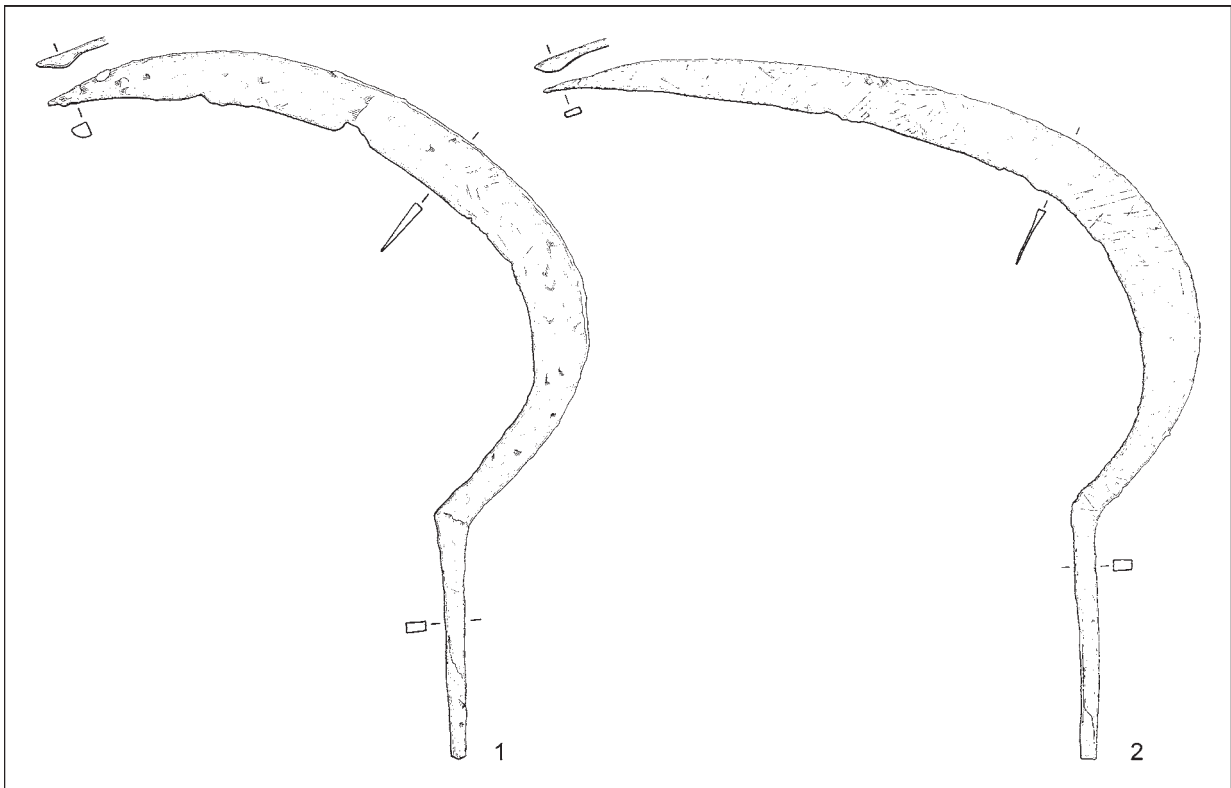

Obr. 4. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Nález kosákov v predpolí hradiska. Foto K. Pieta.

Obr. 5. Ondrašová, Ondrašovské skaly. 1–5 – nálezy z plochy hradiska; 6 – nález pri úpätí vrchu. 1, 3, 4 – bronz; 2, 5, 6 – železo.

železných spôn s výrazne členenou pätkou (skupina EF-K, zoskupenie 11: *Bujna* 2003, 81) zo záverečnej fázy stupňa C1. Zvláštnosťou konštrukcie je pripevnenie pätky k lučíku pomocou nitu, čo je zriedkavý technický postup. Nitovanie bolo použité pri masívnych bronzových sponách typu Slovenské Pravno, kde však dvojica nitov pripája špirálu s ihlou k lučíku (*Pieta* 1982, tab. V: 2, 4). Časové postavenie týchto originálnych lokálnych spínadiel nie je ešte spoľahlivo stanovené, avšak podľa ich stavby, evidentne inšpirovanej okruhom astragalových spôn juhovýchodného pôvodu, patria niekde na záver stredolátskeho stupňa C. Sú teda o niečo mladšie ako nález z Ondrašovej. Spona, objavená na úpätí vrchu

Obr. 6. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Kosáky nájdené na západnom predpolí hradiska. Železo.

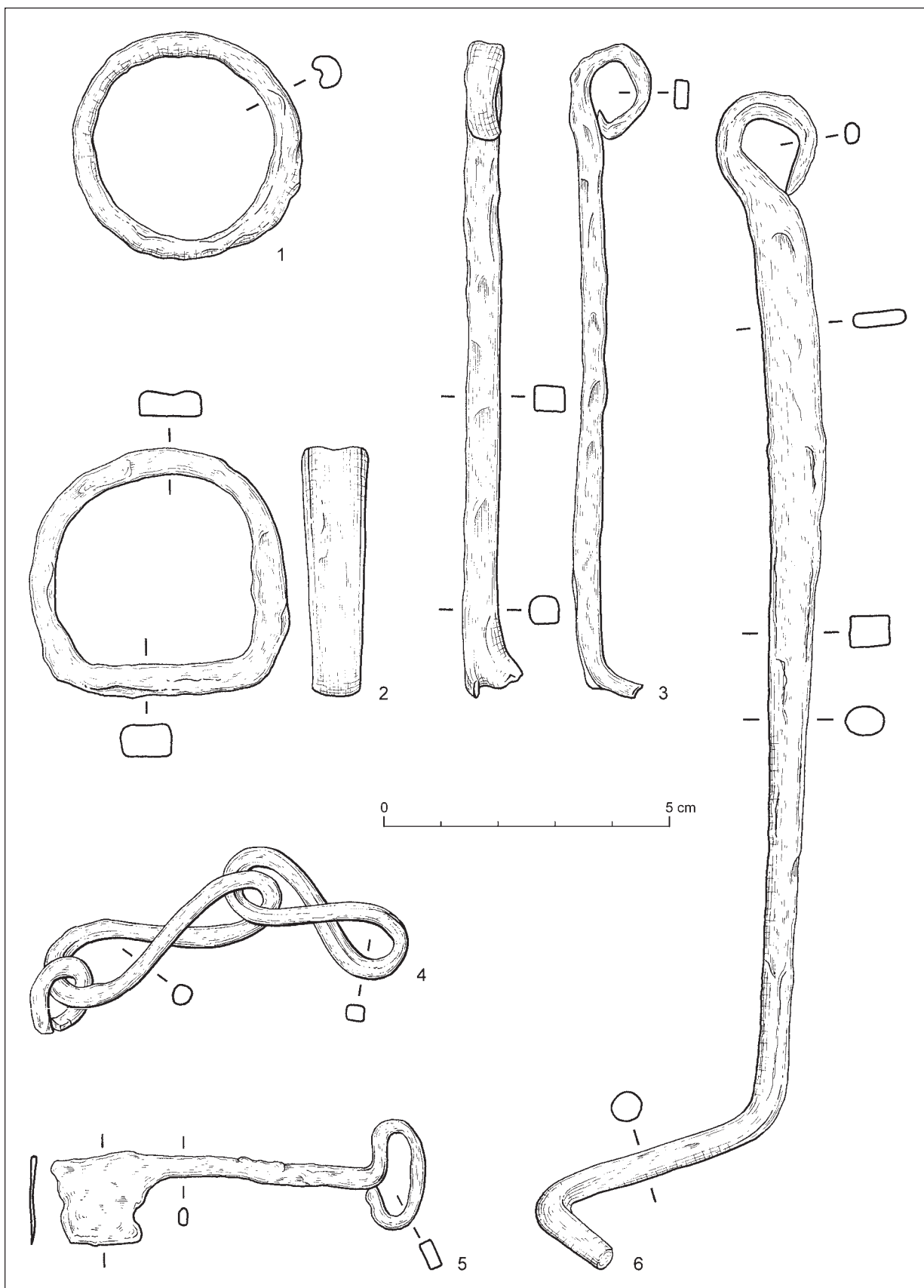
spolu s dvomi zlomkami grafitovej keramiky z vnútornej plochy hradiska potvrdzuje využitie tohto miesta už v stredolaténskom období.

Kosáky (obr. 6)

S pomerne širokou oblúkovou čepeľou s naplocho vykovaným hrotom a dlhým trňom na osadenie rukoväte podľa zúbkovaného ostria patria kosáky medzi žatevné náradie. Našli sa ako malý depot pod vrcholom kopca neďaleko prístupovej cesty k hradisku. Patria ku klasickým formám včasnostredovekého žatevného/zberového náradia (Beranová 1991; Borzová 2016, 59; Henning 1987, 89). Podľa pozostatkov stebiel rastlín, zachovalých v povrchovej korózii na jednej z čepeľí boli oba kosáky uschované či zanechané v kope trávy, slamy. Zlomky i celé kusy tohto masovo rozšíreného náradia každodenného použitia sú častým nálezom na sídliskách, v hrobách a tiež ako súčasť hromadných nálezov. Vyskytujú sa aj depoty, pozostávajúce výlučne z kosákov. Z nepublikovaných súborov popri veľkom depote z Pružiny spomeňme dvojicu tohto náradia, ktorá sa našla ako osamotený nález v doline Hradištnica pri Dolných Vestenicách na Ponitří. Na konci tejto doliny, pod západným valom hradiska Hradová (Dolné Vestenice II) bol medzi štyrmi hromadnými nálezmi, objavenými po obvode hradiska, aj depot siedmich kosákov toho istého tvaru (Pieta 2019). Doklady osídlenia sa koncentrovali na hradisku. Keramické zlomky a kovové predmety tu boli rozptýlené na celej opevnenej ploche, s koncentráciou vo vnútornom vale na najvyššom mieste hradiska.

Kovania

Ukončenia remeňa zo železa s tromi upevňovacími nitmi v rade pod okrajom sú zdobené tromi plastickými výčnelkami, ktoré rozdeľuje lišta v tvare písmena Y (obr. 5: 2). Tento motív spolu s variantom v tvare písmena X vychádza z pôvodného zoomorfného ornamentu neskorokarolínskych bronzových predlôh, ktorý sa, azda podľa vzorov z oblasti dnešného Slovinska, v zjednodušenom železnom prevedení rozšíril

Obr. 7. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Nálezy z plochy hradiska. Železo.

na Moravu a najmä na západné Slovensko, s uplatnením na kovaniach opaskov a na platničkách ostrôh. Najväčší počet týchto aplikovaných prvkov sa našiel na hradisku I v Bojne, ktoré ťažiskovo patrí na koniec 9. storočia (Robak 2013, 179–181, mapa 2). Jednotlivé kusy zdobené touto ornamentikou sa objavujú aj v Turci (Jasenovo, Vyšehrad: *Jakubčinová* 2018, tab. XLVII: 2) a na Orave (Vyšný Kubín: *Čaplovič* 1987, obr. 95: 1). Kovanie je dôležité pre časové určenie včasnostredovekého súboru nálezov z hradiska v Ondrašovej.

Hrkálka

Hrkálka zo železného plechu, nájdená na hradisku (obr. 5: 5), má analógie na hradiskách z 9. storočia, včítane Bojne. Tieto zvuk vydávajúce ozdoby boli v 8.–9. storočí súčasťou konských postrojov, ale aj detských, ženských a ojedinele aj mužských odevov (Csuthy 2019; Pomberger/Stadler 2019). Druhá hrkálka z tenkého bronzového či mosadzného plechu (obr. 5: 3) je pravdepodobne mladšia.

Kľúče

Objavené kľúče na ploche hradiska patria viacerým systémom uzatvárania dvier, truhlíc a skriniek. V našom prostredí boli používané už v dobe laténskej a rímskej (Czarnecka 2013; Jacobi 1974, 153–166). V takmer nezmenenej podobe sa s nimi stretávame aj vo včasnom stredoveku. Preto kľúče z Ondrašovej zaraďujeme do včasného stredoveku len rámcovo, podľa prevažujúceho sprievodného materiálu. Jednoduchý hákový kľúč s jedným zubom (obr. 7: 6) má početné paralely na veľkomoravských lokalitách, kde sa objavuje vo viacerých variantoch (Klíma 1980, 42–47). Väčší počet kľúčov tohto typu sa našiel na hradisku Bojná I-Valy v sídliskovej vrstve, ako aj v hromadných nálezoch (napr. v dosiaľ nepublikovanom depote 27/2017). Otočný kľúč (obr. 7: 5) sa svojím malým rozmerom a jednoduchým spracovaním odlišuje od kusov tohto typu s okom a plochým zubom, bežných vo včasnostredovekých nálezových súboroch (napr. Vysoké Pole, Klášťov, depot D2: *Geisler/Kohoutek* 2014, obr. 21: D2/14; Prosie, *Pieta* 2016, obr. 2: 13; Pružina, Dolná Mariková, depoty, nepublikované). Technológia plného tela kľúča sa ojedinele objavuje aj v tejto dobe, či o niečo skôr (Klíma 1980, 55; *Pieta* 2007, obr. 7: 7). Kľúčik z Ondrašovej zrejme patril k zámke malej skrinky alebo truhličky. Môže však ísť aj o mladší výrobok. Zasúvací kľúč (obr. 7: 3) patril k technicky náročnejšiemu systému zámky s odnímateľnou perovou vložkou. Pružinové mechanizmy vychádzajú z antických vzorov a uplatňovali sa najmä pri visiacich zámkoch (Schuster 2010).

Kovanie vedierok

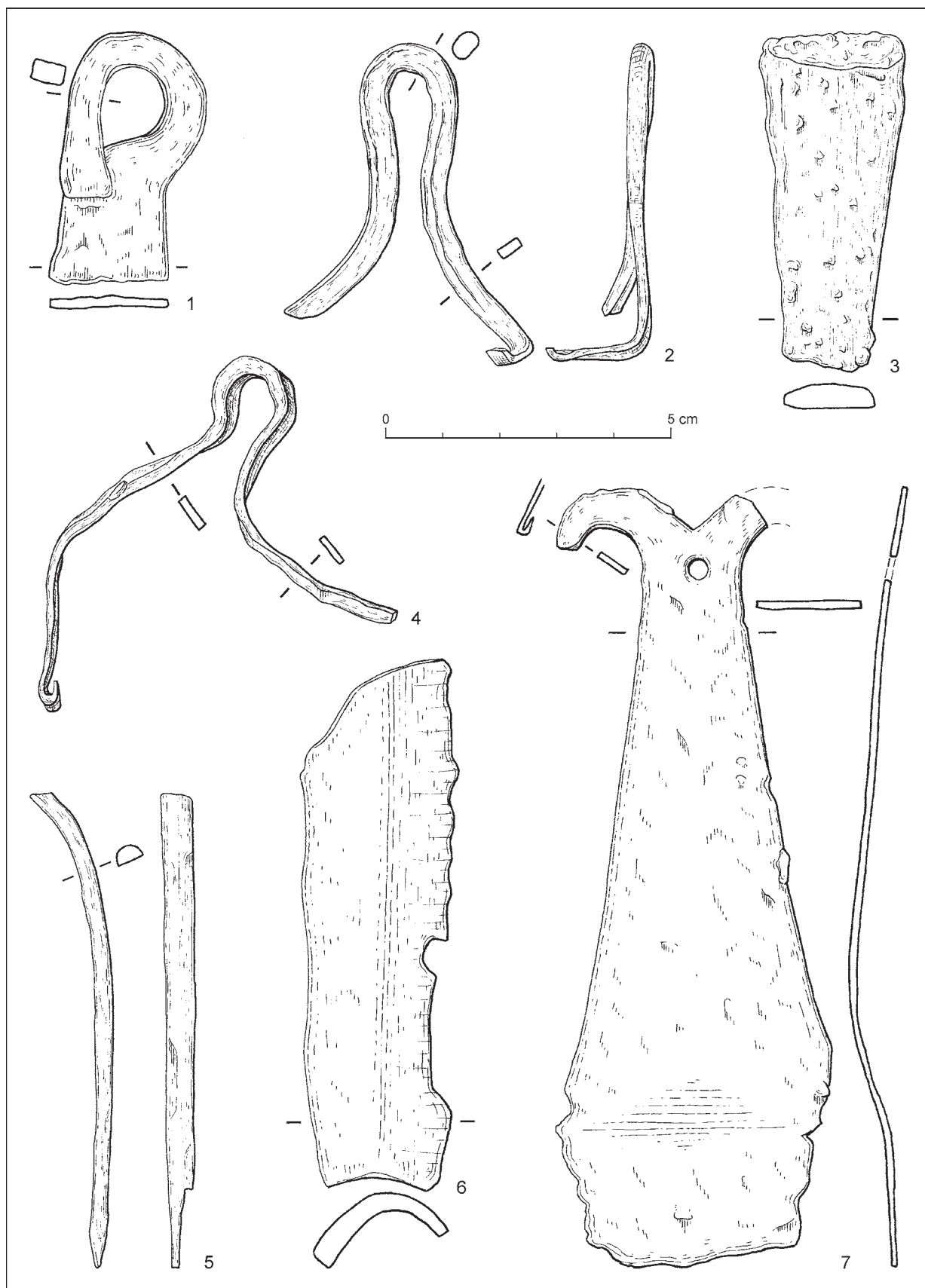
Z kovaní vedierok sa našli zlomky obručí a najmä charakteristické ataše, ktoré sú v súbore nálezov z hradiska zastúpené viacerými typmi (obr. 8: 1, 2, 4, 7; *Hanuliak/Kuzma* 2015, 88, 89, s lit.; *Klanica* 2006, 71–73). Nálezy rozšírili počet i sortiment kovaní drevených nádob z horských oblastí Slovenska (*Šalkovský* 2011, 62, 63).

Súčasťou nálezového inventára sú aj chronologicky neurčiteľné predmety dennej potreby, ako šidlá, rezbárske dlátko a závlačka ukončená krúžkom (obr. 9: 1, 2, 5, 7, 9). Háčkovka s tordovaným telom (obr. 9: 6) patrí skôr k laténskej fáze osídlenia.

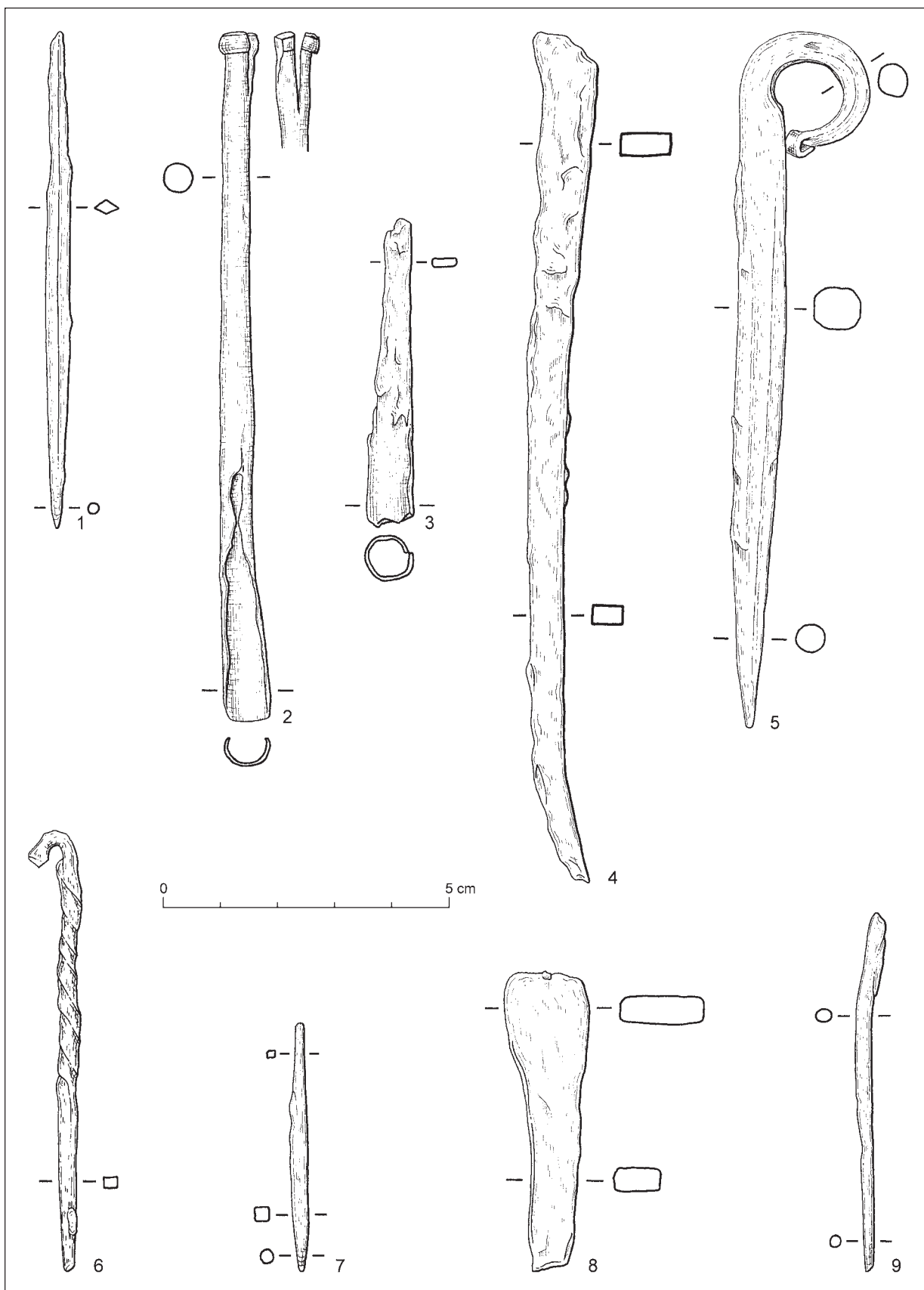
Nože (obr. 10: 1, 2, 4)

Bežnou súčasťou sídliskového inventára boli nože. Prevažná väčšina týchto univerzálnych nástrojov z 9.–10. storočia má rovný chrbát končiaci hrotom a plochý kónický trň, ktorý je obvykle odsadený na spodnej strane čepele, ale niekedy aj obojstranne (*Bartošková* 1986, 86). Tvarom sa od nožíkov z doby rímskej len ťažko rozlišujú.

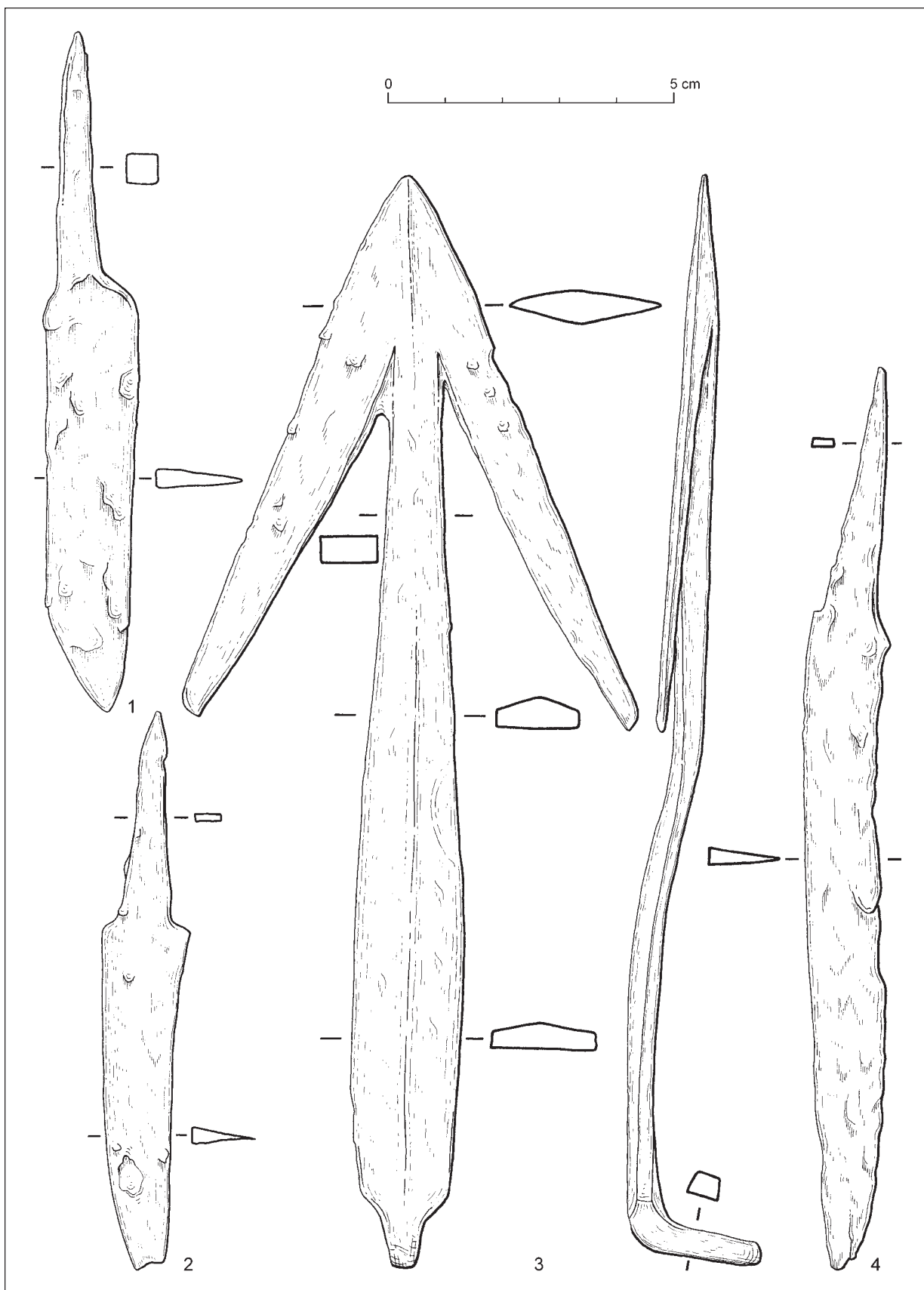
Niektoré z nájdených predmetov signalizujú aj príležitostné využívanie tejto prírodou dobre chránenej polohy aj v nasledujúcich storočiach (obr. 5: 1; 7: 5). Veľký a masívny hrot s krídelkami a zvláštnym upevnením pomocou koncového trňa (obr. 10: 3) pripomína súčasti antických vojenských nástrah v predpoliach pevností, známych aj z popisu G. J. Caesara. Nepochybne ide o stredoveký predmet.

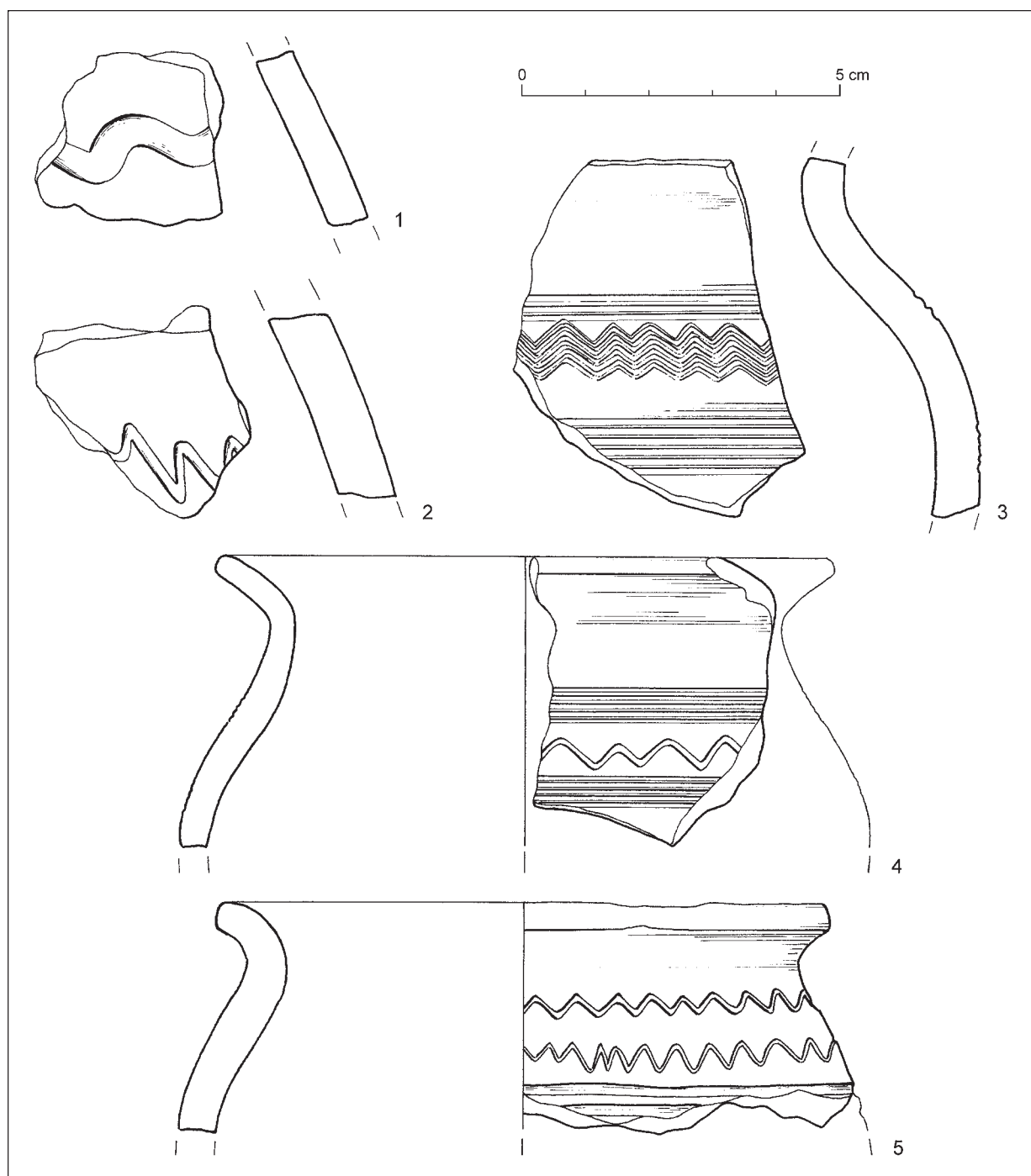
Obr. 8. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Časti vedierok a polotovary z plochy hradiska. Železo.

Obr. 9. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Nálezy z hradiska. Železo.

Obr. 10. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Hrot a nože z hradiska. Železo.

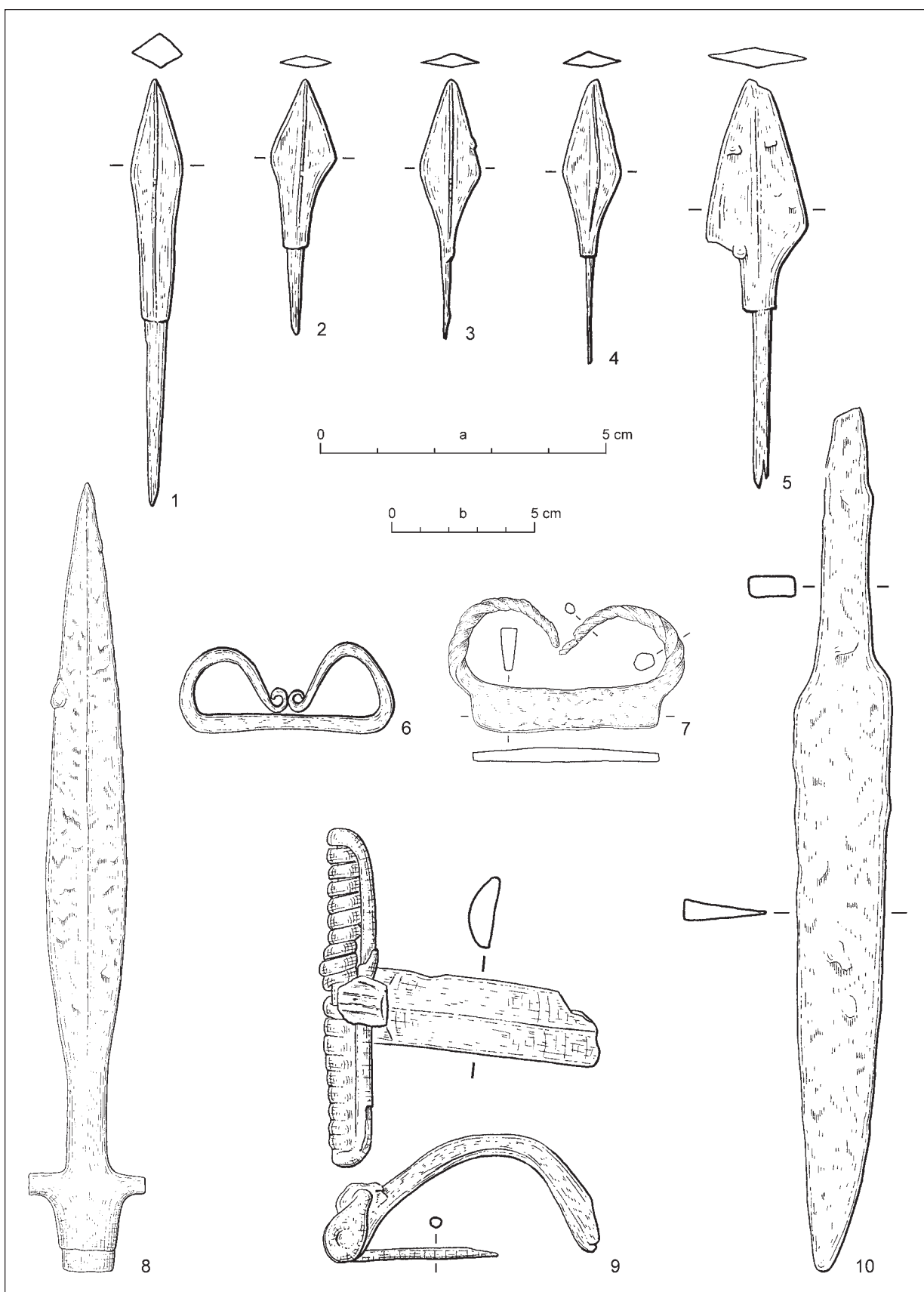

Obr. 11. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Keramika z hradiska.

Mohol by to byť hrot strely do šípometu, ale pravdepodobnejšie to bola súčasť nástražného obranného alebo loveckého zariadenia. Do stredoveku či včasného novoveku patrí asi aj zlomok zdobeného bronzového predmetu, azda súčasť zápony (obr. 5: 1).

Keramika

Keramika je v nálezovom súbore zastúpená zlomkami obtáčaných nádob, zdobených vlnovkami a obvodovými ryhami (obr. 11), ktoré dopĺňajú pomerne skromnú kolekciu hrnčiarskej produkcie z tohto regiónu (Horňák/Krištofová/Kvietok 2013, 127, 130; Šalkovský 2011, 51, 53; Vangľová 2010).

Obr. 12. Abramová-Polerieka. Kóta 567. 1-8, 10 – nálezy z plochy opevnenia; 9 – spona zo svahu kopca. Železo. Mierka: a – 1-5, 9, 10; b – 6-8.

Opevnenie na Ondrašovských skalách pozostáva z dvoch línií valov, ktoré využívali dobré obranné vlastnosti ťažko dostupného skalnatého terénu a prepájali jednotlivé bralá na vrchole kopca. Bez detailného výskumu nie je možné rozhodnúť, či ide o dvojitú fortifikáciu alebo o valy, budované v rôznych obdobiach. K odpovedi na túto otázku neprispelo ani mapovanie keramiky a kovových predmetov, získaných pri zbere na ploche hradiska. Nálezy sa koncentrovali predovšetkým na vrcholovej plošine uzavretej vnútorným valom, kde sa našli zdobené slovanské črepy, ale i ojedinelé zlomky grafitových, zvislým ryhovaním zdobených laténskych nádob. Časovo určiteľné, teda hlavne včasnostredoveké artefakty boli rozptýlené na celej opevnenej ploche. Hypoteticky sa dá uvažovať o tom, že jedno z opevnení (väčšie?) bolo vybudované už v strednej dobe laténskej a druhý, vnútorný val bol postavený niekedy v 9. storočí, kedy mohli byť využívané, resp. obrane prispôsobené obe línie opevnení. Získaný materiál je pomerne skromný a svedčí skôr o krátkodobom, zrejme refugiálnom využívaní tejto pomerne odľahlej a ťažko prístupnej polohy. Troska a železné polotovary (obr. 8: 3, 6; 9: 8) dokladajú aj lokálnu kováčku výrobu.

VÝŠINNÉ POLOHY V POLERIEKE A NA ZNIEVE

Prieskum východného predhoria Malej Fatry priniesol aj ďalšie doklady slovanského osídlenia tejto oblasti.

Abramová-Polerieka, okr. Turčianske Teplice

Západne od obce nad sútokom potokov Polerieka a Trstenec je zalesnený kopec, ktorý tvorí juho-východný výbežok masívu vrchu Žiar (757 m). Jeho vrchol (567 m) je v teréne od hrebeňa oddelený viditeľnou priekopou. Lokalita sa, žiaľ, stala cieľom hľadačov a jej povrch je silne narušený amatérskymi výkopmi. Z opevneného priestoru pochádza kopija s krídelkami a ploché hroty šípov s trňom (obr. 12: 2–5, 8). Pri povrchovom zbere sa našla železná troska, zvieracie kosti, fragment žarnova, nožík (obr. 12: 10), dve kresadlá (obr. 12: 6, 7) a črepy z včasného stredoveku. Hrot strely do kuše (obr. 12: 1) svedčí o využívaní tejto polohy aj vo vrcholnom či neskorom stredoveku.

Doklady osídlenia sa nachádzajú aj v okolí opísaného náleziska. Na západne ležiacom svahu je vidieť viaceré terasy, na ktorých sú tiež stopy po hľadaní detektorom. Na svahu, severne od opevnenia, sa našli črepy, ktoré patria pravdepodobne púchovskej kultúre a železná spona. Vzhľadom na polohu miesta nálezu je možné, že ide o ďalšie z refúgií, charakteristických pre toto krízové obdobie.

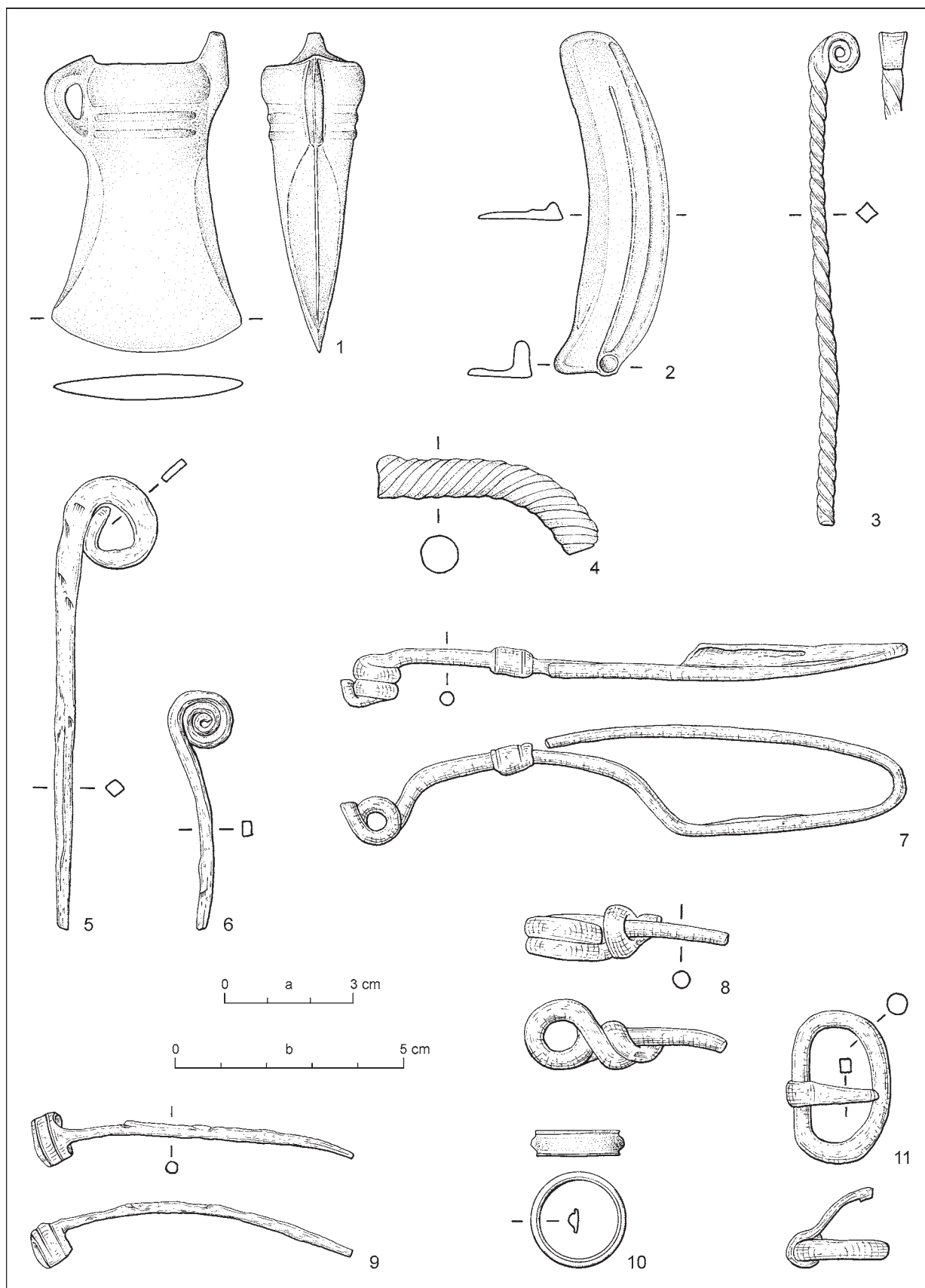
Kopija s krídelkami (obr. 12: 8) patrí medzi zbrane so značnou tvarovou variabilitou i dlhším časovým rozpätím ich používania v priebehu 8. a 9.–10. storočia. Kus z Abramovej-Polerieky s dĺžkou 466 mm patrí podľa triedenia M. Husára k jeho typu BA, variant d (Husár 2014, 33–36), kam patrí aj kopija z problematickej kolekcie nálezov, pochádzajúcej údajne z Blatnice (Robak 2017, 131). Hrot s krídelkami z hromadného nálezu z Prosieka, okres Liptovský Mikuláš, patrí podľa sprievodných predmetov, najmä ostrôh s palmetovite formovanými platničkami skôr do záverečnej doby obľuby tohto typu zbrane (Pieta 2016, 265, 266).

Hroty šípov s plochou čepeľou a trňom (obr. 12: 2–5, 8) patria k typom A.V.1.Za a A.IV.b.1.Zb (Holeščák 2019, 38–40) so širším datovaním, ktoré aj vzhľadom na zberový charakter nálezov neprispieva k spresneniu časového rámca lokality.

Spona s dlhým samostrelovým vinutím, zhotovená zo železa je blízka typu Almgren 148 (obr. 12: 9). Tieto spínadlá patria do inventára konca staršej doby rímskej a v danej oblasti zároveň do záverečnej fázy púchovskej kultúry (Pieta/Švihurová 2019, obr. 2: 11).

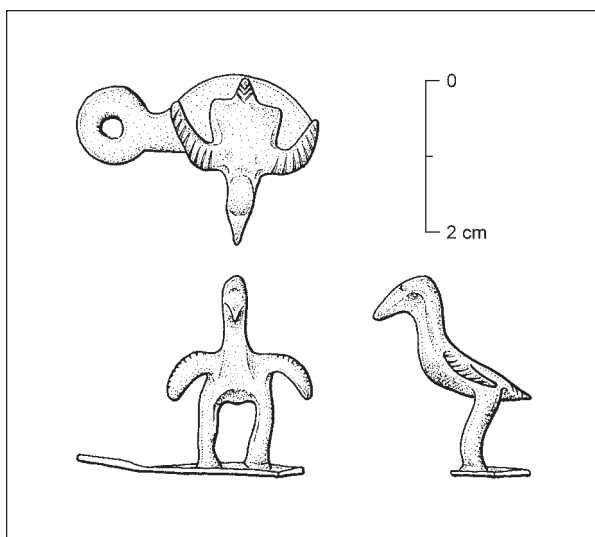
Kláštor pod Znievom-Zniev, okr. Martin

Prieskumy priniesli poznatky aj o dosiaľ málo známej výšinnej lokalite v okolí stredovekého hradu Zniev, postaveného v značnej nadmorskej výške (985 m). Na hrebene kopca s ruinami kamenných architek-túr a obranných zariadení sa v minulosti vykonal archeologický výskum, ale zo staršieho osídlenia spred doby založenia hradu sa v literatúre spomínajú len ojedinelé „mladohradištne“ črepy (Balaša 1964, 266).

Obr. 13. Kláštor pod Znievom-Zniew. Zber na strážach kopca. 1-3, 6, 7, 9, 10 – železo; 4, 5, 8 – bronz. Mierka: a – 1, 2; b – 3-11.

Počas neskorších povrchových prieskumov mimo areál pamiatky sa potvrdilo osídlenie blízkeho okolia na terasovite upravených nižších častiach severných i južných svahov kopca. Podľa získaných nálezov bolo toto dominantné a historicky významné miesto i svahy pod ním využívané už v dobe bronzovej. Z tejto doby sa v literatúre spomína aj hromadný nález, údajne z okolia Kláštora pod Znievom (Furman 2015, s literatúrou). Malý kosák (obr. 13: 2) patrí k najstarším artefaktom, azda už z konca strednej či zo začiatku mladšej doby bronzovej (za posúdenie nálezu ďakujem L. Veliačikovi). Kontinuitu využívania tohto miesta v neskorej dobe bronzovej a v dobe halštatskej potvrdzujú ďalšie nálezy (obr. 13: 3–6).

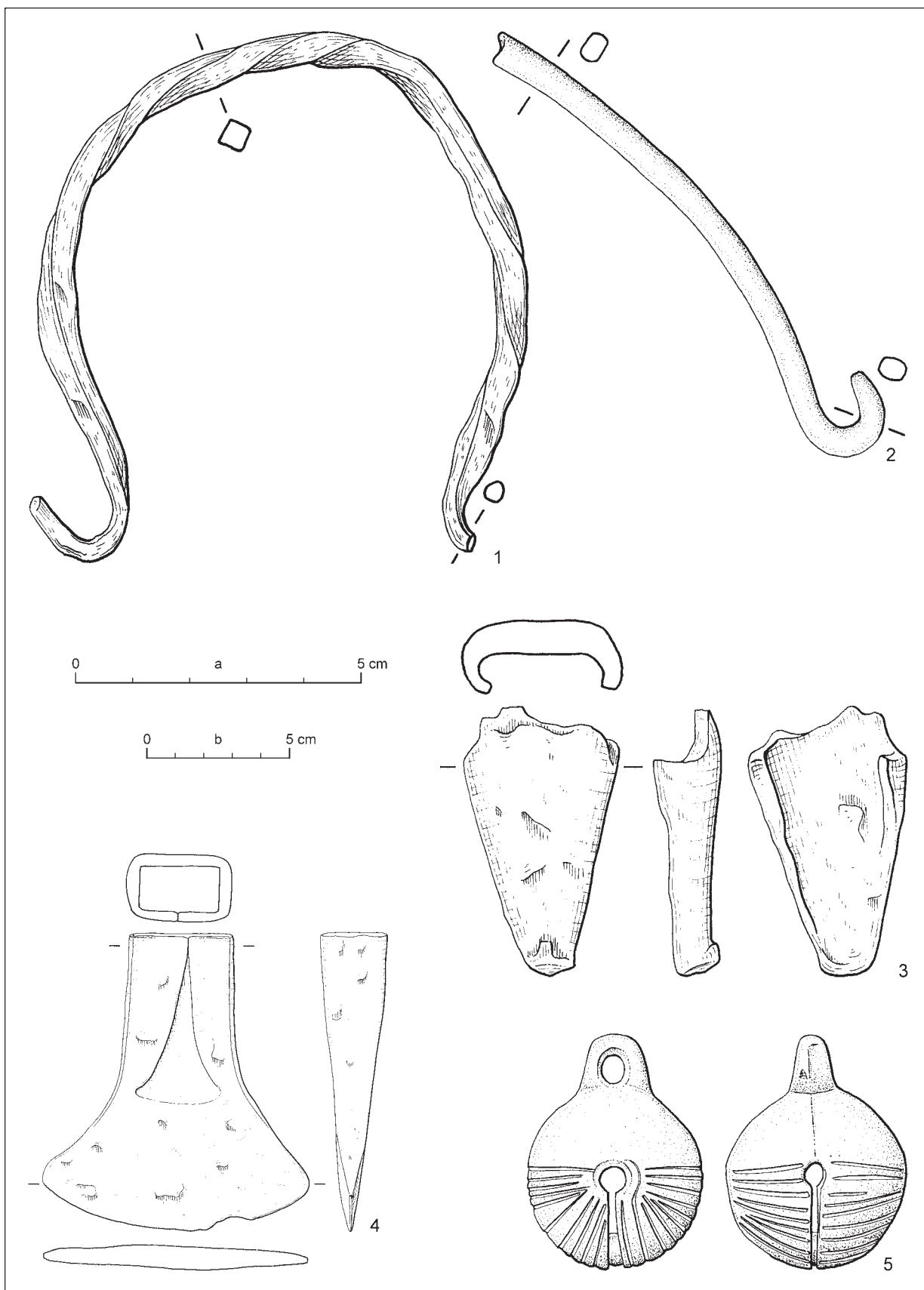
Obr. 14. Kláštor pod Znievom-Zniev. Plastika vtáčka. Zber na južnom svahu kopca. Bronz.

Zdá sa, že terasy pri úpätí vrchu Zniev boli najintenzívnejšie využívané v mladšej dobe železnej. Zlomky železných spôn spojenej konštrukcie kladú tento horizont osídlenia niekde na koniec strednej alebo do neskorej doby laténskej. Mimoriadnym nálezom je drobná bronzová plastika, nájdená na jednej z terás pri južnom úpätí hradného vrchu. Zobrazuje vtáčka s rozprestretými krídlami, stojaceho na podložke, ktorá slúžila na pripevnenie plastiky k podložke dvomi nitmi (obr. 14). Patrí do dnes už početnej skupiny drobných zvieracích plastiek, známych v rôznych variantoch ich stvárnenia a upevnenia najmä z veľkých výrobných obchodných stredísk s ťažiskom osídlenia koncom stredolátenského obdobia (Němčice nad Hanou, Nowa Cerekwija: M. Čížmář 2012, obr. 11: 5; Rudnicki 2014, 429). Nechýbajú ani na hradiskách na Považí a Ponitří, kde bol motív vtáka použitý v podobe príveskov či aplikovaných plastiek na dnes už neznámych (kultových) objektoch, ale aj na náramkoch (Ježišková/Pieta 2019, 81; Pieta 2010, 330, obr. 137: 1, 2; F 32: 1–3). K tomuto horizontu

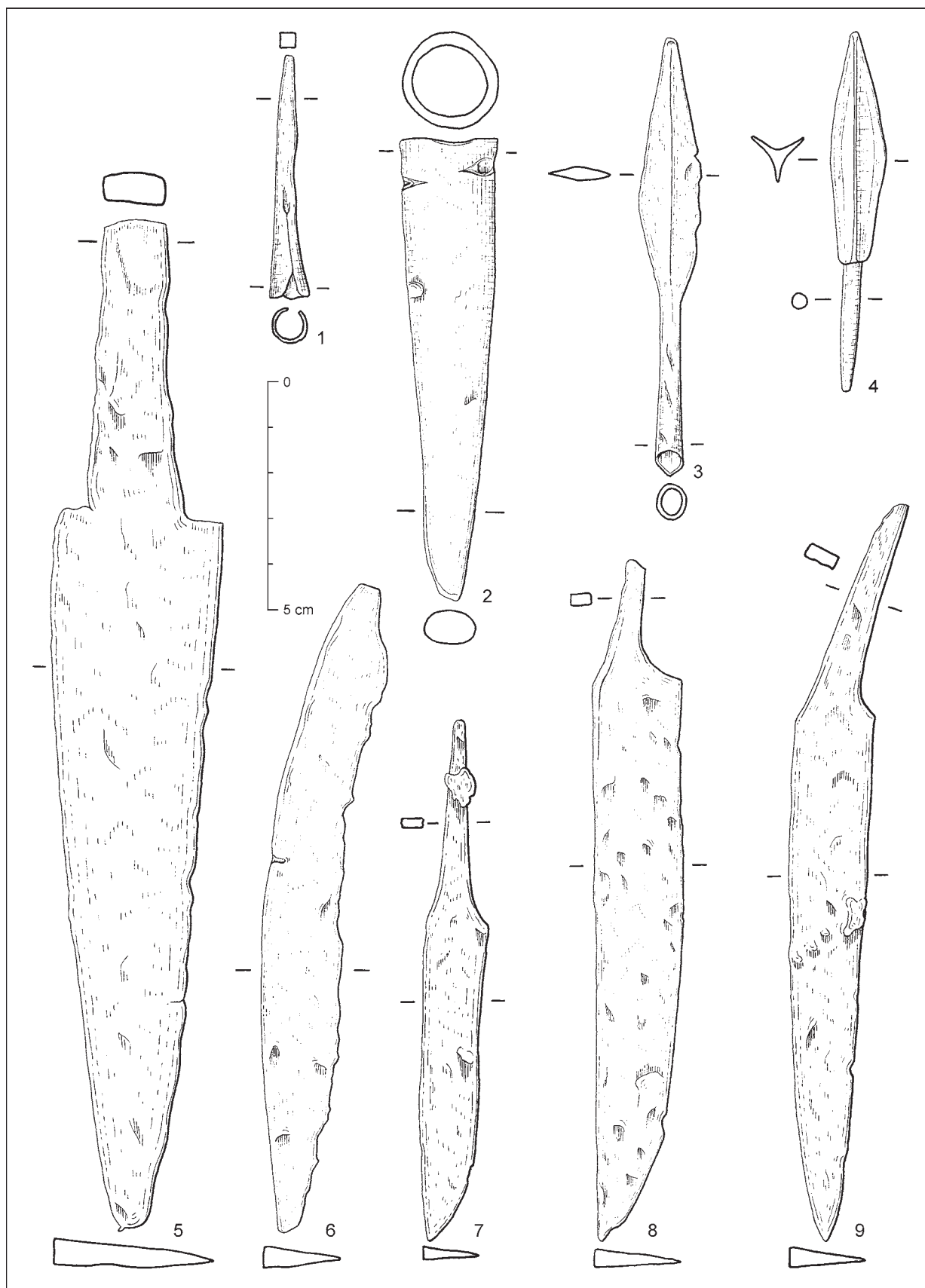
patrí aj železná sekera (obr. 15: 4) a hrot typickej úzkej radlice s tuľajovite upraveným hrotom (obr. 15: 3). Tento typ bol rozšírený najmä na území púchovskej kultúry, s presahmi do okolitých oblastí (I. Čížmář 2012, 139, 140, obr. 4). Počty týchto radlíc sa v ostatnej dobe ešte rozšírili (Blatnica, Mikušovce, Soblahov, Uhrovske Podhradie).

Neisté, ale veľmi pravdepodobné je (refugiálne) využitie vrchu v neskorej dobe rímskej, ale najmä na začiatku stredoveku, ktoré naznačujú niektoré nálezy, medzi iným aj bronzová hrkálka (obr. 15: 5). Tvary nájdených nožov a hrotov šípov (obr. 16: 1, 3–5, 7–9) tiež svedčia o využívaní tejto polohy v uvedených obdobiach. Staršie sídliskové vrstvy a stavby na vrchu Zniev v minulosti značne narušila činnosť, spojená s výstavbou a prevádzkou hradu, nazývaného tiež Turiec. Preto jednoznačný obraz staršej histórie tohto exponovaného miesta môže priniesť len systematický prieskum, zameraný na identifikáciu predpokladaného staršieho opevnenia na tomto mieste.

Osídleniu Turca na počiatku stredoveku bola opakovane venovaná pozornosť, inšpirovaná najmä atraktívnymi hrobovými nálezmi, objavenými ešte v 19. storočí. Doterajší výskum sa opieral aj o historické pramene a všimol si tiež jazykovedné analýzy (súhrnne Beňko 1996; Šalkovský 2011). Napriek tomu zostávajú naše poznatky v tomto smere značne neúplné. Veľkosťou i nálezovým inventárom pomerne skromné agrárne sídliská z tejto doby poznáme predovšetkým z nížinných polôh Turčianskej kotliny (Rakovo, Sučany, Ivančina: Odler 2011; 2014; Kláštor pod Znievom: Horňák/Krištofová/Kvietok 2013). Citelnú medzeru predstavuje spoľahlivé spoznávanie výšinných sídel, ktoré boli vybudované či využívané vo včasnohistorickom období. Ani intenzívne prieskumy v ostatných rokoch nepriniesli v tomto smere významnejšie nové poznatky. Poskytli však niektoré zaujímavé zistenia. K nim patrí skutočnosť, že dnes už dobre zdokumentovaný dlhý úsek západných predhorí Veľkej Fatry vykazuje početné a nálezovo mimoriadne bohaté výšinné lokality lužickej a púchovskej kultúry (Horňák 2015; Pieta 2014), ale prekvapujúco len málo nálezov z nasledujúcich storočí, t. j. z mladšej doby rímskej a zo sťahovania národov. To platí aj o nálezoch z počiatku stredoveku, a to napriek tomu, že sa tu na základe staršej literatúry predpokladalo viacero opevnení z tejto doby (Šalkovský 2011, 34). Je to tiež ďalší, i keď nepriamy argument pre spochybnenie lokalizácie blatnického nálezu s jeho potenciálnym zázemím (Odler 2011, 25; Robak 2017).

Obr. 15. Kláštor pod Znievom-Zniev. Zber na južných svahoch kopca. Železo. Mierka: a – 1–3, 5; b – 4.

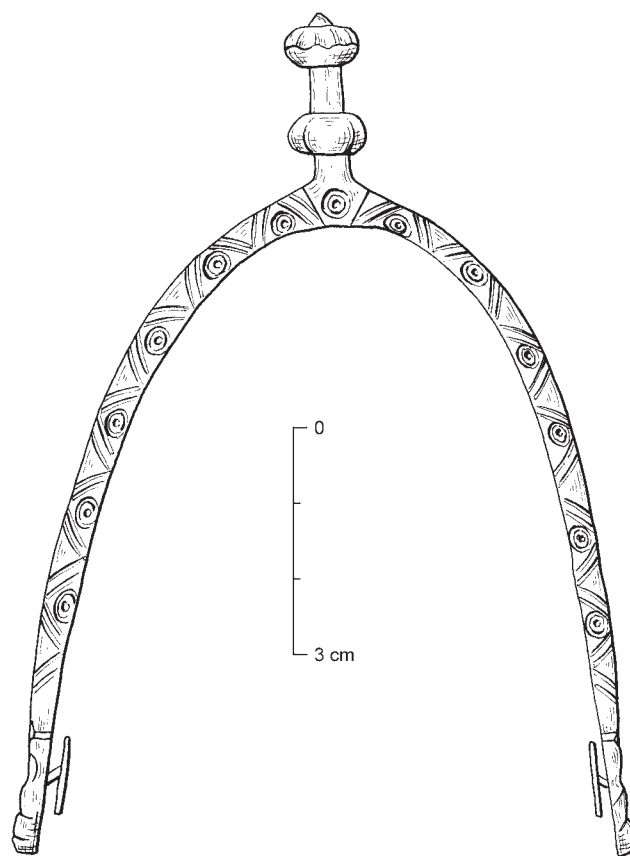
Obr. 16. Kláštor pod Znievom-Zniev. Zber na južných svahoch kopca. Železo.

Aj výšinné opevnené polohy Dolného Turca, sústredené v severnej časti regiónu sú do včasného stredoveku datované prevažne len sporadickými a často neoverenými staršími nálezmi zlomkovej keramiky s neistým datovaním (Ruttikay 1992, 54, 55; Šalkovský 2011, 93, 94). Preto ich spoľahlivé zaradenie do tohto obdobia a ich význam bude musieť preveriť ďalší výskum.

V Hornom Turci bolo doteraz známe len hradisko Jasenovo-Vyšehrad, strategicky položené neďaleko priesmyku s cestou vedúcou do Ponitria. Viacročný výskum, realizovaný v 70. rokoch 20. storočia tu potvrdil osídlenie z neskorkej doby bronzovej, z mladšej doby laténskej a včasného i neskorého stredoveku (Remiašová 1975; 1980). Využitie polohy vo veľkomoravskom období dokazujú najmä nálezy ostrôh. Kontinuitu využívania tejto dôležitej polohy dokumentuje ostroha s dlhými ramenami a bodcom, členeným dvomi plastickými prstencami, nelegálne získaná na hradisku niekedy pred rokom 2000. Ramená sú zdobené dvojitémi lomenicami, kombinovanými s kruhovými puncami (obr. 17). Patrí do skupiny ostrôh s dlhým bodcom, známych z výbavy bojovníckych hrobov z 10. storočia (Kind 2002, 292; Profantová 2013, 73, 74).

Nové materiály z Ondrašovej, neďaleko Abramovej-Polerieky a zrejme tiež zo Znieva, napriek obmedzenému výskumu a nevelkému počtu výraznejších nálezov, rozšírili doteraz nízky počet výšinných polôh v regióne Turca, bezpečne patriacich do včasného stredoveku. Napriek tomu zostáva obraz osídlenia tejto časti Slovenska v 9.–10. storočí naďalej nejasný a hustota dobového osídlenia pomerne malá. V tomto ohľade sa, podľa súčasného stavu poznania, pohľad na kolonizáciu územia na počiatku stredoveku veľmi neodlišuje od situácie v susedných regiónoch Oravy a Liptova, kde sa doposiaľ zistilo len niekoľko osád a výšinných polôh nevelkých rozmerov, využívajúcich staršie valové opevnenia. Jedine z týchto dominantných miest tiež pochádzajú hromadné nálezy železných predmetov (Vyšný Kubín, Prosiek: Pieta 2016). Aj z Turca je doteraz známy len jeden takýto depot (Sklabiňa). Na druhej strane, malé vzdialenosti medzi novo objavenými výšinnými lokalitami (jeden, resp. dva kilometre vzdušnou čiarou) v krátkom úseku východných výbežkov Malej Fatry naznačujú, že v tejto časti kotliny existovala väčšia hustota osídlenia, než to naše doterajšie poznatky ukazujú.

Stále nezodpovedaná je aj otázka počiatkov slovanského osídlenia sledovaného regiónu. Napriek intenzívnym terénnym prieskumom sa na hradiskách v Turci dosiaľ nepodarilo objaviť žiadne nálezy z predveľkomoravského obdobia, ako napríklad avarske kovania, ktoré sa pomerne bežne vyskytujú v zberových materiáloch na výšinných lokalitách stredného Považia či horného Ponitria. Po oprávnenom spochybnení blatníckeho nálezu zostáva jediným spoľahlivým dokladom staršieho horizontu zlomok bronzového kovania neskorooavarského typu z hrobu v Malom Čepčíne, získaný pri kontrolnom výskume V. Budinského-Kričku (Budaváry 1936). Aktuálnou úlohou ďalších prác je preveriť v teréne ešte viditeľné mohyly a pokúsiť sa o výskum niektoej z nich, skôr než ich násypy na poľnohospodársky obrábaných pôdach úplne zaniknú. Argumentáciu pre vplyv či kolonizáciu osídlenia Turčianskej kotliny z Hornej Nitry posilnili nové objavy významnej aglomerácie hradísk z 9.–10. storočia v Nitrických vrchoch, v katastroch Dolných Vesteníc a Uhrovského Podhradja, kde je tiež prítomný starší sídliskový horizont zo 7.–8. storočia (Pieta 2019). Okrem jednotlivých kovových predmetov z oboch hradísk v Dolných Vesteniciach to potvrdzuje aj súbor keramických nádob, nájdený a zdokumentovaný v jaskyni v okolí

Obr. 17. Jasenovo, Vyšehrad. Ostroha nájdená na hradisku. Železo.

Uhrovskeho Podhradia v roku 2019. Táto koncentrácia výšinných lokalít dopĺňa obraz hustého osídlenia Hornej Nitry s potenciálom expanzie smerom na sever (Šalkovský 2013).

Tento krátky príspevok nemal ambíciu podrobne analyzovať počiatky slovanskej kolonizácie a podobu včasnostredovekého osídlenia Turca. Chcel len novými preverenými nálezmi prispieť k spresneniu doteraz len málo konkrétneho obrazu osídlenia tohto regiónu na počiatku stredoveku.

LITERATÚRA

- Balaša 1964 G. Balaša: Hrad Zniev (Turčiansky) vo svetle najnovších archeologických výskumov. *Vlastivedný zborník Považia* 6, 1964, 262–271.
- Bartošková 1986 A. Bartošková: *Slovanské depoty železných predmetů v Československu*. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd 13. Brno 1986.
- Beňko 1996 J. Beňko: *Starý Turiec*. Martin 1996.
- Beranová 1991 M. Beranová: Slavic Harvest and Harvesting Implements until the Beginning of the 15th Century. *Ethnologia Slavica* 23, 1991, 7–36.
- Borzová 2016 Z. Borzová: *Polnohospodárske náradie včasného stredoveku na Slovensku*. Nitra 2016.
- Budaváry 1936 V. Budaváry: Zpráva o výskume „Homôlky“ v Malom Čepčine (okr. Turčiansky Sv. Martin) r. 1936. *Sborník muzeálnej slovenskej spoločnosti* 30, 1936, 94–100.
- Bujna 2003 J. Bujna: Spony z keltských hrobov bez výzbroje z územia Slovenska (typologicko-chronologické triedenie LTB a LTC spôn). *Slovenská archeológia* 51, 2003, 39–108.
- Csuthy 2019 A. Csuthy: Horse Harness Rattles from the Avar Period. In: L. Poláček/P. Kouřil (Hrsg.): *Bewaffnung und Reiterausrüstung der 8. Bis 10. Jahrhunderts in Mitteleuropa. Waffenform und Waffenbeigaben bei den mährischen Slawen und in den Nachbarländern*. Internationale Tagungen in Mikulčice IX. Brno 2019, 351–358.
- Czarnecka 2013 K. Czarnecka: Padlocks in the Przeworsk and the Cherniakhov Cultures in the Late Roman Period as the Evidence of Mutual Contacts. In: I. Khrapunov/F.-A. Styliar (ed.): *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*. Kristiansand – Simferopol 2013, 69–82.
- Čaplovič 1987 P. Čaplovič: *Orava v praveku, včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku*. Martin 1987.
- Furman 2015 M. Furman: Archeologické náleziská. In: K. Ďurian a i.: *Pamiatková zóna obce Kláštor pod Znievom. Zásady ochrany pamiatkového územia*. Martin 1915, 68–77. Dostupné na internete: [www.pamiatky.sk/Content/PZ_zasady/Klastor pod Znievom](http://www.pamiatky.sk/Content/PZ_zasady/Klastor%20pod%20Znievom).
- Geisler/Kohoutek 2014 M. Geisler/J. Kohoutek: *Vysoké pole – Klášťov. Inventár hromadných nálezů železných predmetů a shrnutí terénních výzkumných sezon 2005–2007*. Pravěk Supplementum 28. Brno 2014.
- Hanuliak/Kuzma 2015 M. Hanuliak/I. Kuzma: *Mužla-Čenkov II. Osídlenie z 9.–13. storočia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XXV. Nitra 2015.
- Henning 1987 J. Henning: *Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z.* Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 42. Berlin 1987.
- Holeščák 2019 M. Holeščák: *Medieval archery equipment from the territory of Slovakia*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XXXI. Nitra 2019.
- Hornák 2015 M. Hornák: Hradiská lužickej a púchovskej kultúry v Turci. In: *Hradiská – svedkovia dávnych čias. Zborník odborných príspevkov o hradiskách a ich obyvateľoch*. Horná Mariková 2015, 33–43.
- Husár 2014 M. Husár: *Žrdovo-bodné zbrane včasného stredoveku v Karpatskej kotline 1. Typológia a jej vyhodnotenie*. Nitra 2014.
- I. Čižmár 2012 I. Čižmár: Železný depot z Přílepu. In: G. Březinová/V. Varsik (ed.): *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes XIV. Nitra 2012, 137–143.
- Jacobi 1974 G. Jacobi: *Werkzeug und Gerät aus dem Oppidum von Manching*. Ausgrabungen in Manching 5. Wiesbaden 1974.
- Jakubčinová 2018 M. Jakubčinová: *Výstroj jazdca a koňa v 9. stor. z územia dnešného Slovenska s prihliadnutím na nálezy v Bojnjej*. Dizertačná práca. Archeologický ústav SAV. Nitra 2018. Nепublikované.
- Ježišková/Pieta 2019 L. Ježišková/K. Pieta: Laténske hradisko v Stupnom. *Študijné zvesti AÚ SAV* 65, 2019, 71–88.
- Kind 2002 Th. Kind: Archeologische Funde von Teilen der Reitausrüstung aus Europa und ihr Beitrag zur Kultur- und Sozialgeschichte der Ottonenzeit. In: J. Henning

- (Hrsg.): *Europa im 10. Jahrhundert. Archäologie einer Aufbruchzeit*. Mainz 2002, 283–299.
- Klanica 2006 Z. Klanica: *Nechvalín, Prušánky. Čtyři slovanská pohřebiště 1. Příspěvek ke chronologii časněstředověké hmotné kultury ve střední Evropě*. Spisy AÚ AV ČR Brno 28. Brno 2006.
- Klíma 1980 B. Klíma: *Zámečnické práce staromoravských kovářů v Mikulčicích*. Studie Archeologického ústavu Československé akademie věd v Brně 8. Brno 1980.
- M. Čižmář 2012 M. Čižmář: Nálezy drobné lidské a zvířecí plastiky z Moravy. In: G. Březinová/V. Varsík (ed.): *Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes XIV. Nitra 2012, 145–173.
- Odler 2011 M. Odler: Praveké a stredoveké nálezy z Rakova, miestnej časti Lehôtka. Zborník Slovenského národného múzea v Martine. *Kmetianum* 12, 2011, 19–33.
- Odler 2014 M. Odler: Včasnostredoveké sídlisko Ivančiná-Kratiny (okres Turčianske Teplice). Zborník Slovenského národného múzea v Martine. *Kmetianum* 13, 2014, 18–58.
- Pieta 1982 K. Pieta: *Die Púchov-Kultur*. Nitra 1982.
- Pieta 2007 K. Pieta: Hradiská Bojná II a Bojná III. Významné sídlo z doby sťahovania národov a opevnenia z 9. storočia. Burgwälle Bojná II a III. Herrschaft der Völkerwanderungszeit und Befestigungen aus dem 9. Jahrhundert. In: K. Pieta/A. Ruttkay/M. Ruttkay (ed.): *Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Wirtschaftliches und politisches Zentrum Nitraer Fürstentums*. Nitra 2007, 173–190.
- Pieta 2010 K. Pieta: *Die keltische Besiedlung der Slowakei. Jüngere Latènezeit*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XII. Nitra 2010.
- Pieta 2014 K. Pieta: Hradiská vo Folkušovej – Necpaloch a Blatnici. Juhovýchodné prvky v púchovskej kultúre. *Slovenská archeológia* 62, 2014, 125–165.
- Pieta 2016 K. Pieta: Hromadné nálezy z Prosieka a Dolného Kubína. Poznámky k včasnostredovekému osídleniu Liptova a Oravy. *Slovenská archeológia* 64, 2016, 261–279.
- Pieta 2019 K. Pieta: Hradiská pri Dolných Vesteniciach. Burgwallanlagen bei Dolné Vestenice. *AVANS* 2014, 2019, 120–123.
- Pieta/Švihurová 2019 K. Pieta/M. Švihurová: Influence of the Przeworsk culture in the Púchov culture milieu. *Acta Archaeologica Carpathica* 54, 2019, 107–128.
- Pomberger/Stadler 2019 B. M. Pomberger/P. Stadler: Der Klang der Schellen. Schellenfunde aus dem awarischen Gräberfeld von Vösendorf-Laxenburgerstraße, Österreich. *Študijné zvesti AÚ SAV* 63, 2019, 125–146.
- Profantová 2013 N. Profantová: Frühmittelalterliche Gräber mit Sporen aus Böhmen. In: F. Biermann/Th. Kersting/A. Klammt (Hrsg.): *Soziale Gruppen und Gesellschaftsstrukturen im westslawischen Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 70. Langenweissbach 2013, 57–76.
- Remiašová 1975 M. Remiašová: Archeologický výskum na hradisku Vyšehrad. *AVANS* 1974, 1975, 91–92.
- Remiašová 1980 M. Remiašová: Hradisko Vyšehrad. *Horná Nitra* 9, 1980, 13–30.
- Robak 2013 Z. Robak: *Štúdia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim VIII–X wiek. II*. Archaeologica Slovaca. Studia 18. Nitra 2013.
- Robak 2017 Z. Robak: The Origins and the Collapse of the Blatnica-Mikulčice Paradigm. *Slovenská archeológia* 65, 2017, 99–162.
- Rudnicki 2014 M. Rudnicki: Nowa Cerekwia – The Middle La Tène centre of power north of the Carpathians. In: J. Čižmářová/N. Venclová/G. Březinová (ed.): *Moravské křižovatky. Střední Podunají mezi pravěkem a historií*. Brno 2014, 421–436.
- Ruttkay 1992 M. Ruttkay: Okres Martin. In: D. Bialeková (ed.): *Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca 5. až z 13. storočia. 2. zv. Stredoslovenský kraj*. Nitra 1992, 53–69.
- Schuster 2010 J. Schuster: Der Kasten (Schüssel, Riegel, Abdeckbleche, Holzreste). In: M. Becker (ed.): *Das Fürstengrab von Gommern. Veröffentlichungen des Landesamtes für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt*. Landesmuseum für Vorgeschichte 53. Halle – Saale 2010, 121–148.
- Šalkovský 2011 P. Šalkovský: *Stredné Slovensko vo včasnom stredoveku*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia XIV. Nitra 2011.
- Šalkovský 2013 P. Šalkovský: Sídelný vývoj v povodí hornej Nitry v starších fázach stredoveku. *Slovenská archeológia* 61, 2013, 143–175.
- Vangľová 2010 T. Vangľová: Stredoveká keramika na severozápadnom Slovensku. *Študijné zvesti AÚ SAV* 48, 2010, 91–140.

New early medieval finds in Turiec

Karol Pieta

Summary

The region of Turiec is an area important for learning about the beginnings and development of the early medieval settlement of the Western Carpathians. Current archaeological sources do not correspond with this importance with their extent or reliability of older finds. The contribution brings information and material from three upland settlements from the eastern foothills of the Lesser Fatra mountains, which will help us complement and explain the current state.

On the rocky top of the hill of Ondrašovské skaly (812 m a. s. l.) near the village of Ondrašová, Turčianske Teplice district (Fig. 1), rampart fortification protecting the more easily accessible western and northern sides of the hilltop was detected. From other sides, the hillfort was protected by rock walls. The highest spot in the southeastern corner was separated by another rampart of piled stones (Fig. 2; 3). A survey with metal detectors detected traces of settlement also on the western and northwestern slopes of the hill, where – besides other finds – two sickles were discovered together (Fig. 4; 6). Use of the site in the Middle La Tène stage LTC1 is documented by an iron fibula with one-piece construction discovered at the foot of the hill (Fig. 5: 6). There is a peculiarity in its construction – the end of the foot is attached to the bow with a rivet, which is a rare technical feature. Sickles with arcuate blades and serrated cutting edges (Fig. 6) belong to the classical forms of the early medieval harvest tools (Beranová 1991; Borzová 2016, 59; Henning 1987, 89). According to the remains of plant preserved in the surface corrosion of one of the blades, the sickles were hidden or left in a heap of grass or hay. Two Hoards of two and of seven sickles have been recently discovered near the hillfort of Dolné Vestenice II in the Upper Nitra region (Pieta 2019).

Documents of settlement were concentrated over the inner area of the hillfort. Ceramic fragments and metal artefacts were scattered all over the area, with a concentration on the internal rampart at the highest point of the hillfort. The most important finds include an iron end fitting from a belt with three fastening rivets in a row below the edge decorated with three plastic protuberances divided by a tape in shape of upturned letter Y (Fig. 5: 2). This decorative motif is widely used in Moravia and mainly in Slovakia. The highest number of such elements was discovered at the hillfort of Bojná I, whose main period falls to the end of the 9th century (Robak 2013, 179–181, map 2). An iron rattle (Fig. 5: 5) with analogies at hillforts from the 9th century, including Bojná, comes from the same period. These sound producing decorations were part of horse harnesses as well as children's, women's and men's clothes in the 8th–9th centuries (Csuthy 2019; Pomberger/Stadler 2019). Hook-shaped, rotary and insertion types of keys obtained in the area of the hillfort (Fig. 7: 3, 5, 6) belong to several closing systems of doors, chests or caskets used in our environment as early as the La Tène and Roman periods (Czarnecka 2013; Jacobi 1974, 153–166). We can find their almost unchanged designs in the Early Middle Ages.

Bucket fittings are represented by fragments of rings and mainly typical attachment fittings which are represented by several types among the finds from the hillfort (Fig. 8: 1, 2, 4, 7; Hanuliak/Kuzma 2015, 88, 89, with lit.; Klanica 2006, 71–73). A large winged arrowhead with specific attachment by means of a tang (Fig. 10: 3) is undoubtedly medieval. It could be an arrowhead from an arrow fired from an arrow launching gun, but it is more probably part of a trap – a defensive or hunting device.

The fortification on Ondrašovské skaly consists of two lines of ramparts using the good defensive properties of the difficultly accessible rocky terrain. One of the fortifications (the larger one?) was probably built as early as the Middle La Tène period and the second – interior – rampart was probably constructed in the 9th century, when both fortification lines might have been used or adapted for the defense. The obtained material suggests short-term use of this rather remote and difficultly accessible site. Slag and iron semi-finished products (Fig. 8: 3, 6; 9: 8) document local blacksmith's production.

Survey of the eastern foothills of the Lesser Fatra brought evidence of settlement at two other sites which are only one or two kilometres (air distance) far from the hillfort in Ondrašová. Multiple finds from the end of the Early Roman period (Fig. 12: 9) and Early Middle Ages come from the fortification on the hill west of the village of Abramová-Polerieka and its vicinity. We should pay attention mainly to the winged spear (Fig. 12: 8) which belongs to arms with variable shapes and longer time span of their use during the 8th and 9th/10th centuries. The specimen from Polerieka, which is 466 mm long, belongs – according to the classification by M. Husár – to his type BA, variant d (Husár 2014, 33–36).

On the hill of Zniev with ruins of a medieval castle (985 m) near the village of Kláštor pod Znievom, finds from the end of the Middle and the beginning of the Late Bronze Age (Fig. 13: 2) were detected and the continuity of use of this site in the Late Bronze Age and the Hallstatt period is confirmed by other finds (Fig. 13: 3–6). Terraces at the foot of Zniev hill were most intensely settled in the Late Iron Age. Fragments of iron fibulae with attached foot put this settlement horizon somewhere to the end of the Middle or in the Late La Tène period. A miniature bronze figurine discovered on one of the terraces on the southern foot of the castle hill is an exceptional find (Fig. 14). It belongs to the group of miniature zoomorphic figurines known mostly from the large production-trade centres settled mainly in the end of the Middle La Tène period (Němčice nad Hanou, Nowa Cerekwia: M. Čížmář 2012, fig. 11: 5; Rudnicki 2014, 429).

They are also present at the hillforts in Považie and Ponitrie regions (Ježišková/Pieta 2019, 81; Pieta 2010, 330, fig. 137: 1, 2; F 32: 1–3). According to other finds, we presume that this exposed site was used also at the end of the Roman period and the Early Middle Ages (Fig. 14: 5; 15; 16: 1, 3–5, 7–9).

Thanks to the attractive warrior burials studied in the 19th century, Turiec was regarded as an important region of the early medieval colonization of the Western Carpathians (summarized in Beňko 1996; Šalkovský 2011). Critical re-assessment of older sources, mainly the collection of finds from Blatnica, as well as systematic surveys in the last years point to the small number of sites from this period in the eastern part of the Turiec – basin. Hillforts in the northern part of the region in Dolný Turiec were dated only on the basis of little significant pottery. In the south, only the important hillfort of Jasenovo, Vyšehrad, has been known. There, a spur with a long neck from the 10th century was added to the elder finds coming from the 9th century (Fig. 17; Kind 2002; Profantová 2013).

New materials from Ondrašová, Abramová-Polerieka and Zniev extended the previously low number of upland sites in the region of Turiec positively belonging to the Early Middle Ages. Despite this fact, the number of Slavonic sites remains low. Even the expected Pre-Great Moravian horizon is represented only sporadically (Malý Čepčín: *Budaváry* 1936), which is in contrast with the situation in the neighbouring region of Horná Nitra (Upper Nitra valley), where new hilltop sites from the 7th–8th centuries were discovered (Pieta 2019).

Fig. 1. Ondrašová, Ondrašovské skaly. General view from south-west. Photo K. Pieta.

Fig. 2. Ondrašová, Ondrašovské skaly. 1 – view of western part of the outer rampart from the north; 2 – inner rampart; 3 – northern part of outer rampart, view from south-east. Photo K. Pieta.

Fig. 3. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Plan of the hillfort. Plan by M. Bartík and K. Pieta.

Fig. 4. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Sickles uncovered on the slope of the hill. Photo K. Pieta.

Fig. 5. Ondrašová, Ondrašovské skaly. 1–5 – finds inside the ramparts; 6 – brooch found on the foot of the hill. 1, 3, 4 – bronze; 2, 5, 6 – iron.

Fig. 6. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Sickles hoarded on western slope outside of hillfort. Iron.

Fig. 7. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Finds insides of ramparts. Iron.

Fig. 8. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Dove buckets fittings and scrap iron from the hillfort. Iron.

Fig. 9. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Finds from the hillfort. Iron.

Fig. 10. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Tip of unknown purpose (trap?) and the knives from the hillfort. Iron.

Fig. 11. Ondrašová, Ondrašovské skaly. Pottery.

Fig. 12. Abramová-Polerieka. 1–8, 10 – finds inside the fortification; 9 – brooch from the slope of the hill. Iron. Scale: a – 1–5, 9, 10; b – 6–8.

Fig. 13. Kláštor pod Znievom-Zniev. Selected finds from the slopes of the hill. 1–3, 6, 7, 9, 10 – iron; 4, 5, 8 – bronze. Scale: a – 1, 2; b – 3–11.

Fig. 14. Kláštor pod Znievom-Zniev. Small bird sculpture found on the southern slope of the hill. Bronze.

Fig. 15. Kláštor pod Znievom-Zniev. Small finds from the southern slope. Iron. Scale: a – 1–3, 5; b – 4.

Fig. 16. Kláštor pod Znievom-Zniev. Small finds from the southern slope. Iron.

Fig. 17. Jasenovo, Vyšehrad. Spur from the hillfort. Iron.

Translated by Mgr. Viera Tejbusová

PhDr. Karol Pieta, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
karol.pieta@savba.sk

ZDOBNÁ KOSTENÁ RUKOVÄŤ Z PUSTÉHO HRADU VO ZVOLENE¹

Miloš Čierny – Noémi Beljak Pažinová – Ján Beljak

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.17>

Keywords: Slovakia, Pustý hrad Castle in Zvolen, High Middle Ages (13th/14th century), bone handle, relief motif

Decorated bone handle from Pustý hrad (Deserted Castle) in Zvolen

The presented article presents the unique find of a plastically decorated bone handle from the high medieval Pustý hrad Castle in Zvolen. Its first part was discovered in 1996 during excavations of V. Hanuliak in the interior of the tower in the eastern line of the Upper castle's fortification. The second, smaller, part was found in excavation season 2019 in the moat of the same tower. The aim is to carry out a complex analysis of the artifact with relief decoration and its setting in a wider chronological context. The relief motif on the handle represents a figure of a knight in a helm kneeling before another standing figure (a lady?) with her arms around him, pressing his head against her chest. On the basis of analogies, we interpret the image as a love scene. From the historical point of view, the helm depicted on the knight's head is important; it can be dated to the beginning of the 14th century. The decorated handle is a luxurious item which is an expression of table manners of the castle nobility.

ÚVOD

Národná kultúrna pamiatka Pustý hrad vo Zvolene (obr. 1) sa rozkladá na dvoch vrcholoch rovnomenného kopca, ktorý sa vypína na juhozápadnom okraji mesta Zvolen v pohorí Javorie nad sútokom Hrona a Slatiny. Stredovekí stavitelia využili prírodné danosti polohy a na vrcholovej plošine (571 m n. m.) postavili Horný hrad (obr. 2) s rozlohou 3,5 ha a nižšie (476 m n. m.) umiestnili Dolný hrad s rozlohou 0,7 ha. Spolu s tzv. spojovacou časťou tvoria areál s rozlohou 4,7 ha. Vrcholnostredoveké opevnenie dali postaviť a intenzívne využívali hlavne uhorskí králi z rodu Arpádovcov (Beljak a i. 2014, 36–44). Vznik a počiatky kamenného hradu môžeme spájať s utvorením Zvolenského komitátu, rozsiahlej územnosprávnej jednotky, ktorú spravoval kráľom poverený úradník, župan, sídliači vo Zvolene. Zvolenský komitát vznikol azda už na začiatku 12. storočia. Najvýraznejšie stavebné aktivity sú v areáli hradu dokumentované od polovice 13. až začiatkom 14. storočia. Hradný areál je definitívne opustený v 15. storočí, stráca funkciu opevnenia, zaniká prevádzka sídla a mení sa miesto kráľovskej rezidencie (Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2018).

Záujem o terénny výskum lokality je evidentný od 18. storočia (Beljak/Maliniak/Pažinová 2011). Moderný archeologický výskum, realizovaný každoročne od roku 1992, osvetlil jeho význam ako sídla Zvolenského komitátu, obľúbeného miesta odpočinku a poľovačiek panovníkov Uhorska vo vrcholnom stredoveku. Dlhoročný výskum hradu začal archeológ V. Hanuliak (1999; 2001; 2006), ktorý svoje bádateľské úsilie sústredil na Horný hrad (podrobne Beljak Pažinová/Beljak 2020). Od sezóny 2009 záštitu nad výskumom hradu prevzal AU SAV v Nitre a pod vedením autorov príspevku pokračuje nepretržite dodnes. Centrum záujmu sa sústredil najprv na Dolný hrad (Beljak a i. 2014) avšak postupne sa výskumné aktivity presunuli späť na Horný hrad, kde sa v roku 2015 podarilo komplexne preskúmať aj jedinečnú stredovekú cisternu (Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2016). Systematický výskum Horného hradu pokračuje plynule od roku 2016 a počas posledných štyroch sezón sa podarilo identifikovať nové

¹ Príspevok vznikol s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy APVV-17-0063 „Vita intra muros – interdisciplinárny výskum hradov stredného Slovenska“ a ako dopadový ukazovateľ udržateľnosti projektu ITMS: 26220120059.

Obr. 1. Zvolen-Pustý hrad, Horný hrad. Letecký pohľad na hradný areál z východu. A – miesto nálezu 1. fragmentu v roku 1996; B – miesto nálezu 2. fragmentu v roku 2019. Legenda: a – priekopa veži vo východnej línii opevnenia; b – sonda 4/2019. Autor J. Beljak.

stavebné etapy výstavby hradu a získalo sa množstvo vzácných artefaktov (bližšie *Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2015; 2018, 5–63*).

V rámci predloženého príspevku predstavíme jedinečný nález plasticky zdobenej kostenej rukoväte objavenej v dvoch častiach (prvá v roku 1996 a druhá v roku 2019) na Hornom Pustom hrade. Presná zhoda oboch artefaktov je doložená v proporciách, rezbe motívu aj v lome. Reliéfny motív rukoväte nemá obdoby v európskom priestore a samotný nález predstavuje luxusný tovar, ktorý rozširuje naše poznatky o materiálnej kultúre šľachtických sídel vrcholného stredoveku nášho územia.

NÁLEZOVÝ KONTEXT A OPIS ARTEFAKTU

Prvá časť figurálne zdobenej rukoväte (obr. 3: 1) sa našla v auguste 1996 na Hornom Pustom hrade v interiéri veže vonkajšieho východného opevnenia v hĺbke 2,1 m (*Hanuliak 2001, 189, obr. 3*). Fragment mal dĺžku 7,8 cm, šírku 2,5 cm, hrúbku 1,1 cm a hmotnosť 13 g. V jeho spodnej časti bol oválny otvor pre násadu trňa noža a malej časti čepele.

V septembri 2019 sa podarilo objaviť ďalšiu časť (obr. 3: 2) z rukoväte v hĺbke 1,2–1,3 m v južnej priekope veži (sonda 4/2019) pri vnútornom líci východnej línie opevnenia (obr. 4). Vzdialenosť medzi miestami objavu oboch fragmentov je maximálne 20 m (obr. 1; 2). Druhá časť artefaktu má dĺžku 3,2 cm, šírku 0,9 cm a hmotnosť 3 g. Rezba motívu a proporcie nálezu presne nadväzujú na skôr objavenú väčšiu časť artefaktu. Taktiež lom na oboch fragmentoch sa zhoduje a časti do seba presne zapadajú (obr. 3: 3). Novo objavená časť rukoväte predstavuje pokračovanie tela (chrbta) kľačiacej postavy scénického zobrazenia. Jediný viditeľný rozdiel medzi oboma časťami artefaktu je v ich odlišnom sfarbení. Predpokladáme, že ide o prejav rôznej formy deponovania (prvá časť v kultúrnej vrstve interiéru veže a druhá pod sutinovým zásypom priekopy) nálezov i konzerváciou prvého kusu.

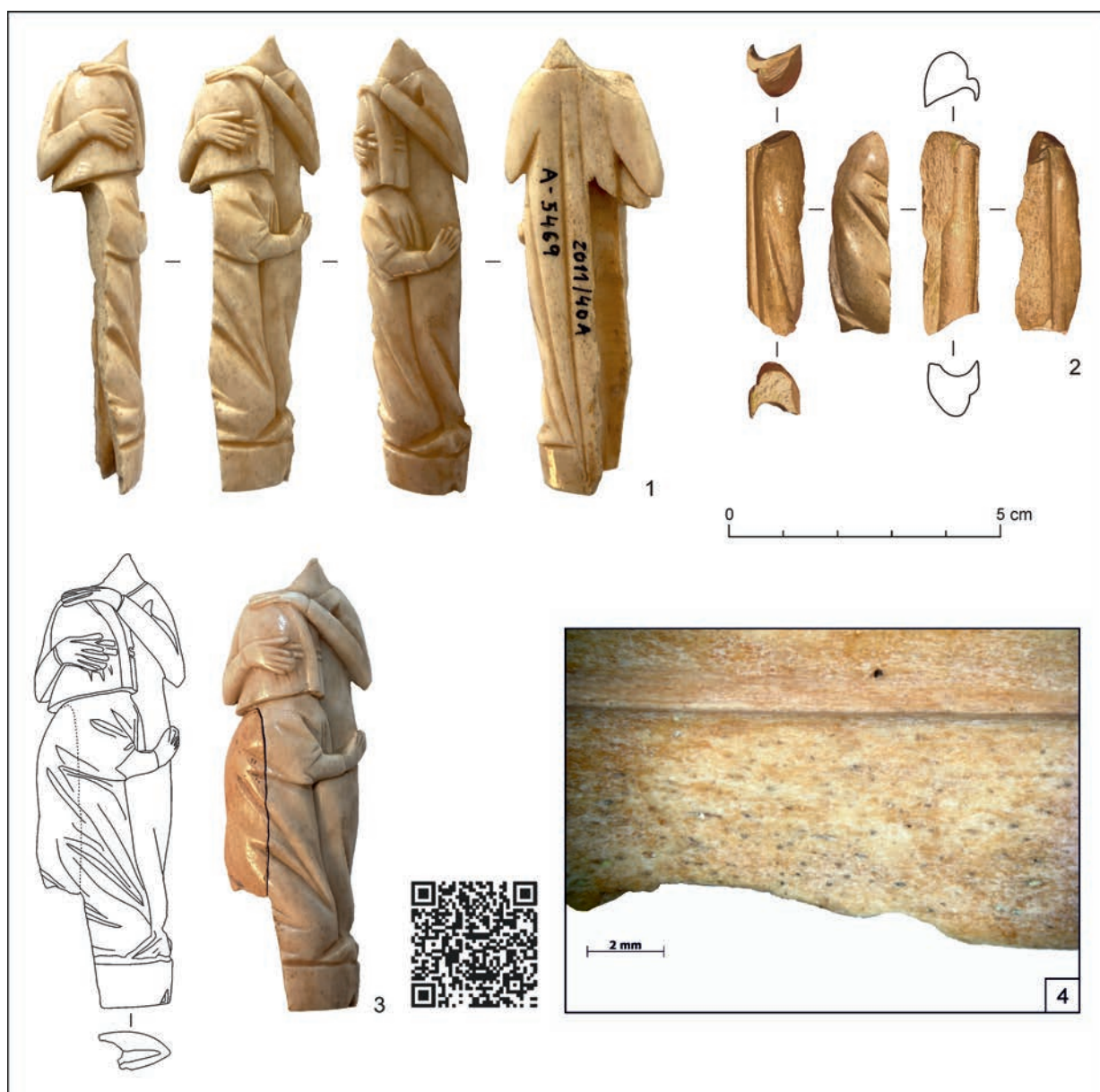
ANALÝZA

Surovina

Prvú časť nálezu publikoval *V. Hanuliak (2001, 189)* ako umelecky stvárnenú plastiku rukoväte noža vyrobenú zo slonoviny a považoval ju za luxusný import z francúzskeho okruhu rezbárstva. Nakoľko predmety vyrobené z kostnej kompakty po úprave a vyhladení môžu byť po makroskopickej stránke

Obr. 2. Zvolen-Pustý hrad, Horný hrad – plán. A – miesto nálezu 1. fragmentu v roku 1996; B – miesto nálezu 2. fragmentu v roku 2019. 1 – vstupná brána; 2 – veža I. (komitátny hrad); 3 – veža II.; 4 – veža (bašta) vo východnej línii opevnenia; 5 – areál tzv. Dončovho hradu. Legenda: a – sonda 4/2019; b – 2. pol. 12 stor.; c – 1. pol. 13 stor.; d – 2. pol. 13 stor.; e – koniec 13. stor.; f – 14. stor.; g – prehliadková trasa; h – pôvodná prístupová cesta. Autor N. Beljak Pažinová.

Obr. 3. Zvolen-Pustý hrad, Horný hrad. 1 – plasticky zdobená prvá časť rukoväti objavenej v roku 1996 v interiéri veži vo východnej línii opevnenia; 2 – druhá časť rukoväti objavená v priekope veži (sonda 4) v roku 2019; 3 – spojenie oboch častí rukoväti do jedného celku (foto J. Beljak; kresba M. Čierny) a QR kód na 3D model v programe Sketchfab (autor P. Albert); 4 – snímka štruktúry fragmentu rukoväti (zväčšenie 20 x) objavenej v roku 2019 (prístroj stereoskopická lupa Zeiss Discovery V 12; autor J. Mihályiová).

podobné výrobkom zo slonoviny do takej miery, že častokrát môžu byť mylne považované za výrobky zo slonoviny, po náleze druhej časti sme sa preto detailne pozreli na surovinu.

Odlíšeni predmetov zo slonoviny od tých, ktoré boli vyrobené z kostí a iných materiálov sa venovali napríklad E. O. Espinoza/M. J. Mann (1999), T. Stone (2010) a M. E. Sims/B. W. Baker (2006). Slonovina sa v anglickej literatúre označuje pod názvom „ivory“ a ako poukazujú E. O. Espinoza/M. J. Mann (1999, 5) spája sa predovšetkým s označením klov slonov, avšak z chemického hľadiska sú kly a zuby cicavcov rovnakého pôvodu.

Najčastejšie sa na vyrezávanie využívali kly slonov a mrožov vzácnejšie aj kly narvala, vorvaňa, hrocha či prasaťa bradavičnatého (Stone 2010, 1). Makroskopicky pozorovateľné rozdiely medzi jednotlivými druhmi klov resp. slonoviny prehľadne charakterizovali E. O. Espinoza/M. J. Mann (1999, 9).

Obr. 4. Zvolen-Pustý hrad, Horný hrad. Sonda 4/2019 pri vnútornom líci východnej línie opevnenia Horného hradu. Autor J. Beljak.

Artefakty vyrobené z klov slona či mamuta sú jedinečné tým, že majú na priereze pretínajúce sa vzory, táto charakteristická kresba viditeľná voľným okom, prípadne pod malým zväčšením sa nazýva Schregerove línie (Hornbeck 2015, 113). Schregerove línie sú zaobleného/oválneho tvaru a utvára ich zubný dentín, ktorý tvorí až 95 % sloních a mamutích klov (Espinoza/Mann 1999, 10). Slonovina má vyššiu zložku mineralizovaného tkaniva ako kosť a javí sa hladká bez viditeľných nepravidelností v textúre (Sims/Baker 2006, 1). Ďalšou odlišnosťou slonoviny od kosti je, že slonovina neobsahuje systémy kostnej drene či krvných ciev a je všeobecne tvrdšia, belšia, hustejšia a ťažšia ako kosť (Stone 2010, 1). Kosť je mineralizované spojovacie tkanivo, ktoré pozostáva z fosforečnanu vápenatého, proteínov a lipidov (Espinoza/Mann 1999, 22). V prípade kosti sú na jej vyhladenom povrchu viditeľné jamky a kanáliky, ktoré sú pozorovateľné, ako jemné tmavé škvrny, škrabance alebo pásiky (Sims/Baker 2006, 1). Štruktúry viditeľné na vyhladenom povrchu kosti nazývame Haversov systém, pričom spomenuté tmavé štruktúry na povrchu kosti sú Haversove kanáliky, ktorých vzhľad je častokrát zvýraznený organickým materiálom objaveným na stenách jamky (Espinoza/Mann 1999, 22).

Identifikácia suroviny objavenej rukoväte sa uskutočnila podľa schém E. O. Espinozy/M. J. Mann (1999) a T. Stone (2010). Taxonomická a anatomická identifikácia kosti, z ktorej bol artefakt vyhotovený, nebola vzhľadom k značnému stavu opracovania suroviny s využitím výlučne nedeštruktívnych metód možná. Pri makroskopicknej a na ňu nadväzujúcej mikroskopicknej analýze novoobjavenej časti (obr. 3: 4) sme zistili, že na povrchu artefaktu nie sú viditeľné Schregerove línie a povrch nevykazuje zhodu so štruktúrou dentínu a morfológiou zuboviny zvierat (slona, hrocha, narvala, mroža, vorvaňa). Na povrchu artefaktu sú viditeľné tmavé jamky vyplnené organickou hmotou. Detekované útvary sú Haversove kanáliky, ktoré sú súčasťou Haversovho systému, čo je základná funkčná jednotka kompaktnnej kosti. Revízii sme následne podrobili aj prvú (väčšiu) časť rukoväte, ktorá je vystavená v mestskom múzeu v Starej radnici vo Zvolene. Po získaní povolenia k jej obhliadnutiu a 3D dokumentácii od Lesníckeho a drevárskeho múzea vo Zvolene sme zistili, že aj v prípade staršieho nálezu sa na jeho povrchu nachádzajú rovnaké útvary a nejde teda o výrobok zo slonoviny, ale z kostnej kompakty (*substantia compacta*).

Reliéfny motív

Na prvý pohľad je v zobrazenej scéne na rukoväti evidentná interakcia dvoch postáv. Jedna z nich (postava 1) kľáči pred druhou vzpriamene stojacou postavou (postava 2). Postava 1 je zobrazená v jednoduchom jednoliatom rúchu, s nasadenou helmou na hlave. Je štylizovaná ako kľáči na oboch kolénach, pravú ruku má mierne zohnutú, pričom sa dlaňou otvorenej ruky dotýka druhej postavy na boku, v miestach tesne pod pásom. Ľavá ruka postavy 1 nie je viditeľná. Hlavu má opretú na prsiach vzpriamenej postavy. Nakoľko je postava vyobrazená v rytierskej helme, je pravdepodobné, že ide o muža. Postava 2 je oblečená v dlhom jednoliatom rúchu. Vo vzpriamennom postoji sa oboma rukami dotýka kľáčiacej postavy. Pravú ruku má mierne skrčenú, otvorenou dlaňou sa z pravej strany v mieste priezoru helmy dotýka prilby postavy 1. Ľavú ruku má položenú dlaňou na vrchu helmy kľáčiacej postavy pred ňou. Hlava vzpriamenej postavy sa nedochovala. Ženské pohlavie tejto figúry predpokladáme na základe štíhlej podoby postavy s jemným stvárnením úzkeho drieku, širších bokov, graciálneho krku i ramien osoby a v neposlednom rade uhladenosti vzhľadu šiat.

Motív na rukoväti bol v minulosti uvádzaný ako scéna pasovania do rytierskeho stavu (*Šimkovic/Beljak/Maliniak 2013, 29, obr. 32*). Predpokladalo sa, že dotyk oboch rúk u vzpriamenej postavy 2 (rytier/šľachtic/panovník/príslušník kléru) na helme kľáčiacej postavy 1 (rytier) naznačuje pasovanie za rytiera. Po dôkladnej analýze výjavu však z niekoľkých dôvodov môžeme túto interpretáciu považovať za nesprávnu. Postava 1 má na hlave helmu, čo sa na dobových zobrazeniach pasovania nevyskytuje a zároveň absentujú tri dôležité znaky rytierstva. Meč, opasok a ostrohy boli dôležitým symbolom feudálnej moci pri ceremonijnom pasovaní do rytierskeho stavu (*Koóšová 2004, 36*). Na rúčke z Pustého hradu však ani jeden z uvedených predmetov nie je vyobrazený. V obrade pasovania mali posvätný význam predovšetkým meč a ostrohy (*Koóšová 2004, 31, 32*), nakoľko kandidát za rytiera ich najprv pobožkal, potom pokľakol a bolo mu požehnané, napokon mu bol opásaný meč a pripnuté ostrohy. Rovnako nie je štandardný vzájomný intímny dotyk osôb pri pasovaní, resp. požehnaní. Aj z tohto dôvodu je pravdepodobnejšia interpretácia zobrazenia ako objímajúceho sa páru, resp. dvojice pri intímnom geste. Postava 1 (rytier?) kľáči pred postavou 2 (dáma?), ktorá ho oboma rukami objíma a pritláča si jeho hlavu k hrudi, zhruba v blízkosti srdca. Kľáčiaci postoj postavy 1 môže predstavovať vzdanie úcty, pokory, podriadenosti, odovzdanosti či samotného vrúcneho vzťahu. Analogické gesto (kľáčiaca postava muža pri stojacej žene) nachádzame napríklad na jednej zo štyroch strán slonovinovej rukoväti noža z prírastkovým číslom 61.37.1 z neznámej lokality. Nález bol odovzdaný do múzea Clermont-Ferrand, Musée d'Art Roger-Quilliot vo Francúzsku pred rokom 1861 a je datovaný do 14. storočia.² Podobnú scénu vidíme aj na slonovinovom stiluse/deliči účesu vo Williams College Museum of Art vo Williamstowne, Massachusetts v Spojených štátoch, ktorý pôvodne pochádza taktiež z Francúzska a je datovaný do prvej polovice 14. storočia (*Randall 1993, 178*). V oboch prípadoch je scéna interpretovaná ako milenecká, resp. stretnutie zaľúbencov.

Z historického hľadiska je dôležitý jediný zobrazený prvok výstroja v rámci scény, a to prilba. Ide o celotvárový exemplár hrncového tvaru. Hrncovité prilby sa používali od začiatku 13. storočia (*Frey 2007; Williams/Edge 2004; Žákovský/Hošek/Cisár 2012, 91*), pričom ich rôzne typy najlepšie zobrazuje Maciejowska biblia z 13. storočia.³ Prilba vyobrazená na analyzovanom reliéfe má silne vystužené priezory a evidentný na nej je aj priečny plát, ktorý vedie od vrcholu cez nos smerom k dolnému okraju (obr. 2: 3). Účelom tohto prvku bolo zosilniť oblasť okolo priezorov a prekryť i zosilniť čelný spoj plátov prilby. Obťažnejšie dýchanie v takejto prilbe bolo riešené dierkami alebo rôzne tvarovanými dekoračnými prierezmi, ktoré sú viditeľné aj na zobrazenom exemplári. Sú to tri zvislé prierezy v tvárovej/lícnej časti. Prilba sa zároveň smerom od očných priezorov k vrcholu zužuje. Na prelome 13. a 14. storočia, resp. začiatkom 14. storočia sa hrncové prilby s nevelkou úpravou vyvinuli na vedrové, ktorých rozdielnosť od hrncových spočívala vo vydutí zaobleného temena, väčšej veľkosti a dosadaní až na rameno bojovníka, teda váha prilby a úder nepriateľa sa prenášal mimo temeno hlavy na ramená jej nositeľa (*Klučina/Romaňák 1983, 55*). Práve s takýmto typom stotožňujeme helmu na zobrazení opísanej rukoväti. Podobné vyobrazenie prilby akú má nasedená postava z objavenej rúčky na Pustom hrade sa nachádza v rámci bojovej scény na liste s názvom *Graf Albrecht von Heigerloch* v manuskripte Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse) z rokov okolo 1300–1340.⁴

² Zdroj: http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/images/ivory/C84D2088_ac3a3c84.html

³ Zdroj: The Crusader Bible, MS M. 638, fol. 20v – vyobrazená scéna na strane vpravo dole. <https://www.themorgan.org/collection/crusader-bible/40>

⁴ Zdroj: <https://doi.org/10.11588/diglit.2222#0079>

NÁLEZ RUKOVÄTE V ŠIRŠOM KONTEXTE

Reliéfne zdobená rukoväť z Pustého hradu patrí k jedinečným nálezom. Prvá časť, objavená v interiéri veže vo východnej línii opevnenia Horného hradu v roku 1996, bola na základe z rovnakej kultúrnej vrstvy pochádzajúcich nálezov mincí Ladislava IV. (1272–1290) a Albrechta I. (1282–1298) datovaná na rozhranie 13. a 14. storočia (Hanuliak 2001, 189). Druhá časť, objavená v roku 2019 v kultúrnej vrstve zásypu priekopy (sonda 4/2019), poukazuje na analogické datovanie podložené nálezovou situáciou aj ďalšími nálezmi (vrátane denára Ladislava IV. Kumánskeho) do záveru 13. storočia, resp. začiatku 14. storočia (určite pred polovicu 14. storočia). Skúmaná situácia v priekope veži (obr. 4) nepochybne súvisí s procesom zániku sídla a nájdené nálezy (vrátane časti rúčky rukoväte) predstavujú hlavne depóniu odpadu obyvateľov hradu, resp. obdobie už po aktívnom využití priekopy.

Analogické exempláre zdobených, resp. umelecky stvárnených rúčok v Európe nie sú časté, pričom najaktuálnejšie je téma spracovaná v Poľsku (Kowalczyk-Heyman 2010). Veľkej obľube sa tešili hlavne v priebehu 14. a v začiatkoch 15. storočia (Holčík 1982, 46). Podrobnejšie sa s nimi u nás v minulosti zaoberal M. Slivka (1984, 384, 385). Spomenieme preto len zopár z nich. Nález z odpadovej jamy (14.–15. storočie) vo Vysokom Mýte v Čechách zobrazuje stojaceho sokoliara s loveckým psom pri nohách a dravým vtákom na pravej ruke (Sommer 1981, 315–318). Vyrobený bol pravdepodobne z hovädzej kosti a na základe celkového spracovania a samotného námetu rezby má blízky vzťah s francúzskou produkciou kostených a slonovinových artefaktov 14. storočia (Šmejda 1999, 187–189, obr. 17). To, že práve sokoliari sú častejším námetom rezbárov je evidentné aj na základe nálezov z neskorého 13. a začiatku 14. storočia o. i. z Francúzska, Nemecka, Estónska, Lotyšska (Comte/Gaborit-Chopin 1987; Darkevič 1966, tab. 25: 6–8, 11; 26: 6; Folke/Holtmann 1993), Poľska (Kowalczyk-Heyman 2010) a novšie aj zo švajčiarskeho Zürichu (Wild 2011, 333, obr. 4). Iný motív vidíme na náleze z dediny Mstěnice v Čechách, ktorý pochádza zo zásypu vstupnej časti do podzemných priestorov na usadlosti I. Zobrazená je štíhla postava svätca v dlhej suknici a tunike v adoračnej polohe. Plastika bola dokonca červene polychromovaná a datovaná je do tretej štvrtiny 14. storočia (Nekuda/Nekuda 1997, 89, 90, 97, obr. 153a). Z nášho územia boli publikované dve umelecky stvárnené rukoväte nožov v podobe postáv ženy a muža s korunou na hlave (kráľ a kráľovná?) z výskumu studni v priestoroch Académie Istropolitany v Bratislave (Slivka 1983, 328, obr. 3: 1, 5; 1984, 407, tab. II: 1, 2). U oboch sa predpokladá z dôvodu nižšej kvality, že boli domáceho pôvodu, spoľahlivo však boli datované do 14. storočia a podobné exempláre sa produkovali v severnom Nemecku a Francúzsku (Holčík 1982, 46, obr. 14; 15). Pravdepodobne rytiera zobrazuje kostená figurálna rukoväť (dĺžka 8 cm, hrúbka 1,3 cm) objavená v záhrade Bückl v maďarskom Visegrade. Tvár rytiera (?) lemuje dlhé pramene vlasov a oblečený je do pláštia s prevísajúcou kapucňou spočívajúcou na jeho pleciah a chrbte. Postava má na drieku opasok a do nej zasunutý meč. Nohy má voči telu a podstave nepomerne malé. Nález je datovaný do druhej tretiny 14. storočia (Marosi/Tóth/Varga 1982, 315, tab. 55: 176). K Pustému hradu vo Zvolene sa najbližšie reliéfne zdobená rukoväť zo záveru stredoveku (začiatok 15. storočia) našla v Banskej Štiavnici-Glanzenbergu (Labuda 2016, 67, obr. 23). V jej prípade ide o zvierací motív v podobe sediaceho leva, pričom analogický exemplár je známy z bratislavského podhradí (Polla 1979, 239, obr. 119: 12; Slivka 1983, 328, obr. 3: 4).

Už v minulosti bolo preukázané, že na Pustom hrade vo Zvolene pôsobili kostiarske, resp. univerzálne dielne (Hanuliak 2001, 190), ktoré vyrábali predmety nielen pracovného charakteru pre lokálne použitie. Zobrazený reliéfny motív dvojice postáv na analyzovanej rukoväti svojou vyspelosťou a precíznosťou však napovedá, že ide o import. Pôvodné určenie suroviny ako slonoviny sme vyvrátili po makroskopickú analýze. Artefakt tak zrejme nepochádzal z vychýrených parížskych dielní vrcholného stredoveku (13.–14. storočie) špecializujúcich sa na luxusné výrobky zo slonoviny (Koechlin 1924), ale vytvoril ho mohli aj francúzske výrobky napodobujúce dielne napr. v Severnom Nemecku (Janssen 1986, 308). O pôsobení špecializovanej dielne v Uhorsku, ktorá by takéto luxusné predmety vyrábala zatiaľ vedomosť nemáme.

Podľa vzoru podobného nálezu z Podzámku v Štetíne, datovaného do 2. polovice 13. storočia (Kowalczyk-Heyman 2010, 279, obr. 5; Słowiński 2014) s čepeľou na jednej strane zdobenou medenou tauziou (obr. 5: 1), môžeme predpokladať, že k antropomorfné zdobenej rukoväti patrila aj výnimočná (zdobená) čepeľ. Predstaviť si ju môžeme azda ako čepeľ nožika aký bol objavený v roku 2010 na nádvorí Pustého hradu – Dolného hradu vo Zvolene v blízkosti vstupnej brány (Beljak a i. 2014, 53, 181, obr. 155; tab. 34: 1). Fragment obojstranne zdobenej železnej čepele, na jednej strane radom pozlátených srdiečok a na druhej radom strieborných špiraloidných hákov (obr. 5: 2) možno spoľahlivo (nálezová situáciou s mincou Ladislava IV. Kumánskeho) datovať do záveru 13. storočia.

Samotný zobrazený motív ako aj krehkosť a uhladenosť výrobku dávajú tušiť, že artefakt bol osobným majetkom príslušníka šľachty, azda vysokopostavenej dámy, ktorej mohol slúžiť pri rôznych každodenných činnostiach, počínajúc príborom. Analogické luxusné výrobky (rukoväte) sú považované prevažne za prejav kultúry stolovania hradnej nobility, vylúčená však nie je ani iná privátna funkcia na individuálnu objednávku vyrábaných produktov (Kowalczyk-Heyman 2010, 247, 248, 272).

ZÁVER

Z Pustého hradu vo Zvolene sme analyzovali jedinečný nález reliéfne zdobenej kostenej rukoväte, ktorej prvá časť sa našla na Hornom hrade v interiéri veže vo východnej línii opevnenia hradu v roku 1996 a druhá časť v roku 2019 približne o 20 m ďalej vo výplni priekopy tej-samej veže.

V rámci mikroskopickej analýzy artefaktu sa nám podarilo prehodnotiť surovinu, z ktorej bol artefakt vyrobený. Rukoväť nebola vyrobená zo slonoviny, ako sa dosiaľ uvádzalo, ale z kompaktnej kosti neidentifikovaného zvierťaťa. Podrobne sme zároveň analyzovali reliéfne zobrazenie na rukoväti a poukázali sme na analogické nálezy z konca stredoveku v Európe. V minulosti sa scéna vyobrazená na rukoväti – rytier v prilbe kľacia pred stojacou, pravdepodobne ženskou postavou, ktorá ho objíma – interpretovaná ako akt pasovania do rytierskeho stavu. To však po dôkladnej analýze výjavu môžeme vylúčiť. Absentujú dôležité znaky rytierstva (meč, opasok a ostrohy) a nie je štandardný ani vzájomný dotyk osôb pri pasovaní, resp. požehnaní. Vierohodnejšie je interpretácia zobrazeného motívu ako objímajúceho sa páru, resp. dvojice pri intímnom geste. Zobrazený motív približujúci vrúcny vzťah rytiera a dámy na kostenej rukoväti na sklonku stredoveku nemá v stredoeurópskom priestore zatiaľ obdoby.

Zo sociálneho hľadiska nález vypovedá o bohatej hradnej nobilitate, ktorá na hrade pôsobila záverom 13. storočia, resp. začiatkom 14. storočia, a ktorá disponovala luxusnými výrobkami.

Na záver môžeme konštatovať, že objavenie ďalšej časti figurálne zdobenej kostenej rukoväti z Horného Pustého hradu vo Zvolene, po takmer štvrtstoročí (23 rokov) je „malým zázrakom“, ktorý podnietil opätovný záujem o tento výnimočný artefakt a ďalším krokom k poznaniu života šľachty na stredovekom hrade.

Obr. 5. Zvolen-Pustý hrad, Horný hrad. 1 – reliéfne zdobená rukoväť zobrazujúca ženu s malým psom a tauziou dekorovaná čepeľ z Podzámku v Štetíne, Poľsko (podľa *Stowiński 2014*); 2 – hypotetická rekonštrukcia plasticky zdobenej rukoväte z Pustého hradu – Horného hradu so zdobenou čepeľou noža z Dolného hradu objaveného v roku 2010. Foto J. Beljak.

LITERATÚRA

- Beljak a i. 2014 J. Beljak/N. Beljak Pažinová/B. Beláček/M. Golis/J. Hunka/A. Krištín/V. Kohút/P. Maliniak/M. Mordovin/M. S. Przybyła/D. Repka/M. Slámová/M. Šimkovic/B. Tóth/O. Žaár: *Pustý hrad vo Zvolene, Dolný hrad 2009–2014*. Nitra 2014.
- Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2015 J. Beljak/N. Beljak Pažinová/M. Šimkovic: *Pustý hrad vo Zvolene a opevnenia v jeho okolí*. Zvolen 2015.
- Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2016 J. Beljak/N. Beljak Pažinová/M. Šimkovic: Nálezy z cisterny na Pustom hrade vo Zvolene. *Pamiatky a múzeá* 65, 2016, 7–12.
- Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2018 J. Beljak/N. Beljak Pažinová/M. Šimkovic: *Pustý hrad vo Zvolene a hrad Peťuša vo svetle aktuálnych výskumov*. Zvolen 2018.
- Beljak/Maliniak/Pažinová 2011 J. Beljak/P. Maliniak/N. Pažinová: Zvolenský Pustý hrad vo svetle archeologického bádania (od amatérskych výkopov až po začiatok systematického výskumu). *Archaeologia historica* 36, 2011, 265–278.
- Beljak Pažinová/Beljak 2020 N. Beljak Pažinová/J. Beljak: Benefits of the long-term research of the Pustý hrad castle (Deserted castle) in Zvolen and its prospects for the future. *Archaeologia historica* 45, 2020, 451–466.
- Comte/Gaborit-Chopin 1987 F. Comte/D. Gaborit-Chopin: Un gravoire médiéval au Faubourg de l'Evière d'Angers (Maine-et-Loire). *Revue Archéologique de l'Ouest* 4, 1987, 149–152.
- Darkevič 1966 V. P. Darkevič: *Proizvedeniya zapadnovo chudozhestvennogo remesla v vostočnoj Evrope (X–XIV. vv.)*. Moskva 1966.
- Espinoza/Mann 1999 E. O. Espinoza/M. J. Mann: *Identification Guide for Ivory and Ivory Substitutes*. Dexter 1999.
- Folke/Holtmann 1993 G. Folke/W. Holtmann: *Untersuchung zu mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Messern dargestellt am Beispiel von archäologischen Funden vornehmlich aus dem weiteren Küstenbereich von Nord- und Ostsee bis zur Mittelgebirgszone*. Göttingen 1993.
- Frey 2007 J. Frey: Neue Erkenntnisse zum älteren Topfhelm von Madeln. *Mittelalter. Zeitschrift des Schweizerischen Burgenvereins* 12, 2007, 113–120.
- Hanuliak 1999 V. Hanuliak: Doklady hmotnej kultúry Starého Zvolena (Pustého hradu) od 12. do 17. storočia. *Archaeologia historica* 24, 1999, 351–361.
- Hanuliak 2001 V. Hanuliak: Materiálne doklady remeselníckych dielní na Pustom hrade. *Archaeologia historica* 26, 2001, 185–191.
- Hanuliak 2006 V. Hanuliak: Vojenské pevnosti Jána Jiskru vo Zvolene. *Archaeologia historica* 31, 2006, 259–268.
- Holčík 1982 Š. Holčík: *Pribory*. Bratislava 1982.
- Hornbeck 2015 S. Hornbeck: Elephant ivory: An overview of changes to its stringent regulation and considerations for its identification. In: E. Hamilton/K. Dodson (ed.): *AIC Objects Specialty Group Postprints* 22. Washington 2015, 101–122.
- Janssen 1986 W. Janssen: Handwerksbetriebe und Werkstätten in der Stadt um 1200. In: H. Steuer (Hrsg.): *Zur Lebensweise in der Stadt um 1200*. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Beiheft 4. Bonn 1986, 301–378.
- Klučina/Romaňák 1983 P. Klučina/A. Romaňák: *Člověk, zbraň a zbroj v obraze doby. I. díl (5.–17. století)*. Praha 1983.
- Koechlin 1924 R. Koechlin: *Les Ivoires Gothiques Français*. Paris 1924.
- Koóšová 2004 P. Koóšová: Ceremoniál pasovania na rytiera. In: J. Meliš (zost.): *Rytierstvo – element v živote stredovekého človeka. Zborník príspevkov z rovnímenného sympózia Trnava, 5.–7. novembra 2004*. Trnava 2004, 23–41.
- Kowalczyk-Heyman 2010 E. Kowalczyk-Heyman: Anthropomorph verzierte mittelalterliche Messergriffe in Polen. *Quaestiones Medii Aevi Novae* 15, 2010, 241–282.
- Labuda 2016 J. Labuda: *Glanzenberg v Banskej Štiavnici. Archeologický výskum zaniknutej lokality*. Banská Štiavnica 2016.
- Marosi/Tóth/Varga 1982 E. Marosi/M. Tóth/L. Varga: *Művészeti I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus*. Székesfehérvár 1982.
- Nekuda/Nekuda 1997 R. Nekuda/V. Nekuda: *Mstěnice 2. Zaniklá středověká ves. Dům a dvůr ve středověké vesnici*. Brno 1997.
- Polla 1979 B. Polla: *Bratislava – západné suburbium*. Košice 1979.
- Randall 1993 R. H. Randall: *The Golden Age of Ivory: Gothic Ivory Carvings in North American Collections*. New York 1993.
- Sims/Baker 2006 M. E. Sims/B. W. Baker: *Tusk or Bone? An Example of Fake Walrus Ivory in the Wildlife Trade. Identification Guides for Wildlife Law Enforcement No. 10*. Ashland 2006.
- Slivka 1983 M. Slivka: Výrobky z kosti a parohu na Slovensku z obdobia stredoveku. *Archaeologia historica* 8, 1983, 327–346.

- Slivka 1984* M. Slivka: Parohová a kostená produkcia na Slovensku v období feudalizmu. *Slovenská archeológia* 32, 1984, 377–473.
- Słowiński 2014* S. Słowiński: Najnowsze znalezisko na Podzamczu w Szczecinie. In: J. Kochanowska (ed.): *Trzebiatów – spotkania pomorskie 2013*. Trzebiatów 2014, 15–28.
- Sommer 1981* P. Sommer: Střenka ve tvaru sokolníka z Vysokého Mýta. *Praehistorica* 8. *Varia archaeologica* 2, 1983, 315–318.
- Stone 2010* T. Stone: *Care of Ivory, Bone, Horn and Antler*. CCI Notes 6. Ottawa 2010.
- Šimkovic/Beljak/Maliniak 2013* M. Šimkovic/J. Beljak/P. Maliniak: *Zvolenský Pustý hrad. Spríevodca po hrade*. Zvolen 2013.
- Šmejda 1999* L. Šmejda: K hmotnej kultúre Vysokého Mýta v stredoveku. *Mediaevalia Archaeologica* 1, 1999, 169–192.
- Wild 2011* W. Wild: Nichtkeramische Objekte aus der Nordostschweiz – eine Auswahl. In: U. Niffeler (ed.): *Siedlungsbefunde und Fundkomplexe der Zeit zwischen 800 und 1350*. Akten des Kolloquiums zur Mittelalterarchäologie in der Schweiz. Basel 2011, 333–340.
- Williams/Edge 2004* A. Williams/D. Edge: Great helms and their development into helmets. *Glaadius* 24, 2004, 123–134.
- Žákovský/Hošek/Cisár 2012* P. Žákovský/J. Hošek/V. Cisár: A unique finding of great helm from the Dalečín castle in Moravia. *Acta Militaria Mediaevalia* 8, 2012, 91–125.

Decorated bone handle from Pustý hrad (Deserted Castle) in Zvolen

S u m m a r y

Miloš Čierny – Noémi Beljak Pažinová – Ján Beljak

The national cultural monument of Pustý hrad Castle in Zvolen (Fig. 1; 2) stretches over two hilltops of a hill with the same name, which is located on the southwestern edge of the town of Zvolen. Although the castle hill had a strategic position above the confluence of the Hron river and Slatina stream and was a popular settlement place from prehistory, it is mainly known for its high medieval fortification which was built and used by the last Hungarian kings of the Árpád family (Beljak *a i.* 2014, 36–44; Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2015; 2018, 5–63). Archaeological research at the castle has a long tradition (annually since 1992 until now) and has brought a lot of new information on the construction stages of the castle as well as numerous finds which reveal life at the royal residence (for more information see Beljak Pažinová/Beljak 2020; Beljak/Beljak Pažinová/Šimkovic 2015; 2018, 5–63; Hanuliak 1999; 2001; 2006).

The submitted article analyzes the exceptional find of a fragment of a handle made from an animal bone (Fig. 3) with engraved plastic motif from the Upper Pustý hrad castle. The artifact is accompanied by an interesting find context. Its first, larger, part (Fig. 3: 1) was discovered at the Upper Castle in the interior of the flanking tower (the tower in the eastern fortification line) in 1996 (Hanuliak 2001, 189). The second, smaller, part (Fig. 3: 2) was found in the backfill of the moat of the same tower during research season 2019. Match of both artifacts is documented by the proportions, motif engraving as well as the fracture (Fig. 3: 3). Discovery of another part of the figurally decorated bone handle almost a quarter of a century (23 years) later is a “little miracle” which aroused new interest in this exceptional artifact.

In the past, the scene depicted on the handle was interpreted as the act of accolade. This, however, can be excluded after a thorough analysis. Important attributes of knighthood (sword, belt and spurs) are absent and mutual touch at accolade or blessing is not standard either. Interpreting the hugging pair of figures as a couple at an intimate gesture is more acceptable. Figure 1 (the knight) is kneeling before Figure 2 (the lady) who is pressing his head against her chest, near her heart, with both hands. The kneeling position of Figure 1 might express respect, humility, submissiveness, abandonment or a warm relationship. The depicted motif has no analogy in the territory of central Europe. An analogous gesture (a kneeling male figure next to a standing woman) can be found for instance on the ivory knife handle (acc. no. 61.37.1 from an unknown location) from the 14th century in the Musée d'Art Roger-Quilliot in Clermont-Ferrand, France (source: <http://www.gothicivories.courtauld.ac.uk/>). A similar scene can be seen also on the ivory stilus/hair divider in the Williams College Museum of Art in Williamstown, Massachusetts, USA, which also originally comes from France and is dated to the first half of the 14th century (Randall 1993, 178). In both cases, the scene is interpreted as a love scene or lovers' date.

From the historical point of view, one depicted element of armour in the scene is important, the helm. According to the bulge of the rounded top, it is a face-covering great helm/bucket helm. Such helms were used at the turn of the 13th and 14th century or in the first decades of the 14th century (see the fighting scene on the page called Graf Albrecht von Heigerloch in the manuscript of Große Heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse) from around 1300–1400 (DOI: <https://doi.org/10.11588/diglit.2222#0079>)).

The depicted relief motif of the pair of figures with its precocity and preciseness suggests that it is an import. The artifact probably did not come from famous workshops of Paris in the High Middle Ages (13th–14th century) specializing in luxurious ivory products (Koechlin 1924) as previously assumed (Hanuliak 2001, 189). Macroscopic analysis of both fragments showed that compact bone tissue was used for its production (Fig. 3: 4). Thus, it might have been produced by a workshop imitating French products. Such workshops worked e. g. in northern Germany (Janssen 1986, 308).

The depicted motif itself as well as the brittleness and elegance of the artifact suggest that it was a personal property of a rich lady and she could have used it for various everyday activities, e. g. as a piece of cutlery. Judging by the similar find from Szczecin-Podzamcze dated to the 2nd half of the 13th century (Słowiński 2014), an exceptional (decorated) blade must have belonged to the anthropomorphically decorated handle (Fig. 5).

Dating of the artifact (Fig. 3) on the basis of the analysis of the image and the find situation (cultural layer with coins of Ladislaus IV of Hungary and Albrecht I von Habsburg) corresponds with the turn of the 13th and 14th centuries (Hanuliak 2001, 189) or can be definitely dated before the mid 14th century.

Fig. 1. Zvolen-Pustý hrad Castle, the Upper Castle. Aerial view of the castle area from the east. A – place of discovery of fragment 1 in 1996; B – place of discovery of fragment 2 in 2019. Legend: a – moat of the tower in the eastern fortification line; b – trench 4/2019. Author: J. Beljak.

Fig. 2. Zvolen-Pustý hrad Castle, the Upper Castle – plan. A – place of discovery of fragment 1 in 1996; B – place of discovery of fragment 2 in 2019. 1 – entrance gate; 2 – tower I (county castle); 3 – tower II; 4 – flanking tower in the eastern fortification line; 5 – area of the so-called Donč's castle. Legend: a – trench 4/2019; b – 2nd half of the 12th century; c – 1st half of the 13th century; e – end of the 13th century; f – 14th century; g – sightseeing tour; h – original access road. Author N. Beljak Pažinová.

Fig. 3. Zvolen-Pustý hrad Castle, the Upper Castle. 1 – plastically decorated first part of the handle discovered in 1996 in the interior of the tower in the eastern fortification line; 2 – second part of the handle discovered in the moat of the flanking tower (trench 4) in 2019; 3 – connection of both parts of the handle into one whole (photo by J. Beljak; drawing by M. Čierny) and the QR code for a 3D model in the Sketchfab software (author P. Albert); 4 – photo of the structure of the handle's fragment (twenty fold magnification) discovered in 2019 (stereoscopic magnifier Zeiss Discovery V 12. Author J. Mihályiová.

Fig. 4. Zvolen-Pustý hrad Castle, the Upper Castle. Trench 4/2019 near the interior face of the eastern fortification line of the Upper Castle. Author J. Beljak.

Fig. 5. Zvolen-Pustý hrad Castle, the Upper Castle. 1 – the handle decorated with a relief depicting a woman with a little dog and the inlaid handle from Podzamcze in Szczecin, Poland (after Słowiński 2014); 2 – hypothetical reconstruction of the plastically decorated handle from Pustý hrad-the Upper Castle with the decorated knife blade from the Lower Castle discovered in 2010. Photo by J. Beljak.

Translated by Mgr. Viera Tejbisová

Mgr. Miloš Čierny
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
milos.cierny@savba.sk

prof. PhDr. Noémi Beljak Pažinová, PhD.
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Katedra archeológie
Tr. A. Hlinku 1
SK – 949 74 Nitra
nbpazinova@ukf.sk

PhDr. Ján Beljak, PhD.
Archeologický ústav SAV v Nitre
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
jan.beljak@savba.sk

PO STOPÁCH PRADEDA AUDREY HEPBURN

Výsledky archeologického výskumu Kostola sv. Mikuláša v Kovarciach v rokoch 2016–2019¹

Mário Bielich – Silvia Bodoriková – Michaela Dörnhöferová – Tomáš Rajnic –
Elena Piecková – Veronika Dubcová

DOI: <https://doi.org/10.31577/szausav.2020.67.18>

Keywords: Slovakia, Kovarce, sacral architecture, church cemetery (ev. churchyard), crypt of A. Wels

In the footsteps of great-grandfather of Audrey Hepburn. The results of the archaeological research of St. Nicolas church in Kovarce in the years 2016–2019

The article brings the first information about the research of the baroque church of St. Nicholas in Kovarce, dist. Topoľčany. The research was carried out in 2016–2019 and was induced by the construction activity (hot water connection and lightning conductor). During the archaeological research, several new building units were uncovered and documented: a smaller room in the NW corner of the church, a crypt under the northern sacristy and the eastern part of the extinct original polygonal Gothic presbytery of the older church. Three medieval graves from the church cemetery were also documented. In the crypt we documented the remains of A. Wels from the end of the 19th century. (Great-grandfather of British actress A. Hepburn). Material culture acquired during the research documents the life in the village in the 17th–18th century and grave equipment of the second half of the 19th cent. The anthropological analysis of found skeletal remains is also a part of the paper.

ÚVOD

Príspevok prináša prvé informácie o menšom archeologickom výskume barokového Kostola sv. Mikuláša v Kovarciach v rokoch 2016–2019. Výskum bol vyvolaný stavebnými aktivitami pri rekonštrukcii kostola a priniesol mnoho nových poznatkov o vývoji kostola a jeho okolia od stredoveku až do 19. stor. V predmetnom texte sú aj prvé antropologické analýzy kostrových nálezov, ktoré boli počas výskumu objavené. Výskum bol vedený v kooperácii s umelecko-historickým výskumom M. Haviarovej a T. Haviara.

LOKALIZÁCIA

Obec Kovarce leží na nive rieky Nitra a pozdĺž náplavových kužeľov jej ľavostranných prítokov. Rovinný až vrchovinný povrch chotára tvoria mladotretihorné uloženiny, pokryté riečnymi uloženinami a sprašou. Severozápadné svahy pohoria Tríbeč tvoria kryštallické horniny a kremence starších druhohôr. Nadmorská výška obce v strede je 164 m, v jej chotári 156–829 m (*Vlastivedný slovník obcí* 1978, 83). Skúmaná poloha sa nachádza na rovine v blízkosti cesty spájajúcej Kovarce s Ludanicami. Priestor v okolí kostola je zastavaný zástavbou dediny a blízkeho kaštieľa, v minulosti sa tu nachádzala voľná plocha ohraničená ohradou kostola. Z pedologického hľadiska je terén hnedozem, ktorá vznikla v polovici 18. stor., keď bol nový barokový kostol prisýpaný, aby došlo k vyrovnaniu terénu. Pod hnedozemou sa nachádza žlté sprašovité podložie (*Mazúr/Luknič* 1986, 165).

¹ Príspevok vznikol s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe zmluvy APPV-16-0449 „Stredoveká Nitra v hmotných prameňoch“ a ako dopadový ukazovateľ udržateľnosti projektu ITMS: 26220120059.

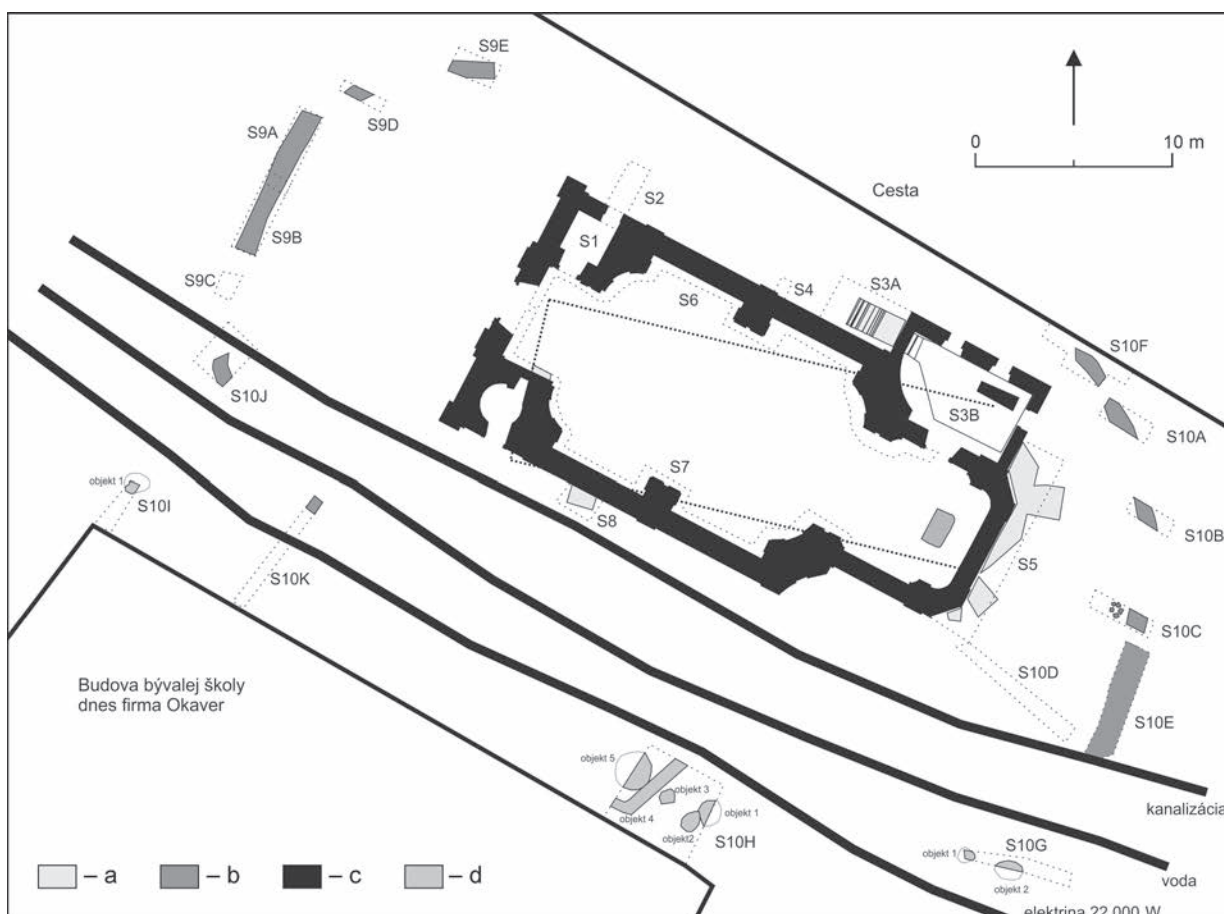

Obr. 1. Kovarce zobrazené na prvom vojenskom mapovaní. Dostupné na: <https://mapire.eu/en>

PREHLAD DOTERAJŠIEHO BÁDANIA

Najstaršie praveké osídlenie pochádza z katastra obce Kovarce z polohy Hôrky, v okolí Kaplnky sv. Anny. V tejto polohe sa našlo niekoľko úštepov z rádiolaritu čokoládovej farby, ktoré sa nepodarilo bližšie datovať. Je možné, že tieto nálezy korešpondujú s najmladšou fázou paleolitických kultúr (gravettien), nájdených na strednom Ponitří. Obdobie neolitu je v obci Kovarce spojené s polohou Dielec, kde sa našlo sídlisko kultúry s lineárnou keramikou (Klčo/Illášová 1993, 11). Sídlisko lengyelskej kultúry bolo zistené v blízkosti mlyna A. Zicha (Klčo/Illášová 1993, 11). Z danej polohy je doložené aj sídlisko z eneolitu, staršej a mladšej doby bronzovej (Mitáš/Žáčik 2011, 195). V katastri obce sa nachádza aj hradisko lužickej kultúry z neskoršej doby bronzovej až z doby halštatskej na vrchu Veľký Tríbeč (Katkinová/Katkin 2002, 83; Mitáš/Žáčik 2011, 195; Veliačik/Romsauer 1994, 87; Wiedermann 1985, 28). Stredoveké osídlenie je doložené pri mlyne A. Zicha, kde A. Ruttkay identifikoval sídlisko z 9. stor. (Ruttkay 1972). Intenzita osídlenia katastra obce narastala v priebehu 12.–13. stor. Evidujeme štyri polohy s nálezmi keramiky z tohto obdobia, v polohe Vinohrad (Wiedermann 1987); Humnište (Rod 1954a); Dielec (Rod 1954b) a mlyn a okolie (Ruttkay 1972). Vrcholnostredoveké nálezy boli zistené aj pri kopaní základov pivnice, vedľa rímsko-katolíckej fary (Mitáš/Žáčik 2011, 195).

Vznik stredovekej obce Kovarce, v minulosti nazývanej aj Koarch, sa spája s tatárskym vpádom na Slovensko v rokoch 1241–1242, kedy sa tu sústreďovala hospodárska a remeselná výroba do jedného celku. Od roku 1280 až do začiatku 14. stor. bola obec majetkom rodiny Ludanickovcov. Následne sa obec stala majetkom kráľa, neskôr sa majitelia striedali, až sa nakoniec stala súčasťou panstva rodu Aponiovcov. Kovarce boli súčasťou tohto panstva až do roku 1945. Obec dostala právo slobodného trhu a v 14. stor. svojím vývojom prerástla do funkcie mesta. V 15. stor. sa tu rozvinulo čižmárstvo a hrnčiarstvo. Po výprave bega Mehmeda na Slovensko v roku 1530 bolo vyrabované a vypálené celé Ponitrie vrátane Kovariec (<http://www.obeckovarce.sk/historia-obce.html>). V záhrade domu pána Pecháča sa v roku 1979 podarilo G. Březinovej zozbierať materiál z neskorého stredoveku (Březinová 1979). Z roku 1617 pochádza zaujímavá správa o tom, že chotár bol spustošený inváziou kobyliiek. Po vytlačení osmanských vojsk z krajiny v roku 1687 sa postupne začal oživovať hospodársky život. V roku 1755–1756 bol postavený barokový Kostol sv. Mikuláša na mieste pôvodného gotického kostola (obr. 1). Donátorkami výstavby kostola boli tri vdovy: J. Berenyi, vdova po O. Zayovi; J. Otlik, vdova po L. Korlátkoy a T. Korlátkoy, vdova po J. Apponyi. V roku 1864 postavila firma Wels a Wehle v obci cukrovar (*Vlastivedný slovník obcí* 1978, 83).

Obr. 2. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Jednotlivé sondy archeologického výskumu z rokov 2016–2019. Spracovali M. Bartík, M. Bieliach, A. Nemergut, M. Vojteček. Legenda: a – základy gotického kostola; b – ohradový múr cintorína; c – základy barokového kostola; d – novoveké sídliskové objekty.

VYHODNOTENIE VÝSLEDKOV ARCHEOLOGICKÉHO VÝSKUMU

Záchranný archeologický výskum trval štyri roky (obr. 2). V roku 2016 sme skúmali teplovodnú prípojku ku kostolu, ryhy bleskozvodu (sondy 1–5) a v roku 2017 výkopy odvlhčovacej ryhy v interiéri kostola (sondy 6 a 7). V roku 2018 sme v rámci prípravy revitalizácie okolia Kostola sv. Mikuláša vykopalí východne a západne od kostola zisťovacie sondy, ktorých cieľom bolo identifikovať priebeh ohradového múru cintorína (sondy 8–10A, 10A–10D). V roku 2019 pokračoval výskum južne od kostola. Objavili sme zvyšky novovekého sídliska s nálezmi z vrcholného stredoveku (sondy 10E–10K).

Sonda 1/2016

Sonda 1 sa nachádzala v severozápadnom rohu barokového kostola. Išlo o menšiu miestnosť, ktorá slúžila na uskladňovanie vecí na údržbu kostola. V rovnakej časti, ale v juhozápadnom rohu bolo schodisko na chór. Rozmery miestnosti sú 200 x 200 cm. Podlahu v mieste sondy tvorila mramorová biela dlažba (30 x 50 cm). Vybudovaná bola v 50. rokoch 20. stor. Po odstránení mramorovej podlahy sme pod jemným maltovým lôžkom objavili pôvodnú barokovú tehlovú podlahu, tvorenú z tehli s otlakami písmen C I B. Tieto písmená identifikujú jednu z donátoriek výstavby kostola grófkou Juditu Beréni, manželku grófa Zaia. Tehla sa nachádzala na 10 cm zhutnenom sutinovom zásype, ktorý prechádzal priamo nad klenbou zaklenutého dutého priestoru, ktorý sa nám podarilo v západnej časti miestnosti narušiť. V strede bol identifikovaný tehlový štvorec 100 x 100 cm. Pri rozoberaní štvorca sme pod jednou z tehli objavili jeden 20 haliernik z roku 1921 (určil J. Hunka). Počas stavebných úprav v 20. rokoch 20. stor. bola

Obr. 3. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Sonda 3A, vstupné schodisko do krypty pod severnou sakristiou. Vyhotoval B. Balžan, M. Bielich.

tehlová podlaha rozobraná v priestore štvorca v strede miestnosti, pod ktorou sa nachádza kruhový otvor s priemerom 50 cm, ktorý bol otvorený a znovu zamurovaný. Ten sme následne otvorili a dostali sme sa do dutého priestoru zaklenutého valenou klenbou. Jeho vnútorné rozmery boli 140 x 140 cm a bol celý zasypán stavebnou sutinou (obsahuje tehly s kolkami CBI a CEI), ktorá sa do vnútra dostala cez tento kruhový otvor. Na dne, 190 cm od bodu 0 (niveleta podlahy v strede kostola), bola tehlová dlažba. V strede podlahy sa nachádzal, rovnako ako na vrchu, štvorec 100 x 100 cm. Najmladší zásah v tomto priestore nastal v 70. rokoch 20. stor., keď boli v juhovýchodnom rohu miestnosti uložené elektrické siete, pričom bola zničená baroková tehlová podlaha. Sieť bola uložená do plastovej rúry a zaliata betónom. Pri jeho rozbíjaní sa našiel plechový vrchnáčik z piva Zlatý bažant, ktorý bol používaný v 70. rokoch 20. stor.

Funkcia dutého zaklenutého priestoru je diskutabilná, mohlo ísť o priestor detskej hrobky, osária alebo o miestnosť na ukladanie vzácných predmetov z kostola. Obsah priestoru bol v 20. rokoch 20. stor. znehodnotený, a teda ostáva záhadou.

Obr. 4. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Sonda 3B, interiér krypty A. Welsa s bronzovou rakvou.
Foto M. Bielich.

Sonda 2/2016

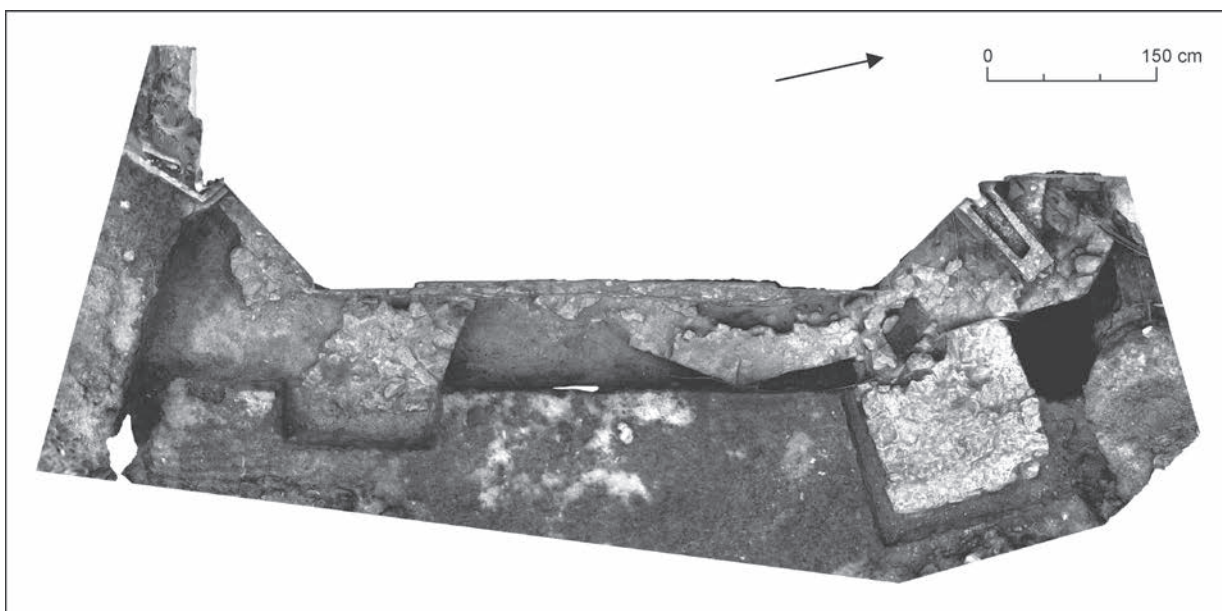
Sonda 2 sa nachádzala pri severnej stene kostola oproti sonde 1, ktorá bola v interiéri. Terén v mieste sondy tvorila plocha s povrchom z udupanej hliny. Pod hlinou bola kultúrna vrstva, ktorá vznikla pri úpravách terénu po výstavbe kostola v druhej polovici 18. stor. V celej ploche i hĺbke obdĺžnikovej sondy boli zistené tri zásypové vrstvy. Najvrchnejšia vrstva vznikla pri posledných terénnych úpravách v druhej polovici 20. stor. Súvisí s budovaním betónovej obruby okolo základov kostola, ktoré boli obnažené na kameň. Druhá žltá zásypová vrstva súvisí priamo s výstavbou kostola v druhej polovici 18. stor. Pod touto vrstvou sa nachádzalo ílovité žlté podložie, ktorého mocnosť je podľa geológov minimálne 5 m. V hĺbke 230 cm od základového odstupu sme v ílovitom podloží zdokumentovali kostrový hrob (hrob 1). Pochádza z kostolného cintorína gotického kostola, ktorý bol prestavaný v baroku.

Opis hrobu

Hrob 1: orientácia JZ – SV, nájdená hlava a horné končatiny. Hrob neobsahoval žiadne prídavne predmety. Datovanie: neskorý stredovek – novovek.

Sonda 3A/2016

Sonda 3A bola skúmaná pri západnej stene severnej sakristie kostola. Situovaná bola v exteriéri sakrálnych stavieb (obr. 3). V celej ploche i hĺbke obdĺžnikovej sondy bola zistená jedna zásypová vrstva tvorená stavebnou sutinou. Vznikla po sanácii vstupu do krypty, ktorá sa nachádzala pod severnou sakristiou. K stavebnej úprave došlo na konci 30. rokov 20. stor. alebo v prvých rokoch 2. sv. vojny. Sonda 3A odkryla západný vstup do krypty pod severnou sakristiou. Do sakristie sa vstupovalo po ôsmich schodoch, ktoré boli vykopané do barokového zásypu a podsypané žltým pieskom. Schody boli tvorené hlinenými tehľami, ktoré mali jeden roh zaoblený. Tehly boli kladené zvisle na bok. Pred vstupom do krypty sa nachádzalo menšie tehlové plató s rozmermi 120 x 120 cm. Počas 2. svetovej vojny schody rozbili a následne nimi uzavreli vstup do krypty, potom asanovali celú budovu vstupu a zasypali ňou vchod. Interiér krypty sme označili ako sonda 3B (obr. 4). V krypte je uložená bronzová rakva A. Welsa. Vnútorné rozmery krypty sú 400 x 360 cm, je zastrešená valenou klenbou. Vnútorný priestor je omietnutý bielou omietkou, podlaha je tehlová. Rakva sa nachádzala v severnej časti krypty (obr. 4).

Obr. 5. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Sonda 5, objavené východné presbytérium gotického kostola. Vyhotoval B. Balžan, M. Bielič.

Sonda 4/2016

Sonda 4 sa nachádzala v strede severnej steny hlavnej lode Kostola sv. Mikuláša. Išlo o menšiu zisťovaciu sondu, ktorej cieľom bolo odstránenie betónovanej vrstvy na základoch barokového kostola. Vo výkope sondy 4 sa našla iba jedna vrstva, ktorá vznikla pravdepodobne pri výstavbe kostola v druhej polovici 18. stor.

Sonda 5/2016

Sonda 5 sa nachádzala východne od presbytéria a sakristie Kostola sv. Mikuláša. Pod udupanou hlinou bola kultúrna vrstva, ktorá vznikla pri úpravách terénu po výstavbe kostola v druhej polovici 18. stor. V sonde 5 sa podarilo objaviť východnú časť presbytéria staršieho gotického Kostola sv. Mikuláša (obr. 5). Hypoteticky môžeme predpokladať, že šírka presbytéria bola 800 cm. Identifikovali sme dva rohy zo štyroch z polygónu presbytéria. Šírka základov sa nedala identifikovať, pretože základy gotického kostola sú spojené so základmi barokového kostola. Absolútna hĺbka základov je 162,71 m n. m. V sonde 5 sme na styku východného múra presbytéria a oporného piliera 1 urobili rez po základovú škáru. V zisťovacom reze sme našli dva hroby vo veľmi fragmentárnom stave. Zistili sme, že základy presbytéria boli v prvom metri budované ako poloblúk a následne sa prešlo na polygonálne presbytérium. Porovnanie vzoriek malty uskutočnil dr. T. Haviar, ktorý zistil zhodu pri maltách. Ide teda o jednu stavebnú fázu. Kostol sv. Mikuláša vznikol v období gotiky (13.–14. stor.). Pravdepodobne fungoval až do prvej polovice 18. stor., potom bol rozobratý. Počas jeho existencie sa prejavili statické problémy, výsledkom ktorých bolo vybudovanie oporných pilierov. V tejto sonde sa nám podarilo nájsť dva oporné piliere. Jeden sa nachádzal pri východnom múre, druhý v juho-východnom rohu presbytéria.

Opis hrobov

Hrob 2: orientácia SZ – JV, nájdená lebka a fragmenty končatín, hrob neobsahoval žiadne prídavne predmety. Datovanie: neskorý stredovek – novovek.

Hrob 3: orientácia SZ – JV, objavené len horné končatiny, hrob neobsahoval žiadne prídavne predmety. Datovanie: neskorý stredovek – novovek.

Obr. 6. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Sonda 7, pod mramorovou podlahou v interiéri kostola objavený západný múr pôvodného gotického kostola. Foto M. Bielich.

Sonda 6/2017

Sonda 6 sa nachádzala v interiéri pri severnej stene Kostola sv. Mikuláša. Začínala sa v SZ rohu pri vstupe do kostola a končila sa vo vstupe do severnej sakristie. Plochu v mieste sondy 6 tvorila mramorová dlažba vybudovaná v 50. rokoch 20. stor. Mramorová dlažba bielej farby mala rozmer 30 x 50 cm, hrúbka bola 4 cm. Pod mramorom bolo až 10 cm vyrovnávacieho betónu. Pod jeho vrstvou sa nachádzal 10 cm zásyp a následne vnútorný základový odstup múrov barokového kostola. Mimo základový odstup sa nám v sonde 6 podarilo dostať iba na prvé tri metre výkopu (miesto pod vežou). Následne sme kopali iba do hĺbky 20 cm od nulového bodu v priestore celej hlavnej lode kostola. Výkop sa často krížil s existujúcimi inžinierskymi sieťami, ktoré sme nemohli narušiť. V priestore presbytéria sme sondu prehĺbili až na 40 cm. Po odstránení súčasnej mramorovej dlažby (niveleta 0) sme pod maltovým lôžkom -4 cm od nulového bodu objavili zvyšky po maltových lôžkach pôvodnej kamennej podlahy. Medzi 6–8,8 m sondy 6 sa našlo osem maltových lôžok po pôvodnej kamennej dlažbe barokového kostola. Pôvodná dlažba mala rozmery 40 x 40/50 cm (?). V zásype v presbytériu sme odkryli aj zlomky tejto dlažby, bola pravdepodobne zeleno sivá. Na stenách sa nám podarilo identifikovať relikty pôvodnej barokovej sivej omietky. Zásyp nad základovým odstupom neobsahoval žiadne zlomky keramiky iba menšie fragmenty ľudských kostí, ktoré súvisia so starším kostolným cintorínom.

Sonda 7/2017

Sonda 7 bola situovaná pri južnej stene kostola v interiéri. Začínala v rohu pri západnom hlavnom vstupe do kostola a pokračovala okolo južných múrov kostola v hlavnej lodi až do presbytéria, kde končila. Najvrchnejšiu vrstvu tvorila mramorová dlažba vybudovaná v 50. rokoch 20. stor. V juhozápadnom rohu kostola sa nám podarilo nájsť aj západný múr staršieho gotického kostola. Hrúbka múru bola 100 cm. Bol narušený výstavbou základov barokového kostola, ale korešpondoval s orientáciou presbytéria gotického kostola, nájdeného v exteriéri na východnej strane barokového kostola (obr. 6). V presbytériu barokového kostola boli aj základy priečky vo svätyni. Tá bola vybudovaná pravdepodobne v 19. stor. a pri výmene podlahy v 30. rokoch 20. stor. bola odstránená.

Sonda 8/2018

Sonda 8 sa nachádzala pri južnej stene hlavnej lode. Odkryli sme južný oporný pilier pôvodného gotického kostola, ktorý vystupuje z južnej steny barokového kostola. Pilier bol široký 80 cm a pravdepodobne sa nachádzal v rohu juhozápadnej steny staršieho kostola.

Sonda 9/2018

Sondy 9A–E sa nachádzali v exteriéri, západne od Kostola sv. Mikuláša a mali orientáciu S–J a V–Z. Cieľom bolo identifikovať priebeh ohradového múru kostolného cintorína na západe (obr. 2). Ako podklad k vytýčeniu sond sme použili geofyzikálny prieskum J. Tirpáka z roku 2016–2017. Sondy 9A a 9B sme vytýčili oproti barokovému vstupu do kostola, na okraji betónového chodníka. Mali orientáciu S–J a rozmery 100 x 200 cm. V oboch sa nám podarilo po 15–20 cm od povrchu nájsť západný priebeh ohradového múru cintorína. Jeho základy boli široké okolo 80 cm. Odkryli sme ho maximálne do hĺbky 30 cm od nájdenia. Múr bol tvorený zo stredne veľkých lomových kameňov, spájaných maltou s menším podielom piesku. V sonde 9C nebol žiadny múr. Priestor bol silne narušený novšími zásahmi, najmä výkopmi inžinierskych sietí (elektrické káble). Sondu 9D sme situovali do betónového chodníka, orientácia V–Z. Po odstránení betónu sme v strede odkryli ohradový múr cintorína. SZ od kostola do trávinatej plochy bola situovaná posledná sonda na západe sondy 9E. Aj tu bol objavený priebeh ohrady, pričom sme zistili, že ohrada pokračuje do výkopu kanalizácie, ktorý sa uskutočnil v roku 1978 a bol dokumentovaný A. Ruttkayom (1978). Múr vznikol pravdepodobne v 16. stor. a slúžil do konca 17. stor.

Sonda 10/2018–2019

Sondy 10A–E sa nachádzali východne od presbytéria kostola v exteriéri. Terén v mieste sondy 10A–E tvorila iba trávnatá plocha. Cieľom bolo identifikovať a sledovať priebeh východného ohradového múru kostolného cintorína. Priebeh múru presne kopíroval anomálie identifikované geofyzikálnym prieskumom z roku 2016–2017 (Tirpák 2017). Na základe geofyzikálneho prieskumu sme vytýčili sondu 10A, severovýchodne od rohu sakristie kostola. Po znížení terénu o 30 cm boli objavené relikty ohradového múru cintorína. Vo východnej časti sondy sme zdokumentovali kultúrnu vrstvu, ktorá obsahovala veľké množstvo keramiky zo 17.–18. stor. Vytýčili sme sondy 10B a 10C. V oboch sme našli priebeh múru, ktorý mal šírku 80 cm. Múr je tvorený zo stredne veľkých lomových kameňov, spájaných maltou s menším podielom piesku. Podarilo sa nám odkryť iba základy ohrady. Sondu 10D sme situovali na okraj trávinatej plochy areálu kostola, no múr sa tu nenachádzal, preto sme vytýčili sondu 10E s orientáciou S–J v bezprostrednej blízkosti sondy 10C. Následne sme preskúmali priebeh ohrady až po asfaltovú cestu. Počas výkopu piatich zisťovacích sond západne od kostola sa nám podarilo v štyroch sondách doložiť priebeh ohradového múru cintorína. Vznikol pravdepodobne v 16. stor. a slúžil do konca 17. stor. V roku 2019 sme pokračovali v identifikácii priebehu ohradového múru na východe. Sonda 10E bola východne od presbytéria barokového kostola. Počas výkopu zisťovacej sondy 10E, južné rozšírenie východne od kostola, sa nám podarilo doložiť priebeh ohradového múru cintorína a jeho postupné otáčanie južným smerom. Šírka zachovanej časti základov múru bola približne 80 cm. Počas výkopu zisťovacej sondy 10F, severovýchodne od kostola, sme doložili priebeh ohradového múru cintorína a jeho postupné otáčanie severným smerom (obr. 7). Zároveň boli identifikované betónové základy dažďovej kanalizácie, ktoré skúmal A. Ruttkay (1978).

Sonda 10G/2019

Sonda 10G sa nachádzala juhovýchodne od Kostola sv. Mikuláša, a to pred budovou bývalých stavebnín. Cieľom sondy bolo nájsť priebeh ohradového múru. Bohužiaľ, po znížení sondy o 90 cm sme objavili žlté sprašové podlažie s dvoma sídliskovými objektami. Objekt 1 sa nachádzal v západnom rohu sondy. Ide o zásobnú jamu hruškovitého tvaru, ktorú sme plasticky vybrali do hĺbky 180 cm. V zásype sme odkryli okrem novovekej keramiky aj keramiky z vrcholného stredoveku. Na profile sa nejasne črtal starší objekt, ktorý bol narušený výkopom novovekej sídliskovej jamy. V strede sondy sa nachádzal ďalší sídliskový objekt z novoveku.

Obr. 7. Kovarce, Kostol sv. Mikuláš. Sonda 10F, ohradový múr cintorína narušený výkopom dažďovej kanalizácie. Foto M. Bielich.

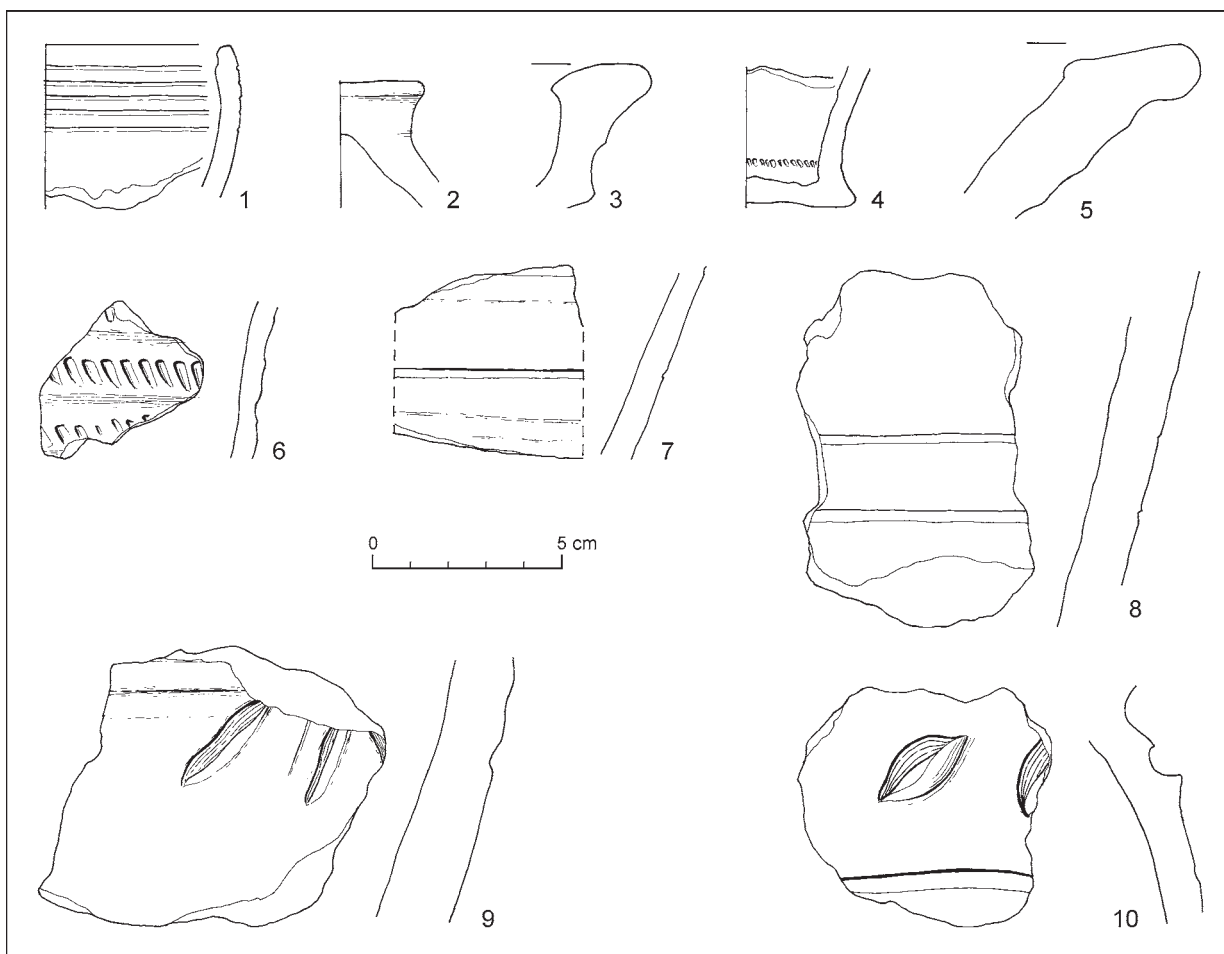
Sonda 10H/2019

Sonda 10H sa nachádzala na severovýchodnom rohu budovy firmy Okaver, južne od kostola. Nepodarilo sa nám nájsť priebeh ohradového múru cintorína. V severnej časti výkopu sme boli limitovaní výkopom kábla vysokého napätia (22 000 W), ktorý má ochranné pásmo 100 cm. V sonde sa na žltom sprašovom podloží podarilo objaviť dva sídliskové objekty v superpozícii. Objekt 1 je datovaný do vrcholného stredoveku a objekt 2 je datovaný do novoveku (17.–18.stor.) V zásype objektov sa nachádzalo minimálne množstvo nálezov. Následne sme sondu rozšírili západným smerom o 200 cm. Po znížení o 40 cm sme odkryli žlté sprašovité podložie, na ktorom sme identifikovali ďalšie tri sídliskové objekty.

V západnej časti sondy bol kruhový objekt (objekt 5), ktorý sme plasticky vybrali. Ide o obilnú jamu z obdobia novoveku, ktorá neskôr slúžila ako odpadová jama. Jama obsahovala veľké množstvo keramiky, skla a zvieracích kostí. Hĺbka jamy bola 200 cm, plasticky sme vybrali iba východnú polovicu. Vo východnej časti západného rozšírenia sondy 10H sme identifikovali menšiu kruhovú jamu (objekt 3), ktorú sme celú plasticky vybrali do hĺbky 48 cm. Obsahovala keramický materiál z vrcholného stredoveku. Išlo o zlomky okrajov hrncovitých nádob s rytou výzdobou a zlomky okrajov zásobníč. V strede sondy smer SV – JV sme objavili pás mazanice, pravdepodobne deštrukciu staršej stavby (objekt 4). Na mazanici boli dobre identifikovateľné konštrukčné prvky sídliskovej stavby.

Sonda 10I/2019

Sonda 10I sa nachádzala na severozápadnom rohu budovy firmy Okaver, juhozápadne od kostola. V strede sondy sme odkryli betónovú rúru dažďovej kanalizácie z nádvoria firmy Okaver (bývalé Kino). V severnej časti sondy bola časť sídliskového objektu z vrcholného stredoveku. Objekt sme v priestore sondy plasticky vybrali. Obsahoval najmä zlomky keramiky. Zásypová vrstva nad objektom zahŕňala keramiky z 2. pol. 18. stor. Najvrchnejšia vrstva súvisí so stavebnými úpravami okolo bývalej školy a pochádza z 20. stor.

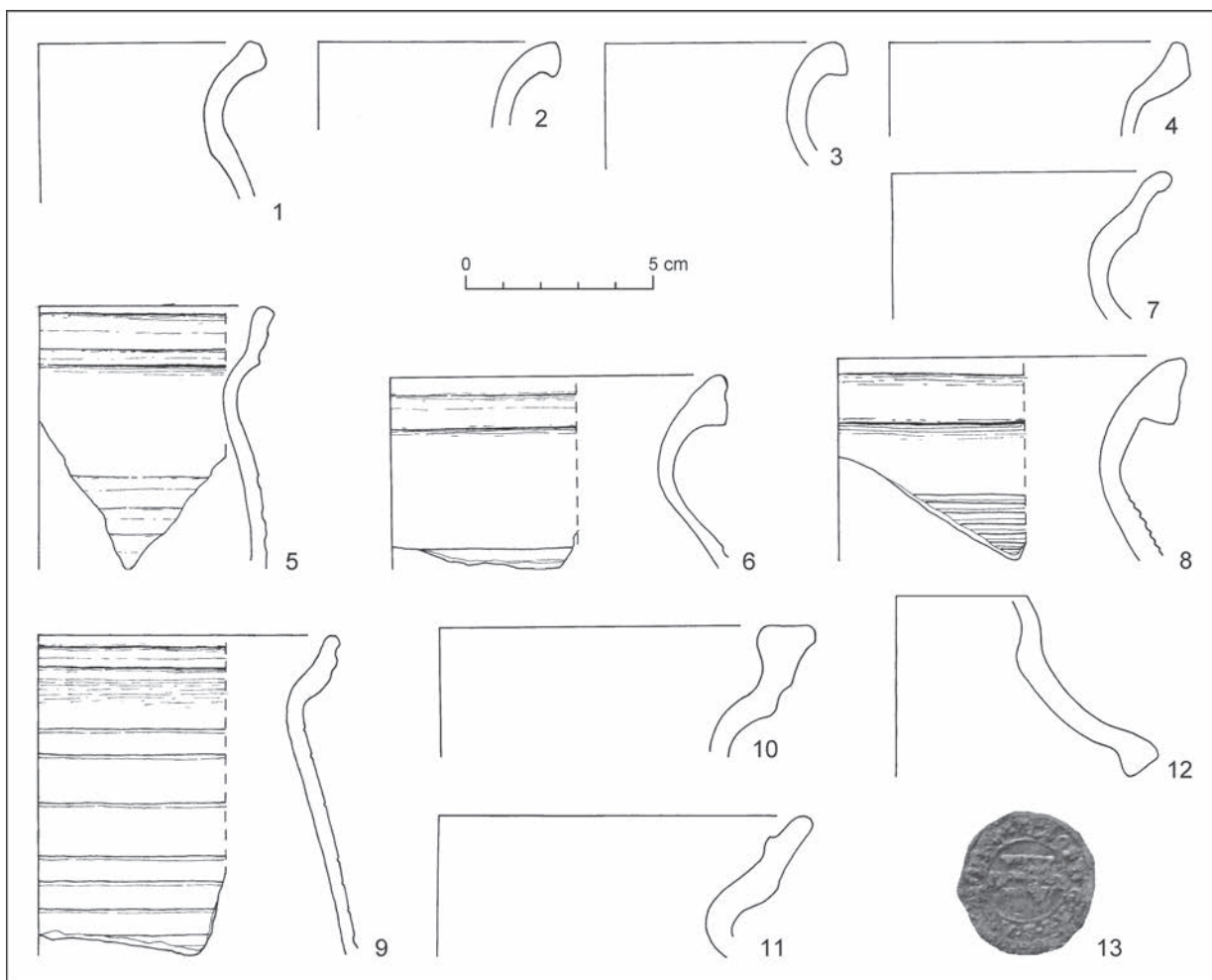
Obr. 8. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Výber vrcholnostredovekej a neskorostredovekej keramiky. Kresba Ž. Nagyová.

Sonda 10J/2019

Sonda 10J sa nachádzala v asfaltovom prístupovom chodníku, a to juhozápadne od kostola. Cieľom bolo identifikovať aspoň reliktý ohradového múru na juh od kostola, pretože tento priestor bol v 70. rokoch 20. stor. narušený výkopom troch inžinierskych sietí, ktoré väčšinu múru zničili. Sonda sa nachádzala medzi kanalizáciou a vodovodnou prípojkou. Podarilo sa nám objaviť reliktý ohradového múru na juhozápadnom rohu sakrálneho areálu. Šírka zachovanej časti základov múru bola približne 80 cm. Odkryli sme ho maximálne do nivelety 20 cm od nájdenia. Múr bol zo stredne veľkých lomových kameňov, ktoré boli spájané maltou s menším podielom piesku.

Sonda 10K/2019

Sonda 10K bola skúmaná ako posledná. Išlo o výkop prípojky dažďovej kanalizácie na kanalizáciu južne od kostola. Výkop bol hlboký iba 30 cm. Prechádzal vrstvami zásypu cesty, a to južne od kostola. Avšak podarilo sa nám nájsť priebeh všetkých sietí južne od kostola. Kábel vysokého napätia (22 000 W) bol 500 cm od severnej steny firmy Okaver. Výkop vody bol realizovaný 600 cm od budovy. Po 700 cm sme identifikovali korunu ohradového múru cintorína a 800–900 cm od budovy Okaver sa nachádzala kanalizačná ryha.

Obr. 9. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. 1–12 – výber novovekej keramiky; 13 – grajciar Leopolda I. Kresba Ž. Nagyová, foto M. Bielich.

KERAMIKA

Keramika pochádzala najmä zo sídliskových jám východne a južne od kostola, zo sond 10A, 10G a 10H. Analyzovali sme spolu 2245 fragmentov keramiky a kachlíc. Získanú keramiku chronologicky rozdeliť na keramiku vrcholnostredovekú a novovekú. Najstaršiu skupinu nálezov reprezentujú zlomky veľkých zásobníč (obr. 8: 5, 7–10) z vrcholného stredoveku. Výzdoba je tvorená hrubými obežnými líniami (obr. 8: 7, 8) alebo šikmými vrypami (obr. 8: 9, 10).

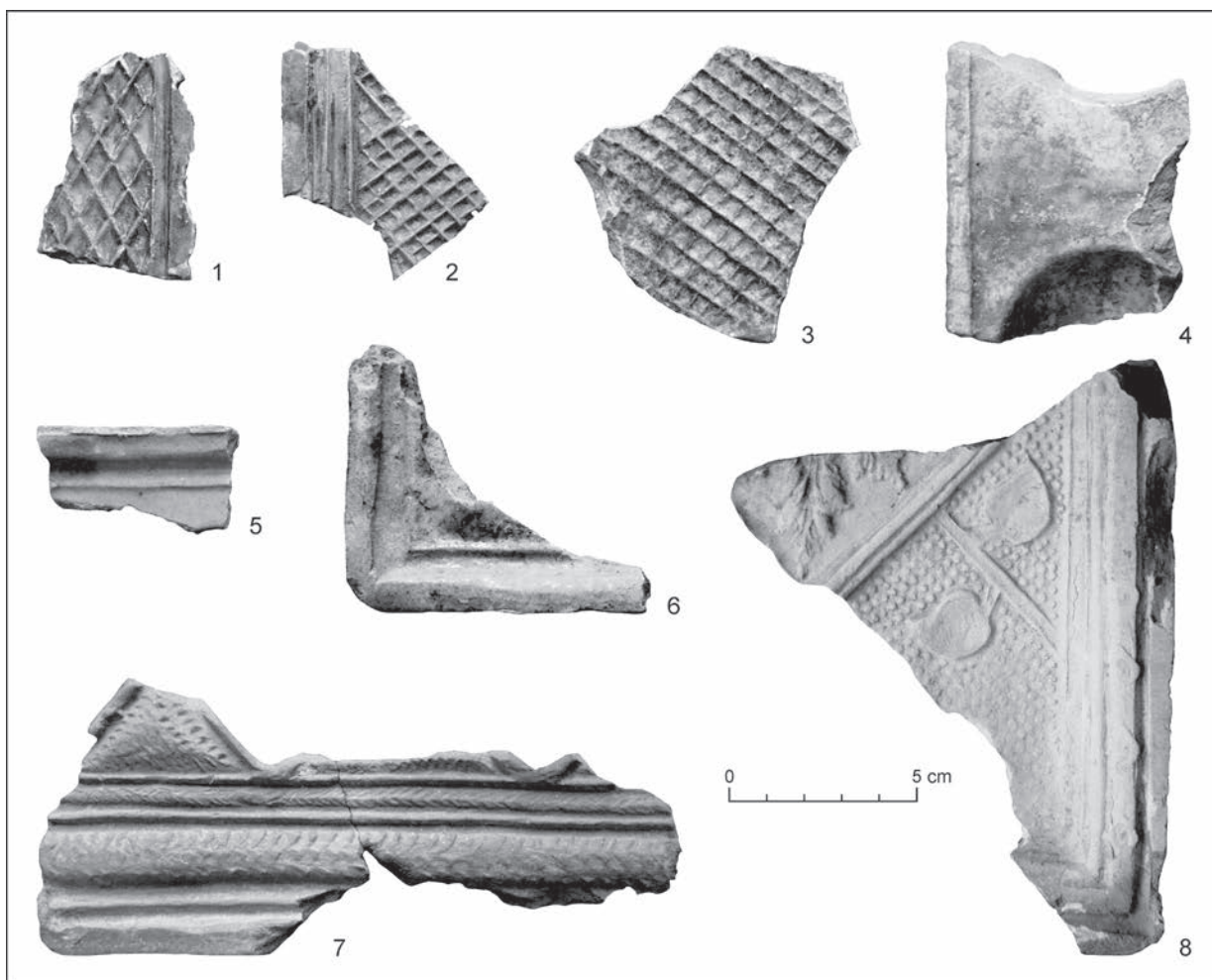
Analýze novovekej keramiky v predmetnom priestore sa venoval M. Čurný. Podarilo sa mu vyhodnotiť keramické novoveké nálezy z lokalít Horné Lefantovce a Kostolany pod Tribečom (*Borzová/Čurný/Pažinová 2010*, 20, 21). Novovekú keramiku z Kovariet môžeme funkčne rozdeliť do dvoch skupín, a to na keramiku stolovú (misy a tanier) a kuchynskú (hrnce, hrnce s pásikovými uchami, džbány, panvice s tromi nôžkami). Z použitého materiálu dominuje obyčajná železitá hlina, ktorá po výpale získava typickú tehlovočervenú farbu a iba minimálne sú zastúpené jemné hliny okrových a svetložltých farieb. Pokiaľ to bolo možné sledovať na niekoľkých fragmentoch okrajov a tiel, nádoby boli vytáčané na rýchlo rotujúcom hrnčiarском kruhu. Prevažuje oxidačne pálená keramika s glazúrou zvnútra nádob a na horných okrajoch (obr. 9: 3, 9). Glazúra použitá na keramike bola zelená alebo transparentná. Výzdoba bola tvorená zväčša iba rytými obežnými líniami na pleciach a tele nádob (obr. 9: 5, 8, 9). Na zlomku taniera sa objavila žltá glazúra. Redukčne pálenú keramiku predstavuje keramika tvrdomestského typu, ktorá sa v písomných prameňoch spomína začiatkom 17. stor. (*Plicková 1959*, 51). Zdobená je väčšinou radielkom (obr. 8: 6) a často je vysoko leštená. Tento typ keramiky nie je glazovaný.

Obr. 10. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Výber novovekej keramiky z druhej polovice 19. stor. Mierka: a – 1–3; b – 4. Foto M. Bielich.

Najmladšiu keramiku reprezentujú nálezy zo sondy 10G objekt 1 a sondy 10H objekt 5. V oboch prípadoch ide o veľké obilné jamy, ktoré boli zasýpané v druhej polovici 19. stor. Do zásypu sa dostala keramika pravdepodobne z kaštiela. Ide o habánske džbáňky, veľké misy, hrnce s uškom a nočníky (obr. 10). Habánska keramická výroba je charakteristická olovnatou či olovnato-cínovou bielou glazúrou. Počas tureckých vojen sa táto technika dostávala do Horného Uhorska spolu s prílevom novokrstencov do habánskych osád na Záhorí v druhej polovici 16. stor. (pravdepodobne okolo roku 1580). Vlastná keramika mala už spomínanú cínovú glazúru na bielom podklade. Bola maľovaná na žltu, modro, zeleno a fialovo (Sršeň 2013, 39, 40). Habánske súbory keramiky zo Strážnice boli spracované J. Pajerom (1983; 2000). F. Kalesný publikoval habánske nálezy zo Sobotišťa (Kalesný 2002) a z Veľkých Levár (Kalesný 1989).

Stavebnú keramiku môžeme rozdeliť na kachlice, tehly a škridly. Kachlice sú iba komorové a pravdepodobne pochádzajú z bývalej fary, ktorá sa nachádzala západne od kostola alebo z kaštiela východne od kostola. Častým kachľovým výzdobným motívom je geometrický dekór v podobe mriežky, ktorý sa využíval ako centrálna alebo doplnujúca výzdoba. S podobným motívom sa stretávame na kachliciach z Oponického hradu (Jančiová a i. 2019), hradu Gýmeš a Hrušov. Všetky fragmenty sú glazované tmavo-

Obr. 11. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Výber zlomkov renesančných kachlíc. Foto M. Bielich.

zelenou glazúrou (obr. 11: 1–3). Kachlice sú z červenej hliny, oxidačne vypálené. Niekoľko fragmentov komorovej kachlice obsahuje malú miskovitú priehľbinu (obr. 11: 4–6). Táto kachlica je glazovaná žltou-zelenou glazúrou. S rovnakým typom kachlice sa stretávame aj na Oponickom (*Bóna/Repka/Sater 2017, 58*) a Topoľčianskom hrade². Na základe nálezových situácií je tento typ datovaný na koniec 16. až začiatok 17. stor. Zaujímavým fragmentom kachlice je zlomok korunnej kachlice červenej farby, ktorý nie je glazovaný. Výzdoba kachlice je geometricko-rastlinná (obr. 11: 7). Poslednú skupinu kachlíc reprezentujú kachlice kazetového typu, ktoré sú neglazované, okrovej farby (obr. 11: 8). S týmto typom sa stretávame na hrade Orlík u Humpolce (*Pavlík/Vitanovský 2004, 306, obr. 1232*).

Z archeologického výskumu pochádzal aj malý súbor tehíel. Z celkového počtu piatich skúmaných tehíel z archeologických situácií boli dve tehly s kolkami a jedna s odtlačkom zvieracej mačacej labky (obr. 12: 3). Jedna obsahuje iniciály donátorky výstavby kostola grófký J. Berénihovej (CBI). Pre všetky je typické použitie silno železitej hliny s prídavkom ostriva, piesku. Všetky tehly pochádzajú zo sondy 1 a boli objavené priamo v barokovej podlahe alebo v zásype miestnosti pod barokovou podlahou. Tehly pochádzajú z druhej polovice 18. stor. V tomto období boli kolkované tehly vyrábané v tehelniciach v okolitých dedinách v Oponiciach a Ludaniciach (*Čurný 2006, tab. 3: 2*).

Opis nálezov tehíel

CBI Comes Judith Beréni (29,5 x 14,5 x 5 cm). Datovanie: 2. pol. 18. stor., región Topoľčany (obr. 12: 1).

CEI Comes Erdödy Ioseph (29,5 x 14,5 x 5 cm). Datovanie: koniec 18.–19. stor., región Topoľčany (obr. 12: 2).

Tehla s odtlačkom mačacej labky (??? x 14,5 x 5 cm). Datovanie: 18.–19. stor., región Topoľčany (obr. 7: 3).

² Ústna informácia R. Daňa.

Obr. 12. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Barokové tehly s kolkami CBI a CEI. Foto M. Bielich.

DROBNÉ PREDMETY

Z archeologického výskumu pochádza veľmi málo drobných predmetov. Najpočetnejšie sú zastúpené nálezy železných kovaných klinecov (17 kusov). Ide o klince typu T (Polla 1962, 134; Slivka 1981, 24). Železné klince indikujú pôvodnú prítomnosť drevených rakiev zbíjaných z dosiek. Zachovalosť drevených častí rakiev na kostolných cintorínoch sa viaže spravidla k mladším fázam ich existencie. Rakvy sa zachovávajú väčšinou iba v interiéri kostolov. A. Vallašek preskúmal v okolí dnešného Chrámu sv. Mikuláša v Bratislave hroby, v ktorých boli uložené drevené rakvy. Hroby patria ku kostolu postavenému po roku 1661 (Vallašek 2003, 113).

Obr. 13. Kovarce, Kostol sv. Mikuláša. Manžetový gombík s egyptským motívom. Foto J. Mihályiová.

Ďalšiu skupinu nálezov predstavujú fragmenty textilu z rakvy A. Welsa. Tento typ nálezov zatiaľ nebol podrobený hlbšej analýze a nájdené časti boli iba zakonzervované. Môžeme ich rozdeliť na dve skupiny: fragmenty textílií z rakvy a textílie z odevu pochovaného. Pri výskume bola objavená aj jedna novoveká minca, a to grajciar Leopolda I z roku 1681 (obr. 9: 13)³, ktorý bol objavený v sonde 10C. Miestom nálezu bol zhľuk kameňov okolo štvorcového otvoru vnútri kostolného cintorína. Mohlo by ísť o kamennú pätku kríža v rámci cintorína.

Zaujímavý nález bol manžetový gombík z odevu A. Welsa, na ktorom sa nachádzal egyptský motív (obr. 13).⁴ Ide o zobrazenie uctievania tróniaceho egyptského božstva, ktoré sa vyskytovalo celé faraónske obdobie. Postavy sú veľmi neegyptské. Tróniaca mužská postava mala pokrývku hlavy panovníka, ale podľa toho, že mala napr. celé telo bez odlíšeneho odevu jednou farbou, mohlo by ísť aj o boha Usira.⁵ Trón je egyptský. Zaujímavé je, že žezlo väčšinou býva oveľa schematickejšie, ale tu bola jasná zvieracia hlava. Proporcie a kompozícia sú nerovnomerné. Neegyptské sú farby aj pozadie. Ide pravdepodobne o kópiu z druhej polovice 19. stor.

ANTROPOLOGICKÁ ANALÝZA

Ako už bolo spomenuté vyššie, A. Wels bol pradedom britskej herečky A. Hepburn (obr. 14). Narodil sa v roku 1830, pravdepodobne na Morave. V roku 1864 kúpil v Kovarciach kaštieľ a pozemky, na ktorých v roku 1865 spolu s P. Wehlem vybudovali cukrovar. A. Wels zomrel 18. augusta 1876 v Kovarciach. Kovová rakva s jeho telesnými pozostatkami bola uložená v krypte pod sakristiou kostola.

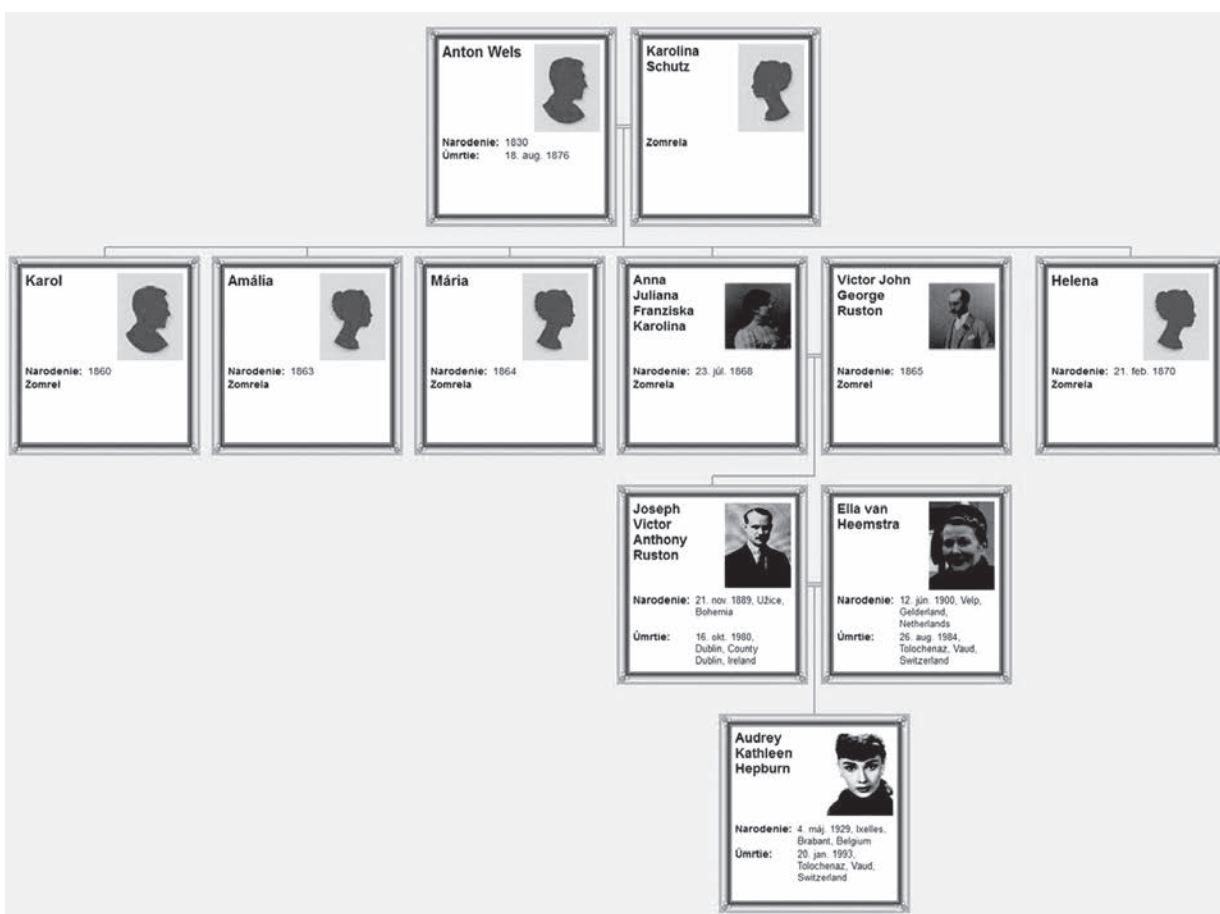
Okrem telesných pozostatkov A. Welsa sa v rakve nachádzali zvyšky pohrebného odevu, pohrebný vankúš vyplnený rastlinnými zvyškami, drevené koráliky z ruženca, jeden manžetový gombík, časti kovania zo zatiaľ neznámeho predmetu a veľké množstvo exúvií (zvyšky kukiel hmyzu).

Kostrové pozostatky sme od exúvií očistili len suchou kefkou. Mumifikované tkanivá, ktoré boli prítomné v oblasti panvy sme odstránili skalpelom. Na antropologickú analýzu boli použité štandardné morfometrické a morfoskopické metódy (Knussmann 1988; Martin/Saller 1957). Vek dožitia jedinca sme odhadli na základe stupňa obliterácie švov endokránia (Acsádi/Nemeskéri 1970; Martin/Saller 1957) a morfológických zmien na symfýze (Nemeskéri/Harsanyi/Acsádi 1960). Pohlavie sa stanovilo na základe hodnotenia morfoskopických a morfometrických znakov na lebke a postkraniálnom skelete podľa Acsádiho/Nemeskériho (1970). Telesná výška bola vypočítaná podľa metódy T. Sjøvolda

³ Za určenie mince ďakujeme numizmatikovi J. Hunkovi z AÚ SAV v Nitre.

⁴ Za určenie a spracovanie gombíka ďakujeme V. Dubcovej.

⁵ <https://sk.wikipedia.org/wiki/Usir>

Obr. 14. Rodokmeň A. Welsa. Vyhotovala S. Bodoriková.

(1990). Patologické zmeny na kostre boli hodnotené jednak vizuálne a jednak použitím CT a nanoCT analýzy.

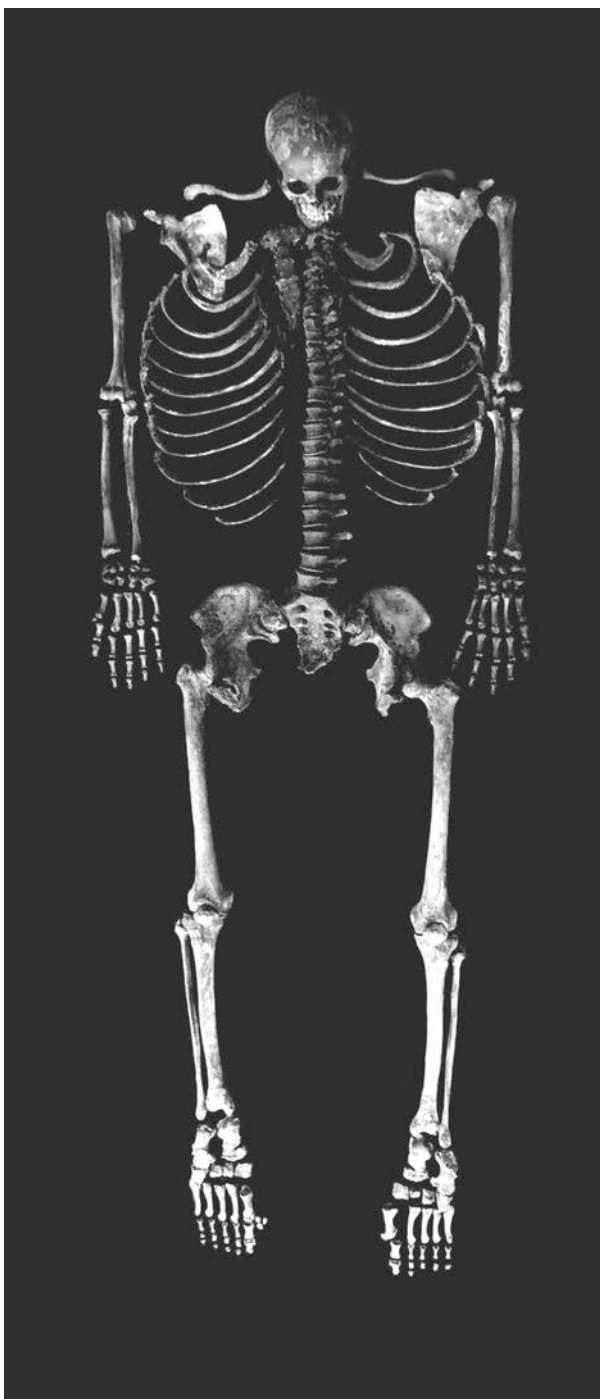
Zachovanosť kostrových pozostatkov

V rakve sa nachádzala kompletná kostra A. Welsa (obr. 15). Pri exhumácii došlo pravdepodobne k strate jedného distálneho článku prsta ľavej ruky a dvoch distálnych článkov prstov ľavej nohy. Kostrové pozostatky ostali nepoškodené a výborne zachované, kosti boli tmavšej farby. V oblasti chrbta a panvy sa zachovali zvyšky mäkkých tkanív v mumifikovanom stave, zvyšky ochlpenia a fragmenty tkaniny z pohrebného odevu.

Výsledky antropologickej analýzy

Lebka aj sánka boli strednej až mierne robustnej stavby so silným svalovým reliéfom, kosti postkraniaľného skeletu robustné so strednými až silnými svalovými úponmi. Na základe zhodnotenia morfoskopických a morfometrických znakov na lebke a postkraniaľnom skelete bolo pohlavie odhadnuté ako mužské ($DS = +0,8$; *Acsádi/Nemeskéri 1970*). Podľa stupňa obliterácie endokraniálnych švov a morfologických zmien na symfýze bol vek dožitia A. Welsa odhadnutý na 44 až 53 rokov, čo približne zodpovedá jeho chronologickému veku 46 rokov.

Na základe absolútnych rozmerov bola lebka stredne dlhá, stredne široká a stredne vysoká, tvár úzka a nízka, oči veľmi úzke a stredne vysoké. Nosový otvor bol veľmi úzky a stredne vysoký. Na základe

Obr. 15. Zachovanosť kostry A. Welsa. Foto M. Poljak.

jú nekompletne. Masívne osifikácie pred 40. rokom veku súvisia s malignitami, autoimunitnými ochoreniami, chronickým zlyhaním obličiek, poruchami štítnej žľazy, pričom určité percento môže vzniknúť z neznámych príčin.

Podľa zápisu v matrike, ktorý sa nám podarilo dohľadať, A. Wels zomrel 18. augusta 1876 na „hidrops pericardi“ (obr. 18), čo je starší výraz pre tamponádu srdca (nazývanú tiež výpotok perikardu). Ide o nahromadenie tekutiny v osrdcovníku, v dôsledku čoho dochádza v ňom k zvýšeniu tlaku. Srdce tak nie je schopné dilatácie počas diastoly, nemôže teda fungovať ako pumpa a zlyháva. Tekutinou, ktorá sa v perikarde hromadí, môže byť výpotok alebo krv. Výpotok vzniká pri perikartitíde, ktorej príčinou môže byť infekcia, autoimunitné alebo nádorové ochorenie. Krv alebo krvné koagulum sa v perikarde hromadí

indexov bola lebka brachykranná, hypsikranná a tapeinokranná, očnénice hypsikonchné a nosový otvor leptorhinný.

Telesná výška A. Welsa bola $172,7 \pm 3,5$ cm (Sjøvold 1990). Podľa R. Martina a K. Sallera (1957) patril do kategórie vysokých jedincov.

A. Wels mal zachovaných 28 zubov. Štyri boli vypadnuté, resp. extrahované počas života, pretože zubné lôžka boli úplne vyhojené. Až deväť zubov bolo postihnutých zubným kazom, pričom kaz na prvej stoličke vľavo hore bol vyplnený hmotou vizuálne pripomínajúcou amalgám. Rovnakou hmotou je tiež ošetrený očný zub vľavo hore. Uvažujeme o tom, že zub nebol sanovaný v dôsledku kazu, ale preto, že počas života došlo k zlomeniu zubnej korunky. Spektrometrickou analýzou výplňovej hmoty sme zistili, že nejde o amalgám, ale o cín (podiel 97,09 %) s veľmi malou prímесou striebra (1,22 %, obr. 16). Stopové množstvá wolfrámu a telúru sa na vzorku zubnej výplne dostali z vrtáka použitého na jej odvrátenie.

Zaujímavé výsledky priniesla tiež paleopatologická analýza postkraniálneho skeletu. Stavce boli postihnuté spondylózou, artrotickými zmenami a Schmorlovými uzlami, čo sú degeneratívno-produktívne zmeny, ktoré môžu súvisieť s vekom jedinca a fyzickou námahou počas života.

Na dlhých kostiach boli prítomné pomerne výrazné entezopatie, čo sú zmeny v miestach úponov svalov. Entezopatie nemusia súvisieť len s mechanickou záťažou, ale môžu byť sprievodným prejavom zápalových (reumatických) alebo endokrinných ochorení, prípadne prekonaných úrazov.

Na ľavej nohe bola prítomná ankylóza mediálneho a distálneho článku štvrtého prsta, ktorá mohla vzniknúť v dôsledku zápalu alebo traumy (zlomeniny).

Asi najzaujímavejšou patologickou zmenou sú osifikované chrupky rebier a kompletne osifikovaná štítna a prstienková chrupka (*cartilago thyroidea et cricoidea*, obr. 17: 1–4). Tzv. permanentné chrupky (chrupky rebier, kĺbové, štítna a tracheálna chrupka) neosifikujú alebo osifikujú

DEFUNCTI											
Numerus Currens		Annus et dies Obitus	Nomen et Conditio defuncti item eius coniugis vel parentis	Locus originis et habitationis numerus domus	Sexus		Aetas	Morbis sive aliud genus mortis	Fuitne provetus Sacramentis Moribundorum	Locus et dies Sepulturae	Nomen Sepelientis
					masculinus	foemininus					
18 ^o	18 ^o	1876 Aug 16	1. inhabitans Pius Andreas Weller Andreas sp. Pace Parschner schulte Compoffessor in Kossau, Catholus Capta ad Bassardum Kossau	Kossau H. 8	mas.	—	45. thorax Cancer di.		Thoma vander.	Cypha ippe sacri am Catholus 21 ^o Thuyff.	Thuyff B. a. p. lly P. a. lly P. a. lly

Obr. 18. Zápis v matrike o úmrtí A. Welsa.

v prípade infarktu myokardu spojeného s ruptúrou steny ľavej komory, pri ruptúre aorty ascendens alebo pri traume srdca (napr. pri bodnom poranení srdca).

Na základe patologických zmien na kostre A. Welsa usudzujeme, že trpel nejakým endokrinným alebo metabolickým ochorením, v dôsledku ktorého mal predčasne osifikované tzv. permanentné chrupky. Či toto ochorenie nejakým spôsobom prispelo k zlyhaniu srdca nie je možné zatiaľ povedať.

Mykologické vyšetrenie pozostatkov z hrobky v Kovarciach

Mykologické vyšetrenie bolo realizované v laboratóriu na Katedre antropológie PriF UK v Bratislave, kde boli pozostatky A. Welsa dočasne deponované. Vzorky na analýzu boli odobrané z telesných pozostatkov pomocou adhezívnej pásky Fungitape (Sci Device Lab, Des Plaines, USA) a z ovzdušia v miestnosti s pozostatkami aj z priľahlého vonkajšieho prostredia volumetricky aeroskopom (A-AIR-010; Agea, s. r. o., Praha, ČR; 10 min) na agarové platne (d = 9 cm) s dichlóranovo-glycerolovým (18 %) médiom (HiMedia, Mumbai, India). Takisto sa odobralo 0,8 g biologického materiálu z podložky spod hlavy z rakvy. Ten bol následne spracovaný dlučnou metódou vo fyziologickom roztoku s Tweenom 80 a zásobná suspenzia vyočkováaná na rovnaké agarové platne (8 ks á 0,5 ml). Po kultivácii pri izbovej teplote počas 7–10 dní na Sabouradovom agare boli jednotlivé mikroskopické vlákňité huby identifikované na základe ich makro- a mikromorfológie.

Výsledky kvalitatívnej a kvantitatívnej mykologickej analýzy

V priestore chodby, pred laboratóriom, bolo prítomných 979,5 kolónií tvoriacich jednotiek (KTJ) v 1 m³ vzduchu, v ovzduší miestnosti s pozostatkami 483 KTJ/m³. Z mikroskopických húb sme na chodbe zaznamenali výskyt *Alternaria* sp., *Fusarium* sp., *Chaetomium* sp., *Ulocladium chartarum* a *Cladosporium cladosporioides*, v laboratóriu len druh *Rhizopus oryzae*.

Hubové izoláty z pozostatkov patria k sekundárnym hubovým kolonizátorom substrátov, okrem ojedinele ojedinelých penicílií, aspergilov a paecilomyces (primárne kolonizátory, bežná vzdušná mykobiota). Fuzária a akremónia sú terciárnymi kolonizátormi, spolu s rizopusmi indikujú prítomnosť organickej hmoty (rastlinného) pôvodu. V prípade rizopov je však pravdepodobným zdrojom ovzdušie miestnosti s pozostatkami, keďže tieto boli suché, bez aktívnych rozkladných procesov. Rovnako možno hodnotiť všetky primárne kolonizátory – ako pochádzajúce z ovzdušia v priebehu manipulácie s ostatkami.

Melanizované sekundárne kolonizátory, naopak, považujeme za pôvodne osídľujúce pozostatky, ktoré samotné boli tmavo sfarbené. Prirodzeným zdrojom týchto húb v prírode sú rastliny (živé aj odumreté), pôda a prach. Majú primeranú enzýmovú výbavu na degradáciu organickej hmoty. Vďaka tvorbe hrubostenných makrokonidií a prítomnosti melanínu vo svojich štruktúrach môžu dobre prežívať aj zhoršené podmienky prostredia (teplotné výkyvy, nízka aktivita vody, slnečné žiarenie, znížená prítomnosť kyslíka) dlhé obdobie.

Ako je vidieť v tabele 1, takmer vo všetkých odobraných vzorkách bolo prítomné *Ulocladium char-tatum*. Príčiny dominancie tejto huby na telesných pozostatkoch sú predmetom ďalšieho výskumu (tabela 1).

ZÁVER

V rokoch 2016–2019 sa uskutočnil záchranný archeologický výskum Kostola sv. Mikuláša v Kovarciach, ktorý napriek svojmu malému rozsahu preniesol množstvo nových poznatkov o vývoji tohto stavebného objektu a jeho okolia v stredoveku a novoveku. Príčinou výskumu bol výkop teplovodnej prípojky medzi farou a kostolom. Výskum v interiéri kostola identifikoval pôvodnú tehlovú podlahu v miestnosti na severe pod vežou (2. pol. 18. stor.). V hlavnej lodi, kde je nová podlaha, sa nám podarilo objaviť pri severnej stene maltové otlaky pôvodnej kamennej podlahy. V kostole sa nachádzajú dve krypty. Mladšia krypta je pod severnou sakristiou (2. pol. 19. stor.). Staršia krypta sa nachádza pod oltárom a vstupuje sa do nej schodmi pod víťazným oblúkom. Táto krypta sa nachádza v superpozícii so staršou kryptou gotického kostola a ich vzťah je zatiaľ nejasný. V západnej časti kostola pod vežou sme našli západný múr staršieho gotického kostola. Je zachovaný veľmi torzovito pri južnej stene. V exteriéri kostola sme preskúmali tri kostrové hroby (orientácia V – Z), bez nálezov. Ide o zvyšky kostolného cintorína zo 14.–17. stor. Pri východnom múre kostola sme zdokumentovali polygonálne presbytérium pôvodného gotického Kostola sv. Mikuláša. Pri južnej stene hlavnej lode barokového kostola sa nám podarilo objaviť oporný pilier južnej steny gotického kostola. Na základe týchto výsledkov vieme odhadnúť veľkosť pôvodného gotického Kostola sv. Mikuláša. Pri severnej stene barokového kostola sme preskúmali schodisko do krypty pod severnou sakristiou, ktoré bolo vybudované pravdepodobne v druhej polovici 19. stor. V krypte pod severnou sakristiou sme objavili pozostatky A. Welsa, pradeda britskej herečky A. Hepburn. Je zaujímavé, že v krypte mala byť podľa písomných prameňov uložená aj jeho manželka Katarína, rod. Schützová, jej pozostatky však v krypte neboli. Krypta bola dvakrát otvorená. Prvýkrát pred 2. svetovou vojnou, keď bol zrušený pôvodný vonkajší vstup do krypty a druhýkrát asi počas vojny, keď sa do krypty vykrádači dostali z priestoru interiéru severnej sakristie. V rakve A. Welsa bol objavený manžetový gombík s egyptským motívom. Najstarší sakrálny okrsk v Kovarciach bol v období renesancie ohradený ohradovým múrom, ktorý bol archeologickým výskumom preskúmaný v rokoch 2018–2019. Múr sme našli iba východne a západne od kostola. Severná a južná časť múru bola zničená výstavbou cesty. Z výskumu pri ohradovom múre pochádzala renesančná keramika zo 16.–17. stor. Ide najmä o zlomky hrncovitých nádob a kachlice. Medzi nálezmi kachlíc sa objavujú aj fragmenty z 18. stor. Tieto fragmenty pochádzajú určite zo šľachtických domov.

Tabela 1. Mikroskopické vlákňité huby identifikované na telesných pozostatkoch A. Welsa.

Vzorka	Huby
Zmes spod hlavy z rakvy adhezívna páska dilučná metóda	<i>Ulocladium chartarum</i> <i>Rhizopus</i> sp. <i>Penicillium</i> sp. <i>Cladosporium cladosporioides</i> <i>C. macrosporum</i> <i>Acremonium</i> sp. <i>Paecilomyces variotii</i>
Rebrá	<i>Ulocladium chartarum</i> <i>Aspergillus</i> sekcia <i>Nigri</i> <i>Chaetomium</i> sp.
Horná končatina pravá	<i>Ulocladium chartarum</i>
Horná končatina ľavá	<i>Cladosporium cladosporioides</i> <i>Ulocladium chartarum</i> <i>Botryotrichum piluliferum</i> <i>Penicillium</i> sp.
Sedacie svaly mumifikované-vnútorňa plocha	<i>Fusarium chlamydosporum</i> <i>Ulocladium chartarum</i> <i>Alternaria</i> sp. <i>Cladosporium cladosporioides</i>
Panvová kosť	<i>Alternaria</i> sp. <i>Cladosporium cladosporioides</i>
Lebka-lebečná dutina	<i>Ulocladium chartarum</i> <i>Cladosporium cladosporioides</i> <i>Penicillium</i> sp.
Koža z chrbta TH3	<i>Alternaria</i> sp. <i>Ulocladium chartarum</i> <i>Chaetomium</i> sp.
Hrudná kosť	<i>Ulocladium chartarum</i> <i>Alternaria</i> sp. <i>Penicillium</i> sp.
Ľavá horná končatina, svaly a koža	<i>Alternaria</i> sp. <i>Ulocladium chartarum</i>
Stavce	<i>Ulocladium chartarum</i> <i>Fusarium</i> sp.

Na základe posledných archeologických výskumov môžeme konštatovať, že Kovarce zohrávali v období novoveku významnú úlohu v strednom Ponitří. Po vybudovaní nového barokového kostola (2. pol. 18. stor.) a po príchode podnikateľa A. Welsa do Kovariet (2. pol. 19. stor.) sa Kovarce začali hospodársky vzťahovať. Stali sa centrom cukrovarníctva a ťažby dreva.

Na záver by sme sa poďakovali za spoluprácu na výskume vdp. Mgr. O. Tepličancovi, P. Geršimu a Ing. V. Kohútovi, ktorí nám svojimi radami a pripomienkami pomohli pri archeologickom výskume. Zápis o úmrtí A. Welsa vyhledal v matrike J. Sopek, za čo mu tiež patrí naše poďakovanie.

PRAMENE A LITERATÚRA

Acsádi/Nemeskéri 1970
Bóna/Repka/Sater 2017
Borzová/Čurný/Pažinová 2010

Březinová 1979

Čurný 2006

Jančiová a i. 2019

Kalesný 1989

Kalesný 2002

Katkinová/Katkin 2002

Klčo/Illášová 1993

Knussmann 1988

Martin/Saller 1957

Mazúr/Luknič 1986

Mitáš/Žáčik 2011

Nemeskéri/Harsanyi/Acsádi 1960

Pajer 1983

Pajer 2000

Pavlík/Vitanovský 2004

Plicková 1959

Polla 1962

Rod 1954a

Rod 1954b

Ruttikay 1978

Ruttikay 1972

Sjøvold 1990

Slivka 1981

Sršeň 2013

Tirpák 2017

Vallašek 2003

Veliačik/Romsauer 1994

Vlastivedný slovník obcí 1978

Wiedermann 1985

Wiedermann 1987

G. Acsádi/J. Nemeskéri: *History of human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.

M. Bóna/D. Repka/P. Sater: *Oponický hrad. Dejiny, výskum a obnova pamiatky*. Nitra 2017.

Z. Borzová/M. Čurný/N. Pažinová: Nové poznatky o stredovekom a novovekom osídlení Horných Lefantoviec a Kostolian pod Trábečom. *Študijné zvesti AU SAV* 47, 2010, 5–24.

G. Březinová: *Kovarce, poloha Dom pána Pecháča. Výskumná správa 9055/79*. Archeologický ústav SAV. Nitra 1979. Nepublikované.

M. Čurný: Poznatky o výrobe a značkování tehál na území mesta Nitra a na jeho okolí v období novoveku. *Archeologia Technica* 17, 2006, 52–65.

B. Jančiová/D. Repka/P. Sater/M. Styk: *Kachlice z Oponického hradu*. Nitra 2019.

F. Kalesný: Habáni vo Veľkých Levároch. *Vlastivedný časopis* 38, 1989, 170–174.

F. Kalesný: *Sobotište – metropola habánov na Slovensku Habáni v Sobotišti*. Skalica 2002.

J. Katkinová/S. Katkin: Prieskum na hradisku Veľký Trábeč. *AVANS* 2001, 2002, 83, 84.

M. Klčo/L. Illášová: *História Kovariet*. Nitra 1993.

R. Knussmann: *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*. Band I: Wesen und Methoden der Anthropologie. Stuttgart 1988.

R. Martin/K. Saller: *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung*. Stuttgart 1957.

E. Mazúr/J. Luknič: Geomorfologické členenie. In: *Atlas SSR*. Bratislava 1986.

V. Mitáš/M. Žáčik: Archeologické nálezy z Kovariet. *AVANS* 2008, 2011, 195, 196.

J. Nemeskéri/L. Harsanyi/G. Acsádi: Methoden zur diagnose des lebensalters von skelettfunden. *Anthropologischer Anzeiger* 24, 1960, 70–95.

J. Pajer: *Počátky novověké keramiky ve Strážnici*. Strážnice 1983.

J. Pajer: K počátkům výroby novokřtěnských fajansí v Sobotišti. *Slovácko* 42, 2000, 9–28.

Č. Pavlík/M. Vitanovský: *Encyklopedie kachlů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Praha 2004.

E. Plicková: *Pozdišovské hrnčiarstvo*. Bratislava 1959.

B. Polla: *Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany)*. Bratislava 1962.

M. Rod: *Kovarce, poloha Humnište. Výskumná správa 193/54*. Archeologický ústav SAV. Nitra 1954. Nepublikované.

M. Rod: *Kovarce, poloha Dielec. Výskumná správa 194/54*. Archeologický ústav SAV. Nitra 1954. Nepublikované.

A. Ruttikay: *Kovarce, poloha: Kostol sv. Mikuláša. Výskumná správa 5916/78*. Archeologický ústav SAV. Nitra 1954. Nepublikované.

A. Ruttikay: *Kovarce, poloha Mlyn. Výskumná správa 5916/72*. Archeologický ústav SAV. Nitra 1972. Nepublikované.

T. Sjøvold: Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation. *Human Evolution* 5/5, 1990, 431–447.

M. Slivka: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku, 3. časť. *Historica Carpatica* 12, 1981, 211–276.

I. Sršeň: *Habáni na Slovensku*. Budapešť 2013.

J. Tirpák: *Kovarce, poloha: Kostol sv. Mikuláša. Odborný posudok nedeštruktívneho archeologického výskumu geofyzikálnym meraním*. UKF v Nitre. Nitra 2017. Nepublikované.

A. Vallašek: Neznáma rotunda pod Bratislavským hradom. *Zborník Filozofickej fakulty UK* 24, 2003, 111–122.

L. Veliačik/P. Romsauer: *Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku*. Nitra 1994

M. Kropilák (ed.): *Vlastivedný slovník obcí 2*. Heslo: Kovarce. Bratislava 1978

E. Wiedermann: *Archeologické pamiatky topolčianskeho múzea*. Nitra 1985.

E. Wiedermann: *Kovarce, poloha Vinohrad. Výskumná správa 11847/87*. Archeologický ústav SAV. Nitra 1987. Nepublikované.

In the footsteps of great-grandfather of Audrey Hepburn

The results of the archaeological research of St. Nicolas church in Kovarce in the years 2016–2019

Mário Bielich – Silvia Bodoriková – Michaela Dörnhöferová – Tomáš Rajnic –
Elena Piecková – Veronika Dubcová

Summary

In the years 2016–2019 an archaeological research of the Church of St. Nicholas in Kovarce, who despite its small extent brought a lot of new knowledge about the development of this building and its surroundings in the middle ages and Modern age. The cause of the research was the excavation of the hot-water connection between the parish and the church. During the earthworks several archaeological situations were documented. Research in the interior of the church identified the original brick floor in a room in the north under the tower (2 half of the 18th century). In the main nave, where there is a new floor, we managed to discover the mortar prints of the original stone floor at the north wall. There are two crypts in the church. The younger crypt is under the northern sacristy (2 half of the 19th century). The older crypt is located under the altar and is accessed by stairs under the triumphal arch. This crypt is located in superposition with an older crypt of a Gothic church and their relationship is still unclear. In the western part of the church under the tower we captured the western wall of an older Gothic church. This wall is preserved very tersely at the southern wall. In the exterior of the church we examined 3 skeletal graves (orientation E – W), without findings. These are remnants of the church cemetery, which can be dated only on the basis of the existence of a Gothic church until 14th–17th century. From 18th century was buried in a cemetery in a village outside a sacral building. This cemetery is also marked on 1 military mapping. At the eastern wall of the church, we documented the polygonal presbytery of the original Gothic church of St. Nicholas. At the southern wall of the nave of the Baroque church, we managed to capture the supporting pillar of the southern wall of the Gothic church. Based on these results, we can estimate the size of the original Gothic church. Nicholas. At the northern wall of the Baroque church we examined the staircase to the crypt under the northern sacristy, this staircase was probably built in the second half of the 19th century. In the crypt under the Northern Sacristy, we discovered the remains of A. Wels, the great-grandfather of British actress Audrey Hepburn. The crypt was opened 2 times. First time before second war, when the original external entrance to the crypt was cancelled and the second time around during the war, when the robbers got into the crypt from the interior space of the northern sacristy. A cufflink with an Egyptian motif was discovered in the grave of A. Wels. The oldest sacral district in Kovarce was enclosed by a wall enclosure during the Renaissance period, which was examined by archaeological research in 2018. We captured the wall only east and west of the church. The northern and southern part of the wall was destroyed by the construction of a road. Renaissance ceramics from the 16th–17th century. come from the research at the enclosure wall. These are mainly fragments of pots and tiles. Fragments from the 19th cent also appear among the tile findings. These fragments are certainly from noble houses. Based on recent archaeological research, we can conclude that Kovarce played an important role in the Middle Ponitrie during the Late Middle Ages and Modern Age.

Fig. 1. Kovarce displayed on the first military mapping. Source: <https://mapire.eu/en>

Fig. 2. Kovarce, church of St. Nicholas with archaeological trenches from 2016–2019. Compiled by M. Bielich, M. Bartík, A. Nemergut, M. Vojteček. Legend: a – foundations of gothic church; b – cemetery wall; c – foundation of baroque church; d – post medieval settlements objects.

Fig. 3. Kovarce, church of St. Nicholas. Trench 3A, entrance staircase to the crypt under the northern sacristy. Compiled by M. Bielich, M. Balžan.

Fig. 4. Kovarce, church of St. Nicholas. Trench 3B, A. Wels crypt interior with bronze coffin. Photo M. Bielich.

Fig. 5. Kovarce, church of St. Nicholas Church. Trench 5, captured eastern presbytery of the Gothic church. Compiled by M. Bielich, B. Balžan.

Fig. 6. Kovarce, church of St. Nicholas Church. Trench 7, under the marble floor in the interior of the church captured the western wall of the original Gothic church. Photo M. Bielich.

Fig. 7. Kovarce, St. Nicholas Church. Trench 10F, cemetery wall damaged by excavation of rain sewer. Photo M. Bielich.

Fig. 8. Kovarce, church of St. Nicholas. Selection of High and late middle Ages ceramics. Drawn by Ž. Nagyová.

Fig. 9. Kovarce, church of St. Nicholas. 1–12 – selection of modern ceramics; 13 – grajciar of Leopold I. Drawn by Ž. Nagyová, photo M. Bielich.

Fig. 10. Kovarce, church of St. Nicholas. A selection of modern ceramics from the second half of the 19th century. Scale: a – 1–3; b – 4. Photo M. Bielich.

Fig. 11. Kovarce, church of St. Nicholas. Selection of fragments of renesance stove tiles. Photo M. Bielich.

Fig. 12. Kovarce, church of St. Nicholas. Baroque bricks with stamps CBI and CEI. Photo M. Bielich.

Fig. 13. Kovarce, church of St. Nicholas. Cufflink with Egyptian motif. Photo J. Mihályiová.

Fig. 14. Family tree of A. Wels. Created by S. Bodoriková.

Fig. 15. Preservation of the A. Wels skeleton. Photo M. Poljak.

Fig. 16. Spectrometric analysis of A. Wels upper left canine dental fillings.

Fig. 17. 1 – ossified rib cartilage; 2 – nanoCT image of ossified rib cartilage; 3 – ossified cricoid cartilage; 4 – ossified thyroid cartilage. Photo S. Bodoriková.

Fig. 18. Entry in the register of the death of A. Wels.

Tab. 1. Microscopic filamentous fungi identified on A. Wels' body remains.

Translated by Mgr. Mário Bielich, PhD.

Mgr. Mário Bielich, PhD.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK – 949 21 Nitra
mariobielich@seznam.cz

Mgr. Silvia Bodoriková, PhD.
Univerzita Komenského Bratislava
Prírodovedecká fakulta, Katedra antropológie
Ilkovičova 6
SK – 842 15 Bratislava
silvia.bodorikova@uniba.sk

RNDr. Michaela Dörnhöferová, PhD.
Univerzita Komenského Bratislava
Prírodovedecká fakulta, Katedra antropológie
Ilkovičova 6
SK – 842 15 Bratislava
michaela.dornhoferova@uniba.sk

Tomáš Rajnic
Semikron
Šteruská 3
SK – 922 03 Vrbové
rajinic.tomas@gmail.com

doc. Ing. Elena Piecková, PhD., MPH
Slovenská zdravotnícka univerzita v Bratislave
Oddelenie mikrobiológie
Limbová 14
SK – 833 03 Bratislava
elena.pieckova@szu.sk

Mgr. Veronika Dubcová, PhD.
Ústav orientalistiky SAV
Klemensova 19
SK – 813 64 Bratislava
veronika.dubcova@gmail.com

EDÍCIE VYDÁVANÉ V ARCHEOLOGICKOM ÚSTAVE SAV

ARCHAEOLOGICA SLOVACA MONOGRAPHIAE

FONTES

I. Benadík, B./Vlček, E./Ambros, C.: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Bratislava 1957.	–
II. Budinský-Krička, V.: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava 1959.	–
III. Chropovský, B./Dušek, M./Polla, B.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. Bratislava 1960.	–
IV. Polla, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962.	–
V. Točík, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964.	€ 4,00
VI. Dušek, M.: Thrakisches Gräberfeld der Hallsattzeit in Chotín. Bratislava 1966.	€ 5,00
VII. Čilinská, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.	€ 5,00
VIII. Bánesz, L.: Barca bei Košice – paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968.	–
IX. Novotná, M.: Die Bronzehortfunde in der Slowakei (Spätbronzezeit). Bratislava 1970.	–
X. Polla, B.: Kežmarok (Ergebnisse der historisch-archäologischen Forschung). Bratislava 1971.	–
XI. Svoboda, B.: Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany. Bratislava 1972.	–
XII. Vladár, J.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1974.	–
XIII. Ambros, C./Müller, H H.: Frühgeschichtliche Pferde skelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Bratislava 1980.	€ 3,00
XIV. Kolník, T.: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Teil I. Bratislava 1980.	–
XV. Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Nitra 1995. Analýza. ISBN 80-88709-23-7	–
Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Nitra 1995. Analýza. ISBN 80-88709-13-X	–
Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Nitra 1995. Katalóg. ISBN 80-88709-22-9	–
XVI. Kuzmová, K.: Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Nitra 1997. ISBN 80-88709-32-6	€ 23,00
XVII. Kaminská, L.: Hörka-Ondrej. Research of a middle palaeolithic travertine locality. Nitra 2000. ISBN 80-88709-47-4	€ 23,00
XVIII. Varsík, V.: Germánske osídlenie na východnom predpolí Bratislavy. Nitra 2011. ISBN 978-80-89315-34-5	€ 31,00
XIX. Šalkovský, P.: Hradý západných Slovanov. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-95-6	€ 64,00
XX. Pieta, K./Robak Z.: Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-60-4	–
XXI. Malček, R.: Badenské osídlenie Cerovej vrchoviny. Nitra 2016. ISBN 978-80-89315-88-8	€ 32,00
XXII. Pieta, K./Robak Z.: Bojná 2. Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk. 2. rozšírené vydanie. Nitra 2017. ISBN 978-80-8196-008-6	€ 42,00
XXIII. Hrnčiarik, E.: Bone and Antler Artefacts from the Roman Fort at Iža. Nitra – Trnava 2017. ISBN 978-80-8196-011-6	€ 25,00
XXIV. Ďuriš, J.: Radzovce v období popolnicových polí. Architektonická rekonštrukcia stavieb na základe analýzy mazanice. Nitra 2018. ISBN 978-80-8196-017-8	€ 36,00
XXV. Nevizánsky, G./Prohászka, P.: Stredoveký a včasnnonoveký kostolný cintorín v Nesvadoch. Nitra 2018. ISBN 978-80-8196-016-1	€ 25,00
XXVI. Zábajník, J.: Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu v Obide. Nitra 2019. ISBN 978-80-8196-013-0	€ 42,00

CATALOGI

I. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968.	€ 6,00
II. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava 1968.	–
III. Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in Südwestslowakei. Bratislava 1968.	–
IV. Dušek, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969.	€ 5,00
V. Čilinská, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973.	–
VI. Veliačik, L./Romsauer, P.: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku I. Katalóg. Nitra 1994. ISBN 80-88709-15-6	–
VII. Bujna, J.: Malé Kosihe. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog. Nitra 1995. ISBN 80-88709-18-0	–
VIII. Březinová, G.: Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Katalog. Bratislava 2000. ISBN 80-224-0649-X	–
IX. Březinová, G. a kol.: Nitra-Chrenová. Archeologické výskumy na plochách stavenísk Shell a Baumax. Katalog. Nitra 2003. ISBN 80-88709-62-2	€ 20,00
X. Kolník, T./Varsík, V./Vladár, J.: Branč. Germánska osada z 2. až 4. storočia. Nitra 2007. ISBN 978-80-88709-98-5	€ 45,00
XI. Lamiová-Schmiedlová, M.: Žiarové pohrebisko z mladšej doby bronzovej na lokalite Dvorníky-Včeláre. Nitra 2009. ISBN 978-80-89315-13-0	€ 20,70
XII. Kaminská, L.: Čičarovce-Veľká Moľva. Výskum polykultúrneho sídliska. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-28-4	€ 22,50
XIII. Březinová, G./Pažinová, N.: Neolitická osada. Hurbanovo-Bohatá. Nitra 2011. ISBN 978-80-89315-37-6	€ 38,50
XIV. Olexa, L./Nováček, T.: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalog I (hroby 1–310). Nitra 2013. ISBN 978-80-89315-46-8	€ 81,00
XV. Olexa, L./Nováček, T.: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalog II (hroby 311–499). Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-91-8	€ 84,00
XVI. Furmánek, V./Mitáš, V./Budaváry, V.: Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen. (Katalog des Gräberfeldes). Nitra 2016. ISBN 978-80-89315-99-4	€ 46,00
XVII. Lamiová-Schmiedlová, M./Luštíková, L./Tomášová, B.: Osady doby rímskej v Ostrovanoch a Medzanoch. Katalog. Nitra 2016. ISBN 978-80-8196-002-4	€ 28,00
XVIII. Olexa, L./Nováček, T.: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Nižnej Myšli. Katalog III (hroby 500–792). Nitra 2017. ISBN 978-80-8196-012-3	€ 62,00
XIX. Budaj, M./Hunka, J.: Nálezy mincí na Slovensku V/1. Bratislava – Nitra 2018. ISBN 978-80-8196-026-0	€ 28,00
XX. Furmánek, V.: Radzovce in der Zeit der Urnenfelderkulturen. (Katalog der Siedlung). Nitra 2019. ISBN 978-80-8196-014-7	€ 32,00
XXI. Bielich, M.: Archeologický výskum Kaplnky sv. Michala v Košiciach. Nitra 2020. ISBN 978-80-89315-69-7	€ 14,00

- II. Beljak, J./Beljak Pažinová, N./Mitáš, V.: Stredné a horné Poipie. Svedectvo archeológie. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-64-2
 III. Horváthová, E./Hreha, R.: Dolný Zemplín. Svedectvo archeológie. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-66-6
 IV. Soják, M.: Spiš. Svedectvo archeológie. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-67-3
 V. Ruttkayová, J./Ruttkay, M.: Horné Požitavie: Svedectvo archeológie. Nitra 2015. ISBN 80-89315-65-9
 VI. Soják, M.: Maľované príbehy z hĺbín času. Nitra 2020. ISBN 978-80-8196-037-6

nepredajné
 nepredajné
 nepredajné
 nepredajné
 € 24,00

- I. Pieta, K.: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982. –
 II. Veliačik, L.: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983. –
 III. Fusek, G.: Slovensko vo včasnioslovanskom období. Nitra 1994. ISBN 80-88709-17-2 –
 IV. Pavúk, J.: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra 1994. ISBN 80-88709-19-9 –
 V. Pavúk, J./Bátora, J.: Siedlung und Gräberfeld der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995. ISBN 80-88709-24-5 –
 VI. Šalkovský, P.: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra 2001. ISBN 80-88709-52-0 € 17,00
 VII. Ruttkay, A./Ruttkay, M./Šalkovský, P. (Eds.): Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2002. ISBN 80-88709-60-1 –
 VIII. Hanuliak, M.: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004. ISBN 80-88709-72-5 –
 IX. Pieta, K./Ruttkay, A./Ruttkay, M. (Eds.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2007. Druhé rozšírené vydanie. ISBN 978-80-88709-91-6 –
 X. Soják, M.: Osídlenie spišských jaskýň od praveku po novovek. Nitra 2007. ISBN 978-80-89315-01-7 € 28,00
 XI. Pieta, K.: Keltské osídlenie Slovenska. Mladšia doba laténska. Nitra 2008. ISBN 978-80-89315-05-5; ISBN 978-80-224-1027-4 –
 XII. Pieta, K.: Die Keltische Besiedlung der Slowakei : Jüngere Latènezeit. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-31-4 € 36,00
 XIII. Horváthová, E.: Osídlenie badenskej kultúry na slovenskom území severného Potisia. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-33-8 € 32,00
 XIV. Šalkovský, P.: Stredné Slovensko vo včasnóm stredoveku. Nitra 2011. ISBN 978-80-89315-39-0 € 22,50
 XV. Hunka, J.: Mince Arpádovcov z rokov 1000–1301. Ich podiel na vývoji hospodárstva stredného Slovenska. Nitra 2013. € 78,00
 ISBN 978-80-89315-50-5 € 80,00
 XVI. Novotná, M./Soják, M.: Veľká Lomnica – Burchbrich. Urzeitliches Dorf unter den Hohen Tatra. Nitra 2013. ISBN 978-80-89315-49-9 € 80,00
 XVII. Malček, R.: Lieskovec-Hrádok. Výšinné sídlisko badenskej kultúry. Nitra 2013. ISBN 978-80-89315-52-9 € 78,00
 XVIII. Robak, Z.: Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII-X wiek. I część. Nitra 2013. ISBN 978-80-89315-51-2 € 40,00
 XIX. Robak, Z.: Studia nad okuciami rzemieni w typie karolińskim. VIII-X wiek. II część. Nitra 2014. ISBN 978-80-89315-58-1 € 40,00
 XX. Hreha, R.: Bukovohorská kultúra na Slovensku vo svetle výskumov v Šarišských Michaľanoch a Zemlinských Kopčanoch. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-61-1 € 82,00
 XXI. Benkovský-Pivovarová, Z./Chropovský, B.: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit aus der Westslowakei. Teil 1. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-71-0 nepredajné
 XXII. Benkovský-Pivovarová, Z./Chropovský, B.: Grabfunde der frühen und der beginnenden mittleren Bronzezeit aus der Westslowakei. Teil 2. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-73-4 nepredajné
 XXIII. Ďuriš, J.: Architektúra domu mladšej a neskorej doby kamennej na juhozápadnom Slovensku na základe analýzy mazanice. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-72-7 nepredajné
 XXIV. Miroššayová, E.: Pohrebisko v Ždani v kontexte vývoja severného Potisia v dobe halštatskej. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-62-8 € 58,00
 XXV. Hanuliak, M./Kuzma, I.: Mužla-Čenkovo II. Osídlenie z 9.–13. storočia. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-90-1 € 83,00
 XXVI. Zábajník, J./Béres, J.: Pohrebisko z obdobia avarskeho kaganátu vo Valalíkoch-Všechsvätých. Nitra 2016. ISBN 978-80-89315-96-3 € 40,00
 XXVII. Benediková, L./Katkinová, J./Budinský-Krička, V.: Ilava, poloha Porubská dolina. Pohrebisko lužickej kultúry na strednom Považí. Nitra 2016. ISBN 978-80-8196-001-7 € 68,00
 XXVIII. Horváthová, E./Nevizánsky, G.: Stránska. Osada badenskej kultúry z obdobia eneolitu v kontexte vývoja severného Potisia. Nitra 2016. ISBN 978-80-8196-003-1 € 42,00
 XXIX. Elschek, K.: Bratislava-Dúbravka im 1. bis 4. Jahrhundert n. Chr. Germanischer Fürstensitz mit römischen Bauten und die germanische Besiedlung. Nitra 2017. ISBN 978-80-8196-010-9 € 44,00
 XXX. Březinová, G.: Šperk zo skla a sapropelitu u Keltov na Slovensku. Nitra 2018. ISBN 978-80-8196-018-5 € 28,00
 XXXI. Holeščák, M.: Medieval archery equipment from the territory of Slovakia. Nitra 2019. ISBN 978-80-8196-033-8 € 22,00

- I. Bátora, J./Peška, J. (Hrsg.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999. ISBN 80-88709-40-7 € 28,00
 II. Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 1998. Nitra 1999. ISBN 80-88709-41-5 € 25,00
 III. Friesinger, H./Pieta, K./Rajtár, J. (Hrsg.): Metallgewinnung und- Verarbeitung in der Antike. Nitra 2000. ISBN 80-88709-48-2 € 28,00
 IV. Cheben, I./Kuzma, I. (Eds.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2001. Nitra 2002. ISBN 80-88709-57-1 € 45,00
 V. Kuzmová, K./Pieta, K./Rajtár, J. (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002. ISBN 80-88709-61-X –
 VI. Bátora, J./Furmaněk, V./Veliačik, L. (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra 2004. ISBN 80-88709-70-9 –
 VII. Fusek, G. (Ed.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004. ISBN 80-88709-71-7 –
 VIII. Cheben, I./Kuzma, I. (Eds.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2004. Nitra 2005. ISBN 80-88709-83-0 € 55,00
 IX. Cheben, I./Kuzma, I. (Eds.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2007. Nitra 2008. ISBN 978-80-89315-62-2 € 47,00
 X. Beljak, J./Březinová, G./Varsik, V. (Eds.): Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-24-6 € 76,00
 XI. Furmaněk, V./Miroššayová, E. (Eds.): Popolnicové polia a doba halštatská. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-26-0 € 47,00
 XII. Kuzmová, K./Rajtár, J. (Zost.): Rímsky kastel v Iži. Výskum 1978–2008. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-32-1 € 20,70
 XIII. Kujovský, R./Mitáš, V. (Eds.): Václav Furmaněk a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám. Nitra 2012. ISBN 978-80-89315-41-3 € 82,00
 XIV. Březinová, G./Varsik, V. (Eds.): Archeológia na prahu histórie. K životnému jubileu Karola Pietu. Nitra 2012. ISBN 978-80-89315-42-0 € 80,00
 XV. Cheben, I./Soják, M. (Eds.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2010. Nitra 2013. ISBN 978-80-89315-43-7 € 80,00
 XVI. Cheben, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2013. Nitra 2017. ISBN 978-80-8196-006-2 € 43,00
 XVII. Ožďani, O. (Ed.): Popolnicové polia a doba halštatská. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-85-7 nepredajné
 XVIII. Bátora, J./Tóth, P. (Eds.): Keď bronz vystriedal meď. Zborník príspevkov z XXIII. medzinárodného sympózia „Staršia doba bronzová v Čechách, na Morave a na Slovensku“ Levice 8.–11. októbra 2013. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-93-2 € 84,00

XIX. Fusek, G. (Hrsg.): Archäologische Studien zum frühen Mittelalter. Internationale Konferenz Nitra vom 18. bis 20. Oktober 2016. Nitra 2017. ISBN 978-80-8196-009-3	€ 35,00
XX. Batora, J./Kujovský, R./Ruttikay, M./Vladár, J. (Eds.): Anton Točík – legenda slovenskej archeológie. Nitra 2018. ISBN 978-80-8196-015-4	€ 38,00
XXI. Benediková, L./Hornák, M. (Eds.): Sídla, artefakty a čas... Zborník štúdií o dobe bronzovej a dobe halštatskej k 75. narodeninám Ladislava Veliačika Nitra – Vrútky 2018. ISBN 978-80-8196-020-8	€ 54,00
XXII. Kovár, B./Ruttikay, M. (Eds.): Kolaps očami archeológie. Nitra 2019. ISBN 978-80-8196-027-7	€ 38,00
XXIII. Ruttikay, M./Kovár, B./Pieta, K. (Eds.): Archaeology of Failaka and Kuwaiti coast – current research. Nitra – Kuwait City 2019. ISBN 978-80-8196-028-4	€ 38,00
XXIV. Bistáková, A./Březinová, G./Ramsl, P. C. (Eds.): Multiple identities in prehistory, early history and presence. Nitra 2020. ISBN 978-80-8196-035-2	€ 34,00
XXV. Mitaš, V./Ožďani, O. (Eds.): Doba populnicových polí a doba halštatská. Nitra 2020. ISBN 978-80-8196-036-9	€ 32,00

STARÉ SLOVENSKO

1. Bujna, J./Furmánek, V./Wiedermann, E. (Zost.): Archeológia ako historická veda. Nitra 2013. ISBN 978-80-89315-44-4	€ 48,00
2. Kaminská, L. (Zost.): Paleolit a mezolit. Nitra 2014. ISBN 978-80-89315-57-4	€ 54,00
4. Furmánek, V. (Zost.): Doba bronzová. Nitra 2015. ISBN 978-80-89315-87-1	nepredajné

ARCHEOLOGICKÉ PAMÄTNÍKY SLOVENSKA

2. Furmánek, V.: Radzovce – osada ľudu populnicových polí. Reprint. Nitra 2010. ISBN 978-80-89315-27-7	–
2. Lamiová, M.: Zemlín – obec s bohatou minulosťou. Košice 1993. ISBN 80-900444-2-5	–
3. Čilinská, Z.: Slovania a avarský kaganát. Výpoveď staroslovanského pohrebiska v Želovciach. Bratislava 1993. ISBN 80-7127-059-8	–
4. Šiška, S.: Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej (Šarišské Michaľany). Bratislava 1995. ISBN 80-224-0198-6	–
5. Pieta, K.: Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného Slovenska. Bratislava 1996. ISBN 80-967366-7-1	€ 13,00
6. Hromada, J.: Moravany nad Váhom. Táboriská lovcov mamutov na Považí. Bratislava 2000. ISBN 80-88709-45-8	€ 13,00
7. Olexa, L.: Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej. Košice 2003. ISBN 80-88709-66-0	€ 15,00
8. Kaminská, L.: Hôrka-Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej. Košice 2005. ISBN 80-88-709-74-1	–
9. Furmánek, V./Marková, K.: Včelince. Archív dávnej minulosti. Nitra 2008. ISBN 978-80-89315-09-3	€ 17,00
10. Šalkovský, P.: Detva. Praveké a včasnohistorické hradisko k dávnyim dejinám Slovenska. Nitra 2009. ISBN 978-80-89315-14-7	–

ACTA INTERDISCIPLINARIA ARCHAEOLOGICA

I. Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.–13. storočí. Nitra 1979.	–
II. Stloukal, M./Furmánek, V.: Antropologický rozbor žarových hrobov piliňské a kyjatické kultúry. Radzovce a Šafárikovo. Nitra 1982.	–
III. Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. III. Nitra 1984.	€ 9,00
IV. Papers of the Symposium held at the Institute of Archaeology of the Slovak Academy of Sciences Nové Vozokany, October 28–31, 1985. Nitra 1986	–
V. Archeológia-Geofyzika-Archeometria. 5. celoštátne sympozium Nové Vozokany, 12.–17. apríla. Nitra 1987.	€ 7,00
VI. Súčasné poznatky z archeobotaniky na Slovensku. Nitra 1989.	–
VII. Palaeoethnobotany and Archaeology, International Work-Group for Paleoethnobotany. 8th Symposium Nitra – Nové Vozokany 1989. Nitra 1991.	€ 16,00
VIII. Hajnalová, E.: Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 1993. ISBN 80-88709-02-4	€ 9,00
IX. Vondráková, M.: Malé Kosihy II. Anthropologický rozbor pohrebiska z 10.–11. storočia. Nitra 1994. ISBN 80-88709-14-8	€ 13,00
X. Hajnalová, E.: Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 2001. ISBN 80-88-709-38-5	€ 13,00
XI. Krošlákova, M./Vondráková, M./Kolena, B./Bednár, P.: Ľudské kostrové pozostatky z Nitrianskeho hradu (výskumy v rokoch 1988–2015). Nitra 2019. ISBN 978-80-8196-024-6	€ 18,00

MATERIALIA ARCHAEOLOGICA SLOVACA

(edícia ukončená)

I. Točík, A.: Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Nitra 1980.	–
II. Budinský-Krička, V.: Kráľovský Chlmec. Záchranný výskum na slovanskom mohylníku. Nitra 1980.	–
III. Točík, A.: Nitriansky Hrádok-Zámeček. Bronzezeitliche befestigte Ansiedlung der Maďarovce-Kultur. I, II. Tafeln, Pläne. Nitra 1981.	–
IV. Točík, A.: Malé Kosihy – osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981.	–
V. Benadik, B.: Maňa. Keltisches Gräberfeld – Fundkatalog. Nitra 1983.	–
VI. Dušek, M./Dušková, S.: Smolenice-Molpír I. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Nitra 1985.	–
VII. Wiederman, E.: Archeologické pamiatky topoľčianskeho múzea. Nitra 1985.	–
VIII. Budinský-Krička, V./Veliačik, L.: Krásna Ves. Gräberfeld der Lausitzer Kultur. Nitra 1986.	–
IX. Kuzmová, K./Roth, P.: Terra sigillata v Barbariku. Nálezy z germánskych sídlisk a pohrebísk na území Slovenska. Nitra 1988.	–
X. Hanuliak, M./Kuzma, I./Šalkovský, P.: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9 12. storočia. Nitra 1993. ISBN 80-88709-07-5	€ 20,00
XI. Šalkovský, P.: Hradisko v Detve. Nitra 1994. ISBN 80-88709-10-5	–
XII. Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.-11. storočia (Archeologicko-historické vyhodnotenie). Nitra 1994. ISBN 80-88709-12-1	–
XIII. Dušek, M./Dušková, S.: Smolenice – Molpír II. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit II. Nitra 1995. ISBN 80-88709-20-2	€ 15,00

